

1998

CERCETĂRI ISTORICE

www.cimec.ro / www.palatulculturii.ro

**COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL "MOLDOVA" IAȘI
MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI**

CERCETĂRI ISTORICE

(SERIE NOUĂ)

XVII/2

ISTORIE MEDIE, MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

IAȘI - 1998

COMITETUL DE REDACȚIE:

VASILE CHIRICA (redactor responsabil)
IOAN CAPROȘU
GHEORGHE PUNGĂ
GHEORGHE ONIȘORU
ZAMFIRA PUNGĂ
VIOLETA ONIȘORU (secretar de redacție)
CORALIA COSTAȘ (traducător)

TEHNOREDACTARE COMPUTERIZATĂ:

ADRIAN NOEA
VADIM MOCANU
MARIA MOROȘAN

ADRESA REDACȚIEI
ADRESS DE LA REDACTION
EDITOR'S OFFICE

Complexul Muzeal Național "Moldova" Iași
Muzeul de Istorie a Moldovei
Str. Ștefan cel Mare și Sfânt nr. 1
Iași 6600 tel. 032/114136 int. 122
E-mail: *palatis@mail.dntis.ro*

I.S.S.N. 1453 - 3960

CUPRINS

INSTITUȚII, MENTALITĂȚI

- GHEORGHE PUNGĂ, ALEXANDRU-FLORIN PLATON, *Vasalitatea medievală: ipostaze europene și românești*..... 11-46
- MIHAI-RĂZVAN UNGUREANU, *Two Recurring Motifs in the Book of Lamentation and their later interpretation ... II*..... 47-81
- SORIN IFTIMI, *Un model oriental: soțiile circaziene ale domnilor români (secolele XVI - XVII)*..... 83-94
- LAURENȚIU RĂDVAN, *Considerații privitoare la autonomia și raporturile cu domnia ale principalelor orașe-reședință domnească din Țara Românească*.. 95-112
- SORIN DAMEAN, *Regele Ferdinand I al României în viziunea contemporanilor*..... 113-118

RELAȚII INTERNAȚIONALE

- CRISTIAN LUCA, *Considerații pe marginea unor documente inedite privitoare la relațiile lui Petru Cercel cu Venetia (1558)*..... 119-142
- VALENTIN-CODRIN CHIRICA, *Congresul de la Viena și politica externă engleză, 1815 - 1820* 143-153
- GHEORGHE CLIVETI, *1856 - 1878: Turcia - putere garantă?*..... 155-165

GHEORGHE ONIȘORU, *România la conferințele miniștrilor de externe la Londra și Moscova din 1945* 167-175

DOCUMENTE

VENIAMIN CIOBANU, *Tratatul de la Kuciuk - Kainargi (1774) în viziunea diplomației suedeze* 177-194

VIOLETA ONIȘORU, *Condica de venituri și cheltuieli a Roșeteștilor de la Solești* 195-206

LIVIU I. ROMAN, *Un jurnal antiunionist: "Nepărtinitorul" (21 iunie - 10 septembrie 1856)* 207-219

ECONOMIE ȘI SOCIETATE

ELENA CHIABURU, *Tehnică și organizare în atelierul tipografic din Țara Moldovei până la 1829* 221-257

NATALIA SIMION, IOAN SAIZU, *Marea Unire și imperativul accelerării civilizației economice* 259-276

DUMITRU ȘANDRU, *Creditul agricol în anii guvernărilor național-tărăniste* 277-287

DOREL BANCOȘ, *Mișcări de populație la granița româno-bulgară ca urmare a cedării Cadrilaterului (1940 - 1944)* 289-313

ȘTEFAN MARIȚIU, *Evoluția situației materiale a populației României și implicațiile ei asupra stării de spirit (1944 - 1947)* 315-331

ROMÂNII DIN AFARA GRANİTELOR

MIHALY-LORAND DESZPA, *Imaginea Bucovinei în ziarul ieșean "Opinia" din 1897 - 1914*.....333-360

DAN LAZĂR, *Câteva considerații asupra activității Partidului Românesc din Banatul Sârbesc (1923 - 1929)*.....361-371

ISTORIOGRAFIE

VASILE CRISTIAN, *O pagină din istoria cenzurii ieșene - editarea Manualului de istoria Moldovei al lui Ion Albineț (1884 - 1885)*373-383

GHEORGHE IUTIȘ, *Problema "regimului de stări" în Țările Române în concepția lui Gheorghe I. Brătianu*385-391

ANDI MIHALACHE, *Discursul istoric din Europa de Est sub impactul stalinismului*.....393-423

ARTĂ ȘI ARHITECTURĂ URBANĂ

GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Unele aspecte ale culturii urbane medievale la Câmpulung (Muscel)*.....425-438

MARCELINA-BRÂNDUȘA MUNTEANU, *Muzeul Unirii din Iași - o istorie a clădirii prin renovări*.....439-446

VIRGINIA VASILOVICI, *Determinarea paternității unui tablou italian din colecția Muzeului de Artă - Iași*.....447-455

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Vasile Neamțu, <i>Orașul medieval Baia (Civitas Moldaviensis)</i> (ADRIANA MOGLAN)	457
Olimpia Mitric, <i>Cartea românească manuscrisă din nordul Moldovei</i> (CĂTĂLINA ILIESCU).....	460
Constantin Rezachevici, <i>Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în evul mediu</i> (CĂTĂLINA ILIESCU)	462
Alex. I. Gonța, <i>Studii de istorie medievală. Texte selectate</i> (LAURENȚIU RĂDVAN)	463
"Historia Urbană" (LAURENȚIU RĂDVAN).....	465
Mihai Ștefan Ceaușu, <i>Bucovina Habsburgică de la anexare la Congresul de la Viena. Iosefinism și postiosefinism, (1774 - 1815)</i> (VIOLETA ONIȘORU).....	466
Paul D. Quinlan, <i>Ciocnire deasupra României. Politica anglo-americană față de România, 1938 - 1947</i> (SILVIU B. MOLDOVAN)	468
ABREVIERI - ABBREVIATIONS	473

SOMMAIRE

INSTITUTIONS, MENTALITÉS

- GHEORGHE PUNGĂ, ALEXANDRU-FLORIN PLATON,
La vassalité médiévale: hypostases européennes et roumains 11-46
- MIHAI-RĂZVAN UNGUREANU, *Deux motifs récurrents dans le Livre des lamentations et leur interprétation* ..||. 47-81
- SORIN IFTIMI, *Un modèle oriental: les femmes circasiennes des princes roumains (les XVIe-XVIIe siècles)* 83-94
- LAURENȚIU RĂDVAN, *Considérations concernant l'autonomie et les rapports avec le pouvoir des principales villes-résidences princières de Valachie* 95-112
- SORIN DAMEAN, *Le Roi Ferdinand I de Roumanie de la perspective des contemporains* 113-118

RELATIONS INTERNATIONALES

- CRISTIAN LUCA, *Considerations au sujet de quelques documents inédits concernant les relations de Petru Cercel avec Venise (1558)* 119-142
- VALENTIN-CODRIN CHIRICA, *Le Congrès de Vienne et la politique externe anglaise entre 1815 - 1820* 143-153 .
- GHEORGHE CLIVETI, 1856 - 1878:
La Turquie - pouvoir garante? 155-165

GHEORGHE ONIȘORU, <i>La Roumanie aux conférences des Ministres des affaires étrangères à Londre et Moscou de 1945</i>	167-175
---	---------

DOCUMENTS

VENIAMIN CIOBANU, <i>Le Traité de Kuciuk-Kainargi (1774) de la perspective de la diplomatie suédoise</i>	177-194
VIOLETA ONIȘORU, <i>Le Registre des revenus et dépenses des Rosetești de Solești</i>	195-206
LIVIU I. ROMAN, <i>Un journal antiunioniste: "L'Impartial" (le 21 juin - le 10 septembre 1856)</i>	207-219

ECONOMIE ET SOCIÉTÉ

ELENA CHIABURU, <i>Technique et organisation dans l'atelier typographique de Valachie jusqu'en 1829</i>	221-257
NATALIA SIMION, IOAN SAIZU, <i>La Grande Union et l'impératif de l'accélération de la civilisation économique</i>	259-276
DUMITRU ȘANDRU, <i>Le Crédit agricole pendant les années des gouvernements nationalo-paysans</i>	277-287
DOREL BANCOȘ, <i>Déplacements démographiques de la population de la Roumanie et ses effets sur l'état d'esprit (1944 - 1947)</i>	289-313
ȘTEFAN MARIȚIU, <i>L'évolution de la situation matérielle de la population de la Roumanie et ses implications sur l'état d'esprit (1944-1947)</i>	315-331

LES ROUMAINS DE L' ÉTRANGER

- LORAND-MIHALY DESZPA, *L'Image de la Bucovine dans le journal "Opinia" de Iași pendant 1897-1914...* 333-360
- DAN LAZĂR, *Quelques considérations sur l'activité du Parti Roumain du Banat serbe (1923 - 1929).....* 361-371

HISTORIOGRAPHIE

- VASILE CRISTIAN, *Une page de l'histoire de la censure d'Iași - l'édition du Manuel d'histoire de la Moldavie, par Ion Albinet (1884 - 1885).....* 373-383
- GHEORGHE IUTIȘ, *Le problème du "régime d'états" dans les Pays Roumains de la perspective de Gheorghe I. Brătianu.....* 385-391
- ANDI MIHALACHE, *Le discours historique de l'Europe d'Est sous l'impact du stalinisme.....* 393-423

ART ET ARCHITECTURE URBAINE

- GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Certains aspects de la culture urbaine médiévale à Câmpulung (Muscel)....* 425-438
- MARCELINA-BRÂNDUȘA MUNTEANU, *Le Musée de l'Union d'Iași - une histoire du bâtiments par ses rénovations.....* 439-446
- VIRGINIA VASILOVICI, *La détermination de la paternité d'un tableau italien de la collection du Musée d'Art - Iași.....* 447-455

Vasile Neamțu, <i>La ville médiévale Baia</i> (<i>Civitas Moldaviensis</i>) (ADRIANA MOGLAN).....	457
Olimpia Mitric, <i>Livres roumains en manuscrit du nord</i> <i>de la Moldavie</i> (CĂTĂLINA ILIESCU).....	460
Constantin Rezachevici, <i>L'histoire des peuples voisins et la nation</i> <i>roumaine au Moyen-Age</i> (CĂTĂLINA ILIESCU)...	462
Alex. I. Gonța, <i>Etudes d'histoire médiévale.</i> <i>Textes choisis</i> (LAURENȚIU RĂDVAN)	463
"L'histoire urbain" (LAURENȚIU RĂDVAN).....	465
Mihai Ștefan Ceașu, <i>La Bucovine autrichienne depuis</i> <i>l'annexion au Congrès de Vienne. Joséphisme</i> <i>et post Joséphisme (1774-1815)</i> (VIOLETA ONIȘORU).....	466
Paul D. Quinlan, <i>Confrontation au-dessus de la Roumanie. La</i> <i>politique anglo-américaine par rapport à la Roumanie</i> <i>(1938 - 1947)</i> (SILVIU B. MOLDOVAN).....	468
ABREVIERI - ABBREVIATIONS	473

INSTITUȚII, MENTALITĂȚI

VASALITATEA MEDIEVALĂ: IPOSTAZE EUROPENE ȘI ROMÂNEȘTI

DE

GH. PUNGĂ, ALEXANDRU-FLORIN PLATON

Specialiștii în istoria instituțională medievală sau cei care, prin natura preocupărilor lor, nu au avut cum s-o ocolească au putut, desigur, remarca neobișnuitul paradox al modului cum au apărut aceste structuri în partea apuseană a continentului nostru. Căci, dacă instituțiile sunt, într-un anumit sens, o creație a statului, o expresie globală a acțiunii sale de încadrare și control social sau a unui drept public constituit, cele medievale vest-europene, în schimb, au fost, oricât ar parea de ciudat, nu numai independente de acesta, dar și anterioare lui, înrădăcinându-se într-o pluralitate greu de descris de practici și relații cutumiare, scoase la iveală sau provocate să se formeze în împrejurările determinate de extincția progresivă a sistemului politic roman. Nu statul feudal și-a creat, cum ar fi fost normal, propriile instituții, ci *acestea* l-au creat pe el, fapt care, în treacăt fie spus, confirmă regula potrivit căreia o societate, fie și în absența unei guvernări centralizate, este până la urmă capabilă de a descoperi în sine acele mecanisme de coordonare și echilibru, apte de a configura o ordine mai stabilă decât ne-am putea imagina, chiar dacă acest lucru depășește intenționalitatea "actorilor" înșiși. Friedrich August von Hayek a intuit, poate, cel mai bine acest ciudat fenomen, atunci când a observat, cu perspicacitatea-i obișnuită, că instituțiile și tradițiile neorganizate pot fi, în anumite situații, purtătoarele unor cunoștințe pe care practicanții nu le-au teoretizat și nu le-au anticipat, dar pe care știu foarte bine să le folosească¹. Nimic nu ilustrează, după părerea noastră,

¹ Friedrich August von Hayek, *The Constitution of Liberty*, London, 1960, *passim* (Vezi și ediția în limba română, *Constituția Libertății*. Traducere de Lucian - Dumitru Dîrdală. Prefață la ediția română de Paul E. Michelson. Postfață la ediția română de Vasile Boari, Iași, Institutul European, 1998).

mai exact această constatare decât formele instituționale pe care și le-a dat civilizația medievală occidentală.

Am reamintit toate aceste lucruri - altminteri binecunoscute - pentru a adăuga imediat că, în ceea ce privește vasalitatea, paginile care urmează nu urmăresc câtuși de puțin să reconstituie *integral* istoria unei instituții pe cât de structural ancorată în modul de organizare a societății feudale, pe atât de variată în ipostazele-i care o definesc, nu întotdeauna lesne de reunit sub semnul unor trăsături comune. Dacă putem, la rigoare, admite că un asemenea demers ar fi, în anumite condiții, posibil, iar evoluția completă a vasalității ar putea fi, chiar și într-o formă abreviată, în mod satisfăcător redată, dificultățile metodologice cu care s-ar confrunta o tentativă ca aceasta tot ar descuraja-o, până la urmă. Cum să evoci, de pildă, acest tip instituționalizat de relații, fără să aduci, în același timp, în discuție și celelalte structuri sociale și politice, cu care vasalitatea a intrat în dialog și a interacionat continuu? Cum să analizezi o instituție care nu numai că a trecut de-a lungul timpului prin nenumărate avataruri, dar a și cunoscut, de la o epocă la alta și de la un teritoriu la altul ritmuri evolutive atât de diferite, încât unii din cei ce au încercat, ocazional, să-i construiască "ideal-tipul" au renunțat, până la urmă, neputincioși, declarând ca nu există altă metodă de a-i elabora imaginea sintetică, decât prin juxtapunerea ipostazelor ei locale, înmănunchiate în tot atâtea monografii?² În sfârșit, cum să te referi la o structură atât de importantă, abstracție făcând de contextul care a influențat-o sensibil, impunându-i multiplele chipuri de care am vorbit?

Din toate aceste motive, selecția pentru care a trebuit, fatalmente, să optăm, a fost extrem de riguroasă. Dintre nenumăratele aspecte caracteristice vasalității europene susceptibile de a stârni interesul, le-am reținut doar pe acelea cu relevanță directă pentru unele episoade din viața politică a Moldovei în același interval de timp, și, de asemenea, pentru o serie de practici din domeniul relațiilor stabilite de domnii noștri cu puterile vecine, a căror adevărată semnificație a fost, până acum, fie ignorată, fie - cel mai adesea - greșit interpretată. Mai limpede spus, vom stăru, pentru început, asupra tipului de legătură instituit prin relația de vasalitate și a ritualului ei corespunzător, evidențiindu-i nu numai particularitățile împrumutate în Occidentul medieval, în lumea bizantină și în aceea rusă, dar și implicațiile asupra ideii de suveranitate, care a dobândit, precum se știe, începând cu cel de-al XII-lea veac, un loc din ce în ce mai important în reflecțiile teologico-politice medievale. În partea a doua a studiului nostru vom insista cu precădere asupra ipostazelor

² Cf. Joseph Calmette, *La Société féodale*, Paris, 1927, *passim*.

autohtone ale vasalității, așa cum transpar ele, ocazional, din raporturile domniei moldovene cu statele vecine, reconsiderându-le, acolo unde am crezut de cuviință, înțelesul, în funcție de semnificațiile divulgate de modelele instituționale similare din Europa apuseană și de Răsărit.

Perspectiva care ne-a inspirat constant demersul a fost - mai este oare nevoie s-o spunem?- aceea comparată. Am apelat la ea nu neapărat ca un semn de reverență față de ilustra tradiție interbelică a mediievisticii românești, dedicată aceluiași principiu și nu numai fiindcă proiectul pe care ni l-am asumat o presupunea cu necesitate. Dacă am procedat așa cum am făcut-o, a fost, în primul rând, din convingerea că, indiferent de epoca studiată și de faptele avute în vedere, ea rămâne, cel puțin până la un punct, unica modalitate posibilă de a ne înțelege corect trecutul, fără prejudecăți și fără resentimente. Nici o altă oglindă nu poate fi mai potrivită pentru acest scop decât aceea a alterității. Este și motivul care ne-a îndemnat s-o schițăm, atât cât ne-am priceput, în paginile de față.

Trecând peste problemele de terminologie și origine, precum și peste dezbaterrea, infinit mai interesantă, referitoare la modul cum s-au format instituțiile feudalismului clasic (ca rezultat fie al unei evoluții organice, fie al unei mutații petrecută în secolul al X-lea³) să observăm mai întâi -reamintind, de altfel, un fapt binecunoscut- că vasalitatea a fost, încă de la origini, nu o instituție, ci o relație, iar această relație s-a stabilit în forma și, totodată, în cadrul mult mai cuprinzător al unei *dependențe personale*, care nu era proprie, inițial, doar celor de condiție înaltă, ci tuturor categoriilor de oameni. Apărută (sau, mai bine zis, făcută să iasă la suprafață) într-un context prea complicat pentru a-l detalia aici, dar caracterizat, în liniile sale generale, prin personalizarea, divizarea și fragmentarea până la pulverizare a puterilor publice, ea s-a definit, esențialmente, prin *protecția* celor mai puternici acordată celor mai slabi, fără, însă, ca nenumăratele servicii reclamate ca preț al *ascultării* (sau supunerii) acestora să aibă neapărat, un caracter militar. Legătura astfel instituită, care purta numele de *patrocinium* sau *mundium* (uneori și *mundeburdis*) și era însoțită de o procedură legală (*commendatio*), menită să o consacre, nu avea, după cum tocmai am precizat, un specific, așa-zicînd, "de clasă". Dimpotrivă, ea lua naștere fără ca rangul sau calitatea celor care o solicitau să fie în vreun fel precizate, implicînd oameni din cele mai diverse categorii (liberi, sclavi, liberti, "colliberti" etc.), reuniți sub semnul aceluiași statut doar prin faptul că aveau nevoie de aceeași formă de apărare sau fuseseră constrînși s-o accepte. Vocabularul Evului

³ În legătură cu această din urmă interpretare, cf. Jean-Pierre Poly, Eric Bournazel, *La mutation féodale, X^e-XIe siècles*, Paris, 1980.

Mediu timpuriu sugerează, de altfel, foarte bine acest lucru, atunci când, în loc de a-i deosebi pe cei intrați într-o astfel de dependență fie după nume, după îndatoriri, proveniență sau condiție socială, preferă, invariabil, să-i trateze laolaltă, caracterizându-le obligațiile prin termenul generic de *servitia* ("servicii"), indiferent de conținutul lor specific. Disocierea termenilor - și, totodată, a vasalității de șerbție, inițial confundate în același tip de legătură - se va produce mult mai târziu (începând cu secolul al VIII-lea), la capătul unei evoluții care nu are a ne interesa aici. Deși era o relație care se stabilea "la cerere", implicând, așadar, recunoașterea - fie și tacită - a unei inferiorități, *mundium*-ul nu era, cu toate acestea, unilateral. În condițiile disoluției rapide a statului roman, ale cărui îndatoriri și servicii proteguitoare în beneficiul propriilor cetățeni sau supuși se echilibrău din ce în ce mai precar cu volumul și valoarea - în neconținută creștere - a prestațiilor pretinse și, pe de altă parte, într-un tip de societate din ce în ce mai înclinat de a corela *status*-ul și, până la urmă, simpla supraviețuire, cu numărul și calitatea oamenilor pe care cineva era capabil să-i mobilizeze, o asemenea legătură nu putea fi decât una de *reciprocitate*. Cel ce se "recomanda" se angaja, desigur, să-și asculte și să-și servească cu fidelitate seniorul (*dominus*). El primea, însă, în schimb, nu numai protecția, dar și mijloacele de întreținere pe care acesta i le datora, ceea ce îl situa dintr-o dată pe o poziție cu totul diferită de aceea a unui simplu subordonat. Obligațiile astfel asumate erau pe viață, denunțarea lor unilaterală nefiind îngăduită decât în cazuri ieșite din comun. Pe de altă parte, opțiunea de intrare în dependență era absolut liberă, "recomandarea" față de mai mulți seniori fiind, în mod formal, riguros interzisă⁴.

⁴ Pentru toate aceste informații, cf. mai întâi studiul astăzi clasic al lui François Louis Ganshof, *Feudalism*, 3rd edition, Harper and Row Publishers, s. a., p. 3-9 (versiunea originală a apărut în 1957 la Bruxelles, sub titlul *Qu'est-ce que la féodalité?*, cunoscând de atunci, mai multe reeditări și traduceri. Noi am folosit atât ediția engleză, cât și aceea franceză - a 5-a, după versiunea *princeps*, Paris, Éditions Tallandier, 1982- pe care le vom cita alternativ); idem, *Les liens de vassalité dans la monarchie franque* în *Recueils de la Société Jean Bodin*, vol. I, *Les liens de vassalité et les immunités*, 2ème édition revue et augmentée, Bruxelles 1958, p. 157; Marc Bloch, *La société féodale*, vol. I, *La formation des liens de dépendance*, Paris, 1939 (noi am folosit, însă, ediția în limba engleză: *Feudal Society*. Translated by L. A. Manyon, vol. I, *The Growth of Ties of Dependence*, The University of Chicago Press, 1961, p. 148-149, 151 sqq; vezi și recenta versiune în limba română, a ambelor volume: *Societatea feudală*, vol. I, *Formarea legăturilor de dependență*, vol. II, *Clasele și cârmuirea oamenilor*, traducere de Cristiana Macarovici, postfață de Maria Crăciun, Cluj-Napoca, 1996, 1998); idem, *A Contribution Towards A Comparative History of European Societies* în idem, *Land and Work in Medieval Europe*. Selected papers by Marc Bloch. Translated by J. E. Anderson, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967, p. 64; idem,

Dacă, precum am arătat, serviciile implicate de o astfel de relație erau, la început, nu numai nediferențiate, dar și extrem de variate, treptat specializarea lor a devenit din ce în ce mai pronunțată, împrumutând fie calea prestațiilor servile, fie pe aceea, incomparabil mai nobilă, a serviciului militar, investit cu o însemnătate tot mai ridicată, în condițiile nenumăratelor conflicte care au marcat guvernarea primilor carolingieni și apoi a lui Carol cel Mare însuși. În același timp, "beneficiul", care se definise încă din perioada merovingiană drept baza materială a relației de dependență (cu toate că, prin formele sale, el nu s-a confundat, inițial, decât arareori cu noțiunea de posesiune funciară, fiind mai curând o practică, decât un bun material și acoperind un spectru extrem de larg de ipostaze) s-a asociat într-un chip și mai vădit cu pământul, schimbându-și, astfel, nu numai propriul statut, dar și natura însăși a vasalității primare, care și-a pierdut ulterior semnificația umană, personală, de la început, în schimbul unor conotații din ce în ce mai mercantile. Transformarea "beneficiului" în feud (încheiată în partea de nord a Galiei în secolul al XI - lea⁵), precedată de transferul - operat de carolingieni⁶ - al relațiilor de

Les "colliberti ": étude sur la formation de la classe servile în idem, *Mélanges historiques*. Préface de Charles-Edmond Perrin, Tome I, Paris, 1963, p. 442, 444-445; Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. Les origines du système féodal. Le bénéfice et le patronat pendant l'époque mérovingienne*, Paris, s. a., p. 274, 280-299; Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris, 1970, p. 99; Joseph R. Strayer, Dana C. Munro, *The Middle Ages (395-1500)*, 4th edition, New York, 1959, p.114 sqq; Jean-Pierre Poly, Eric Bournazel, *op. cit.*, p.129 sqq.

⁵ Pentru complicata evoluție a "beneficiului" și transformarea lui în feud, cf. *inter alia* Ferdinand Lot, *Histoire du Moyen Âge*, T I; *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 768*. Sous la rédaction de Ferdinand Lot, Charles Pfister, François Louis Ganshof, Paris, 1928, p. 646-648; R. Allen Brown, *The Origins of Modern Europe: The Medieval Heritage of Western Civilization*, Thomas Y Cromwell Company, New York, 1973, p. 115; Henri Pirenne, *Histoire de l'Europe. Des invasions au X^{VI} siècle*, Paris, 1936, *passim*; Robert S. Hoyt, *Europe in the Middle Ages*, 2nd edition, Harcourt, Brace and World Inc., New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1966, p. 188; Jean-Pierre Poly, Eric Bournazel, *op. cit.*, p. 117-120; Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 21, 150; François Louis Ganshof, *Feudalism...*, p. 16- 19, 106-117; idem, *Les liens de vassalité dans la monarchie franque*, *loc. cit.*, p.156,160-161; Joseph R. Strayer, Dana C. Munro, *op. cit.*, p.114 sqq; Marc Bloch, *Feudal Society*, I, p.163, 164,165-166; Fustel de Coulanges, *op. cit.*, p.152-154,159; idem, *Les liens de vassalité dans la monarchie franque*, *loc. cit.*, p.156,160-161; Robert Fossier, *op. cit.*, p. 230.

⁶ Cf. Radu Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, București, 1974, p.108-124; Guy Fourquin, *Seigneurie et féodalité au Moyen Âge*, Paris, 1970, p. 11 -16; Geoffrey Barraclough, *The Crucible of Europe. The ninth and tenth centuries in European history*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1976, p. 57; Marc Bloch, *Feudal Society*, I, p.157-160; Robert S. Hoyt, *op. cit.*, p. 187; R. Allen Brown, *op. cit.*, p. 116-118; Joseph R. Strayer, Dana C. Munro, *op. cit.*, p.114 sqq;

dependență din domeniul dreptului privat în cel al dreptului public, marchează intrarea vasalității în perioada ei clasică de existență și, totodată, accesul deplin la statutul unei instituții cu adevărat europene, în ciuda (sau, poate, tocmai *din cauza*) particularităților locale pe care și le-a asociat.

Aceasta este, deopotrivă, și perioada când se definitivează aspectele ei simbolice și, în primul rând, ritualul. Nu mai este nevoie, credem, să subliniem ce importanță avea un asemenea cod procedural într-o societate atât de puternic formalizată ca aceea medievală și mai ales - în cadrul unei civilizații atât de refractară la tot ceea ce era abstract și, prin urmare, veșnic preocupată de a vizualiza totul. Cuvintele rostite și gesturile făcute cu un asemenea prilej erau investite cu forța de sugestie a unor formule aproape sacre, scopul lor fiind de a legitima un act care dobânda, astfel, cel puțin teoretic, natura unei legături indisolubile. În varianta timpurie a vasalității⁷, până în secolele X - XI, persoana care se "recomanda", îngenuncheată cu capul descoperit și fără arme în fața viitorului senior, își punea mâinile împreunate în mâinile acestuia și i se recunoștea supusă, rostind totodată și un scurt jurământ, menit a da o greutate sporită gestului însoțitor. Sensul acestui ritual - desemnat în documentele vremii prin expresii deosebit de sugestive, cum ar fi: *in vasatico se commendare per manus* sau *in manus (manibus) se commendare* - era cel al unei autoabandonări complete a celui care se "închina" (*traditio personae*) față de cealaltă persoană, mâinile având aici rostul de a simboliza tocmai specificul indefectibil și total al legăturii care se năștea. Transformarea "recomandării" în omagiu, petrecută cândva, între secolele X și XIII⁸, nu a modificat nimic din gesturile inițiale, cu singura excepție a sărutului pe gură (*osculum*) schimbat de cei doi parteneri la finele actului de "închinare", ca semn nu numai al organicității relației tocmai stabilite, dar și al identității lor aproape

Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 18-19; Jean- Pierre Poly, Eric Bournazel, *op. cit.*, p. 136 *sqq*; François Louis Ganshof, *Feudalism...*, p. 3,16,19, 22; idem, *Les liens de vassalité dans la monarchie franque*, *loc. cit.*, p.156-157 (potrivit autorului, acest transfer urmărea doar dublarea cadrelor statului printr-o formă de consolidare suplimentară, nicidecum reorganizarea structurilor existente *numai* pe temeiul dependenței personale. Din acest motiv, instituționalizarea relațiilor de vasalitate a fost mai curând o frână, decât un precipitant al disoluției monarhiei carolingiene).

⁷ Pentru informațiile care urmează, vezi François Louis Ganshof, *Feudalism...*, p. 26-27, 72-74; idem, *Les liens de vassalité dans la monarchie franque*, *loc. cit.*, p. 158; Marc Bloch, *Feudal Society*, I, p.146; Jean- Pierre Poly, Eric Bournazel, *op. cit.*, *passim*.

⁸ Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 30-31; Marc Bloch, *Feudal Society*, I, p.162; Ferdinand Lot, *op. cit.*, T I, p. 666 (autorul consideră că procesul era încheiat încă de la mijlocul secolului al VIII-lea).

corporale⁹. Numit *hominium, homagium* sau, după caz, *Mannschaft* și *pleyto e homenaje*¹⁰ (toți termenii derivând, după cum se observă, din "homo", cuvântul generic pentru "vasal")¹¹, omagiul era, aidoma formei sale premergătoare (*commendatio*), un act esențialmente personal, trebuind reînnoit în cazuri bine stabilite, fără a putea fi oferit sau acceptat prin procură. Dacă legătura astfel stabilită era, inițial, directă și singulară, în sensul că unui vasal nu-i era cu nici un chip îngăduit să-și aleagă mai mulți seniori, treptat, odată cu importanța crescândă a feudului în cadrul relației de vasalitate și, pe de altă parte, ca urmare a nenumăratelor conflicte intestinale apărute, cu începere din 830, în Imperiul carolingian și între statele sale succesoare, această interdicție a început a fi tot mai mult eludată, unicitatea omagiului lasând până la urmă locul multiplicității actelor de supunere, în flagrantă contradicție cu principiul însuși al relației pe care o întemeiau. Cel mai vechi exemplu în acest sens datează din anul 895, în regiunea dintre Loara și Sena, usajul generalizându-se rapid la începutul secolului următor în întreaga Francia Occidentalis, pentru a se răsfrînge apoi și în Francia Orientalis¹².

⁹ În Peninsula Iberică (Leon, Castilia și Aragon), gestul împreunării mâinilor (*immixtio manuum*), deși nu era, în secolul al XII-lea, absent, avea o relevanță mai mică în cadrul omagiului decât *sărutarea mâinii*, considerată de istoricul Claudio Sanchez Albornoz ca datând din perioada romană a Spaniei. Interesant este și faptul că gestul putea fi făcut și printr-un intermediar, ceea ce, în alte părți ale Occidentului era imposibil (cf. Luis de Valdeavellano, *Les liens de vassalité et les immunités en Espagne* în *Recueils de la Société Jean Bodin...*, I, p. 237-238). Una din cele mai bune introduceri în simbolistica deosebit de complexă a ritualului vasalic rămâne, fără îndoială, studiul clasic al lui Jacques Le Goff, disponibil și în limba română, *Ritualul simbolic al vasalității* în idem, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura și civilizația Evului Mediu*. Traducere din limba franceză și studiu introductiv de Maria Carпов, vol. I, București, 1986, p. 173 - 248. De asemenea, pentru aceeași chestiune, dar în legătură mai ales cu *osculum* - componentă importantă a ritualului vasalic - vezi Yannick Carré, *Le baiser sur la bouche. Rites, symboles, mentalités, à travers les textes et les images, XIe - XVe siècles*, Paris, 1992.

¹⁰ Termen specific în secolul al XII-lea Peninsulei Iberice, deoarece legătura de vasalitate era contractată aici printr-un acord sau contract numit *placitum* sau *pleyto* (cf. Luis de Valdeavellano, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 236).

¹¹ Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 30-35; Guy Fourquin, *op. cit.*, p. 112-117; François Louis Ganshof, *Feudalism...*, p. 72.

¹² Cf. François Louis Ganshof, *Les liens de vassalité dans la monarchie franque*, *loc. cit.*, p. 164; Marc Bloch, *Feudal Society*, I, p. 211-214; Guy Fourquin, *op. cit.*, p. 125-127; Robert Fossier, *op. cit.*, p. 100. În Castilia, în schimb, un vasal nu-și putea alege alt senior până ce nu se despărțea de primul, cu toate că, și în această situație, el continua să-i rămână aceluia obligat, având grijă să nu-i aducă nici un prejudiciu. În Catalonia, situația era oarecum diferită: așa-numitul *homagium solidus*, prestat unui singur senior, era frecvent dublat de omagiul "cu rezervă" (*homagium non solidus*), prin care vasalul își rezerva dreptul de a se putea lega și de un alt senior sau de a combate împotriva

Soluțiile inventate de dreptul feudal ca răspuns la această situație nu au fost puține. Dar, fie că a fost vorba de clasificarea omagiilor în ordinea vechimii, de întâietatea seniorului care oferise feudul cel mai bogat sau a celui agresat în raport cu agresorul, nici una dintre ele nu s-a bucurat de popularitatea considerabilă a așa - numitului "omagiu preferențial" sau absolut, care a și fost, până la urmă, reținut ca unic antidot al tuturor cazurilor de conflict posibile. Menționat, probabil, pentru prima dată în Anjou, în 1048¹³ și repede adoptat de întreaga Europă, acest *hominium ligium* (cu termenii săi corelativi: *homo ligius*, *ligius miles* și *dominus ligius*) nu are o origine precisă, ci pare mai curând, produsul spontan al unui amplu efort de organizare, menit, pe cât posibil, să limiteze efectele dezastruoase ale multiplicării haotice a omagiilor, într-un sistem amenințat de o confuzie totală. Dacă ar fi să-l credem pe F. Olivier - Martin, sorgintea sa ar fi fost exclusiv franceză, procedeul implicând obligații chiar mai stricte decât omagiul obișnuit¹⁴. Oricare ar fi adevărul, sigur este că nici "omagiul preferențial" nu a fost, finalmente, ocolit de primejdia căderii în derizoriu, înregistrând, cu începere din cel de-al XIII-lea veac, un proces asemănător de multiplicare, pe fondul aceleiași apetente pentru achiziționarea cât mai multor feuduri și a degradării avansate a caracterului personal al relației inițiale. Alte antidoturi asemănătoare, dreptul feudal nu a mai găsit.

Secondând omagiul, jurământul de credință s-a definit, încă din secolele VIII - IX, drept cel de-al doilea moment al ritualului vasalic, fiind impus - aici opiniile concordă¹⁵ - ca urmare a preocupării stăruitoare a Bisericii de a da o consacrare religioasă unui act până atunci eminamente laic. Consemnat pentru întâia dată de *Annales Regni Francorum* în anul 757, cu prilejul omagiului depus de Tassilo, ducele Bavariei, lui Pepin cel Scurt, jurământul era rostit de vasal în picioare și - potrivit obiceiului - în prezența unor obiecte sacre (relicve, Evanghelii etc.), al căror rost era de a conferi angajamentului asumat o valoare indestructibilă. Fără îndoială, el nu avea, prin aceasta, nimic specific în raport cu alte rituri asemănătoare, constituind, de altfel, o practică larg răspândită în Evul Mediu. Au existat, în această epocă, nenumărate acte

anumitor persoane, clar precizate în actul de omagiu (care, în treacăt fie spus, comporta și o garanție fiscală plătită de vasal seniorului, ca angajament al respectării îndatoririlor) (Luis de Valdeavellano, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 239, 250).

¹³ F. Olivier-Martin, *Les liens de vassalité dans la France médiévale* în *Recueils de la Société Jean Bodin...*, I, p. 220; Robert Fossier, *op. cit.*, p. 173; Marc Bloch, *Feudal Society*, I, p. 214-218; François Louis Ganshof, *Feudalism*, p. 103-105.

¹⁴ Vezi *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 219, 220.

¹⁵ François Louis Ganshof, *Feudalism*, p. 27 - 30, 76, 77; Marc Bloch, *Feudal Society*, I, p. 146-147; Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 38-39.

de credință fără nici o legătură cu omagiul. Dar, după cum pe bună dreptate a remarcat mai demult Marc Bloch, nici un tip de omagiu nu a fost lipsit de credință¹⁶. Asocierea dintre ele a fost permanentă.

Amintind de originile umile ale vasalității, sărutarea piciorului a fost, de asemenea, un gest caracteristic ritualului vasalic, practicat sporadic în secolul al X-lea și, poate, și la începutul celui următor. Așezat după omagiu și jurământul de credință, el nu pare a fi avut, însă, o existență îndelungată, dispărând înainte de a fi reușit să ajungă un element esențial al acestei relații¹⁷.

Cât despre investitură, ultimul act al ritualului pe care-l discutăm, ea consta din remiterea către vasal a unui obiect simbolizând feudul, urmată, uneori, de deplasarea ambilor parteneri la fața locului și "recunoașterea" formală de către posesor a caracterului de uzufruct al bunului primit în folosință.

În secolul al XII-lea, concesiunea funciară a luat forma unui document scris¹⁸, semn ca autentificarea produsă de gesturi și cuvinte nu mai era considerată de ajuns.

Apare limpede, fie și din această sumară descriere, că omagiul vasalic trebuie considerat ca un sistem, nici unul din momentele sale neavând vreo semnificație decât prin raportare la celelalte două, toate trei devenind inteligibile numai în acest context de referință. Totul, de altfel, în cadrul unui asemenea ritual era în așa fel conceput și organizat, încât să scoată cât mai bine în relief această coerență, subliniind, totodată, profunzimea legăturii - una aproape corporală, de rudenie - încheiată între senior și vasal. Locul omagiului, bunăoară, era în mod deliberat fixat pentru a obliga cel puțin una din părți, dacă nu chiar pe ambele să se *deplaseze*, ținta putând fi atât reședința seniorului, cât și așezarea cea mai importantă a domeniului respectiv sau - uneori - "frontiera" (marca) dintre teritoriile persoanelor contractante (ceea ce se întâmpla, de regulă, numai cu deținătorii unor feuduri foarte mari, ca, de pildă, ducele Normandiei sau contele de Champagne, primul ca vasal al regelui

¹⁶ Cf. *Feudal Society*, I, p. 147.

¹⁷ François-Louis Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 128.

¹⁸ Nu numai investitura, ci și omagiile de vasalitate, în întregime, au putut avea uneori o formă scrisă, atunci când părțile implicate erau persoane fizice sau morale importante iar contractul încheiat avea implicații politice (cum a fost cazul, bunăoară, cu omagiul depus în anul 1101 de contele Flandrei, Robert II, regelui Angliei Henric I Beauclerc, act consfințit și de o *charta*). În partea de sud a Franței și în regiunea rhodaniană, care făcea parte din Burgundia, contractele vasalice în formă scrisă erau înfinit mai frecvente decât la nord de Loara, unde uzajul scrisului avea o răspîndire mai redusă (François Louis Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 130-132).

capetian, cel de-al doilea ca supus al ducelui Burgundiei¹⁹). Spațiul concret al desfășurării ritualului era, și el, ales cu cea mai mare grijă și numai în funcție de conotațiile sale simbolice (biserica, sala cea mare a castelului seniorial etc.), asistența care îl popula - în mod obligatoriu numeroasă - fiind, de asemenea, atent selectată, nu doar pentru a garanta actul, ca atare, dar a-i certifica și elementul de reciprocitate, care-i constituia însăși armatura. Nici amplasarea contractanților în timpul ceremoniei, natura obiectelor - martor sau felul în care era ulterior evocat documentar ritualul (întotdeauna într-un limbaj foarte succint, fără digresiuni și cu anumiți termeni recurenți) nu era lăsat la voia întâmplării: întocmai ca momentele cu adevărat importante, fiecare amănunt era, la rândul-i, în așa fel calculat, încât să dea o cât mai mare greutate întregului²⁰.

După cum am avut deja prilejul să menționăm, baza materială a relației de vasalitate, care a devenit, cu timpul, din ce în ce mai importantă (cel puțin în acea parte a Europei dominată odinioară de Imperiul carolingian) a fost feudul sau *fieful*. Deși asocierea acestei noțiuni cu posesiunea funciară condiționată este - pentru epoca respectivă - cât se poate de firească, nu trebuie, totuși, să uităm că stricta corespondență dintre cei doi termeni nu a fost, peste tot, o regulă, iar remunerarea serviciilor, în această formă nu a fost, nici ea, generală. Au existat, bunăoară, și fiefuri distribuite ca onoruri, constând din funcții publice echivalente din punct de vedere juridic "beneficiilor" (întâlnite mai ales în Germania), ca și așa-numitele feuduri-rentă, sub forma unor venituri, devenite foarte frecvente începând cu cel de-al XI - lea veac, mai cu seamă în relațiile politice, întrucât îngăduiau regilor nu numai să-și creeze clientele străine, dar să și obțină, contra cost, alianțe deosebit de prețioase pentru interesele lor de moment sau de perspectivă²¹. Pe de altă parte, nici structura și calitatea feudurilor funciare nu erau pretutindeni identice (ceea ce determina și un specific accentuat al serviciilor prestate), după cum puteau fi anumite regiuni de pe continent - ca în

¹⁹ În acest caz, omagiul era consemnat în documente ca fiind depus *in locis in marchiam deputatis* sau, mai scurt, *in marchia* (*ibidem*, p.126).

²⁰ Pentru semnificația de ansamblu a tuturor acestor factori, vezi încă o dată Jacques Le Goff, *op. cit.*, *loc. cit.*, *passim*.

²¹ Exemplele în acest sens sunt nenumărate, ele întâlnindu-se atât în Anglia (unde monarhii normanzi și angevini au reușit, în acest mod, să atragă în orbita lor, începând din secolele XI-XIII, numeroși principii din Flandra și Lotharingia Inferioară), cât și în Franța (odată cu domnia lui Filip al II-lea August) și în alte părți de pe continent (cf. *Histoire des relations internationales*, sous la direction de Pierre Renouvin, vol. I, *Le Moyen Âge*, par François Louis Ganshof, p. 135 *sqq*; Marc Bloch, *Feudal Society*, I, p. 174-175; Guy Fourquin, *op. cit.*, p.133-136).

Peninsula Iberică, de pildă - unde legătura dintre vasalitate și feud nici nu exista²². Oricum, indiferent de variațiile sale locale, corespondența dintre pământ, dependentă și servicii a fost, în marca majoritate a cazurilor, o regulă aproape generală în Europa medievală, prezența ei fiind decelabilă nu numai în lumea catolică, ci - precum vom vedea - și în Răsărit.

Ca proprietar de drept al feudului, seniorul continua să aibă în raport cu el - chiar și după concesionare - așa-numitul *ius (dominium) eminens* (sau *directum*), ceea ce îi conferea autoritatea legală de a pretinde și accepta o serie de lucruri, cum ar fi îndeplinirea obligațiilor vasalice (numite, tocmai în virtutea amintitei lor corespondențe cu pământul, *feudo-vasalice*), ereditatea posesiunii cedate, dreptul de preemțiune, participarea la reglementarea alienărilor și, de asemenea, implicarea cu drept de decizie în toate litigiile susceptibile de a apare în relațiile cu cei care-l serveau. Vasalul, la rândul său, se bucura, la început, doar de *ius utendi et fruendi*, neavând nici unul din drepturile caracteristice liberei dispoziții (numită *ius abutendi*). Cu timpul, însă, situația s-a schimbat aproape radical, drepturile "beneficiarului" evoluând tot mai hotărât în direcția unei exercitări complete, fapt care s-a tradus atât prin puțința de a schimba calitatea feudului sau de a-l subînfeuda, cât și prin posibilitatea de a-l aliena, e adevărat, cu consimțământul seniorului și într-o formă negociată (întregul proces purtând numele, oarecum impropriu, de *retract*²³). Adăugându-se eredității - câștigată odată cu secolul al XI - lea- toate aceste drepturi au marcat transformarea irevocabilă a feudului într-un adevărat bun familial, asupra căruia

²² Între secolele IX-XI, vasalitatea nu a comportat aici o dimensiune funciară, cu toate că nu a fost lipsit de una fiscală, vasalii (numiți, în acest spațiu, *fideles*, *fideles palatii*, *milites palatii*, *mesnatarii* sau -în castiliană- *mesnadores*, dar -fapt curios- și *vasalles*, termen care, spre deosebire de omonimul său francez, nu a reușit să li se substituie celorlalți) fiind stipendiați cu precădere în bani. "Beneficiul" (numit *prestimonium* în Asturia și Leon) nu a fost necunoscut în Peninsula Iberică, dar -până în secolul al XI-lea cel puțin- el nu apare numaidecât legat de vasalitate: intrarea în dependentă nu presupunea întotdeauna acordarea unui "beneficiu", după cum primirea unui *prestimonium* nu era condiționată și de acceptarea vasalității (Luis G. de Valdeavellano, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 229, 231-234).

²³ Intervenind numai atunci când se punea problema înstrăinării feudului prin vânzare, "retractul seniorial" era, de fapt, dreptul de preemțiune al proprietarului, care i. îngăduia să se substituie cumpărătorului găsit de vasal, rambursându-i acestuia pretul feudului. Potrivit mai multor obiceiuri locale din Franța secolului al XII-lea, dreptul seniorial de retract (desemnat în limba germană prin termenul mult mai judicios de *Vorkaufsrecht*) era întrecut de drepturile asemănătoare deținute de rudele vânzătorului - semn indiscutabil al patrimonializării feudului. În Anglia, în schimb, această practică nu a existat (cf. François Louis Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 231; F. Olivier-Martin, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 222).

seniorul nu și-a mai putut exercita prerogativele decât cu mare dificultate și - ca în Franța capetiană - mai ales conjunctural, grație unor ocazii favorabile²⁴.

Fiind o relație nu de subordonare pură, ci de dependență, stabilită de comun acord și exprimând interesele ambilor parteneri, era firesc ca vasalitatea să nu presupună obligații unilaterale, ci - aidoma *mundium* - ului de odinioară- sinalagmatice, de natură a-i oglindi acest spirit profund și a o face, totodată, efectivă²⁵. Foarte vagi la început (și tocmai din acest motiv cuprinzătoare), ele s-au precizat pe parcurs, atât ca urmare a influenței exercitate de cutumă, cât și a instituționalizării operată de carolingieni, ceea ce le-a restrâns progresiv sfera de cuprindere doar la acele tipuri de servicii impuse fie de contextul frământat al secolelor VIII - X, fie de interesele, mai limpede conturate, ale seniorului și - frecvent- de calificarea vasalului însuși. Dacă Charlemagne și urmașii săi, bunăoară, s-au folosit, la început, de vasalii lor (*vassi regali*) în tot felul de privinte (ca asessori ai tribunalului regal, ca membri ai tribunalelor din comitate, ca *missi dominici* etc.), treptat ei le-au pretins acestora servicii din ce în ce mai specializate și mai ales de tip militar.

În genere, vasalitatea presupunea două tipuri de obligații, care - aspectul trebuie subliniat- nu-i priveau, însă, și pe sub-vasalii celui ce depunea omagiul. Cele derivate din natura personală a legăturii dintre cei doi parteneri erau în număr de trei și, din punct de vedere simbolic, primeau asupra celor din cealaltă categorie, care nu aveau decât un specific material, determinate fiind de posesiunea feudului. Prima dintre ele, credința (*fidelitas*) era întotdeauna definită printr-o interdicție: ea însemna ce anume *nu trebuia* să facă un vasal pentru a nu-și prejudicia seniorul. De asemenea, această noțiune mai reclama din partea celui dependent și îndeplinirea unor servicii speciale (transmiterea mesajelor, escortarea seniorului, purtarea baldachinului la ceremoniile de instalare a episcopului local etc.), incluse, de altfel, și în condițiile de posesiune a feudului. A doua îndatorire, numită *consilium*, presupunea deplasarea vasalului la curtea seniorului și asistarea acestuia în actul de împărțire a dreptății care era, precum se știe, la toate nivelele societății medievale,

²⁴ François Louis Ganshof, *Feudalism, passim*.

²⁵ Pentru toate detaliile care urmează, vezi Louis Halphen, *L'essor de l'Europe (XI-XIIIe siècles)*, Paris, 1932, p.10; Joseph Calmette, *Le monde féodal*, Paris, 1951, p.170-171; idem, *La société féodale*, p. 40-41, 45-48; Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 246 *sqq*; Marc Bloch, *Feudal Society*, I, p. 219-220, 229-230; François Louis Ganshof, *Feudalism*, p. 30-31, 98-99 și *passim*; Guy Fourquin, *op. cit.*, p. 123-125; R. Allen Brown, *op. cit.*, p. 112; Joseph R. Strayer, Dana C. Munro, *op. cit.*, p.114 *sqq*; Jean-Piense Poly, Eric Bournazel, *op. cit.*, p.147 *sqq*.

una din prerogativele puterii cu cea mai mare forță de sugestie, de vreme ce se considera că ea reiterează în orizontul mundan atributul fundamental al Divinității. Serviciul militar (sau *auxilium*) era, însă, de departe, obligația cea mai însemnată, prioritatea ei fiind dictată nu numai de nenumăratele conflicte ale timpului, ci și de ierarhia valorilor unei societăți, prin tradiție înclinată a prețui mai mult forța fizică și curajul, decât virtuțile "pașnice". Definitiv impus în secolul al VIII-lea, în împrejurările dificile pe care deja le-am amintit, serviciul cu armele -care intra, la început, efectiv în vigoare, doar când seniorul era solicitat de rege- s-a permanentizat rapid, crescând continuu în amploare. Existau mari variații în felul cum era îndeplinită această îndatorire de la o regiune la alta, toate fiind, însă, corelate cu natura și calitatea feudului concedat. Unii vasali, de exemplu, erau solicitați cu echipamentul complet, împreună cu toți cei care le erau supuși; alții, dimpotrivă, se puteau prezenta doar cu armele ușoare și fără însoțitori. Unii trebuiau să participe la toate expedițiile; alții doar la raiduri și numai pe o perioadă limitată. Unora, în fine, li se cereau doar servicii de pază și protocol, alții -detinători ai așa-numitelor "feuduri libere" (*franc fiefs* - erau scutiți de orice obligații. Diversitatea situațiilor era, precum se vede, considerabilă. Cât despre sarcinile -precumpănitor fiscale- determinate de posesiunea feudului, acestea priveau fie reînnoirea "beneficiului" (taxa numindu-se, în acest caz, "de răscumpărare"), fie amenziile ocazionate de infrațiunile comise de vasal, fie, cel mai adesea, ajutorarea seniorului în situația în care acest lucru era absolut necesar. Prestațiile de acest fel au ajuns, cu timpul, deosebit de importante, multiplicarea lor fiind obținută prin răscumpărarea treptată a celorlalte obligații. Îndatoririle seniorului erau perfect simetrice celor vasalice, cu singura deosebire că ultima (*auxilium*), pe lângă protecția militară a celui dependent, stipula și asigurarea subzistenței acestuia, fie direct, prin primirea sa la castel sau la reședința "stăpînului", fie prin înzestrarea cu un feud. Nici una din părți nu s-a considerat, însă, vreodată, definitiv legată de asemenea constrângeri. De fapt, după cum s-a și observat²⁶, obligațiile feudo-vasalice au reprezentat o miză perpetuă în înfruntarea dintre concepțiile celor doi parteneri, fiecare având tendința de a le interpreta într-un mod cât mai apropiat de propriile interese. Teoretic, nici unul din ei nu putea denunța unilateral contractul (durata acestuia fiind viageră), singura sau, în orice caz, una din puținele excepții de la această regulă fiind menționată în Peninsula Iberică, unde dependența putea fi deliberat ruptă

²⁶ Cf. Jean-Pierre Poly, Eric Bournazel, *op. cit.*, p.147 *sqq.*

chiar de către vasal și chiar dacă acesta era supusul direct al regelui²⁷. În celelalte regiuni, aceste situații nu au fost, cel puțin până în secolele XI-XIII, decât extrem de rare, apariția lor fiind provocată fie de conduita necorespunzătoare a seniorului (definită astfel printr-un "spectru" de infrațiuni cu limite foarte precise), fie din culpa vasalului (cărui i se reproșa, cel mai adesea, nerespectarea obligațiilor contractuale). Sancțiunile prevăzute în ambele cazuri erau, ca să zicem așa, centrate pe feudă. Dacă vinovatul era vasalul, posesiunea îi era temporară sau definitiv confiscată; dacă, dimpotrivă, seniorul era cel răspunzător, vasalul era absolvit de orice îndatorire, ruperea legăturii de dependență consumându-se printr-un ritual de separare, în care gesturile și cuvintele jucau același rol capital²⁸.

Ne putem, firește, întreba, la capătul acestei succinte treceri în revistă a principalelor aspecte ale unei instituții atât de importantă pentru medievalitatea apuseană, cât anume din specificul ei se regăsea în aceeași perioadă și în celelalte zone ale lumii creștine? A fost vasalitatea -și, în genere, dependența- o formă mai generală de organizare a raporturilor sociale pe continent, așa cum pretind, de multă vreme, teorii bine constituite, sau, dimpotrivă, ceea ce a particularizat-o nu a avut sens decât într-un spațiu limitat? Fără a intra acum într-o discuție care ar depăși cu mult intențiile textului de față, să spunem doar că unele din componentele ei par a se distinge și în alte teritorii europene, nu neapărat aflate în sfera de influență a catolicismului și nici sub incidența fostului

²⁷ În acest caz, vasalul trebuia să înapoieze seniorului armele, calul și toate bunurile primite, în afară de soldele pentru serviciile deja prestate ("beneficiul" funciar nefiind, după cum am amintit, legat în mod absolut de vasalitate; vezi supra, n. 22). Vasalul care primise armele de cavaler de la seniorul său nu se putea despărți de acesta înainte de împlinirea unui an de la investitură (cu excepția anumitor cazuri). În Leon și Castilia, vasalul regelui, indiferent de rang, care rupea legătura cu suzeranul era liber să părăsească regatul pentru a-și căuta un nou senior, nu înainte însă de a-i fi cedat toate posesiunile funciare. Vasalul autoexilat (sau tot atât de bine proscris) era urmat, în anumite condiții, de propriii vasali, care se expatriau voluntar cu seniorul lor, până ce acesta își găsea un nou stăpân pe care să-l servească. În funcție de statut -dacă erau "vassalos asoldados", adică remunerați printr-o soldă sau "vassalos de criazon", întreținuți și educați de seniorul însuși-, vasalii "peregrini" aveau permisiunea de a se reîntoarce acasă și intra în serviciul regal sau erau obligați să continue a-și urma peste tot seniorul, pe toată durata exilului, fără a avea voie să ridice vreodată armele împotriva suzeranului lor și, de asemenea, fără a se teme pentru bunurile și familiile rămase acasă (cf. Luis G. de Valdeavellano, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 238-239 sqq).

²⁸ După părerea lui Jacques Le Goff, chiar și în această situație vasalul era dator să restituie feudul, pe motiv că ritualul vasalic constituind un tot unitar, anularea sa (cu ritualul invers, corespunzător) însemna anularea în bloc, a tuturor celor trei momente, inclusiv, deci, a investiturii, ceea ce, din punct de vedere juridic, semnifică retrocedarea posesiunii (*op. cit.*, *loc. cit.*, p. 206-207).

Imperiu carolingian. Imperiului Bizantin, de pildă, nu i-a fost deloc străină posesiunea funciară condiționată, aceasta întâlnindu-se, până în secolul al XI-lea, fie în forma așa-numitei *stratiotika ktemata* (individuală, ereditară și inalienabilă), fie, ulterior, a binecunoscutei *pronoia*, concesiune imperială rezervată elitei birocratice și militare, ca recompensă și, totodată ca temei al prestării unor servicii preponderent (dacă nu exclusiv) militare. Faptul că, în această din urmă ipostază, ea este analogă atât *pomestia*-ei rusești, cât și *iqta*-ei musulmane și *timar*-ului otoman, i-a determinat pe unii cercetători să creadă că "pattern"-ul bizantin le-ar fi influențat pe toate trei sau, cel puțin, pe prima dintre ele, ceea ce nu este, însă, confirmat de dovezi directe. În ciuda acestei analogii, ar fi, totuși, exagerat să credem că specificul condiționat al acestor posesiuni, oricât de important ar fi, este, în sine, suficient pentru a proba o presupusă identitate cu feudul. La drept vorbind, analogiile sunt, în acest caz, mai mult aparente decât reale. Pe lângă faptul că donatorul nu era o persoană particulară, ca în Apus, ci statul, iar "stratioții" -grupul social și militar creat odată cu introducerea sistemului administrativ al themelor- constituiau nu o aristocrație, ca feudatarii "franci", ci o pătură de condiție țărănească, nici serviciile militare datorate în virtutea acestei posesiuni nu decurgeau din dependența personală, ci aveau o dimensiune eminamente funciară, fiind dependente numai de pământul concedat²⁹. Cât despre vasalitatea după model occidental, aceasta nu a apărut în Bizanț decât odată cu Cruciadele, deși, în relațiile Imperiului cu vecinii, ea pare a fi jucat, totuși, cum vom vedea imediat, un rol destul de important.

În Rusia, în schimb, analogiile de acest fel par mult mai semnificative, cu toate că, cei ce s-au ocupat de istoria acestui spațiu în Evul Mediu nu au ajuns nici până astăzi la un punct de vedere comun în ceea ce privește existența sau non-existența aici a vasalității. Opinia celor -precum Alexandre Eck³⁰ - care acceptă acest lucru invocă drept argument nu numai binecunoscutul obicei al primilor cnezi de a se înconjura și întreține, aidoma regilor germanici, o trupă de războinici liberi (*drujina*), ci și alte practici specifice, destul de asemănătoare

²⁹ În legătură cu discuțiile referitoare la relațiile feudo-vasalice și, în general, la feudalismul în Imperiul Bizantin, vezi Ernst H. Kantorowicz, "*Feudalism*" in the *Byzantine Empire* în Rushton Coulborn (editor), *Feudalism in history*, Princeton University Press, Princeton and New Jersey, 1956, p. 154-166; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, vol. II, The University of Wisconsin Press, Wiscconsin and Milwaukee, 1964 p. 565-569; Dimitri Obolenski, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1971, p. 252-253.

³⁰ Cf. *Moyen-Âge russe*, Bruxelles, 1934; idem, *La vassalité et les immunités dans la Russie du Moyen Âge* în *Recueils de la Société Jean Bodin...*, I, p. 257-263 sqq.

modelului carolingian de vasalitate sau unora din ipostazele sale locale. Astfel, întocmai ca vasalii iberici, nici omologii lor din vechea Rusie nu erau, la început, mai puțin liberi de a ieși din dependență sau de a-și schimba stăpânul oricând doreau, având în plus, spre deosebire de ceilalți, și posibilitatea de a-și păstra posesiunea funciară primită (*votchina*), fără riscul vreunor sancțiuni. Dispariția acestui obicei, propriu perioadei timpurii a vasalității, când dependența avea încă un caracter personal, dublată de condiționarea riguroasă a proprietății (numită acum *pomestia*) de serviciul militar – o proprietate devenită, treptat, și ereditară – s-ar fi produs abia în secolul al XIV-lea, odată cu ascensiunea cnezatului moscovit, pe fondul neîncetelor războaie cu vecinii. Potrivit aceluiași punct de vedere, nici dependența în formă rusă nu ar fi fost lipsită de un ritual caracteristic, omagiului "cu mâinile" fiindu-i, însă, preferat aici așa-numitul "salut cu fruntea", care nu era, după toate aparențele, decât o variantă a "prosternării" bizantine. Obligațiile vasalului – specificate într-un "pact" preliminar "închinării", consacrat prin jurământ – mai prevedeau, pe lângă ajutorul militar și asistența judiciară de rigoare și plata unui tribut personal extraordinar, al cărui quantum, ca și circumstanțele achitării erau, de asemenea, cu grijă prevăzute. Spre deosebire, însă, de Occident, reciprocitatea nu pare a fi fost aici o regulă într-adevăr severă, din moment ce seniorul, care trebuia, desigur, să-și protejeze dependenții împotriva oricăror primejdii sau exacțiuni, avea dreptul exorbitant de a-i judeca el însuși, competență recunoscută, de altfel, și femeilor în raport cu propriii lor supuși³¹. Or, tocmai această particularitate a unei relații care, după toate canoanele, ar fi trebuit să fie reciprocă, reprezintă principalul argument al celor ce refuză – și pe bună dreptate – să accepte prezența în Rusia a oricărei forme, fie și embrionară, de vasalitate și, la limită, chiar a feudalismului³². Nu libertatea – cel puțin teoretică – a alegerii se întrevede în relațiile "la vîrf" din această societate, cât forța implacabilă a unei dependențe situată foarte departe de orice spirit contractualist. Puterea locală a cnezilor ruși fiind încă de la început suverană, ea nu a fost constrânsă a ține seama de aceleași imperative ca în Apus.

³¹ Potrivit tot lui Alexandre Eck, vasalitatea îi cuprindea în Rusia și pe membrii înaltului cler, dar într-o formă pur personală, întrucât domeniile ecleziastice nu se aflau în proprietatea cnezilor, ci a Bisericii, care, în ceea ce o privea, avea dreptul la proprii ei feudatari, trimiși, în caz de necesitate, să lupte în sprijinul suzeranului (*op. cit.*, *loc. cit.*, p. 263).

³² Cf. Marc Szeftel, *Aspects of feudalism in Russian history* în Rushton Coulborn, *op.cit.*, p. 178, *sqq.*

Dacă prezența relațiilor feudo-vasalice apare, așadar, îndoielnică în ambele societăți, mai limpede, totuși, se întrevede ea în raporturile cu vecinii. În cazul Bizanțului, de pildă -care a constituit, și din acest punct de vedere, un adevărat model pentru toate popoarele din zonă -aceste relații (întemeiate pe principiul suveranității universale a Împăratului închipuită a se exercita asupra unui ansamblu de state strict subordonate³³) erau evocate în termenii unei veritabile înrudiri spirituale, cu gradații precise și simboluri specifice, care, în privința vecinilor tributari cel puțin, nu era departe de vasalitatea propriu-zisă, chiar dacă nu se definea ca atare. Regii și împărații franci, bunăoară, erau pentru monarhii bizantini "frați spirituali" (*pneumatikos adelphoi*), titlu rezervat, deopotrivă, și suveranului persan, califilor arabi, sultanilor mameluci ai Egiptului și, după toate aparențele, principilor khazari³⁴; țarul bulgar, în schimb, era doar "fiu spiritual" (*pneumatikon teknon*)³⁵, asociindu-se în această titulatură cnezilor ruși și tuturor celorlalți vasali ai Bizanțului față de care Împăratul se considera un adevărat "părinte". Instituită, uneori, printr-o ceremonie solemnă, care amintea de investitura cavalerilor din Apus, această paternitate morală -caracteristică și raporturilor dintre cnezii nord-pontici și vasalii lor³⁶ - se răsfrângea și asupra principilor păgâni botezați de Împărat, ceea ce-i pune clar în evidență natura universală. Actele oficiale, la rândul lor, oglindeau cu fidelitate aceeași gradație: în timp ce principilor ruși, celor turci și pecenegilor le erau adresate scrisori imperiale (*grammata*), conducătorii croați, sârbi,

³³ Dimitri Obolensky, *op. cit.*, p. 272, 275.

³⁴ În raport cu francii, totuși, și cu ceilalți principii creștini din Occident, superioritatea Împăratului era clar subliniată printr-o serie întreagă de semne cât se poate de sugestive, cum ar fi înscrierea numelui propriu în fruntea protocoalelor de adresare și refuzul încăpățânat de a le recunoaște orice alt titlu în afara celui de "rege" (titlul de "basileu" fiind, prin tradiție, considerat în Răsărit un atribut rezervat exclusiv monarhului bizantin) (cf. Louis Bréhier, *Les institutions de l'Empire Byzantin*, Paris. Albin Michel, 1970, p. 230-232; vezi și *Histoire des relations internationales...*, I, *Le Moyen Âge*, p.138).

³⁵ Titlul său complet era "drag al nostru fiu spiritual, prin grația lui Dumnezeu arhonte al poporului prea creștin al bulgarilor". În 927, totuși, Petru, fiul și succesorul lui Simeon, a fost recunoscut, în urma căsătoriei cu o nepoată a Împăratului Rorian Lecapene, drept "basileu al bulgarilor", dar, fără îndoială pentru a atenua această concesie, împărații care au urmat au continuat să-l trateze în protocoale doar ca "fiu spiritual", adăugând, totodată, la propriul titlu de "basileu al Romanilor" (*basileus ton Romaion*) și pe cel de "autocrator" (preluat cu începere de la finele secolului al XII-lea și de principii sârbi) (Louis Bréhier, *op. cit.*, p. 232, 240).

³⁶ Marele cneaz Dimitrie Donskoi, de exemplu, a fost unul dintre cei ce s-au folosit de titulatura paternă, cerându-i vărului său, Vladimir Andreevici din Serpuhov, să-l considere "tată", iar pe fiii săi (nepoții lui Vladimir), "frați" (cf. Potemkin, *Istoria diplomatiei*, București, 1964, p.125).

napolitani și amalfitani, ca și Dogele Venetiei nu aveau dreptul de a primi decât ordine, fără putința de a pretinde altceva³⁷.

Cu statele sau populațiile de mai mică însemnătate, însă, fie creștine sau barbare, sedentare sau nomade -cum au fost, bunăoară, triburile caucaziene, musulmane, slave sau longobarde și statele latine din Orient- Bizanțul întreținea relații de strictă vasalitate, dacă nu chiar de pură dominație, impusă prin forță, desigur, dar, uneori, și solicitată, în virtutea posibilității întrevăzute de vecinii Imperiului de a se integra astfel în civilizația acestuia și de a se bucura de binefacerile ei. Indiferent de titlul cu care erau gratificați, toți acești vasali purtau denumirea generică de δούλοι ("sclavi"), fiind, însă, tratați -mai bine decât o sugera titulatura -potrivit clauzelor unor contracte încheiate, nu rareori, la inițiativa Împăratului însuși. Obligațiile astfel asumate de cei ce intrau în dependență -combinat, frecvent, și cu îndatoriri de ordin fiscal (tribut, privilegii comerciale etc.)- erau preponderent militare, fiind consemnate până în cele mai mici amănunte. În schimb, basileul acorda pensii, subsidii și indemnizații, pe măsura serviciilor pe care le primea. Desfășurat, uneori, chiar în capitală, unde vasalul era invitat să se deplaseze personal, ceremonialul care consacra o asemenea relație cuprindea, pe lângă investitura de rigoare (marca cea mai semnificativă a suveranității imperiale asupra persoanei și a teritoriului dependent), și acordarea de insigne, veșminte de onoare, coroane și demnități palatine (dublate adesea de primirea la curte), menite a sublinia nu numai solemnitatea momentului, ci și însemnătatea legăturii care tocmai se crea. Inutil de a mai preciza că această practică, corelată cu aceeași pretenție de suveranitate universală, a fost întocmai preluată de toate statele care s-au considerat, într-un fel sau altul, succesoare ale Bizanțului, fie că este vorba de Imperiul otoman³⁸, de cnezatele rusești³⁹ sau de unele principate

³⁷ Ernst H. Kantorowicz *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 154-155.

³⁸ Pentru supraviețuirea unor elemente compacte de ideologie și practică politică bizantină în cadrul statului otoman, cf. *inter alia* Halil İnalcık, *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300-1600*, București, 1996, *passim*.

³⁹ Potrivit opiniei lui Alexandre Eck, relațiile suzerano-vasalice nu ar fi implicat, în acest spațiu, decât persoana principelui, nu și teritoriul său, alegerea suzeranului -fie local, fie străin (Marele Duce al Lituaniei sau regele Poloniei)- făcându-se, pe de altă parte, în deplină libertate. Deabia la finele secolului al XIV-lea angajamentele față de principii străini au început a fi sistematic obstrucționate, marii cnezi de Tver și Moscova introducând în tratatele cu cei doi vecini clauza confiscării de drept a pământurilor acelorora dintre supuși ce s-ar fi "închinat" în afară. Au existat, însă, și cazuri când statutul juridic al posesiunilor celor ce intrau în dependență era serios afectat prin asumarea acestei legături, cum s-a întâmplat, de pildă, cu teritoriile principilor vasali lituanieni din

balcanice, ceea ce, în treacăt fie spus, ne edifică încă o dată asupra modului cum s-a putut perpetua moștenirea celei de-a doua Rome. Faptul că tipul suzerano-vasalic specific relațiilor adoptate de Bizanț cu vecinii sau cu statele mai îndepărtate a fost, după cum tocmai am menționat, sistematic asociat conceptului mai larg de universalitate sugerează limpede că nu el era cel considerat determinant din punct de vedere juridic. Mai mult, deci, decât prin tipul amintit sau decât prin distincția modernă dintre state suverane și state dependente, raporturile "romeilor" cu populațiile din jur ar putea fi mai corect definite ca federative sau - potrivit faimoasei expresii a lui Dimitri Obolensky⁴⁰ prin forma premergătoare a unui veritabil "Commonwealth", în cadrul căruia independența sau autonomia diverselor structuri au coabitat nestingherit cu principiul recunoașterii suveranității imperiale, generând un model de conviețuire și organizare politică fără nici o analogie cu vreun sistem cunoscut. Este, aceasta, încă o dovadă a originalei sinteze bizantine, care-i explică foarte bine exemplara posteritate.

Problema corelației dintre vasalitate și suveranitate este, însă, relevantă, nu numai pentru răsăritul european și Bizanț. Ea are sens, deopotrivă, și pentru partea de apus a continentului, în contextul amplei dezbateri, reluată în ultimii ani, referitoare la constituirea monarhiilor feudale și, pe un plan mai general, la prefacerile instituționale, politice și ideologice care au însoțit procesul de formare a statului modern. Un punct de vedere larg împărtășit consideră că, în cadrul acestor două direcții îngemănate de evoluție, relațiile feudo-vasalice ar fi avut un rol esențial, nu numai prin faptul că au menținut intactă fermitatea țesutului social, în împrejurările create de dezagregarea puterii centrale, dar și prin aceea că, substituind pentru o vreme suveranitatea prin suzeranitate, au asigurat menținerea *de facto* a autorității regale asupra tuturor celor ce depindeau de ea, în așteptarea unor circumstanțe mai favorabile recâștigării pozițiilor pierdute. Începând din cel de-al XI-lea veac, puterea centrală s-ar fi reconstituit, așadar, ca în Franța, pe temeiul vasalității, valorificând cu metodă atât prevederile dreptului feudal, cât și atuurile care decurgeau din calitatea de senior suprem a regelui⁴¹.

tinuturile de margine, ruso-lituaniene, care, intrând sub suzeranitatea Moscovei, și le-au primit înapoi ca "gratificații" pentru serviciile consimțite (*op. cit., loc.cit.*, p. 261-262).

⁴⁰ *Op. cit., passim.*

⁴¹ Pentru acest punct de vedere, vezi *inter alia* Brice Lyon, *The Middle Ages in Recent Historical Thought*, 2nd edition, Washington D. C., 1965, p. 24; F. Olivier-Martin, *op. cit., loc. cit.*, p. 217-218; François Louis Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, p. 242 sqq.

Evitând și de astă dată să intrăm într-o discuție mult prea cuprinzătoare pentru ceea ce ne-am propus aici, vom spune doar, foarte concis, că un asemenea punct de vedere nu ni se pare acceptabil. Este, fără discuție, adevărat că dimensiunea "feudală" a regalității a fost o componentă importantă a conceptului medieval de putere, contribuind cât se poate de serios la afirmarea prerogativelor acesteia. Ea a fost, însă, cum limpede se poate vedea din toate exemplele care ne stau la îndemână, doar un *versant* al acestei puteri, și nu neapărat cel mai important. În fapt, adevărata ei dimensiune, cea care într-adevăr a contat, a fost aceea *theocratică*, în comparație cu care atributul seniorial al regelui nu numai că a fost incomparabil mai slab, dar și diametral opus, cum ne-o arată, între altele, și străduința fără răgaz a monarhilor epocii de a o accentua pe prima în detrimentul celui alt sau -și mai bine- tendința lor de a eluda prescripțiile dreptului feudo-vasalic, atunci când acestea păreau să contravină principiului de drept divin⁴². Acest lucru nu are nimic surprinzător într-o epocă dominată de un mod de gândire și de o paradigmă interpretativă în mod fundamental diferite de "filtrul hermeneutic" modern⁴³. Dimensiunea suzerană a regalității a fost mai precară și, în același timp, antagonică versantului theocratic, întrucât spiritul ei esențialmente consensual nu avea, în acea vreme, nimic comun și nici nu se putea acomoda cu un principiu potrivit căruia numai voința (*voluntas*) regelui crea și exercita legea, ca expresie deplină a suveranității și, implicit, a caracterului sacru al celui ce o întruchipa. Tot astfel, participarea regelui la viața societății și subordonarea funcției sale

⁴² Printre nenumăratele studii referitoare la importanța dimensiunii theocratice a institutiei regale în Evul Mediu, vezi ***, *Le sacre des rois*. Actes du Colloque International d'histoire sur les sacres et couronnements royaux (Reims 1975), Paris, 1985; *La royauté sacrée dans le monde chrétien*. Publié sous la direction de Alain Boureau et Claudio Sergio Ingerflom, Paris, 1992; Anne J. Duggan (editor), *Kings and Kingship in Medieval Europe*, London, 1993; Joseph Canning, *A History of Medieval Political Thought, 300-1450*, London and New York, 1996; Walter Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, New York, Barnes & Noble Inc., 1966, *passim*; Gábor Klaniczay, *The Uses of Supernatural Power. The Transformation of Popular Religion in Medieval and Early-Modern Europe*, Polity Press, 1990; Florentina Căzan, *Aspecte ale gândirii politice din Europa apuseană în secolele XI-XIV*, în AUB, Seria științe sociale. Istorie, XVII, 1968, p. 44-49; Marc Bloch, *Les rois thaumaturges*, Paris, 1924 (și versiunea în limba română: *Regii taumaturgi. Studiu despre caracterul supranatural atribuit puterii regale în special în Franța și Anglia*. Prefată de Jacques Le Goff. Traducere de Val Panaitescu, Iași, 1997); idem, *Feudal Society*, II, p. 379-383, 421-422; Henri Pirenne, *op. cit.*, *passim* etc.

⁴³ Expresia îi aparține lui Ioan Petru Culianu; cf. *Eros și magie în Renastere. 1484*. Traducere de Dan Petrescu. Prefată de Mircea Eliade. Postfață de Sorin Antohi. Traducerea textelor din limba latină: Ana Cojan și Ion Acsan, București, 1994.

senioriale principiului ei contractualist nu-și puteau găsi ușor vreo corespondență cu esența divină a unei puteri care-l proiecta pe detinător, în același timp, în afara și deasupra comunității din care făcea parte. Este adevărat că noțiunea de "credință" (*fides*), comună ambelor forme de autoritate, era, la prima vedere, singura capabilă de a le uni. În realitate, însă, dacă în plan teocratic ea însemna "obediență" față de o persoană în cel mai autentic sens al cuvântului, *superioară*, în cel feudal semnificația ei era, dimpotrivă, aceea de "loialitate", invitându-i pe parteneri la o colaborare care putea înceta în caz de felonie (ceea ce este o altă modalitate de a spune că vasalii regelui aveau dreptul legitim de a rezista încălcărilor contractului, restabilind echilibrul relației). Mai limpede spus, guvernarea teocratică era esențialmente unilaterală; aceea feudală, în schimb, era în mod principal bilaterală, constituind unica soluție posibilă de a concepe, în împrejurările acelei epoci și cu mijloacele care-i erau proprii, "o lege -și, totodată, o formă de conducere- capabilă de a-l supune și pe rege"⁴⁴

Walter Ullmann, căruia îi aparține observația de mai sus, și după el mulți alții au văzut în subordonarea treptată a principiului contractualist feudal față de cel teocratic sensul însuși, vag prefigurat și doar aparent paradoxal, al unei evoluții politice din ce în ce mai moderne⁴⁵. Fără a ne îndoii de exactitatea unei asemenea judecăți, nu putem, totuși, să nu ne întrebăm, dacă nu cumva tocmai în asocierea ambelor tipuri de autoritate se găsește, în fond, cheia succesului unui mod de a guverna care s-a impus până la urmă, întrucât a fost singurul apt de a întruchipa *mijlocul* ideal între cele două extreme specifice medievalității: universalismul imperial și particularismul senioriei?

În cazul Țărilor Române, ritualul vasalic cu alură simbolică se întâlnește doar la domnii moldoveni⁴⁶. De aceea, în continuare, vom

⁴⁴ Walter Ullmann, *op. cit.*, p. 152 și *passim*; idem, *Zur Entwicklung des Souveränitätsbegriffs im Spätmittelalter* în idem, *Scholarship and Politics in the Middle Ages*, Variorum Reprints, London, 1978, p. 9-14 *sqq.*

⁴⁵ Aceasta este teoria dezvoltată și de Marcel Gauchet, în spiritul direcției care caracterizează astăzi antropologia politică; cf. *Dezvrăjirea lumii. O istorie politică a religiei*, București, 1995. Vezi, de asemenea, Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului. Zece lecții*. Traducere de Mona Antohi și Sorin Antohi. Prefață de Sorin Antohi, București, 1992, p. 20-25.

⁴⁶ Nu este exclus însă ca și Mircea cel Bătrân să fi depus omagiu regelui Sigismund de Luxemburg. În tratatul încheiat la 7 martie 1395 la Brașov domnul muntean amintea de "jurământul nostru de credință și al boierilor noștri, făcut de noi mai înainte așa cum se

încerca să surprindem pe bază documentară unele aspecte privitoare la locul desfășurării omagiului, descrierea și semnificația lui, precum și vocabularul folosit în jurămintele principilor noștri sau în scrisorile de încredintare trimise vecinilor. Și aceasta pentru că deși unele cercetări mai vechi au relevat în mod corect esența acestor tipuri de relații, istoriografia marxistă din România, care a făcut din ideea de independență corolarul istoriei noastre, a prezentat în mod simplist și uneori tendențios semnificația raporturilor feudo-vasalice.

După cum se cunoaște, după ce Polonia reocupase Rusia Roșie (august 1387), încercând să evite pericolul pe care-l reprezenta Ungaria, Petru I Mușat a fost primul domn moldovean care, în septembrie 1387, împreună cu marii săi dregători, a depus omagiu personal la Liov⁴⁷. Locul ceremonialului nu a fost ales întâmplător; ca și în Occident, unde, așa cum am arătat mai sus, un asemenea eveniment, se petrecea la hotarul aflat între posesiunile celor doi contractanți, de obicei pe teritoriul suzeranului, și în cazul celor doi principii întâlnirea a avut loc, la o dată stabilită anterior, în sudul Regatului polon, știind că înaintașii săi "*cei mai bătrâni, Petru voievod și tatăl nostru Roman voievod*" se obligaseră să fie supuși Craiului. La 12 martie 1402, Alexandru cel Bun a făgăduit și el "*pe onoare, fără înșelăciune și fără viclenie*" să slujească Coroana poloneză⁴⁸. Atragem însă atenția că aceasta este doar o simplă *scrisoare de încredințare*, care în manualele didactice și chiar în unele lucrări

cuvine" (Ion Ionașcu, Petre Bărbulescu, Gheorghe Gheorghe, *Relațiile internaționale ale României în documente*, București, 1971), la 1595, Giovanni de Marini Poli a văzut la solii lui Mihai Viteazul aflați în Transilvania "scrisori patente ce le aveau de la împăratul Sigismund de slăvită amintire" (*Calători străini despre țările române*, vol. III, București, 1971, p. 261). Este foarte probabil ca aceste documente să fi ajuns în mâinile principelui Transilvaniei, care nu a permis boierilor munteni să meargă la Praga pentru a purta tratative cu Rudolf.

⁴⁷ Majoritatea istoricilor au considerat că instituirea suzeranității poloneze asupra Țării Moldovei a avut numai cauze economice și anume instituirea controlului asupra așa-zimutului drum moldovenesc. Având în vedere faptul că esența actului omagial consta în *cosilium et auxilium* credem că s-a minimalizat importanța factorului politico-militar. Moldova a avut și o poziție strategică deosebită, fiind pe bună dreptate considerată un *stat tampon* între Creștinătate și păgâni. Nu trebuie uitat nici faptul că numai patru domni au prestat omagiu în timp ce comerțul dintre cele două țări a fost aproape neîntrerupt. De altfel, și contextul în care Petru I a acceptat suzeranitatea poloneză arată că, în acel moment, au prevalat cauzele politico-militare. Pentru opiniile privitoare la această problemă, vezi studiul lui C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387-1432)*, extras din RIR, vol. X (1940), *passim*. Pentru scrisorile de jurământ ale domnului și boierilor, vezi Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1932, p. 599-603.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 621-622.

științifice este confundată cu actele omagiale⁴⁹. Abia la 1 septembrie 1404, la Camenița, la hotarul dintre cele două țări, după ce Ordinul teutonic încheiase pace cu Polonia, iar Podolia a trecut în patrimoniul Regatului, eliminându-se, astfel, presiunea lituaniană, Alexandru cel Bun a depus pentru prima dată omagiu: "am sărutat crucea și ne-am supus, *așa cum au făcut și alte principate creștine, după legea creștinească* și cum au făcut și înaintașii noștri Petru voievod și tatăl nostru Roman voievod și Ștefan voievod" (subl. ns.)⁵⁰.

De obicei, în Europa Occidentală un contract încheiat între două persoane după sistemul vasalic avea loc o singură dată. În cazuri cu totul speciale, la cererea suzeranului, el putea fi repetat doar când nu survenea o ruptură între cele două părți. Și în cazul relațiilor moldo-polone, atunci când Regatul era amenințat, suzeranul cerea principelui român noi dovezi de fidelitate. Așa s-a întâmplat la 6 octombrie 1407, la Liov, unde Alexandru cel Bun împreună cu marii săi dregători au înnoit actul de supunere de la Camenița. Chiar dacă vasalul s-a deplasat pe teritoriul suzeranului, de această dată nu s-a repetat ritualul din 1404, actul în sine fiind doar un jurământ de credință, necesar poate și datorită faptului că tocmai atunci s-au accentuat neînțelegerile dintre rege și Ordinul teutonic⁵¹. Peste câțiva ani, la 25 mai 1411, din Roman, Alexandru cel Bun făgăduia din nou credință regelui polon, promițându-i ajutor împotriva Ungariei⁵². Într-adevăr, după ce încheiase pace cu Cavalerii teutoni (1

⁴⁹ Scrisori de încredințare sau de făgăduință sunt și actele lui Roman I (5 ianuarie 1393) și Ștefan I (6 ianuarie 1393) (*Ibidem*, p. 607-615).

⁵⁰ *Ibidem*, p. 625-626. Unii istorici au crezut că în 1404, 1407, 1411 Alexandru cel Bun ar fi înnoit actul din 1402 (Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, București, 1935, p. 485).

⁵¹ *Ibidem*, p. 628-630.

⁵² *Ibidem*, p. 637-639. Interesant este faptul că noua scrisoare de jurământ a fost emisă din Roman la puține zile după ce regele se obliga să plătească 1000 de ruble de argint, în următorii doi ani, banii ce fuseseră împrumutați de Petru I. "*Iar dacă nu-i vom plăti la această zi (de Paști - n. ns.), cum este scris, atunci noi în acea zi, fără nici o amânare, îi vom da acestui adevărat Alexandru voievod, domn al Țării Moldovei, și copiilor lui, a noastră cetate Sneatyn și Colomeea și Țara Pocuției*" (*Ibidem*, p. 640-641). Așadar, doar în anumite situații dificile suzeranul făcea concesiile, cerând noi scrisori de credință. La fel am putea interpreta și actul din 13 decembrie 1433 prin care Vladislav îi dăruia "*scumpului prieten: Ștefan voievod*" pentru a-l sluji cu mai mare credință "*aceste orașe, Tetina și Hmielovul cu aceste tinuturi și sate*", numindu-l adevărat stăpân și moșan al acestor cetăți" (subl. editorului). Deși nu depusese omagiu, regele îi dăruia această regiune unui domn aliat cu adversarii săi, stabilind și un nou hotar între cele două state: "*Iar între aceste orașe și între țara noastră a Rusiei va fi această graniță veșnică: mai întâi între orașul nostru Sneatyn și între Șipinți aparține Moldovei, pe acestea le desparte râul Colacin, iar de la râul Colacin, drept peste câmpia Bolohovului, până la râul cel mare, Nistru, este țara noastră a Rusiei. Iar Țara Pocuției, precum de demult a*

februarie 1411), cu fiul hanului și cu marele duce al Moscovei, asigurându-se și de fidelitatea lui Mircea cel Bătrân (17 mai 1411), Vladislav împreună cu Witold au pus la cale o ofensivă concertată împotriva lui Sigismund, care se proclamase împărat⁵³.

După unii istorici, în primăvara anului 1415, la Sneatyn, principele moldav ar fi depus un nou omagiu regelui polon⁵⁴. Ceremonialul este descris de Dlugosz, de unde a fost preluat de Cromer și Bielski: "*Apoi Vladislav a venit de Rusalii (Pentecostes) prin Buczacz, Halici, Colomeea la Sneatyn. Acolo, întâmpinându-l, Alexandru, voievodul Moldovei, cu soția sa și cu o mare suită de oșteni ai săi, și a fost în mai multe feluri onorat. Ca să-și arate supunerea și credința către Vladislav, regele Poloniei, acesta a prestat solemn omagiul de credință și de supunere către regele Poloniei și jurământul corporal de credință cu toți boierii Țării Moldovei, steagurile fiind plecate la picioarele regelui, care ședea purtând coroana și atributele regale. Despre care lucru a dat și scrisori lămuritoare, care se păstrează în tezaur, spre amintirea veșnică a faptelor. Apoi, pe rege și pe regina Ana și pe toți baronii și ofițerii regelui, invitându-i la banchet, i-a ospătat cu îmbelșugare. De asemenea, a oferit daruri însemnate regelui și reginei. Dar și baronilor de frunte ai regatului le-a împărțit daruri cu larghețe*"⁵⁵. Așa cum a relevat C. Racoviță cu mai bine de jumătate de veac în urmă, este puțin probabil ca domnul Moldovei să fi depus acum un nou omagiu. În primul rând, trebuie să arătăm că nici un alt izvor nu confirmă acest eveniment. Somptuoasa întâlnire dintre cei doi principii se pare că a avut loc la Sneatyn, dar Dlugosz, care nu era informat în legătură cu omagiul de la Camenița, a confundat se pare cele două momente. În ceea ce privește scrisoarea din 1419, prin care Alexandru cel Bun și marii săi boieri se ofereau să-l ajute pe rege împotriva Ungariei, publicată de Dogiel, este datată greșit, fiind, se pare, identică cu cea din 1411⁵⁶. De altfel, din cea de-a doua parte a domniei principelui moldav scrisorile de încredințare lipsesc. După opinia noastră, și aceasta este o dovadă că raporturile moldo-polone au cunoscut o înrăutățire. Mai mult, la 1426, Alexandru cel Bun trimitea un simplu salvconduct regelui Vladislav, "*care pleca spre*

fost supusă nouă, din veac, așa și rămâne". În schimb, la câteva zile după ce depusese omagiu (23 septembrie 1436), Iliș a cedat nu numai Țetina și Hmielovul, dar și Hotinul (*Ibidem*, p. 708).

⁵³ C. Racoviță, *op. cit.*, p. 29.

⁵⁴ P.P.Panaitecu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 327; Veniamin Ciobanu, *Țările române și Polonia. Secolele XIV-XVI*, București, 1985, p. 33; Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, Chișinău, 1991, p. 39.

⁵⁵ După traducerea lui C. Racoviță, *op. cit.*, p.15, n. I.

⁵⁶ *Ibidem*, p.13.

țările turcilor", garantându-i libera trecere pe teritoriul Moldovei, fără a-și asuma vreun fel de obligații în cruciada preconizată⁵⁷.

Ori de câte ori aveau loc schimbări pe tronul de la Suceava, noului principe i se cereau scrisori de încredințare. Pentru perioada care precede domnia lui Ștefan cel Mare, din cauza instabilității politice din Țara Moldovei de care Regatul nu era străin, actele de acest fel sunt tot mai numeroase. Singurul domn care a jurat corporal credință noului rege Vladislav al III-lea a fost Iliș. Cele două acte elaborate la Liov, la 19 septembrie 1436, în numele voievodului și a marilor săi dregători arată că evenimentul a avut loc cu o zi înainte⁵⁸. Scrisoarea lui Iliș cuprinde și conținutul jurământului depus atunci de acesta în cadrul ritualului vasalic. Remarcăm și faptul că peste câteva zile, la 23 septembrie, probabil în urma unor tratative, domnul Moldovei ceda Coroanei poloneze Țara Șipenițului, cu Hotinul, Țețina și Hmielovul, obligându-se să înapoieze și toate scrisorile regale privitoare la aceste posesiuni⁵⁹. În loc să i se întărească aceste teritorii ca feud, vasalul a fost obligat să renunțe la ele. În unele privințe, omagiul din 1436 ar putea fi comparat cu cele din 1382, 1404 și 1485. Altfel spus, doar în unele momente dificile domnii Țării Moldovei se hotărau să facă acest pas decisiv.

După cercetări aparținând istoricilor polonezi, la 1436, regele ar fi cerut și lui Ștefan să depună omagiu personal, dar el ar fi refuzat⁶⁰. Explicația pare a fi însă alta. În mentalitatea medievală acesta era considerat vasalul lui Iliș. La 26 august 1435, domnul Ștefan îi scria regelui polon că s-a împăcat cu fratele său, închinându-i-se "*ca domnului nostru și frate mai mare... care ne este nouă ca tatăl nostru*"⁶¹. Așadar, chiar și în timpul așa-zisei diarhii, Țara Moldovei și-a păstrat unitatea politică din moment ce în relațiile internaționale era reprezentată numai de principele care rezida la Suceava. Scrisorile de jurământ erau însă cerute de Coroană ambilor frați: așa s-a întâmplat în septembrie 1439, când Iliș a înnoit actul redactat la Liov, în timp ce Ștefan trimitea o simplă scrisoare de încredințare regelui polon⁶². Să remarcăm și faptul că primul act avea pecetea cea mare a Țării Moldovei, iar cel de-al doilea a fost validat cu pecetea cea mică⁶³.

⁵⁷ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 642-644.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 697-705.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 706-709.

⁶⁰ Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p. 47, n. 79.

⁶¹ Mihai Costăchescu *op. cit.*, p. 678-681.

⁶² *Ibidem*, p. 712-715.

⁶³ Remarcăm și faptul că în timp ce sigiliul mare are, legenda "*Pecetea lui Ioan Ilie voievod, domn al Țării Moldovei*", pe sigiliul mic putem citi "*Pecetea lui Io Ștefan voievod*". Așadar, fratele mai mare se considera stăpânul întregii țări.

Din toate documentele păstrate, reiese că ritualul vasalic avea loc în apropierea hotarului dintre principate, locul și ziua întâlnirii fiind stabilite de suzeran cu puțin timp înainte. La 13 ianuarie 1434, din Suceava, Ștefan vodă îi scria Craiului că atunci "*când acesta se va apropia de Țările rușilor, noi îndată vom merge către dânsul sau către urmașii lui, fără nici o înștiințare și vom face supunere și jurăminte la locul și în timpul hotărât prin scrisori sau prin solii lui*"⁶⁴. Petru al II-lea, ale cărui relații cu Iancu de Hunedoara erau cunoscute suveranului jagellon, îi scria acestuia că se va deplasa la ziua și locul stabilit pentru desfășurarea ritualului, cu condiția să fie informat cu două trei luni înainte. În cazul în care țara era amenințată de dușmani sau domnul era bolnav, urma să se stabilească o altă zi⁶⁵. La învoiala încheiată la Siret, la 23 septembrie 1453, între tânărul Alexandru voievod și panii polonezi s-au stabilit și localitățile posibile în care urmau să se întâlnească cei doi principii: "*când domnul nostru, Măria Sa Craiul se va apropia de Țara Rusească, noi să mergem înaintea Măriei Sale, la un loc hotărât, ori la Camenița, ori la Sneatyn, ori mai departe la Colomeea, din aceste trei locuri, unde îi va plăcea domnului nostru, noi să mergem acolo și cu panii noștri să îndeplinim obiceiu*". Principele moldav cerea nu numai să fie informat cu 10 săptămâni mai înainte în legătură cu data și locul ales de suzeran, dar și să fie însoțit pe teritoriul polonez de patru mari sfetnici ai Coroanei⁶⁶. Petru Aron făgăduia și el să depună omagiul "*în Colomeea sau Camenița, unde se va hotărâ numitul nostru domn, regele Poloniei*"⁶⁷.

Lui Ștefan cel Mare i-au trebuit mai mult de 25 de ani pentru a se decide să depună omagiu. Prima dată o face în termeni cu totul vagi la Overcăuți (4 aprilie 1459)⁶⁸. Peste câțiva ani (2 martie 1462), domnul se obliga să se deplaseze la locul stabilit de rege, cu condiția de a fi informat cu două-trei luni mai înainte⁶⁹. Prin scrisoarea de credință din 28 iulie 1468, cerută de Cazimir, probabil ca urmare a victoriei de la Baia, Ștefan dorea ca întâlnirea să aibă loc la Camenița, Colomeea sau Sneatyn⁷⁰. Deși în același an Matei Corvin îl informa pe suveranul jagellon că domnul

⁶⁴ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 665.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 736.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 767.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 784.

⁶⁸ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 266-269. Să remarcăm și faptul că ori de câte ori în documentele externe emise de Ștefan cel Mare sunt menționați foștii domni moldoveni supuși regatului, primul era trecut Alexandru ce Bun și nu Petru I.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 282-288.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 304.

moldovean îl lingusește, spunându-i, "*după obiceiul lui*", aceleași cuvinte maghiarilor, tătarilor și turcilor "*pentru ca între atâția stăpâni viclenia lui să rămână pentru mai multă vreme nepedepsită*"⁷¹, regele a insistat ca acest tânăr principe care își consolidase puterea să-l recunoască oficial suzeran.

La începutul anului 1469, Cazimir l-a așteptat 40 de zile pe Ștefan, în Liov, care, deși fusese anunțat de doi soli regali, nu s-a prezentat pentru depunerea omagiului. După Dlugosz, de la care avem această informație, domnul român s-a temut să nu fie prins de polonezi și înlocuit cu un pretendent⁷². În vara anului următor, regele a revenit în același oraș, unde timp de nouă săptămâni a așteptat zadarnic întâlnirea cu Ștefan, care promisese că va depune omagiu la Camenița în ziua de 15 august⁷³. Adevărata atitudine a principelui reiese din răspunsul pe care l-a dat regelui la 13 iulie 1471: nu poate să-l trimită în ajutorul Poloniei pe fiul său Alexandru cu 1000 de călăreți: pe de o parte, pentru că acesta era prea tânăr pentru a îndeplini astfel de slujbe, iar, pe de alta, din cauza atacurilor turcilor, tătarilor și muntenilor⁷⁴. Deoarece tocmai în acești ani Moldova și-a reorientat politica externă, colaborând în secret cu Matei Corvin în vederea unui război purtat cu otomanii, Ștefan a evitat să depună omagiu personal unui rege care era interesat mai mult de hotarele de vest ale țării și mai puțin de cele sudice.

În istoriografia noastră s-a afirmat că prin comportamentul din acești ani, domnul ar fi "preferat independența țării sale în locul unei umiliri care presupunea un ipotetic ajutor militar din partea Poloniei"⁷⁵. Deoarece Moldova își păstra neatămarea chiar dacă domnul ei ar fi depus omagiu, considerăm că această interpretare este forțată. În realitate, dacă ar fi răspuns favorabil regelui Cazimir, conform uzanțelor medievale, Ștefan era obligat să-l ajute militar pe suzeranul său în conflictul pe care Polonia îl avea cu Ungaria pentru stăpânirea Boemiei. Or, într-o perioadă în care papalitatea se arăta tot mai interesată de organizarea unei cruciade, domnul Moldovei, care scăpase de periculosul pretendent Petru Aron și demonstrase prin acțiunile sale din Țara Românească că este alături de lumea creștină, a preferat să colaboreze cu aceasta prin intermediul Ungariei.

⁷¹ Gh. I. Brătianu, *Originile stemelor Moldovei și Țării Românești*, în RIR, fasc. I, București, 1931, p. 236-237.

⁷² Cf. *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476*, București, 1977, p. 20.

⁷³ *Ibidem*, p. 21.

⁷⁴ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 311-313.

⁷⁵ *Războieni. Cinci sute de ani*, p. 22.

O cronică anonimă, redactată de un polonez în primele decenii ale secolului al XVII-lea, surprinde, credem, cu mult realism relațiile lui Cazimir cu Ștefan. Se arată, astfel, că după bătălia de la Baia, regele a trimis doi dregători însemnați care l-au asigurat pe domnul Moldovei de „sprijinul său cu condiția ca acesta să-i presteze omagiu. Ștefan împreună cu marii săi boieri a acceptat să reînnoiască scrisoarea de jurământ: "Cazimir, fiind la Liov (în 1469 - n. ns.), Ștefan trebuia să vină să depună omagiu. El s-a scuzat (arătând) că, în absența sa, maghiarii sau turcii ar putea să cucerească Basarabia (Chilia și Cetatea Albă - n. ns.) sau chiar Moldova, însă adevărul era că acesta era informat că atunci când va sosi (acolo) va fi arestat[...]. Regele a venit din nou la Liov, la mijlocul lunii iulie (în 1470 - n. ns.). Ștefan promisese să depună omagiu la Camenița, însă, la data stabilită, s-a scuzat din nou, din cauza războiului pe care îl avea cu Radu, domnul țării Românești". În concluzie, autorul arată că regele fiind supărat pe astfel de explicații i-a cerut domnului Moldovei să-i presteze omagiu, în caz contrar îl va considera dușmanul său”⁷⁶.

În loc să dea curs acestei somații, Ștefan, care era interesat de apărarea hotarelor sudice ale Țării Moldovei, se apropie tot mai mult de Ungaria. O demonstrează și faptul că la 3 ianuarie 1472 reînnoia brașovenilor, vechiul privilegiu comercial⁷⁷.

În urma victoriei de la Vaslui, unde a beneficiat doar de sprijinul maghiarilor și nu și de cel al polonilor, domnul s-a adresat lumii creștine printr-o așa-zisă scrisoare circulară cu destinația "Către Coroana ungurească și către toate țările în care va ajunge această scrisoare"⁷⁸. Și această adresă demonstrează, credem, că Ștefan încerca să colaboreze cu liga antiotomană prin intermediul lui Matei Corvin. De altfel, peste câteva luni (la 22 iulie 1475), domnul încheia un tratat cu Ungaria prin care făgăduia "*împreună cu toată țara noastră credință veșnică Majestății Sale Regești și Sfintei Coroane*"⁷⁹. Răspunzându-i prin scrisoarea de încredințare din 15 august 1475, regele arăta că după ce "*cinstitul și nobilul Ștefan*" l-a recunoscut "*ca stăpân al său de drept*", acesta urma "*să îndeplinească față de noi și Sfânta Coroană toate cele pe care voievozii înaintași erau ținuți a îndeplini după lege sau datină*"⁸⁰. Trebuie

⁷⁶ Constantin Rezachevici, *Stiri despre Ștefan cel Mare într-o cronică inedită a Moldovei (sec XIII- începutul sec. XVII) descoperită în Polonia*, în RdI, 1982, 5-6, p. 664-665.

⁷⁷ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 315-317.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 319 - 323.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 330-333. Interesant este faptul că, din Suceava, numai cu două zile mai înainte Ștefan reînnoia privilegiul comercial acordat brașovenilor (*ibidem*, p. 329-330).

⁸⁰ *Ibidem*, p. 334-336.

să remarcăm că cele două acte au fost validate doar cu sigiliul mic, ele având deci un caracter secret și particular. Cu toate acestea, Cazimir a fost informat în legătură cu conținutul tratativelor și, așa cum arată Dlugosz, "*temându-se de nestatornicia lui Ștefan, la Sătămăria Mică (8 septembrie 1475) i-a cerut noi jurăminte de credință și ascultare*"⁸¹. Deși era amenințat de o mare campanie sultanală, nici de această dată domnul nu s-a deplasat în Polonia, intensificând chiar colaborarea cu Ungaria, Venetia și papalitatea. Mai mult, în toamna aceluiași an (1 noiembrie 1475), Ștefan afirmă în fața solilor brașoveni: "*Noi suntem slugile Craiului și al Sfintei Coroane [maghiare]*"⁸². Abia în 1479, când liga antiotomană se destrămase, domnul a încercat o apropiere de regatul polon, trimițând o nouă scrisoare de încredințare regelui în care arăta că "*în ziua și la vremea pe care Măria Sa ni le va arăta prin solii Domniei Sale, cu șase luni înainte de acea zi și înainte de întâlnirea noastră ne vom vedea cu Domnia Sa în orașul Colomeea și-i vom jura credință noi și cu boierii noștri moldoveni, după obiceiul cel vechi*"⁸³.

Încheind pace cu Mehmed al II-lea și păstrând aceleași bune relații cu Ungaria, Ștefan cel Mare nu s-a grăbit nici de această dată să presteze omagiu, care garanta îndeplinirea obligațiilor prevăzute doar în jurămintele scrise. După pierderea Chilie și a Cetății Albe, în vederea recuperării acestor importante regiuni, domnul moldovean, în urma negocierilor purtate " *timp de câteva zile*" a depus omagiu la Colomeea, în ziua de 12 septembrie 1485 "*la ora nouă dimineată*"⁸⁴. Într-un studiu

⁸¹ *Războieni . Cinci sute de ani...* p. 242 (trad. făcută de R. Constantinescu). Situația descrisă de Dlugosz este confirmată și de *Cronica anonimă* menționată mai sus (vezi n.76. Și aici se arată că la 1475 Ștefan a promis regelui polon că va depune omagiu. "*Ștefan care ținea în ascuns cu Ungaria, a trimis trofee obținute în această victorie lui Mathias Huniadul, vrând, de asemenea, să aibă și ajutorul lui*". După ocuparea Caffei de către turci, regele Ungariei a trimis trei persoane nobile la domnul Moldovei cu daruri, cerându-i acestuia să se desprindă de Polonia. Însă Ștefan nu a putut să fie convins să se rupă de Polonia și să se declare inamicul ei cum îi cerea regelul Ungariei. Fiind informat în legătură cu aceste tratate, regele Cazimir a vrut să și-l apropie pe domnul Ștefan, trimițând solii săi pentru a-i presta omagiu și un nou jurământ de credință, deoarece se temea ca regele Ungariei să nu-l atragă total de partea sa. Ștefan a refuzat omagiul, iar Cazimir temându-se de urmări și dorind să pună capăt disputei dintre Polonia și Ungaria privind stăpânirea Moldovei a trimis reprezentanții săi la dieta care trebuia să se țină în Ungaria (Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 666-667).

⁸² Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 337.

⁸³ *Ibidem*, p. 351-353.

⁸⁴ Informații și interpretări deosebit de interesante privitoare la acest eveniment au fost aduse de Victor Eskenasy în studiul *Omagiul lui Ștefan cel Mare la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în AIIAI, t. XX, 1983, p. 257-267.

publicat relativ recent⁸⁵, Victor Eskenasy a adus noi informații privitoare la acest eveniment, între care și o relatare din anul 1598, aparținând ambasadorului englez, care confirmă o descriere a ceremonialului făcut în 1594, precum și relatările cronicarilor poloni. Potrivit primului izvor, Ștefan s-a apropiat de tronul regal și și-a înclinat capul îngenunchind "*potrivit obiceiului său*". Autorul descrierii ceremonialului arată că înaintea jurământului de credință, domnul și-a înclinat capul tot "*după obiceiul ritului său*". În urma sărutului ce pecetluia contractul vasalic, regele a luat steagul Moldovei și l-a dat marelui Curții, în timp ce boierii au depus și ei omagiu culcând la pământ stindardele lor mai mici. Ceremonialul de la Colomeea a fost însă diferit de cel la care a fost supus Iliș la Liov, când domnul și boierii săi "*ingenunchind drept umilință, au frânt cozile banderilor în semn de supunere și ascultare, [și] le-au aruncat la picioarele regelui*". Or, după cum se cunoaște, în Occident doar obiectele de valoare neînsemnată erau fracturate de senior. La 1485, acestea n-au fost rupte "*ba încă [Ștefan] a cerut ca steagurile lor omagiale să fie păstrate cu cinste ca o mai mare garanție a prieteniei*", ele fiind depuse la tezaurul Regatului.

Cronicarul polon Wapowski consemnează un gest petrecut la Colomeea care a suscitat discuții controversate: "*La tribună a urcat regele [...] și sta măreț pe tronul lui de aur[...]. Și ca să vadă toți cei de față supunerea și umilirea unui prinț atât de mare, cortului regal i s-au tăiat funiile. Pânzele au căzut la pământ și cele ce se petreceau înlăuntru s-au arătat vederii celor de față, uimiți de atâta măreție. [...] Astfel, acel războinic viteaz, energic și mândru, învingător al multor regi și popoare nu și-a plecat capul în fața regelui Poloniei decât împins de o mare nevoie. În felul acesta Cazimir al IV-lea și-a satisfăcut vanitatea de a încâtușa și uni cu sine pe acel principe care învinsese pe turci, pe tătari și pe unguri*"⁸⁶. Această informație a avut o puternică rezonanță în istoriografia noastră, unii cercetători numind evenimentul "drama de la Colomeea"⁸⁷. Apreciat că "un episod surprinzător și îndoielnic" menționat doar de Wapowski, considerăm că este foarte probabil ca acest eveniment să se fi petrecut în realitate. Mai întâi, trebuie să arătăm că, așa cum confirmă toate izvoarele, omagiul a fost depus într-adevăr într-un cort, deoarece acesta nu se putea desfășura într-o biserică sau o capelă, din moment ce suzeranul era catolic iar vasalul ortodox. De altfel, așa cum

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ N. Orghidan, *Ce spun cronicarii streini despre Ștefan cel Mare. Traduceri*, Craiova, 1915, p. 40.

⁸⁷ Victor Eskenasy, *op. cit.*, p. 250, n. 19.

am arătat, domnul și dregătorii moldoveni jurau "după legea și obiceiul lor" pe o cruce purtată de un prelat ortodox. Nu s-a observat însă că mai există încă o informație identică. Astfel, cronicarul silezian Joachim Cureus (1532-1573) scria în *Analele* sale tipărite prima dată la 1571: "*În anul următor (1485), Ștefan principele Moldovei, neputându-se apăra de puterea turcească, a jurat, craiului Cazimir în tabără. Iar cortul, după pilda împăratului Rudolf, care așa lucrase cu Ottokar, craiul cel semet al Boemiei, din întocmirea lui cea de poloni făcută, tocmai când jura, a căzut și Ștefan cel care învinsese mai înainte pe atâția crai, s-a văzut îngenunchind înaintea lui Cazimir. Ștefan totuși pentru aceasta nu s-a mâhnit, nădăjduind că va căpăta ajutor de la Cazimir ca să-și poată răscumpăra țara cea pierdută în mâinile turcilor*"⁸⁸.

Or, precum am văzut, și în Occidentul medieval ritualul simbolic al vasalității impunea în mod obligatoriu o asistență aleasă și numeroasă, care constituia cheazășia angajamentului dintre senior și vasal. Majoritatea izvoarelor care se referă la depunerea omagiului menționează că acesta avea loc "sub privirea multora" sau "în prezența multora". De altfel, știm că cei doi principii au fost însoțiți la Colomeea de marii lor dregători și de oșteni. Pe de altă parte, atât Wapowski, cât și Cureus pot fi bănuți de subiectivitate, ei punând în antiteză vanitatea inactivului rege polon cu "*acel războinic viteaz, energic și mândru*" care era Ștefan cel Mare. Mai mult, umanistul silezian a susținut originea romană a prusienilor derivată din romanitatea românilor!⁸⁹

Amalgamând diverse categorii de izvoare externe, în unele lucrări cu caracter științific sau de popularizare s-a impus ideea că domnii moldoveni au încheiat tratate numai "pe picior de egalitate". Or, această sintagmă care nici nu este atestată documentar în epoca medievală, de cele mai multe ori nu are nici o acoperire în realitatea istorică. Astfel, decodificarea ritualului vasalic demonstrează clar o anumită ierarhizare a părților contractante: regele stă pe un tron aurit cu coroana pe cap, îl primește pe domn, care, îngenunchind și plecând capul, înclină steagul până la pământ. Există, fără îndoială, numai în acest gest un semn de deferență și inferioritate, nu însă și de umilire. Toate scrisorile de jurământ elaborate după depunerea omagiului demonstrează același lucru. De asemenea, scrisorile de încredințare emise pe teritoriul Țării Moldovei în prezența unor soli regali conțin termeni specifici ierarhiei feudale. În unele acte există expresii care sugerează limpede o ierarhizare a celor două părți. Avem în vedere sintagme ca "domnul nostru", "stăpânul

⁸⁸ Apud Gheorghe Sincai, *Hronica românilor*, II, București, 1969, p. 108-109.

⁸⁹ Adolf Armbuster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a, București, 1993, p. 123-124.

nostru de drept", "părintele meu" sau "tatăl meu". În scrisoarea de făgăduință trimisă de Bogdan al II-lea lui Iancu de Hunedoara la 5 iulie 1450, domnul Moldovei cerea ca "*să ne fie nouă domnia sa părinte și domn, iar noi să fim domniei sale în loc de fiu și de slugă*"⁹⁰. La 23 septembrie 1453 și Alexandrel vodă făgăduia supunere "*bunului nostru și iarăși părintele nostru craiul [Cazimir] să ne miluiască și să ne apere de dușmanii noștri ca pe vasalii săi*"⁹¹. Ca și în Occidentul medieval, și la noi sistemul feudo-vasalic avea ca referință un model familial, de rudenie, sărutul suzeranului fiind apropiat de sărutul de logodnă, el marcând intrarea într-o comunitate familială.

Confundate uneori cu jurămintele de credință, tratatele de pace emise în urma unor războaie erau într-adevăr redactate "cu aceleași cuvinte"⁹². În același timp, trebuie reamintit faptul că sistemul vasalic reprezenta un contract încheiat între două persoane, dintre care una, vasalul, deși era subordonată celeilalte, subordonare simbolizată de omagiu, dar și de scrisoarea de jurământ, dobânda, ca urmare a contractului mutual, un drept de reciprocitate, spre deosebire de cei care rămâneau în afara acestui sistem. În acest context, să reținem că în varianta poloneză a scrisorii de jurământ de la Calomeea, însuși regele îl numea pe Ștefan "domn, din mila lui Dumnezeu", folosind deci *formula devoțiunii*, care în limbaj diplomatic semnifică recunoașterea neatârnării sale. În același act, suzeranul se obliga să apere integritatea Țării Moldovei, și, deci, să recupereze raialele Chilia și Cetatea Albă. În condițiile în care regele nu și-a respectat angajamentul, domnul moldovean s-a considerat dezlegat de contractul vasalic, încheind pace cu otomanii, recunoscându-se, apoi, supusul lui Matei Corvin. Așadar, după cum observăm și am și precizat deja, în paginile de mai înainte, sistemul vasalic presupunea un contract încheiat între un om liber numit *senior* și un alt om liber numit *vasal*, cu obligații reciproce. În epoca medievală neatârnarea țării nu a fost absolută, idee care a fost vehiculată mai ales de lucrările cu caracter didactic, ea trebuind căutată tocmai în conținutul jurămintelor de credință și în abilitatea diplomatică a domnilor și dregătorilor noștri.

Deși s-au caracterizat printr-o anumită originalitate, relațiile de tip feudo-vasalic dintre Polonia și Moldova se înscriu în același sistem întâlnit la statele din Europa occidentală. Fără îndoială că această instituție a cunoscut modificări de la o zonă geografică la alta și chiar în

⁹⁰ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 757-758.

⁹¹ *Ibidem*, p. 767-768.

⁹² Este cazul tratatului încheiat de Bogdan al III-lea cu polonii, la 1510, în urma confruntărilor militare.

cazul acelorasi contractanți, de la o etapă la alta⁹³. Astfel, în cazul raporturilor noastre cu suzeranul, lipsește doar investiția, care consta din înmânarea unui obiect simbolic vasalului. Având în vedere faptul că domnii moldoveni care au depus omagiu nu au fost niciodată înzestrați cu feude, poate și din cauza controverselor privitoare la Pocuția⁹⁴, era firesc ca această fază să lipsească din ritual. Se știe însă că în Occident concesiunea funciară a fost înlocuită cu documentele emise de suzeran. Și în cazul nostru, nu este exclus ca investiția să fi constat din înmânarea scrisorii de jurământ. Astfel, dacă Ștefan cel Mare a prestat omagiu la 12 septembrie 1485, varianta poloneză a actului are data 15 septembrie, iar cea moldovenească 16 septembrie⁹⁵. La 1436, scrisoarea de jurământ a lui Iliș a fost redactată a doua zi după ritual. De asemenea, actul emis la Liov la 26 septembrie 1387 consemnează depunerea omagiului de către Petru Mușat la timpul trecut. Lipsa feudului și deci și a dreptului de retract a făcut ca ieșirea din vasalitate să se facă în cazul domnilor moldoveni în mod tacit.

Începând cu A. D. Xenopol, în istoriografia noastră s-a acreditat ideea că tratatul de la Hârlău (12 iulie 1499) "punea capăt vasalității noastre față de Polonia"⁹⁶. După opinia noastră, evenimentul s-a petrecut cu un deceniu mai înainte. La 21 martie 1489, Polonia a încheiat pace cu Poarta otomană, sancționând astfel și *de jure* pierderea Chilie și a Cetății Albe astfel determinându-l pe Ștefan să ceară protecția lui Matei Corvin⁹⁷. Cronicarul contemporan Weinreich arăta că domnul Moldovei l-a părăsit pe regele Poloniei deoarece acesta nu i-a acordat ajutor împotriva turcilor și tătarilor așa cum îi făgăduise⁹⁸. La 26 iulie 1489, însuși Cazimir al IV-lea se adresa papei, protestând împotriva trecerii lui Ștefan sub protecția regelui Ungariei⁹⁹.

Deși nu au mai fost redactate scrisori de jurăminte și nici nu au mai depus omagiu, până la dezastrul de la Mohács, domnii Țării Moldovei erau considerați vasali ai Ungariei. La 20 august 1503, în tratatul otomano - maghiar parafat la Buda, pe lângă provinciile care odinioară aparținuseră Coroanei Sfântului Ștefan se menționau ambele țări

⁹³ Jacques Le Goff, *op. cit.*, *loc. cit.*, (vezi și n. 9).

⁹⁴ În acest sens, vezi și opinia lui C. Racoviță, *op. cit.*, p. 61-62.

⁹⁵ Victor Eskenasy, *op. cit.*, p. 257-259.

⁹⁶ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. II, ediția a IV-a, București, 1986, p. 330.

⁹⁷ Hurmuzaki - Densușianu, *Documente*, vol. II/2, p. 315-316.

⁹⁸ Vezi Gh. Pungă, *Tara Moldovei în contextul relațiilor politice internaționale (1538-1572)*. Curs special, Iași, 1994, p. 12.

⁹⁹ Hurmuzaki-Densușianu, *op. cit.*, p. 316-317.

românești extracarpatic¹⁰⁰. În pactele polono-maghiare din 1502 și 1509 se arăta că între cele două regate creștine nu este cazul să existe neînțelegeri deoarece "*Moldova trebuie să rămână la Sacra Coroană ungară, iar domnii voievozi și urmașii lor vor depune omagiu acesteia*"¹⁰¹.

Așadar, politica de echilibru promovată de Ștefan cel Mare în ultima parte a domniei sale între cele trei linii de forță - Imperiul Otoman, Polonia și Ungaria - a fost continuată de factorii de decizie din Moldova și în prima jumătate a secolului al XVI-lea.

Unii cercetători au considerat însă drept jurăminte de credință și tratatele încheiate de principii moldoveni cu Polonia la 1510, 1518, 1527, vorbind chiar de existența unui omagiu multiplu practicat de ei în această perioadă¹⁰². După cum s-a observat relativ recent¹⁰³, nici unul din aceste pacte nu reprezintă un jurământ de vasalitate. De asemenea, s-a exprimat și opinia conform căreia scrisorile de făgăduință ale lui Alexandru Lăpușneanu față de regele polon, redactate la Bakuta (5 septembrie 1552) și Hârlău (22 iunie 1553) ar fi omagii de vasalitate.¹⁰⁴ Omagiu ar fi prestat și Despot vodă regelui polon în vara anului 1563¹⁰⁵. În cazul lui Alexandru Lăpușneanu, avem de-a face doar cu niște scrisori de jurământ, prima elaborată în fața nobilimii poloneze despre care "suzeranul" nu avea cunoștință, iar a doua nu a avut nici un fel de valoare practică din moment ce peste doar câteva săptămâni aceiași reprezentanți ai regelui recunoșteau la Constantinopol că Moldova se afla sub protectorat otoman¹⁰⁶. În ceea ce-l privește pe Despot, așa cum am arătat cu alt prilej, este vorba doar de proiectul unei scrisori de jurământ, care n-a fost validat niciodată și nu de un omagiu propriu-zis¹⁰⁷. Un act identic este și cel redactat la Iași, la 2 octombrie 1569, în numele domnului Bogdan Lăpușneanu¹⁰⁸.

¹⁰⁰ Hurmuzaki, *Documente*, II/1, p. 20-23.

¹⁰¹ Gh. Pungă, *op. cit.*, p.13. Și în tratatul pe care maghiarii l-au încheiat cu otomanii erau incluși domnii Ștefan cel Tânăr și Neagoe Basarab (*Ibidem*, p. 14).

¹⁰² Florentina Căzan, Cătălin Mustăț, *Relațiile de vasalitate moldo-polone și implicațiile lor politice la sfârșitul secolului XV și în secolul XVI*, în RdI, 1983, 4, p. 363-371.

¹⁰³ Vezi recenzia lui Ștefan S. Gorovei din AIIAI, t. XXI, 1984, p. 550-552.

¹⁰⁴ Veniamin Ciobanu, *Vasalitate - suzeranitate în raporturile româno-polone din deceniile șase și șapte ale secolului XVI: interpretare juridică și practică politică* (I), în AIIAI, t. XXII, partea a II-a, 1985, p. 418.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 419.

¹⁰⁶ Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 84-91.

¹⁰⁷ Idem, *Contribuții la istoria relațiilor Țării Moldovei cu Polonia în vremea lui Despot vodă*, în AȘUI, Istorie, 1986, p.13-20.

¹⁰⁸ Idem, *Tara Moldovei...* p. 216-219.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ca urmare a trecerii sub protectorat otoman a întregului spațiu românesc, încercările Poloniei de a readuce Moldova la vechiul ei statut sau măcar de a avea un cuvânt de spus în numirea domnilor n-au avut sorti de izbândă. Eșecul a fost recunoscut, la 1600, de însași diplomația poloneză.

Într-o relatare anonimă, care trebuie datată după intrarea lui Mihai Viteazul în Moldova, se relatează discuțiile aprinse care au avut loc în adunările provinciale din Regat, care, după opinia noastră, pot constitui și concluzia acestui studiu: *"În Polonia s-au răspândit veștile că Mihai, palatinul Valahiei, a năvălit și cotorpit Moldova cu 40 de mii [de oșteni] și, după ce Ieremia voievod a fost alungat, Zolkiewski, căpitanul de câmp al armatelor, a fost atât de rău zdrobit, încât abia a reușit împreună cu câțiva să fugă la Camenița.*

*Apoi, deodată, în întreaga Polonie s-a iscat agitație și discuție în adunări, mulți aruncând vina asupra austriecilor, că pornesc să subjuge o provincie a Regatului Poloniei. Dar n-au lipsit nici cei care să susțină contrariul. Dacă Moldova este o provincie a Regatului Poloniei, atunci cu ce scop se află acolo steag turcesc? Sau, de ce fiind de față ceaușii turci, atâți palatini ai Moldovei și-au pierdut capul în Polonia? Cum au fost Tomșa, Iancu, Potcoavă și alții? Sau de ce polonii prinși acolo, ca de pildă Wisniowieczki, Piasetcki și alții, după multe schingiuri, și-au găsit moartea la Constantinopol? În sfârșit, de ce regele Sigismund, în anul 1510, consfințind înțelegeri și tratate cu Bogdan (al III - lea - n. ns.), palatinul Moldovei, au jurat amândoi cu aceleași vorbe? (subl. ns.). Căci niciodată nu a fost necesar să se facă așa ceva din partea unui vasal al regelui Poloniei"*¹⁰⁹.

LA VASSALITE MEDIEVALE: HYPOSTASES EUROPEENNES ET ROUMAINES

RÉSUMÉ

L'étude développée sous ce titre est structurée, tel que le titre même l'indique, en deux parties, dont la première est, naturellement, une succincte présentation de cette importante institution médiévale de l'Europe médiévale, précisant ses traits spécifiques pendant diverses périodes et régions du continent. Tout en se basant sur une recherche presque exhaustive de cette complexe problématique et tout en bénéficiant de l'expérience didactique et scientifique du maître de conférences dr. Alexandru Florin Platon, ces pages se constituent sans

¹⁰⁹ Mihai Viteazul în conștiința europeană, vol. IV, București, 1986, p. 270.

doute en point de départ en vue de la reprise des investigations concernant la vassalité médiévale roumaine.

Toute en gardant à peu près la même structure, l'étude relève, à partir des données documentaires, certains aspects concernant l'endroit du déroulement de l'hommage par les princes moldaves (le rituel vassalique à allure symbolique n'est pas attesté en Valachie), sa description et sa signification, tout comme le vocabulaire utilisé dans les serments de nos princes ou dans les lettres de fidélité adressées à la Couronne polonaise.

Une telle étude est aussi justifiée à présent par le fait que l'historiographie marxiste de Roumanie, qui a fait de l'idée d'indépendance le corollaire de notre histoire, a présenté de manière simpliste et parfois tendancieuse la signification des rapports de type feudo-vassalique.

Tout en faisant de manière conséquente appel aux sources internes et externes, l'étude révèle les différences qui existaient à l'époque entre un hommage vassalique, une lettre de serment et un traité conclu à la fin d'une guerre.

Pénétrée à l'est des Carpates par filière polonaise, cette institution a aussi connu un spécifique roumain. Le travail se propose aussi de traiter les nouvelles informations et interprétations concernant la vassalité de Valachie dans ses rapports avec la Pologne.

TWO RECURRING MOTIFS IN THE BOOK OF LAMENTATION AND THEIR LATER INTERPRETATION (II)

BY

MIHAI-RĂZVAN UNGUREANU

2. The Representation of the Other

The means available to individual members of society to define themselves are relatively limited, in comparison with the multitude of labels that can be imposed by others.

The subject may choose to express what he deems himself to be and to represent to others, or he may allow the human medium to perform, as E. Durkheim had put it, a "social-axiological task". But the first strategy is liable to be interpreted as incomplete, because of its subjectivity, and therefore, less worthy of consideration than the indirect account. The latter is performed by what we have called 'the other(s)', namely people with a more or less close connection to the subject. A person or a group may enunciate those qualities which seemingly fit the image built up by the subject about himself, while all aspects which do not match or overlap the social requirements may be 'outlawed', deprived of any outwardness. To this internal censorship based on a 'feed-back social estimate' (S. Moscovici), should be added a second element: the lack of eloquent means of expression. We are not dealing with rhetoric-drilled people ('rhetoric' in its scholastic meaning), but with those whose *curriculum* does not mention any specific training in the art of speech. Suggestive phrases or a stirring appearance may be not enough to endorse an assertion or to state a certain case, especially when the speaker is at once object and subject. Even if they are effective, a brief survey of the quality of social contacts may very well convince one that misrepresentations and distortions are believed to occur more frequently during self-discourse and are absent from the indirect report.

Nevertheless, there exists a scheme through which the subject's account on himself becomes believable: by quoting 'the other's' words and deeds in order to set the subject's words and deeds in opposition to them. The contrast scheme uses the same mental propensity towards formal 'self-order' which compels the human to classify everything he comes across. In this case, the most striking analogy could be through a stylistic trick: the litotes. Its definition is straightforward: "an ironical understatement, especially using a negative to emphasize the contrary, e.g. 'It wasn't easy' meaning 'It was very difficult' (I quote A. S. Hornby's *Oxford Advanced Learner's Dictionary Of Current English*, OUP, Oxford, 1989, p.728).

What about defining the self through a similar method? For example, the grammatical negation could be easily replaced by an ethical negation, representing the incompatibility of one's deeds and words with the moral code accepted by the society. What the others do, the subject does not, and vice versa, whether or not this is implicit in a direct speech (the subject's). The method, if well employed may serve to build a tense relationship between the subject and the audience, to the extent that it may be transformed into an evident opposition. The terms engaged in shaping the definition are analogous to those used to lay out a comparison. Several differences in comprehensive targets, dimensions and literary use do not affect the similarity in technique. The contrast is ostensibly fixed as a decisive point in the process of self-definition, thus discharging the direct speech of any suspicion of subjectivity. The strategy of revealing a supposed pre-existent adversity requires a blunt and rough discourse, in which metaphors drawing on negativeness should abound. This is a 'creation of an enemy', and represents what F. Kermode called a "literary plot" (Kermode, 1981, 17).

It functions properly when attached to a temporal, historical conformation. The 'enemies', the 'others' are to be shaped and chiseled in and through history, in order to endow them with the negative attributes in an expressive-understandable manner, intelligible for the reader-interpreter. Otherwise, the blurred outline of the 'enemy' would not serve the plan. All explanations on past and future deeds are agglomerated and placed on the enemy's account. Usually - and this is the way the Book of Lamentations employs the strategy of adversity - the enemy's voice is never heard and the reader doubts whether it does exist or not. Even though God is portrayed like an enemy, He does not utter a single word. Did the authors) think that the lamenting voices are *clamantis in deserto*? The enemy becomes still more accusable! Like a *persona impersonator*, he sets the mechanism of definition going, he bears the stigmas once marking the speaker or the subject, sharing their awful fate. And,

moreover, he is never allowed to air a single word of exculpation; *mutatis mutandis*, God never says anything that could have explained the catastrophe. What the enemy does is what nobody should do. Thus, like a lightning-rod, he collects all the frustrations, the representations of the misdeeds, of sins freeing the subject of any responsibility. The literary existence of an 'enemy' dissolves the literary presence of the real 'sinner'. Scripture contains many words and formulae coined to symbolize the human difference. Taking over from the first chapter the distinction between 'explicit' (nouns) and 'implicit' (allegories, metaphors, style conventions) terms would be easier than separating the various expressions of 'hostility', using criteria of complexity and pertinence. Many of the Hebrew nouns used to this purpose encompass very delicate nuances in reference to the definition of the 'other'. The range is imposing and gives the impression of intense attention being paid to the concept *per se*. Besides the nouns, implicit periphrases serve the same need of accurate definitions denoting a ceaseless seeking for a better expression of meaning. Definitely the Hebrew language had properly answered to the requirement.

Biblical translations, including the Septuagint and Vulgata, try to be precise in taking over the sundry senses, and are located to the Hebrew nouns synonymal values. "Adversary" and "enemy" in the KJV or the RV, for instance, are very close in nuance and therefore are usually circumscribed to a single area of sense-usage: the antagonistic relationship between two parties. However, this is a very rough and inadequate determination of function and meaning. The Greek and the Latin versions suffer sometimes from the very same illness. Translations have misconstrued their meanings by moulding them on the peculiarities of the various languages and setting aside new definitions and semiotic correspondences. But the terms, through translation, had lost their proper sense, since they were translated from a "sincretic language", prepared to express natural and human milieus and events, into "analytic languages", such as Greek or Latin, adapted to conceptualize and to foreword a *mundus imaginalis* embedded with concepts (A. Chouraqui). Deconstruction seemed to offer help, in that "there always is a narrow sense of understanding a language in which one may be said to understand a language when he knows the grammar, the literal meanings of all the terms, and even the meaning of idioms. Such understanding does not suffice for the understanding of the metaphors of the language." (Henle, 1965, 185). The concept of 'enemy', or even the broader concept of 'ethnic difference', are "metaphors of the language", expressed in a scriptural text. It is overwhelmingly important to represent the concept's

significance. The 'enemy' is one of the powerful literary devices used to set off the most difficult task the author(s) had to accomplish: self-definition. And if an immediate reason is needed, then it is worth recalling the *dicta* of Vladimir Soloviov, according to which one of the characteristics of the Jewish people consists of "the extremely intense feeling of human's self-personality and of people's self-personality" (Christendom and Antisemitism).

2.1. The 'other' in the Book of Lamentations

Who were the nations which wrought such a wanton destruction? *Lam.* 1:1 gives a specific answer to this question. They were those nations concerning whom the Lord did once give command that they should never be permitted to enter, i.e. to become a part of His congregation. In reference to *Deut.* 23:4, these nations were the Moabites and the Ammonites. But not they alone, for 4:21 ff. mentions Edom in particular as perhaps the most cruel and merciless of all these enemy nations (cf. the opinion of Morgenstern, 1956, 107-108). But is this answer, which lacks proper definition of enemy's attributes, satisfactory enough?

We were startled to discover that most encyclopedias do not contain entries for 'enemy', except, perhaps, some antiquated German ones (such as Hamburger, I, 1870). For this reason we considered it worthwhile to give an exhaustive list of the 'explicit' terms used in the biblical text to express the materiality of the 'others'. It seems that all of these preserve a definite and clear meaning throughout the text, certainly the definitions acknowledged at the time when it was composed. In order to disclose their hidden purports, we had to follow up each verse where the nouns we deemed representative appeared. Needless to say, the textual setting is exceedingly significant. Our English translation is close to the RSV, with some minor corrections made in order better to display the terms. Sometimes our translation is juxtaposed to the former. For reasons touched above, a parallel to the LXX (ed. Alfred Rahlfs, Stuttgart, 1943) and Vulgata (ed. Matriti, 1965) might be revealing.

a) אֹיֵב, אֶיֵב, אֶיֵב - 'enemy', 'enemies'; ἐχθροὺς ἐχθροί - inimicus, inimici

The noun is mentioned fifteen times in the entire text: five times in the first chapter, seven times in the second, twice in the third and once in the fourth chapter, but it is lacking in the last chapter. It is beyond doubt that

the noun plays a very important role in "the economy of symbols" (P. Bourdieu), and not only because it occurs the most frequently among the 'explicite' terms.

Usually it is employed as a subject (by 'subject' we understand the logical 'subject', i.e. the aristotelic meaning of the semantic label), noticeable mainly while performing direct (transitive) actions: "her enemies prosper" (1:5), "for the enemy has triumphed (*has magnified himself - lit.*)" (1:9), "the enemy has prevailed" (1:16), "all enemies have heard of my trouble" (1:21), "all your enemies rail (*have opened their mouth- lit.*) against you" (2:16), they rejoice over the destruction (2:17), "those whom I dandled and reared my enemy destroyed" (2:22), again "all your enemies rail (*have opened their mouths*) against us" (3:46), "I have been hunted like a bird by those who were my enemies without cause (mine enemies chased me sore/indeed, like a bird – *lit.*)" (3:52). To these references should be added the indirect evidence, closely related textually to the passages mentioned above. Consequently, "her children are gone into captivity before the enemy" (1:5); "her people fell into the hand of enemy" (1:7), the enemy/enemies "are glad that thou hast done it (the trouble)" (1:21); "they hiss and gnash their teeth: they say: We have destroyed her (swallowed her up – *lit.*)! This is the day we longed for (looked for - *lit.*); now we have it (have found it - *lit.*); we see (have seen) it" (2:16), "they flung me alive into the pit and cast stones on me they have cut off my life in the dungeon and cast a stone upon me - *lit.*)" (3:53), "men dogged our steps so that we could not walk in our streets (they hunt our steps, that we can not go in our streets - *lit.*" (4:18), they ravish the women in Zion and virgins in the towns of Judah (4:18), they hung up princes by their hands and show no respect to the elders (4:12), they took the young men to grind and the children stagger under loads of wood (4:13). Their abominable behaviour is shown in words such as "vengeance", "device" (3:60), meaning 'intention, purpose', or "taunts" (3:61).

After such an impressive enumeration of the 'enemy's' acts performed against the Israelites, we expected to find a definition that could motivate at least the reasons of an unrespectful, hostile demeanour. And, not surprisingly, the first chapter casts light upon it. In the second verse (1:2), we read: "All her friends have dealt treacherously with her, they have become her enemies" בל רעה בורו בה ה'ו לה לא ב'ם

In other words, the 'enemies' are former friends and, by extension, former allies. Their disloyalty, showed in the most difficult moments following the destruction, should have attracted divine punishment at least in an analogous form to what had been inflicted to the Israelites. They were of

no help when they were most needed; therefore, they can no longer be called 'friends', since they did not prove to be so. No apology could render them unguilty, no whitewash could determine Israel to forgive the unfaithful allies. Thus curses at the end of chapters I, III and IV acquire a basic explanation. Because they rejoice at Zion's profound distress, the Lord is asked to bring the day He has announced the Day of Judgement) (1:21). The last verse from 1:21 opens the first part of a response to sedition in which the supreme authority is besought to 'pay' the enemies for their shameful behaviour according to *lex talionis*: "deal with them as you had dealt with me" (1:22). Interesting enough, the definition of the enemy (1:2) and the prayer for vengeance (1:21) open with the same formula: "there is none to comfort her/me". The implication is scarcely concealed: as far as friends have changed their behaviour towards the Israelites, nobody is left to soothe the feelings caused by the distress. The isolation is total and resembles a plague. The more Israel stands alone, the deeper the sensation of desertion.

Where then is the place of God in the poem? Does it have any link to the manifold presence of the term in the second chapter? The answer is positive. The divine inflicter, from this perspective, is viewed as conducting himself inimically. However, he is never equated to the 'enemy'; there is always an unequivocal distance between the meaning as referring to humans and what is hinted at in relation with God. Easier than expressing it paraphrastically is to use a grammatical device: the preposition "like" (כִּי). Hence the terms to be compared are juxtaposed and may support any symbolic implication. In His anger, "He has bent His bow like an enemy" (2:4), "He has become like an enemy, He has destroyed Israel" (2:5). Because He stands for an implacable and rash 'dealer', He had to be perceived as an active element in a joint onslaught launched by the erstwhile friends. Even more, He directs the blows and indicates the targets: "He has withdrawn from them His right hand in the face of the enemy" (2:3), "He has delivered into the hand of the enemy the walls of her palaces" (2:7). The first quotation also makes a suggestion about a presumptive betrayal by God.

His fierce anger plays an important role in the destructive action. He was the closest adviser of the Israelites, and implicitly is responsible for what happened to His people. If He is culpable, then is *faux pas* are doubly decisive in terms of results. He always has been involved in the history of the Israelites, He represents the other part of the covenantal relationship, so He is considered to know well the weak sides of His people, the places where their defense breaks at the slightest pressure. Moreover, He could

have intervened when the collapse was drawing nearer, thus wiping out any inkling of a divine authorship of the debacle.

Did the author(s) of the Book of Lamentations believe that God's reaction was legitimate? The matter remains unclear. Firstly there is the lack of any clear statement concerning the nature of sin, surprising since these were considered the grounds of destruction. Reasons such as the sins of the prophets and the iniquities of the priests (4:13) do not justify all His manifestations of indignation and wrath. Secondly there is the equivocal appearance of the 'active God': He is described reaching the peak of fury in a purportedly guided operation (2:17), and while He is subject to various comparisons, He never 'rests'. He is keen on doing as much harm as possible and acts mechanically, not allowing Himself a single moment of pause. Could this be only one of the aspects of the divine presence, the one that works itself against the Israelites? This could be compared to the division of Greek deities during the siege of Troy. Could a decision be legitimated by only an 'incomplete' divine appearance? Later on, the Rabbis would grasp the point and interpret it as a separation between the 'active element' and a 'passive' Shekhinah, thus 'permitting' God to be at once "as an enemy" and 'as a lawyer'. Since He represents the only force to which the smitten people can address themselves, His rough manners are 'pardoned', forgotten and eventually He is called on again by those who were afflicted. The third chapter offers the proof for our statement: as the text flows on in a direct speech related to the divine rage, the account is suddenly interrupted by a hymn of praise to Him, which continues in to a third part of the section. It begins with "The steadfast love of Lord never ceases, His mercies never come to an end" (3:22) and ends in a similar key: "It is not from the mouth of the Most High that good and evil come?" (3:38). Then a different passage is introduced by "Let us test and examine our ways, and return to the Lord" (3:40). Now the monologue is focused on what should be the fate of the enemies, the ones who "opened the mouth against us" (3:46) and who "chased... like a bird" (3:52). Not at random are the only mentions of the אֱלֹהִים present in this last section of the chapter. From 3:60 on, the divinity is invoked to witness the multitude of griefs caused by the hostile behaviour of the 'enemies'. An enumeration of what Israel understood of this, introduces a series of maledictions. The only agent who is entitled to perform these acts of vengeance, to bring them to an end, is undoubtedly the Lord. Hence, "Thou wilt requite them, o Lord, according to the work of their hands" (4:64) until He will "pursue them in anger and destroy them" from under the heavens (4:66). This could be a motivation for keeping the belief in His power. But the reader is struck by the deep silence

surrounding the pledges offered to God; He does not answer, which perhaps explains the bitter disappointment pervading the last verses of the fifth chapter.

Almost all references testify to the presence of a symbolic relationship between God and the 'enemy'. The apex is reached in the second chapter: the 'like' bond appears four times out of seven mentions of the 'enemy'. We have mentioned one aspect of the link, but there are some abstruse implications. One could ask why the comparison introduced by the prepositional particle sets the concept of divinity next to ב'ל and not closer to ל'ל , usually translated as 'adversary' or 'foe'. The cause is again to be found in the primeval definition of the 'enemy'/enmity, as a product of the alteration of friendship. The friend who acted treacherously becomes an 'enemy' and the same process was undergone by the Lord. We think it a hardly concealed allusion to an unexpected change of behaviour enacted by the supreme authority towards His earthly partner. The subtext, revealed by a more profound and accurate reading, discloses another possible sense implied by the explanation given before: to a sudden shift in the quality of the relationship corresponds a brusque shift of responsibility, from the sinners, doomed like Dante's *peccatori*, to the Almighty. Certainly, an impressive series of questions may arise from this setting: did He strike them because His fury could not be held back anymore? We would then have to change the conjugation of the verb, since He 'embodies' an unrestrained divinity. How impossible, unfeasable was it for Him to save the remains of the Israelites? Why was it necessary to make obvious the help granted to the enemies? God and enemies alike were in remote times 'friends' and, inflicting a people to the brink of collapse, are still on the same side of the bulwark: they jointly became *mutatis mutandis* 'enemies'. Does it matter if He is said to be 'like' one of the *inimici*? It appears to us that the destruction is also due to a natural difference in the inherent attributes of the combatants: the degree of historicity. God is non-historic, since He is beyond the terrestrial reckoning of time; by the same token, the 'enemies' are carved from 'physical essence', they belong to a similar category to the besieged because of their humanity. But the joint action of God and 'enemies' occurs on Earth and this common denominator permits the author(s) to make statements resembling comparisons. The grade of closeness between God and the Israelites was very high and it had determined the divine Presence to abide near His people, the one foredoomed to represent 'a kingdom of priests' and 'a heavenly host'. Bearing in mind the image of what the chosen people should have been, the complete rejection of both humans and their institutions (formerly sanctioned by

God) assumes the appearance of a treachery. A world whose highest authority sets about to destroy His dearest creation is a world seized with a hellish entrophy, where nothing is erected on solid, lasting foundations. This is a world in which neither time nor space function as universal systems of reference, orientation signs disappear in a ceaseless active environment, and boundaries are reduced to mere fictitious matters. The only valid reaction to the Moloch of relativity turns out to be passiveness within a nirvanic universe apparently shaped by the Stoics: "The Lord is good to those who wait for Him, to that soul that seeks Him" (3:25). Those who can wait for Him, lacking any other alternative of living in nothingness, should be the men that had borne the yoke in their youth (3:27), namely those who had experienced both happiness and grief. Their answer to destruction is not penitential, but it encompasses a 'thunderous silence' which melts together desolation and grief, bewilderment and hesitation: "Let him sit alone in silence when he has laid it on him" (3:28), he may "put his mouth in the dust" yearning for hope (3:29) and passively accept any insults while thinking of the restoration to come (3:30).

b) \aleph -'adversary', 'rival', 'foe'; $\theta\lambda\iota\beta\omega\nu$, $\theta\lambda\iota\beta\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma$ -hostis, hostes, tribulantis.

The noun occurs nine times in the Book of Lamentations: most appear in the first chapter (six times), with only two in the second and one in the fourth chapter. The Latin translation is very accurate: *hostis* represents the opponent *per se*, deprived of any preceding personal history. Etymologically it is far away from hinting to a presumptive affective link that has been broken before the conflict came into effect. *Inimicus* (\aleph') is directly antagonistic to *amicus*, closely related to *anima*, -ae ('heart'). *Hostis* is more tied to military, weaponry, soldiers and does not offer a familiar perspective. The simple idea of 'armies' attracts the image of an personified entity, mechanically moving towards the achievement of a definite goal, as specified by the orders of its commanders. It is also pointless to look for a collective behaviour determined by a collective responsibility; the latter might be at most individual, pertaining to the chief.

It shares a quota of direct actions, that show the *personae* within a historical frame, very similar to the semantic setting of the 'enemies'. They "have become the head" (1:5), they have taken the children of Judah as captives (1:5), and, related to this, "her people fell into the hand of the foe" (1:7), they "gloated over her" and have mocked at her downfall (1:7), foes have stretched out their hands over all the precious

things Jerusalem owned (1:10), they surrounded Jacob (1:17), they are exceedingly swift (4:19) (see also GHG, 1940, 15). Their relationship with the divinity is however less intense, less durable, since there is only one example of comparison that juxtaposes God to the 'foe': "He has bent his bow like an enemy, with His right hand set like a foe" (2:4). As it can be seen, the phrase also includes two different notions included in the definition of the 'opposite', the former being endowed with a noticeably greater semiotic value than the latter. Consequently, the link with God is very likely mediated, and therefore weakened. This explanation draws us again near the parallel established by the image of the military. The 'foes' are apparently deprived of any responsibility since their might has been exalted (קָרַח) by the Lord (1:17).

It is worth recalling that the author(s)'s visible attempt to differentiate repeatedly between 'enemy/enemies' and 'adversary/adversaries', 'foe/foes' makes clear which are the characteristics the labels do not share. The use of separate nouns also relates to 'human opposition' as though in a theatrical proceeding, very similar to the picturesque *trompe l'oeil*: 'the filling of the stage'. Here we enter the realm of a classic non-linguistic system of communication represented by the *mise-en-scène*. To break into it, we have to decipher the signs' code, namely movements on the stage and the background (see Pei, 1965, 13).

The 'filling of the stage' is one of the devices put to work behind the actors, but not beyond the script. Widely used in the Italian Renaissance, this method provides a necessary variation of the setting, when the latter is hard to change because of the script. It was described by Giulio Camillo in his *L'idea del teatro* as a device to be employed when a tedious scene is subject to a break-down (see Yates, 1966). Let us suppose that all the characters are obliged to move in only one direction, apparently to a fixed point on the stage. The tableau is merely 'static in motion': the actors are moving, but their gestures are the same, thus creating the impression of a single representation. In our case, the tragedy lacks such immense agglomerations of typified gestures. We already know that everything is disrupted in the aftermath of the disaster. However, in the moments when aspects of the siege are called up, there is a single distinct tendency: to move towards Jerusalem and to penetrate it. The 'enemies' are fighting against the city and its people; the scene tacks force and helps to raise the question whether a 'key', a sense and a single representation are present among the general meanings intended by the playwright(ers). One solution concerns the personages. A cunning director will know how to 'diversify' the scene, how to 'multiply' the differences existing between the staging figures by varying the costumes,

by turning the collective attention to the sundry colours of the make-up, by slightly changing insignificant gestures, by re-shaping parts of the decor. By this token, the setting becomes more vivid and powerful enough to help individual expressions to come out. Nevertheless, the only move, as written down in the script, does not undergo any modification, but a shift from the first line of attention to the background. Thus, the stage is 'filled up' with new senses that Intimate nuances, personages are individualised within a bigger outline.

The separation of meanings between "enemy" and 'adversary' was deemed necessary by the author(s). One might recall Shakespeare's words as recorded in *The Winter's Tale*: "There was speech in their dumbness, language in their very gesture" and will grasp the sheer difference between the terms. We offered above a technical reason, which may very well possess theological and historical implications (see Brunet, 1968). But the dissimilarity is textually 'underlined' as well: "Her foes have become the head, her enemies prosper" (1:5), "He has made the enemy rejoice over you, and exalted the might of your foes" (2:17) and the most explicit illustration: "the adversary and the enemy (צַר וְאֹיֵב) (should have entered) into the gates of Jerusalem" (4:12). For the quotation from 1:5, it is worth noticing that the verb used for "they become" is הָיוּ and it preserves an analogous function in 1:2 : "(the city's friends) have become (הָיוּ) her enemies". The verb's meaning is circumscribed to pinpointing its uninterrupted flow, but the terms related to the verb describe, in fact, two distinctive levels where the process takes place. 'Lovers' becoming 'enemies' underscores a change in the quality of the attachment bond, while 'foes' becoming the 'head' implies a shift in the quality of the hierarchical, structural, monolithic, one-wayed relationship.

We do not claim to have deciphered the etymological value of the two terms. However, there are several remarks which may shed light on the literary 'physiology' of the 'human opposite' within the Book of Lamentations. Both nouns are masculine and both are related to feminine nouns describing the action performed through or because of the qualities the masculine terms are endowed with. We have extracted meanings from the post-biblical literature, providing a point of departure for the investigation of the rabbinic sources. Many of the textual samples are taken out from (Jastrow, 1926) and (GHEL, 1827).

בָּאֵב, אֹיֵב, is the participle of בָּאָה, 'to hate', 'to be an enemy to', verb which is present only in *Ex.* 23:22 (וְאֹיֵב אֶת אֲרָרָךְ). The noun appears in *Gen.* 22:17, 49:8, sometimes as a participle governing the case of its verb, as in *1 Sam.* 18:29 (אֹיֵב אֶת דָּוִד). There

is only one feminine equivalent: in *Mic.* 7:8, 10 (אִיבָּה) and it designates 'a female adversary'. 'Enmity' is אִיבָּה in *Gen.* 3:15 and *Num.* 35:21. In the post-biblical literature, the term corresponds to אִיבָּה, which is 'enmity' (see *Sanhedrin*, III, 5; *Yerushalmi D'mai*, IV, 24a) or to 'aversion', 'disgust', 'loss of attraction' (see *Yerushalmi Yoma*, VIII, 44d, where the bride is permitted to wash her face on the Day of Atonement, so that she will not lose her attraction). There exist hints of a concealed semiotical affinity with אָב, אִב, 'the young shoots of a tree' (*Baba Kamma*, 81a) or 'development' (*Shabbath*, VII, 10c).

אָב appears only in the later books, either as 'adversary' (*Ps.* 6:8; 7:5; 23:5; *Esth.* 7:4,6; *Neh.* 4:11, 9:27) or as 'affliction, distress' (*Ps.* 4:2, 44:11, 78:42). אִבָּה is the feminine equivalent and shares both senses: 1. 'female adversary', 'rival' as in *1 Sam.* i:6 and it is translated in Greek ἀσυντίζηλς (cf. *Lev.* 18:18), definitely a technical term for an estranged fellow-wife, answering to Assyrian and Syriac equivalents (Robertson-Smith, 1899, 74); 2. 'distress', 'trouble', as in *Is.* 8:22, *Ps.* 120:1. The verb that served as lexical mould is אָב, which also means 'to be hostile to', 'to persecute' (*Num.* 33:55, 25:18; *Is.* 11:13) or 'to be jealous, to be a rival' (*Lev.* 18:18). The rabbinic literature conveys similar senses: as an adjective, אָב signifies 'narrow', hence 'narrow-minded, selfish, envious' (*Yerushalmi Ta'anith*, III, 66d). It seems obvious that the parallel drawn with the armed elements is closer to the real understanding of the noun's nature. As 'oppressor, adversary' it is registered in *Genesis Rabbah* 61, *Yalkut Genesis* 62, *Exodus Rabbah* 21, *Sanhedrin* 44b. Both nouns have a feminine counterpart with a slightly different meaning in comparison with the masculine noun's sense, within the same semiotic 'circumstance'. However, the 'feminines' never occur in the Book of Lamentations. The only 'feminine' is the divinity, represented in some passages as a 'she', or the subject 'Judah, 'Jerusalem', as compounds of a familiar-like, kindred-like relationship. אָב, אִבָּה and אָב are, if we are allowed to put it so, very 'masculine', and therefore, play the active role in what we called 'the afflictive role'. They give the blunt reasons for the lamentations to come doubtlessly to justify the title of the biblical text. Perhaps the author(s) tried to set God as a counterweight, and his/their intentions should have been marked by the change of grammatical genre. He/they neither hinted at the divine transsexuality, nor appeased the conflict by 'out-gendering' it. The 'opposite' part is certainly masculine and to it belongs the bulk of attributes usually allotted to male expression (see section 1.1). This is the point where we have to stop our semiotical foray, in order not to overstep the limits of what we deem necessary for a plain explanation.

Nevertheless, the sexual commitment, analysed from a literary perspective, could indicate one of the methodological directions to be pursued while shaping a comprehensive definition of the 'enemy'. The results may well benefit from the psychoanalytic deconstruction.

In the same category with ב'א, א'ב and א may be included the 'persecutor' דוד; (κατα)διωκονται, (κατα)διωκοντες; persecutores, subsequentes, as appear in 1:3,1:6, 4:19 and also in paraphractical formulae such as "those who rose up against me" etc.; עלי כל היום ורגיונם קמי שפחי; χειλη επανισαομενων μοι και μελεταξ αυτων...; Labia insurgentium mihi, et meditationes eorum... (3:62 ff). 'PerSecutors' are situated in a category next to 'enemy' (א'ב) because it takes over the latter's action of shifting from the positive pole of affection to the negative. A second term is 'by-passer', כל יברי דרך; οι παραπορευομενων οδον; omnes transeuntes per viam, who symbolize the insensitive, case-hardened people (1:12) who are mocking and clapping hands (2:15).

c) 'nation', 'nations'; ג'י, ד'ג; εθνοξ, εθνοι; gens, gentes

Altogether with his equivalent מועד ('meeting', 'congregation', 'alliance'), the term appears eight times in the entire text: four times in the first chapter, once in the next and three times in the fourth. The Massoretic Scripture coined a new word for 'people', equated in English with 'nation', but unfortunately much too far from the contemporary understanding of its meaning, since today a 'nation' is historically defined in the frame of modern times.. The LXX is more accurate; it capitalizes the distinction that opposes מועד to ג'י: into the pair λαοξ - εθνοξ. The Latin version does not achieve a similar grasp of sense; it uses the pair *cives-gentes*, but we cannot attribute to מועד any sense derived from the representation of a presumptive original meaning like 'organized crowd', 'socially institutionalized people' etc.

The 'nations' stand for the largest possible definition for ethnic groups distinct from the Israelites. Its usage within the Book of Lamentations is almost similar to the other scriptural texts. The noun is at least as general, as vague as the English semantic relative we employ to describe the 'other'. It helps dissolving the various sides of the delicate relationships established between the Israelites and the communities with which they were in contact, into a dual, bipolar relation, which is more easily perceived and understood. It is so 'roomy' that it may be defined as a geometrical result of a multitude of individual experiences with the 'other' in cultural realm. Theoretically, the 'nations' represent the structure

to be filled up with definite ethnic labels, in order to impose consistency and to assign to the descriptive framework real socio-historical dimensions. It is not so in the Book of Lamentations, where the noun is scarcely explained as semiotically composed of several 'ethnic labeled' units. In other words, the text does not provide any description of what it may contain, or of how the plural's usage could be justified. It plays the role of an incomplete grown-up concept of human universality, which lacks the limpidity that should have accompanied the textual message. 'Nations' is a bare term that allows the reader to practice in-filling the blank spaces. The rabbis took over the compositional suggestion and trotted out their anthropological and geopolitical knowledge (see Salters, 1986). It shows them reacting to a term that had always required footnotes to be explicit. It should be understood that whatever its meaning is, the term never acquires the qualities of a literary main personage, since it never conveys direct speech. It is mainly an object, not a subject, thus backing up the direct speech. It does not make reference to the human medium, but references from 'outside' are made to it. Its passive position is easily recognizable in quotations like "(the city) was great among the nations" (1:1), echoed by "(the city) was a princess among the provinces (שָׂרָתִי בַמְּדִינֹת) (1:1), "she (Judah) dwells now among the nations" (1:3), "her king and princes are among the nations" (2:9), "men said among the nations" (4:15), "we shall live among the nations" (4:20). Some passages allude to a presumptive enterprising role, not far from what the 'enemies' and the 'adversaries' do against the Israelites: "the nations invade her sanctuary" (1:10), "He (the Lord) summoned an assembly against me to crush my young men" (1:15); the later example employs the term מוֹעֵד ('meeting', 'congregation', 'alliance'), which is slightly more semiotically refined than 'the nations'. Interesting enough, the 'explicit' symbolic units that finally receive a proper name are the afflicted and the should-be-afflicted. By this method, they are moulded into history. There is no doubt who is suffering and there is no doubt either how the grievance took form, what did it look like, but to the 'how?' and to questions related to the ill-willed who surround the vanquished figures we can scarcely find an answer, or at least not a satisfactory one. The only hint to what the 'nations', and consequently the 'enemies', might be, is drawn in 4:21, where through an analogy to the widespread formula "daughter of Zion", a "daughter of Edom (בֵּת אֱדוֹם) dweller in the land of Uz" is brought in. She will be the recipient of the divine wrath, she will surely "become drunk and strip herself bare". If this is related to the authorial restriction of 'enemies' or the 'others' mainly to the masculine, then the rule has been broken only to

express implicitly the future fete of the 'enemy'. The "daughter of Edom" alludes to the "daughter of Zion" through an affinity of labels: 'daughter of...' remains constant, while the proper name changes from Zion to Edom. Thus the bitter past of the former would be entirely transmitted to the latter merely by a transposition of substantival attributes. Both Zion and Edom share an innate trait (they are 'daughters of...', "female impersonator" in terms of discourse; see Bakke Kaiser, 1987, 174-82), and therefore, their own histories may well be interchangeable.

In this connection, Delbert Hillers, in the introduction to his Anchor Bible commentary on Lamentations, notes the unusually large number of metaphorical epithets given to the Israelites. The topic occurs twenty times in the book, whereas it occurs only about forty-five times in the entire Old Testament. In addition, the majority of the other occurrences are to be found in Jeremiah. Taking over Hillers' suggestion, we also consider that "they help make explicit the personification of the people or city as a woman" (Hillers, 1972, XXXVIII; see also Dahood, 1978, 195). Finally, the curse against the daughter of Edom is a reminiscent not only of Obadiah, but of the imprecation against Babylon in *Ps.* 137. The absence of specification of the 'real enemy' might be evidence of political expedience, of a people living under occupation. At any rate, Edom, the brother-cum-enemy, is of far greater symbolic import. This may be seen, as in Malachi, the possible beginning of Edom's career in Hebrew literature as the archetype of Rome and of all the enemies of Israel (see Landy, 1990, 333). We deem the formula to point out another sign of a sexually-expressed bond between the winners and the losers within Lamentations.

d) This fourth section deals with the last chapter of the text. A semantic peculiarity, besides the absence of the alphabetical acrostic, invites interpretation: there is an entire different lexical design to the 'others'. The terms do not even share meanings with the stock phrases or nouns we came across in the first four chapters. Obviously, the fifth chapter is circumscribed to a new setting; or it could be on the account of another authorship (see Lachs, 1966-67, 47-48), but we would rather prefer to eschew the risk of an answer. There are sufficient distinctions between what we consider to be the subtext of the chapter and the semiotical project in which the four other sections are involved.

1) Verse 5:2 contains two of them:

"Our inheritance is turned ("surrendered", Meek, 1956, 35) to strangers, our houses to aliens"

נחלתנו נהפכה לזרים לתינו לנברים; κληρονομία ημών μετεστραφη αλλοτριοιζ, οι οικια ημών ξενοιζ; Haereditas nostra versa est ad alienos, domus nostrae ad extranos.

The verse encompasses a theological theme: it stands for the accomplishment of a Jeremianic prophecy, as written in *Jer.* 6:12: "Their houses shall be turned over to others (לֹאֲחֵרִים)". *Lam.* 5:2 regards the anticipation with a deeper insight, detailing Jeremiah's words. It denotes an interesting example of a poetical effect induced by a manifest *parallelismus membrorum*. B. Albrektson (1963, 197) considers that "the same thing is said twice in different words". However, an etymological foray discloses more profound and distinct senses.

ךִּז stems from זָר, 'to be estranged', 'to be alienated' (see, *Job*, *Ps.* 78:30). It may also signify alienation from God, through sin (*Ps.* 58:4). But the participle כִּז attracts notice because of its various senses, all converging on the Hebrew equivalent of the Greek βαρβαρος, βαρβαροι: 1) a foreigner, one who is not an Israelite (*Ex.* 30:33), a barbarian, an enemy (*Ps.* 109:11, *Is.* 1:7, *Ezek.* 11:9; 28:10; 30:12, *Hos.* 7:9; 8:7). There are also references to a strange God', a *Deus otiosus* (*Ps.* 44:21; 81:10, *Deut.* 32:16, *Jer.* 3:13; 5:19). αλλοτριος represents something different: a distinctive form, but derived from the same substance, and the Latin translation describes the 'other' in terms of property. However, כִּז may also be understood as 'another', in opposition to one's self, a fact that alludes to the 'property of self' (*Prov.* 11:15; 14:10; 20:16; 27:2, 13, 1 K. 3:18). The Greek term is relevant to a conceivable translation of the Hebrew plural זִמְרִים as 'adulterers' (see, *Jer.* 2:25, *Ezek.* 16:32), because husband and wife are, in fact, separate sides, opposite halves of the unique Whole, namely 'the family'. Is this, then, an intimation to the symbolic rape inflicted on the "daughter of Zion", when unwanted men penetrated her and desecrated her inheritance, the dowry of belief in a single-personed God? To this extent, זִמְרִים may conduce to variations on 'adultery' and 'adulterers', since it comes from זָר, 'foreignness' (*Ex.* 2:22, *Jer.* 2:21). The Greek ξεινος Invokes the clearcut ethnic difference: ξεινος are the 'other' about which it is acknowledged that they are totally 'otherwise', as regards basic elements of anthropological extract: religion, culture, language, They are the *extranos*, i.e. those from the outworld, from outside the familiar space (*alienigena*, *meretrix*). All these ghastly appearances from a gloomy 'outside' become less blurred in verse 5:8:

2) "Servants have ruled over us"

בְּנוֹ מַשְׁלֹוּ בְּיָדַי; δουλοὶ ἐκυριεύσαν ἡμῶν; Servi dominati sunt nostri. We witnessed profound changes within an affective relationship, where friends have become enemies; now we assist the shift in the quality of a social hierarchical order. Its outcome is the reversed arrangement of the main roles in the society: slaves took the place of their masters, former potentates are reduced to the social underworld and act like beggars. The cycle of implications closes up. The absolute entropy which affects the "societal continuum" (Moore, 1983, 546) influences the inferior kingdom, thus modifying irreversibly the delicate equilibrium which opposes prey and hunter: even foxes dare to prowl over the Mount Zion, which now lies desolate (5:18). The statement concerning the staves is preceded by the only passage where historical names are found : Assyria and Egypt (5:6). Verse 5:8 reverberates within a similar 'prophecies' accomplishment the Deuteronomical list of the consequences of disobedience. Through the voice of Moses, the Israelites are threatened in case of their treacherous behaviour towards God: "Because you did not serve the Lord your God with joyfulness and gladness of heart, by reason of the abundance of all things, therefore you shall serve your enemies (אִיבֵיךְ) whom the Lord will send against you, in hunger and thirst, in nakedness and in want of all things; and He will put a yoke of iron upon your neck, until He has destroyed you" (*Deut.* 28:47, 48). Common motifs of deprivation are once again deployed (hunger, thirst, "all things" – מֵרֶב כָּל) and resonate with the sum of personal frustrations as unfolded in chapters I and II. Could then be the fifth chapter considered as an analytic abstract of the 'others' actions as described in the previous sections?

If the new lexical thesaurus was brought into attention to stress the universality of the human opposite (the "true reality of the all-universal enemy", as Levi-Strauss had put it [Levi-Strauss, 1977, 50]), then it also alludes to the polymorphism of the definition. The latter could be better expressed by a multitude of voices who show evidence of the numerous semiotic items employed. The multitude of voices connotes the image of a chorus: collective-voiced sounds (endowed with a new Quality, a new relevance of the sounds, distinctly different from the sounds uttered by a single mouth) made up the *ungewechselte Grundflaeche*: the 'enemy' *per se*.

Thus we draw near W. Lanahan's theory according to which in the fifth chapter a choral voice is discernible and provides a compositional thread throughout the entire section (Lanahan, 1974, 48). The voice may be made up of the people of Jerusalem as a community farmed out of a

shared misery and a common purposive attitude towards the divinity. Certainly, the chorus has its own character, subsuming what Lanahan called "individual persona" in an act of prayer, which transcends the viewpoints of the previous chapters. He also brought into evidence the 'literary presence of four other voices, corresponding to "the reporter", "the city", "the veteran" and "the bourgeois". The chorus voice' embodies 'a multitude', a plurality brought together in order to perform a common action. We agree with the opinion according to which a shift in the 'Quality' of the speaker is substantiated, and therefore we construed it as a symptom of the multiform dynamics of the spiritual experience. And that happens because we also interpret the lexical transformation as a genuine expression of the variegated approaches towards the 'other'. But how far are we, then, from ascertaining a different authorship to the fifth chapter? It is our turn to stumble over such an Oedipian riddle, *quod non minime probabile est!*

To sum up, the 'other's' image is part of what Gottwald, (1954, 108) named "the theology of hope". It is the hope of universal judgement: in real terms the nations will have to endure it, but not Israel. Eventually, all mankind must conform to the divine will, and the Israelites consider it a normal, expected outcome of all their sufferings. The 'literary clothes' may suggest vengeance, but there is nothing of the modern sense of 'vengeance', 'retaliation'. To put the problem in terms of a 'vendetta' is an "interpretative blasphemy" (Harold Bloom), since meanings transcend an immediate, superficial *lectio*. It substantiates the wish to lower the individual and social status of the 'others', in order to make them feel the agony and how it could be experienced. There is no abuse of personification, since the text suggests familiar circumstances and situations. Personification represents the solution taken by the authors of Lamentations to transfer to the collective persona the attributes of individual experience; 'nations', Israelites and 'enemies' together, because of the stylistic retroversion, are viewed as a whole in the aspect of an individual (Mintz, 1982, 2).

The subtext does not reveal any major signs of interest in a full restoration, even though the comparison with remote times is a commonplace (e.g. 5:21). The obvious parallels between 5:21, Ps. 80:3, 7, 19, Jer. 31:18 and the striking phrase "Renew our days as of old" may help us recognize the setting of the prayer in the fifth chapter. It is clear from Ps. 80 and Jer. that a congregational prayer for restoration may have formed part of a cult liturgy. It is possible that such a supplication was an element of the national act of penitence at the New Year. But the proper place for that was at the national shrine. When that was destroyed,

the normal ritual actions could not be performed anymore ; and how can the prayer be offered when the Temple is in ruins and the place is forsaken by the Presence (cf. *Jer.* 12:7-11). The supplication therefore includes a petition for a *divine theological* restoration of the chosen people (an 'explanatory' restoration, a reestablishment of the system which can grant answers to national defeat) and their ritual, through which they may seek a renewal of the covenantal relationship (Herbert, 1962, 563; see also Patai, 1967, 1-23). Frustrations inflicted out of love and friendship feature in the later rabbinic concept of *של אחבה* *יסורם* and the Midrashim are very rich in examples (Tigay, 1971, 1372). The prayers with which Jerusalem tries to comfort herself do not concern delivery, but the equal affliction of her oppressors by God's anger, within a theological realm. Let us take, for example, the last verses from chapter four (21-22). A spiteful wish aims to make the chaos broad enough and temporarily boundless, so that the distant enemy will suffer the same shock of utter dislocation, will not be spared a similar disaggregation. It is a kind of 'vindictiveness', more or less ineffectual (the reader witnesses only its utterance), which has been nurtured by a quasi-physiological need to express pain. Evil had to be spread out further and further until Israelites and 'nations' would have come to a common denominator in terms of historical experience: the deprivation of God and the toss of a favourable fate. This is the sequel of a misconstrued Phoenix-like dream (see Wiesmann, 1929), flowing over the natural limits of a compensatory wish. Quite reasonably, E. Deutsch called it "weird comfort!" (Deutsch, 1866, 773).

Frustrations were produced by the *actes manques* towards the belief in God, and subsequently an 'impotence' of faith determined God's change of affection. When we come closer of the sexually-related explanation, since we tried to disclose the significance of the grammatical genre usage, the topics of 'mother's love deprivation' or 'rape', namely the absence of God and the invasion of the 'others', could be linked to any of the labels that define the enemy. Jerusalem, the Israelites, the heavenly people are at once puzzled and ill at ease because they have to face a sexual taboo inflicted on them. The subtext alludes to the absence of a valid explanation. Apparently abandoned by God and forced to accept the cohabitation with the heathens, aware of the profanation of their religious intimacy, the subject of the biblical text has to face a world turned upside-down; the rape, for instance, cannot be punished in a troubled society - there is no time to bother with unimportant matters. The prayer for chastisement therefore underscores the need for a settled environment, wherein the ancient moral principles should be set up

again. To this extent, A. Mintz reads: "The force of this image of violation is founded on the correspondence body-Temple and genitals-Inner Sanctuary. So far have things gone that even in the secret place of intimacy to which only the single sacred partner may be admitted, the enemy has thrust himself and "spread his hands over everything dear to her" (1:10). Violated and desolate, Fair Zion's nakedness (the Hebrew *הָרוּץ* conveys both physical nakedness and sexual disgrace) lies exposed for the world to see." (Mintz, 1982, 4). Both the puzzle and the sexual prohibition have an essential factor in common: "the knot that is dangerous to untie since, untying it, you are magically untying the knot that holds the natural order together" (Burgess, 1968, 259).

Lamentations are a matter not just of lingering suffering but also of continued exposure to victimisation because of the 'enemies'. Zion is described in the opening verse of the book as *אַמְנָה*, 'widow'; in the ancient Near East the noun designated not so much a woman who has lost her husband, as the social status of a woman who has no legal protector and who may thus be abused with impunity (see Cohen, 1973). Moreover, it might be said that Nebuchadnezzar's army had dealt Jerusalem a double blow: the city was razed and its leaders led away into exile. The figure of the grieving woman who thus remains forlorn while her sons are taken captive to a far-off land, mirrors the simultaneous stasis and dispersion that were Israel's fate. However, by this merciless action, 'enemies', described as originators of all afflictions caused to the Israelites, also serve to introduce history into the text. Paradoxically, because of them, the relationship between God and Israel undergoes a re-grounding within the terms of history. The destruction by itself is untied to any temporal rubric. The presence of the enemy at the end of chapter three does much to bring the event back into history and thereby delimit its unbounded horror.

2.2. The rabbinic understanding of the 'other'

Who are the 'others' for the Rabbis? They did not regard supposed differences between the 'enemies' category and the 'others' category in a similar manner to the author of this paper, who barely holds untouched the boundary between the terms. Those who did not share the acknowledged socio-cultural qualities that defined the Israelites, might have been included in the first category. Nevertheless, this unselective incorporation had to be assisted by a definition. Several nouns are employed, each of them having its own special connotation: *גֵּר*, *נָכְרִי*, *הָעַלְמוֹת*. The first may refer no longer to collective groups *tiblica*

(usage), but to disparate individuals, the second ('stranger') to a non-Jew, but also to a Jew who is a stranger in the sense that he is not a member of a particular family. Both terms "appear to be subconcepts of the more inclusive concept of *צְמוֹת הָעוֹלָם*, the nations of the world", which regards the entire non-Jewish world as a single entity, within the frame of a collective personality (cf. Kadushin, 1972, 40-41).

It is difficult to give a proper definition of what the Rabbis understood by 'nations', without pinpointing the religious difference. Israel is not a 'nation' in the common sense of the world, namely it is not a nation by virtue of race or of certain peculiar political combinations. As R. Saadya expressed it in *וּדְיוֹת* (3:7): *אֵם כִּי בְּתוֹרוֹתֶיהָ* ("Because our nation is only a nation by reason of its Torah") (Schechter, 1909 (1961), 105-106; see also *Mekhilta*, 956). The difference from the modern definition of 'nation' concerns the 'race', i.e. the anthropological data: a 'nation' nowadays is considered to be a 'racial' entity and historically constituted and determined. Racial determinations are usually responsible for feelings of superiority a nation might have in regarding other nations. It is useless to try understand the rabbinical approach from a Christian perspective. In Christianity the annulment of nationalism became an actual problem, since it espoused the idea that the messianic era had already begun and the dominion of the princes of the 'nations' had come to an end. Eusebius saw, for example, the earthly kingdom the Roman Empire - as corresponding to the Heavenly Kingdom; the Roman Empire will overcome, in his conception, the problem of peoples and nationality. Such a view does not match the Jewish ceaseless seeking for a 'national' definition; moreover, Judaism do not share with Christianity the propensity to universalism, i.e. the loss of ethnic and cultural identity on behalf of a single religion. But in the rabbinical definition, the concept of 'nations' does not allude to any manifest superiority; national differences are accepted, but national superiority lacks. The Book of Lamentations offers a definition shaped in historical terms: the description of what followed the siege, the quality of the relationship established between the losers and the winners, allusions to exile. The Midrash prefers a double determined definition: both historical (see the allusions to Rabbis' contemporaneity) and cultural (e.g. the lack of understanding for the Jewish customs). In the Midrash, the 'nations' have the right to speak on their behalf and it is through the words they utter that their definition is set out and the concept of 'other' is shaped. Jacques Chevalier called this characteristic of the rabbinical setting as "active Logos", a human simula of the primordial active Word (Chevalier, 1855, 557).

There are enemies in the city, i.e. in the midst of any Jewish community, and a lot of other dangers outside the congregation. Minting coins on the existence of a continuous insecurity due to external and internal enemies alludes to a still-actual method of propaganda which targets communal isolation. The social utopia represented by this intention of installing autarchy (nowadays called 'monroeism'), allows the revival of the hope in a prompt restoration. When R. Assi and R. Ammi were sent by R. Judah the Prince on a mission to organize the religious education in the cities of the land of Israel, their questions importuned and puzzled the inhabitants of the places they reached. They asked for the "guardians of the city" and both the captain of the guard and the magistrate were brought before the scholars. Their exclamation proves what the policies of social reluctance were that they aimed to implement and to help developing in the communities threatened by dissolution: "These are the guardians of the city?! They are its destroyers!" Relying solely upon them would attract the utter destruction of the city. The rest guardians should be "the instructors in Bible and Mishnah, who meditate upon, teach and preserve the Torah day and night" (*Lam. Rabbah*, proem II, 2; pages as in the Soncino edition).

The antidote for another destruction are the 'teachers in Torah', and the Rabbis, threatened with a nigh end, enact a cunning blackmail: if you do not honour the Rabbis, a second cataclysm will come from the heavens. They had a definite opinion about the causes of historical misfortunes, related to the belief in God through a mediated relationship. The 'teacher' would play an active role. Secondly, those who are to be blamed for the series of disasters are the 'civilians', the state officers, the castes of secular authorities and soldiers. This is the failure of a 'political commitment', i.e. the 'earthly' solution which aimed to preserve the social-political coherence of the community facing the 'others'. It is obvious that those who could save it through armed power (the soldier) or applying the civil law (the magistrate) felt short of being so. They are of no avail; in connection with the activities they carry on, they are allegedly provoking harm. They may be suspected of a sabotage *ante quem*. Hence, the Rabbis suggest pondering over social and cultural seclusion and even more, an individual strategy towards self-deliverance, performed through the study of the sacred texts. We deem it to be a symptom of the increasing influence of the *keter Torah* within the congregations to the detriment of the needless *keter malkhut* and *keter kohanim*, underscoring a sudden and definitive shift in the nature of internal power. Eventually the new-age 'guardians' became the very enterprising subjects of later (amoraic) political commitments and

slogans of remarkable impact (see Cohen, 1989, 52). Solely by taking heed of what the oppressors enacted and behaving accordingly may spare the community (*Lam. Rabbah*, proem II, 2-3). Nevertheless, the link with God is granted by the scholars in Torah and only they can succeed to advocate on behalf of the Israelites before the divinity. Hence, their social status should undergo an absolute change, so that "Israel will never be idle in Torah, neither by day or night" (*Lam. Rabbah*, proem XXIII, 30).

The effort of self-definition is to be seen in the midrashic comparisons with the contemporaries. For the Rabbis, the historical vagueness is a dangerous vacancy. For at the time when *Lamentations Rabbah* was composed, Rome and Greece were the principal actors on the political scene. They substantiate all historical juxtapositions within the text, which are in fact variations on the theme of 'election'. The Midrash refers to Nebuchadnezzar as to the epitome of 'enemy' for the Rabbis, beside Vespasian, Titus *et alii*. They describe how he once had to choose at a crossroad between two directions. The biblical passage to which the interpretative expose is related is from *Ezek. 21:26*: "For the king of Babylon standeth at the parting of the way", i.e. at the point where the roads branch off. "At the parting of the way" was construed as "at the head of two ways" and hence, the Assyrian was imagined to stand midway between two roads, one leading to the wilderness and the other leading to Jerusalem (*Lam. Rabbah*, proem XXIII, 31). Firstly, it stands to reason that beside Jerusalem there are no other significant destinations for a king on his way to battle. Nebuchadnezzar 'was dedicated' to the conquest of the city, since he was not able to choose another target because of the evident lack of choices. We even may delete the quotation marks and take the word in its plain sense, thus drawing near the rabbinical idea of the king - instrument of divine wrath and will. There is a second implication as well: to take the way to the wilderness is to repeat the very impressive episode which divides the Israelite history in two ages of belief. The wandering through the desert was an action commanded on behalf of a people sunk in slavery and grievance; how then could a king reiterate the sacred act, since he is a heathen? Again, the direction towards Jerusalem was the only possible one, the only one that was permitted. Nebuchadnezzar thus 'decomposed' the history of the Israelites' liberation. It is the same path, but with a contrary aim; the king unfetters the symbolic chains which tied the former freed people to its liberator, the Lord. During the same trip, Nebuchadnezzar tried to "shake arrows" in the name of Rome and in the name of Alexandria, but without success; doing it in the name of Jerusalem, he succeeded. Sowing seeds

and planting plants in the name of Rome and Alexandria also fails; only when planted in the name of Jerusalem do the plants sprout. Any torches and lanterns kindled in the name of Rome or Alexandria do not light, but only when they invoke Jerusalem do they light up (*Lam. Rabbah*, proem XXIII, 31). The sacred city is at once the heart of physical heat and light (and, subsequently, an intellectual nidus), the fertile soil which may cause seeds to yield and plants to sprout, and it suffices to call upon its name, to invoke it even in the absence of a ritual, to have all wishes fulfilled. Arrows, a classical sign of armed power, may be also torn by performing the quasi-magical summons. When transposing those feats from the natural realm into human deeds, namely when changing the level of generality, the importance of Jerusalem gains the relevance needed to separate it from ordinary places. The capital, *y compris* its inhabitants and, consequently, the Israelites, gets its vital sap from a territory which feeds on superlatives. The more stress is put on exaggeration, the better is shaped the self-definition.

Certainly, 'nations', 'enemies', 'foes' and so on are reduced to microscopic dimensions: "Lamentations Rabbah raises the heights and lowers the depths" (Cohen, 1982, 93). Compare *Lam. 1:1* ("How lonely sits the city that was full of people") with the exegesis of R. Samuel: "There were twenty-four thoroughfares in Jerusalem. Each thoroughfare had twenty-four entrances; each entrance had twenty-four roads; each road had twenty-four streets; each street had twenty-four courts; each court had twenty-four houses and each house had residents double the number of those who came out of Egypt" (*Lam. Rabbah*, I, §2). According to R. Samuel's calculation, Jerusalem's population was $24 \times 24 \times 24 \times 24 \times 24 \times 2 \times 600,000$ which is approximately nine and a half trillion. The Midrash provides another estimate too: a more modest sixty million. The fortress of Betar was tiny by comparison: its minimum number of school children was only one hundred and fifty thousand (*Lam. Rabbah*, II, 2, §4; see also Bergmann, 1938). The superiority of Israel is the theme of the long section on the sages of Athens and Jerusalem. For *Lam. 1:4* ("She that was great among the nations"), the Midrash reads: "Great" in intellect, R. Huna said, "Wherever a Jerusalemite went in the provinces, they arranged a seat of honour for him to sit upon in order to listen to his wisdom (*Lam. Rabbah*, I, 1, §4). Further on, its 'reputation' among the nations is the subject of a long string of anecdotes, where the 'others' are successively provincials, Athenians, Samaritans, children, even people that look for the interpretation of their dreams. No detail, no fact of life was spared to magnify Jerusalem's and Jerusalemites' attributes. Jerusalemites' wisdom

is not religious knowledge, textual erudition, or scholarly acumen, but rather the kind of cleverness and ingenuity that one finds commonly in the heroes of folklore, which, in the end, is exactly what these stories are (see Mintz, 1984, 64). The point of the tales is to demonstrate that the wisdom of the Jerusalemites, and even their children, excelled that of the wise men of the 'nations', especially the fabled sages of Athens. From Lamentations' sole allusion to the food habits of the Jerusalemites ("Those who feasted on dainties perish in the streets"; 4:5), the Midrash deduced that the Jerusalemites of old excelled in the social graces and the culinary arts. They ate only the finest foods, including white bread and vintage wine (*Lam.Rabbah* II, 12, §6; IV, 5, §8), and followed a strict code of etiquette (related to "The precious sons of Zion", 4:2; (*Lam.Rabbah* IV, 2, §2, 3, 4). Business also flourished to an incomparable extent (*Lam.Rabbah* I, 1, §2; II, 15, §19). In other words, Jerusalem before its fall was a paragon of urbanity and elegance, in contrast to the barbarians who dared pounce upon it. Undoubtedly we have here evidence of the Rabbis' evaluation of the ethical standard of the 'others' with whom they came in contact, although it was exacerbated by their polemical trend (see Urbach, 1979, 533). All these tales emit a naive national pride that could survive only as a memory after the great humiliation of Israel at the hands and in the eyes of the 'other'. The dialectics of history, felt under the stress of sheer poverty, recalls the image of the 'enemy' out from the background. It is necessary and inevitable to pass through it, as described by the Jewish preacher J. Eybeshutz referring to *Lam.* 3:15, in order to overcome difficulties in dealing with the evil inflicted by the Gentiles. It is worth noticing that the whole philosophy of the 'other' may easily be outlined in culinary terms, opposing tasteful 'food' to disgusting 'food', healthy 'dishes' to poisonous 'dishes'. When *la cuisine* is transferred into the factual world sensations of taste and smell change into moral taxonomy (see Bettan, 1987, 361). To a question touching the causes of the destruction of the first and second temples, the Midrash had found a surprising answer: the entire fault is the Romans', not the Israelites', because they cannot understand the customs of the people they subdued. Therefore, their anger had been converted into a deep and poisonous hate. The Emperor Hadrian plays the part of the dull Marseillois and his misunderstandings always end up tragically for the Jews: "A Jew passed in front of Hadrian and greeted him. The king asked, 'Who are you?' He answered, 'I am a Jew.' He exclaimed, 'Dare a Jew pass in front of Hadrian and greet him!' He ordered, 'Take him and cut off his head.' Another Jew passed, and seeing what had happened to the first man, did not greet him. The king asked,

'Who are you?' He answered, 'A Jew.' He exclaimed, 'Dare a Jew pass in front of Hadrian without giving greeting!' He ordered, 'Take him and cut off his head.' His senators said to him, 'We cannot understand your actions. He who greeted you was killed and he who did not greet you was killed ('He replied to them, 'Do you seek to advise me how I wish to kill those I hate!' And the Holy Spirit cried out and said, "Thou hast seen all their vengeance and all their devices against me (3:60)." (*Lam. Rabbah* III, 58, §9).

Similarly, Hadrian first killed Jews who were hirsute and then those who were bald (*Lam. Rabbah* V, 5, §1). Both quotations are related to suggestive verses from the biblical text; for the latter, the quotation is taken from 5:5: "With a yoke on our necks we are hard driven". All these details aim to describe detrimentally the 'enemies' as stupid and weird creatures, of a evident lower degree of civilization than the Jews. Secondly, the Romans misunderstood the Jews and the Jewish customs; by this token, the war of 115-117 C.E. could be explained as breaking out because of the gross ignorance of the conquerors:

"The wife of Trajan the accursed gave birth to a child on the night of the ninth of Ab while all the Israelites were mourning. The children died on Chanukkah. The Israelites said, 'Shall we kindle the lights or not?' They decided to light them and risk the consequences. They lit the candles, and some persons slandered them to Trajan's wife, saying, 'When your children was born the Jews mourned, and when it died they kindled lights!' She sent a letter to her husband: 'Instead of subduing the barbarians, come and subdue the Jews who have revolted against you.' He boarded a ship and planned to do the voyage in ten days, but the winds brought him in five. On his arrival he found the Jews occupied with this verse, "The Lord will bring a nation against thee from far, from the end of the earth, as the vulture swoopeth down" (*Deut. 27:49*)" (*Lam. Rabbah* IV, 19-20, §22).

The Kamza bar Kamza story also stands as an argument to the rabbinic interpretation: the Jews are aware that the Romans might misconstrue one of their observances, but decide to follow it anyway (*Lam. Rabbah* IV, 2, §3). The Romans even try to change the customs that did not match with their manners: they interfere with the moral principles of the inhabitants. This is the case of the Hebrew boy confined in the prison and kept there for an "immoral purpose". R. Joshua b. Chananiah saw "the boy who had beautiful eyes, a comely face, and curly locks and was used for a perverted practice" When he noticed the sharp intelligence of the lad, he ransomed him and taught him the Law. Later, the *libertus* became R. Ishmael b. Elisha (*Lam. Rabbah* IV, 2, §4; *Gittin* 58a). In all these

stories, God has no place, no influence, since they are accounts about what threatens Israel, about the enemies who encircle the well-guarded "fortress of belief". God is ignored in such a report also because it is built on human commonplaces, on daily occurrences, too far from the heavens. The intention of the commentator does not relate to a divine arbiter, but to the ignominy of Israelites' fellows, to their utter ignorance and irrational hatred. Because of their distinctiveness, the Jews are the butt of jokes at circus performances. One of the passages concern *Lam.* 3:14: "I have become the laughingstock of all peoples, the burden of their songs all day long": ordinary men do not eat carobs like the Jews, reckon life's length using scoffing remarks ("How long do you want to live? As long as the shirt of a Jew which is worn on the Sabbath"), they mock the Jewish customs of mourning and of keeping Sabbath (*Lam.Rabbah* III, 14, §5).

Jews are Considered to be of the lowest origin, and therefore, beyond morality, beyond any human significance. They had last, because of the total failure all the eminent qualities they once owned, and now their name is the definition of shame. in connection to *Lam.*1:11 ("Look, O Lord, and behold, for I am despised"), the Midrash reads the story of R. Pinechas: "It happened that two harlots of Ashkelon were quarrelling. In the course of the quarrel, one said to the other, 'You should not go out because you look like a Jewess.' They subsequently became reconciled, and the one said, 'I forgive you everything you said except the remark that I look like a Jewess.'" (*Lam.Rabbah* I, 11, §39). One preliminary conclusion comes to our attention: the existential contrast between Israel and the nations is much more central to the Midrash than to the biblical text.

The Book of Lamentations hints at the privileged status enjoyed by the nations. Actually this was at once a social and a historical fact at the time when the midrashic commentaries emerged. It needs no interpretation about *what* the favoured status represents, but about *how* it could occur to peoples to all appearances destituted of any importance before God, and why were they favoured by the divinity. There are no descriptions of the actual standing of life of the 'nations', except some scattered details of no great interest. The last questions really bothered the Rabbis and compelled them to look for credible answers, especially if the latter fit in with the midrashic 'theology of hope':

a) "The Rabbis said, "Israel spoke before the Holy One, blessed be He, 'We are yours and the heathen peoples are yours; why do you have no pity upon your people?'" (*Lam. Rabbah* V, 1, §1).

b) "Jerusalem hath grievously sinned" (1:8). Do the heathen nations, then, not sin? But although they sin, it has no sequel in punishment. Israel, however, sinned and were punished" (*Lam. Rabbah* I, 8, §35).

Talmudic echoes to this topic are countless and their conclusions puzzles more than explains: "How could one nation maintain its existence among the (other) nations?" (T. B. *Yoma* 59). The Midrash is not entirely satisfied with divine justice, at least at this point. In particular it is mystified by the triumph of the nations. But unlike the author(s) of Lamentations, the author(s) of the Midrash set out to write a book which could not only lament the past, but also give consolation for the present and confidence for the future. The Lamentations curse had to be reversed, theology should be made certain, the future securer and the present tolerable. No matter if foxes dwelt on Mount Zion, the attitude should change from a deep scepticism into the most optimistic perspective on life. The laughter of R. Akiba and his explanation when his fellows showed bewilderment, are revelatory; he finally is acclaimed as Messiah's harbinger (*Lam. Rabbah* V, 18, §1; see also Deutsch, 1866, 773). However, the redemption, as seen in *Lamentations Rabbah*, is depersonalized: there is no person (a Messiah) about whom is said he might restore "the days of old"; the messianic theology still lacks precision.

Although Scripture and Midrash share the belief that at some point in the future God will punish the nations, none of them realize that they are the unconscious agents of God. God could have employed bears, wolves, scorpions, and other noxious creatures to do his bidding against the Jews. But because they do not realize the commitment, God will punish them (*Lam. Rabbah* I, 16, §50). In the meanwhile, before the messianic deliverance and the discomfiture of the nations, the Midrash urges the Jews to show disdain for gentile kindnesses and favours, and to remain confident that they are superior to the nations. The attitude ensues from the story of Vespasian and R. Yochanan b. Zakkai. The rabbi asks the emperor to abandon the siege of Jerusalem; the request is denied. But when he asked for that R. Zaddok, the ἀσθροζ (the 'weak') (see Baarda, 1987, p.70 ff.), the request was granted [*Lam. Rabbah* I, 5, §31]. The Midrash, in comparison to other versions of the story, tacitly denies that the preservation and continuation of rabbinic Judaism are the gift of the Romans to a Jewish collaborator; "let the Jews rely on themselves" it concludes (Cohen, 1982, 32). Confidence in one's own power of belief is a way to show God the loyalty towards faith, and symbolically denies the nations any influence among Jews. Israel is enticed to abandon monotheism (*Lam. Rabbah* III, 21, §7), it may stumble when pondering

over the advantages incurred from conversion (*fluctuat...*), they did not accept to change names (see Horsley, 1987), but it never accepts a dishonouring end (...*nec mergitur*): they know that they could intermarry and thereby end their pain (*Lam.Rabbah*, I, 21, §56), but they suffer in exile because of their devotion to the commandments (*Lam.Rabbah* I, 3, §28).

Is history to be believed? The Rabbis were quite reluctant to consider it a point of departure for any previsions concerning the Jewish fate. The immediacies of history are the wrong place to look for a source of true consolation. Though history is not illusory, it still cannot be understood on its proper terms. But history can be manipulated through the power of hermeneutical rules and so happens to its actors as well. After seeing the foxes, R. Akiba mocked at the history and, subsequently, mocked at what he deemed to be 'an unreal reality'. The meaning of history is guaranteed by Scripture; one observes an event in the historical world and discovers its meaning by understanding it as an actualization of a scriptural text. This is the shared ground between all the rabbinical commentators when referring to destruction and to its authors. The difference between them lies in the degree of ingenuity and faith with which history can be 'read'. For the Rabbis the fulfillment of Scripture in devastation engenders despair and gave them the impression of a 'consumed history', of a history without happy end. For R. Akiba it brings joy, because for him any event in history, no matter how terrible, which confirms the predictive power of Scripture, is to be welcomed; in confirming a part it confirms the whole. Scripture and history do not permit the faculty of indignation to atrophy, one may say paraphrasing Dr. Johnson. The 'others' rule must therefore come to an end. This end means in fact the expulsion of the 'others' from history; their death is inexorable and will have cosmic dimensions, they will be deprived of historical identity. In other words, *damnatio memoriae* will be inflicted on them; this is the thoroughest punishment (see *Lam.Rabbah* I, 2, §23), related to "She weepeth sore" (1:2). The statement was later clarified using common terms and not a complicated parallel: "The Holy One, blessed be He", said R. Phinehas b. Chama, "said: If the Angel of Death should come and ask "Why was I created?" I shall answer him " a stationarius have I created thee over the nations, but not over my children". For they accepted the Torah, the Holy One, blessed be He, clothed them with the splendour of His majesty" (*Exodus Rabbah* 51, 8). The 'others' prepare the motivations for God's action against them; the 'nations' tread on their own tail, the more they mock at the Jews, the greater the divine punishment: "I (God) will render vengeance to mine enemies, and I will

recompense them that hate me" (*Mekhilta*, II, p.33, ed. Lauterbach, Philadelphia, 1933-5). Finally God has joined the Israelite camp and history will follow the natural (favourable) course, thus counteracting the effect of ill-omen of the Book of Lamentations.

The commentators swiftly understood the slackness of the 'concept' of the 'other' and strove to pin it up on the historical events board. To a great extent they succeeded in overcoming the semiotic trap, by defining what lacked a clear shape. They had to face the so-called "fluid personality" in the literary space. The topic, as propounded by E. Durkheim (in *Elementary Forms of the Religious Life*, 1915) and Levy-Bruehl (in *How Natives Think*, 1926) is generally assumed to be based on one of the aspects of primitive psychology. In early thought, the highly defined individualism characteristic of modern man had not yet emerged. Hence the individual was both representative of his group and merges and disappears within it. So it happened to the term, which was empty of any particular, coherent meaning; the only attempt to outline it more accurately was done through semantic methods, such as promoting synonyms. But owing to the force of circumstances, semantic compositions fill up a quite narrow range of combinations. With a historical approach, definitions acquire at once a broadness and temporal setting, and a clear cut shape. It seems that the Rabbis grasped of what '(self)identification' and 'anthropologic label' represent. We came across biblical examples of Ego's self-definition, *recte* subject's self-definition, in terms of different personae. The latter may be identified either with the father and the mother, or with two partners in the aftermath of an unlawful intercourse. However, the process needed explanations from the author(s) and therefore relationships were structured as bipolar: good-evil, sufferers-inflicters. The move from one position (pole) to the other cannot always be pinpointed with certainty within the biblical text. Nevertheless, the Rabbis, since they used history like a grinding tool in order to 'smooth' the raw meanings of the scriptural text, managed to 'locate' semiotically the 'other' within a less fictionated, more familiar framework, namely in very actual and hence understandable surrounding. Years, events, proper names create a new texture, a coherent explanatory system, a *Mischgattung* which could indicate the existence of a previous unsolved theological and historical dilemma (see Gordis, 1967-68, 15). Obviously, the predicament stems from the biblical text.

BIBLIOGRAPHICAL NOTES

- (Abrahams, 1901) = Israel Abrahams, *Acrostics in The Jewish Encyclopaedia*, I, New York and London, 1901
- (Ackroyd, 1968) = Peter R. Ackroyd, *Exile and Restoration. A Study of Hebrew Thought of the Sixth Century BC*, SCM Press, London, 1968
- (Albrektson, 1963) = Bertil Albrektson, *Studies in the Text and the Theology of the Book of Lamentations*, Lund, 1963
- (Albright, 1846) = W. F. Albright, *From the Stone age to Christianity*, Baltimore, 1946)
- (Baarda, 1987) = אברהם בארדא, *A Graecism in Midrash Echa Rabba, I, 5* in "Journal for the Study of Judaism", XVIII, 1 (1987)
- (Bakke Kaiser, 1987) = Barbara Bakke Kaiser, *Poet as 'Female Impersonator': The Image of Daughter Zion as Speaker in Biblical Poems of Suffering* in "The Journal of Religion", 67 (1987)
- (Bergmann, 1938) = Juda Bergmann, *Die runden und hyperbolischen Zahlen in der Agada* in "Monatsschrift fuer die Geschichte und Wissenschaft des Judentums", 82 (1938), p.361- 376
- (Bettan, 1987) = Israel Bettan, *Studies in Jewish Preaching. Middle Ages*, HUC Press, Lanham, 1987
- (Brunet, 1968) = Gilbert Brunet, *Les Lamentations contre Jérémie. Reinterprétation des quatre premières Lamentations*, PUF, Paris, 1968
- (Brunet, 1983) = Gilbert Brunet, *La cinquième Lamentation* in "Vetus Testamentum", XXXIII, 2 (1983)
- (Buber, 1968) = *Ten Rungs. Hasidic Sayings*, collected and edited by Martin Buber, New York, 1968
- (Budde, 1882) = Karl Budde, *Das Hebraeische Klagelied* in "Zeitschrift fuer Alttestamentliche Wissenschaft", 2 (1882), p.1-52
- (Burgess, 1968) = Anthony Burgess, *If Oedipus Had Read His Levi-Strauss* in *Urgent Colay. Literary Studies*, New York, 1968
- (Chevalier, 1955) = Jacques Chevalier, *Histoire de la pensée*, PUF, Paris, 1955
- (Cohen, 1973) = Chayim Cohen, *The 'Widowed' City* in *The Gaster Festschrift*, "The Journal of the Ancient Near East Society of Columbia University", New York, 5 (1973), p. 75-81
- (Cohen, 1982) = Shaye J. D. Cohen, *The Destruction: From Scripture to Midrash* in "Prooftexts. A Journal Of Jewish Literary History", 2 (1982)

- (Cohen, 1989) = Stuart A. Cohen, *Implications* in "Jewish Political Studies Review", 1:1-2 (Spring 1989)
- (Dahood, 1978) = Mitchell Dahood, *New Readings in Lamentations* in "Biblica", 59, fasc. 2, 1978
- (Deutsch, 1866) = Emanuel Deutsch, *Book of Lamentations* in *Cyclopedia of Biblical Literature*, ed. by John Kitto, 3rd ed. rev. by William Lindsey Alexander, II, Philadelphia, 1866
- (Geister, 1976) = N.L. Geisler, *Process Theology in Tensions in Contemporary Theology*, Chicago, Moody, 1976, p.237-84
- (GHBL, 1827) = Gesenius' *Hebrew and English Lexicon to the Old Testament* ed. by Josiah W. Gibbs, London, 1827
- (GHG, 1910) = Gesenius *Hebrew Grammar*, ed. E. Kautzsch, second English edition; revis. by A. E. Cowley, OUP, 1910
- (Ginsburg, 1966 [1897]) = C. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, 1897, new ed. New York, 1966 (Ginsburg, 1897) = *op. cit.*, 1897
- (Ginzberg, 1928) = L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, Philadelphia, 1928 (Goldberg, 1990) = Arnold Goldberg, *The Rabbinic View of Scripture in A Tribute to Geza Vermes. Essays on Jewish and Christian Literature and History*, ed. by Philip R. Davies and Richard T. White, Sheffield, Sheffield Academic Press, 1990
- (Goldin, 1989) = Judah Goldin, *History*, ed. by Robert M. Seltzer, New York-London, 1989
- (Gordis, 1967 - 68) = Robert Gordis, *Commentary on the Text of Lamentations. Part Two* in "The Jewish Quarterly Review", LVIII, 1967 - 68
- (Gottwald, 1954) = Norman C. Gottwald, *Studies in the Book of Lamentations*, London, 1954
- (Gray, 1929) = G. B. Gray, *Acrostics* in *A Dictionary of the Bible*, ed. J. Hastings, Edinburgh, 1929
- (Hamburger, 1870) = J. Hamburger, *Feind* in *Real-Enzyklopaedie fuer Bibel und Talmud*, I (Bibel), Breslau, 1870
- (Harris, 1887) = J. Rendel Harris, *The Teaching of the Twelve Apostles*, Cambridge, 1887
- (Hente, 1965) = *Language. Thought and Culture*, ed. P. Henle, Ann Arbor, Michigan, 1965
- (Herbert, 1962) = A. S. Herbert, *Lamentations* in *Peake's Commentary on the Bible*, ed. Matthew Black and H. H. Rowley, London, 1962
- (Herr, 1971) = Moshe David Herr, *Lamentations Rabbah* in *Encyclopedia Judaica*, 10, Jerusalem, 1971

- (Hillers, 1972) = Delbert R. Hillers, *Lamentations*, The Anchor Bible, New York, 1972
- (Horsley, 1987) = G.H.R. Horsley, *Name Changes as and indication of Religious Conversion in Antiquity* in "Numen", XXXIV, fasc.1, 1987
- (Jahnow, 1923) = Hedwig Jahnow, *Das Hebraeische Leichenlied im Rahmen der Voelkerdichtung* in "Beitraege d. Zeitschrift fuer Alttestamentliche Wissenschaft", 36 (1923)
- (Jastrow, 1926) = Marcus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York, Berlin, London, 1926
- (Jeremias, 1930) = Alfred Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*, Leipzig, 4th ed., 1930, quoted by (Gottwald, 1954, 25-29)
- (Johnson, 1995) = Bo Johnson, *Form and Message in Lamentations* in "Zeitschrift fuer Alttestamentliche Wissenschaft", 97(1985)
- (Kadushin, 1979) = Max Kadushin, *The Rabbinic Mind*, 3rd edition, New York, 1972
- (Keil, 1874) = C. F. Keil, *The Lamentations of Jeremiah*, Edinburgh, 1874, quoted by (Gottwald, 1954, 28)
- (Kermode, 1981) = Frank Kermode, *The Sense of an Ending, Studies in the Theory of Fiction*, OUP, Oxford, 1981
- (Lachs, 1966-67) = Samuel Tobias Lachs, *The Date of Lamentations V* in "The Jewish Quarterly Review", LVII, 1966-67
- (Lanahan, 1974) = William Lanahan, *The Speaking Voice in the Book of Lamentations* in Journal of Biblical Literature, 93, 1, March 1974
- (Landy, 1990) = Francis Landy, *Lamentations* in *The Literary Guide to the Bible*, ed. by Robert Alter and Frank Kermode, Cambridge, Mass., 1990
- (Levi-Strauss, 1977) = Claude Levi-Strauss, *Tristes Tropiques*, New York, 1973; Pocket Books, 1977
- (Loehr, 1905) = Max Loehr, *Alphabetische und Alphabetisierede im Alten Testament* in "Zeitschrift fuer Alttestamentliche Wissenschaft", 25 (1905), p.173-198
- (Meek, 1956) = Théophile J. Meek, *The Book of Lamentations* in *The Interpreter's Bible*, VI, New York/Nashville, 1956
- (Hintz, 1982) = Alan Mintz, *The Rhetoric of Lamentations and the Representation of Catastrophe* in "Prooftexts. A Journal of Jewish Literary History", 2 (1982)
- (Mintz, 1984) = Alan Mintz, *Human Responses to Catastrophe in Hebrew Literature*, Columbia University Press, New York, 1984

- (Montefiore-Loewe, 1938) = C. G. Montefiore, H. Loewe, *A Rabbinic Anthology*, London, 1938
- (Moore, 1983) = Michael S. Moore *Human Suffering in Lamentations* in "Revue Biblique", 90 (1983)
- (Morgenstern, 1956) = Julian Morgenstern, *Jerusalem - 485 B.C.* in "Hebrew Union College Annual", XXVII, 1956
- (Munch, 1936) = P.A. Munch, *Die Alphabetische Akrotische in der Juedischen Psalmendichtung*, Leipzig, 1898
- (Naegelsbach, 1871) = Eduard Naegelsbach, *The Lamentations of Jeremiah*, New York, 1871
- (Patal, 1987) = Raphael Patal, *Man and Temple in Ancient Jewish Myth and Ritual*, KTAV, New York, 1967
- (Pei, 1966) = Mario Pei, *The Story of Language*, New York, 1966
- (Pietersma, 1993) = Al Pietersma, *The Acrostic Poems of Lamentations in Greek Translation*, mss., 1993
- (Plumptre, 1863) = Edward Hayes Plumptre, *Lamentations* in *A Dictionary of the Bible*, ed. William Smith, II, Boston, 1863
- (Robertson-Smith, 1899) = W. Robertson-Smith, *Adversary* in *Encyclopaedia Biblica*, ed. T.K. Cheyne and J. Sutherland-Black, London, 1899
- (Robinson, 1936) = H. W. Robinson, *The Hebrew Conception of Corporate Personality* in *Werden und Wesen des Alten Testaments* "Beitraege d. Zeitschrift fuer Alttestamentliche Wissenschaft, 66, Berlin, 1936
- (Rudolph, 1939) = Wilhelm Rudolph, *Die Klagelieder*, Kommentar z. Alten Testament, Leipzig, 1933
- (Salters, 1985) = R. B. Salters, *Lamentations 1:3 : Light From the History of Exegesis* in *A Word in Season. Essays in Honour of William McKane*, ed. James Martin and Philip Davies, Sheffield University Press, Sheffield, 1986
- (Schechter, 1909 (1961)) = Solomon Schechter, *Aspects of Rabbinic Thought*, New York, 1909, new ed. 1961
- (Shea, 1979) = William Shea, *The Qinah Structure of the Book of Lamentations* in "Biblica", 60 (1979), p.103-107
- (Smit, 1930) = G. Smit, *Klaagelieder. Tekst en Uitleg. I. Het Oude Testament*, Groeningen, 1930, quoted by (Gottwald, 1954, 28)
- (Strack, 1983) = Hermann L. Strack, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Cleveland, New York, new ed. 1963
- (Streane, 1913) = A.W Streane, *Jeremiah and Lamentations*, The Cambridge Bible, Cambridge, 1913

- (Tigay, 1971) = Jeffrey Howard Tigay, *Book of Lamentations* in *Encyclopedia Judaica*, 10, Jerusalem, 1971
- (Urbach, 1979) = Ephraim E. Urbach, *The Sages. Their Concepts and Beliefs*, trad. by Israel Abrahams, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1979
- (Watters, 1976) = W. R. Watters, *Formula Criticism and the Poetry of the Old Testament*, "Beitraege d. Zeitschrift d. Alttestamentliche Wissenschaft", Berlin / New York, De Gruyter, 1976
- (Wiesmann, 1929) = H. Wiesmann, *Das Leid im Bueche der Klagelieder* in "Zeitschrift fuer Aszese und Mystik", IV (1929), p. 97-125
- (Wilson, 1949) = Edward M. Wilson, *The Poetry of Joao Pinto Delgado* in "Journal of Jewish Studies", I, 3 (1949)
- (Woods, 1903) = F. M. Woods, *Acrostics in A Dictionary of the Bible*, ed. J. Hastings, New York, 1903
- (Yates, 1966) = Frances A. Yates, *The Art of Memory*, Penguin Books, London, 1966
- (Zunz, 1919) = Leopold Zunz, *Die gottesdienstlichen Vortraege der Juden*, Berlin, 1919

UN MODEL CULTURAL ORIENTAL: SOȚIILE CIRCAZIENE ALE DOMNILOR ROMÂNI (SECOLELE XVI-XVII)

DE

SORIN IFTIMI

Circazienii sau cerchezii, aflați în celălalt capăt al Mării Negre, în regiunea caucaziană, nu erau necunoscuți vechilor noștri cronicari. Deși erau formați, adesea în școli de tip occidental, precum colegiile catolice din Polonia, orizontul geografic al acestor cărturari se deschidea semnificativ și spre lumea orientală dominată de Imperiul Otoman, pe măsură ce și Țările Române se integrau, treptat, în acest *commonwealth* răsăritean.

În *Letopisețiul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, la capitolul *De Impărăția Tătărăscă și de obiceiurile lor și cât loc cuprinde Țara Tătărăscă*, întâlnim, între multele "hoarde tătărăști", și pe *cirhesari*¹. La rândul său, Miron Costin, în *De neamul moldovenilor*, scriind despre întinderea "Impărăției Râmului", anticul Imperiu Roman, localizează foarte exact regiunea locuită de cerchezi². Principele Dimitrie Cantemir, în vestita sa *Istorie a Imperiului Otoman*, arată că aceștia locuiau între Pontul Euxin și Marea Caspică.

Exista, în lumea otomană, un adevărat mit în privința circazienilor, referirile la această seminție făcându-se mereu la superlativ. Astfel, ei erau considerați ca fiind "cea mai nobilă nație între toate popoarele scithice", precum și "cei mai frumoși dintre popoarele

¹ Grigore Ureche, *Letopisețiul Țării Moldovei*, ediție P.P. Panaitescu, 1958, p.126.

² Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, în *Opere*, București, 1984, p. 252. Arătând întinderea Imperiului Roman spre est, în capitolul II, "*Pentru împărăția Râmului*", el scria: "Încă mai spre răsărit de la Marea Roșie, de la Ochianul de amiazăzi, tăind pre uscat Aravia, Asiria, Siria, până la muntele Caucas, între Hândii și între Parthi și de acolo până în Marca Caspiei și Armeniile amândouă și câte țări sîntu între Marea Caspiei și între Marea Neagră, ghiurghi, mingrelii, *cerchezii* și alte țări și de acolo apa Donului și Volga, toate suptu ascultarea Râmului au fost și de la Iuzbec hanii cei mari de la Râm lua steag de hânii".

orientale"³. Datorită frumuseții și bărbăției lor, tinerii circazieni erau preferați de către sultani pentru gărzile palatului de la Constantinopol⁴. Virtutile lor militare erau asemănate de Miron Costin cu acelea ale vechilor romani. Comparând opinca românească, ce "iaste de piele crudă, de fieștecare dobitoc", cu încălțăminteia ostașilor romani, acesta afirma că încălțăminteia de piele, luată pe piciorul gol, "care era de cinste la râmleni, o prețuiau doar *cerchezii*, căci acest fel de port de încălțăminte pentru sprintenie țin"⁵.

Dimitrie Cantemir arăta că *cerchezii* "inventează totdeauna ceva nou în îmbrăcăminte și armele lor și tătarii îi imită în aceasta cu toată pasiunea, încât s-ar putea zice că ei sunt *francezii tătarilor*"⁶. "Invențiile" lor au fost apreciate și în spațiul românesc. Astfel, *calpacul* împodobit cu blană, întrebuințat la noi de boieri, pare a fi de modă circaziană⁷. Deasemenea, *cabanita* - mantia cu care erau investiți domnii români la Constantinopol și pe care aceștia o purtau la cele patru mari sărbători (Crăciun, Sf. Vasile, Bobotează și Paști), precum și la alte ceremonii însemnate - era, cel puțin în veacul XVIII, "țesută din fir alb, serasir, *în formă cerchezească*, cu mânecile despicate..."⁸. "*Cerchezasca*" era și numele unei hore jucate în Moldova și Dobrogea, după masa de cununie, iar la vecinii noștri bulgari, *cerkeska* era un tip de sabie⁹.

Caii de rasă cercheză, buni pentru războaie și foarte arătoși, s-au bucurat în trecut de o faimă binemeritată, fiind râvniți de către domni și boieri¹⁰. Chiar și icrele negre de Circazia și Crimeia, comercializate la

³ Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, București, 1876, vol. I, p. 179, n. 33.

⁴ Cf. Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 139. Circazienii datorau hanului Crimeiei un tribut anual de 200 tineri și 100 fecioare, după relatarea lui Dimitrie Cantemir (*loc. cit.*). Din portul Kaffa o parte dintre aceștia ajungeau peste mare, la Istanbul.

⁵ Miron Costin, *op. cit.*, p. 270. Preluând pe cronicarul transilvănean Laurențiu Topeltin ("Lavrentie"), aceste scria că "încălțăminteia romanilor iaste de piele crudă, de fieștecare dobitoc", cu obiele de lână înfășurată. Adăuga apoi că "acesta ieste portul râmlenilor celor vechi, strămoșii lor (moldovenilor), care purta la oști", numai cât "oștenii Râmului nu învălia în obiele, ce gol piciorul încălța cu piele și cu legături cruciș. La noi de necinste ieste acest fel de încălțăminte acum, la aceste vacuri, care era de cinste la râmleni și de vitejie portu. Vedem acum la *cerchezi* că acest port de încălțăminte pentru sprintenie țin".

⁶ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 179, n. 33.

⁷ Cf. H. Dj. Siruni, *Domni români la Poarta Otomană*, București, 1941, p. 57.

⁸ I. B. Bobulescu, *Curtea Domnească și garda domnească (sub domnii fanarioți)*, în RIAF, X, 1909, I, p. 55.

⁹ Lazăr Săineanu, *Influența orientală asupra limbii române și culturii românești*, II/1, p. 101.

¹⁰ În anul 1713, după luarea cetății Hotinului, "vezirul hanului au îmbrăcat pe Nicolae vodă (Mavrocordat) cu cherache și peste cherachi cu calțan foarte frumos. Și

Istanbul, erau considerate ca fiind superioare celor de Dunăre, de la Chilia¹¹.

Influențele circaziene s-au făcut simțite în Țările Române nu doar indirect, prin intermediari, ci și prin prezența efectivă a unor reprezentanți ai acestei etnii pe pământul românesc, care, prin calitățile lor, au fost acceptați chiar în rândurile aristocrației locale.

În *Descriptio Moldaviae*, scriind despre boierimea moldovenească, principele Cantemir arăta că "apoi de curând, mai ales în secolul trecut, când au început să se trimită domni în Moldova de la Constantinopol, mai multe slugi, *cerchezi și abhazi*, cumpărate pe când aceștia trăiau ca particulari la Constantinopol, după ce și-au dovedit prin îndelungi servicii credința față de stăpânii lor, au fost ridicate mai întâi la slujbe de curte, apoi la cele boierești și prin aceasta au căpătat rangul boieriei"¹². Referirile principelui se făceau mai ales la originea familiilor boierești *Cerchez și Abaza, existente în vremea sa*.

Ceea ce a contribuit cel mai mult la faima Circaziei în întreg Orientul a fost *frumusețea femeilor* din această țară, cântată cu predilecție de poeții osmani¹³. La circazieni, scria Dimitrie Cantemir, "femeile sunt considerate nobile dacă au degete subțiri și picioarele mici (...). Îndată ce o fată împlinește vârsta de șapte ani, o încing cu un cerc de fier, patru pene în cinci degete de lat, iar picioarele i le strâng în papuci de lemn (...). Iată dar că ceea ce fac franțuzoaicele prin *os de pește* (corset) și alte măestrii penibile, aici se face fără cea mai mică

sculându-se să margă i-au adus și un *cal cerchezesc*, cu șa ferecată în argint, dar de la hanul" (Axinte Uricariu, *Cronica paralelă a Moldovei și Țării Românești*, 1993, vol. II, p. 294). Într-un document de la 1720 este amintit un corp de oaste de 10 000 oameni, cu 500 feciori de boieri, cu *cai cerchezești și turcești*, cu rafturi, cu săidaci ferecate, înzăuați și îmbrăcați în haine de cînste, gata de luptă (I. Tanoviceanu, *Un document istoric*, în "Arhiva", Iași, IV, 1893, p. 335-350). Pentru *caii circazieni*, arabi și tătarăști folosiți în armata otomană, în secolul XVIII, vezi *Calători străini în Țările Române*, VIII, p. 409. La 20 septembrie 1712, Radu Brâncoveanu, scriind despre caili săi dragi, amintește "calul cel în buestru, ala Smarladâc (...), că n-au mai mântut, dat tot îi tremură inema (...), șchioapătă și e în grajd. Ceilalți totți sânt sănătoși, sânt toți frumoși, iar ca *Cerchezul nici umul*" (cf. N. Iorga, *Scrisori de familie ale vechilor Brâncoveni*, în ARMSI, seria III, t. XVI, 1935, p. 13-14).

¹¹ Cf. Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului în România*, vol. I, București, 1964, p. 94.

¹² Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei* (trad. Gh. Guțu), 1973, p. 281; cf. și Gh. Sion, *Arhondologia Moldovei* (ed. Șt. S. Gorovei), București, 1973, p. 3, 309-311, pentru familiile Cerchez și Abaza. Pentru alte diverse știri despre circazieni cf. M. Costin, *Opere*, p. 134, 146, 252, 270; Radu Greceanu, *Cronici Brâncovenești*, București, 1970.

¹³ Cf. *Calători străini în Țările Române*, vol. V, p. 443, text și n. 18.

incomoditate, încă de la o vârstă fragedă¹⁴. Corectând în acest mod imperfecțiunile naturii se modeleu niște făpturi care întruchipau *idealul de frumusețe oriental*. Dacă adăugăm și faptul că aceste tinere erau capabile de instrucție (adică de învățătură), aveau aptitudini artistice excelente și erau foarte modeste (fiind educate într-un spirit aspru, aproape spartan), vom înțelege de ce circazienele erau atât de apreciate¹⁵.

În timpul lui Soliman Magnificul (el însuși fiul unei cercheze, ca mulți alți sultani) haremul padișahului era mereu îmborsit cu frumuseți aduse din nordul Mării Negre și mai ales din Transcaucazia, regiunea în care se afla și țara cerchezilor¹⁶. La târgul roabelor albe din Istanbul (*Awret –Bazar*), circazienele se vindeau cu un preț de aproape două ori mai mare decât oricare alte sclave¹⁷.

Așa cum s-a putut vorbi în istoriografia noastră de soțiile *catolice* ale domnilor români, sau de cele *polono-lituaniene, sârbe, grecești*, o anumită problematică - ne mai abordată până acum - poate fi ridicată de căsătoriile vechilor voievozi cu *soții circaziene*, nu foarte numeroase, dar suficiente pentru a fi studiate ca fenomen.

O primă mențiune pe această linie poate fi întâlnită în *Cronica moldo-germană*, unde se consemnează faptul că, la 14 septembrie 1471, "au adus Ștefan voievod pe doamna din Mangop, cu numele Maria; ea era o *circaziană* și a avut două fiice cu dânsa"¹⁸. Se știe până acum, desigur, că *Maria de Mangop*, doamna lui Ștefan cel Mare, era o prințesă bizantină, din ramura Paleologilor. Rămâne de văzut care este semnificația afirmației din cronică, care poate fi ceva mai mult decât o simplă eroare, și dacă ea nu se leagă de ceva care scapă, deocamdată, istoricilor.

Din veacul XVI, însă, fiii de domn, crescuți pe malurile Bosforului, drept garanție pentru fidelitatea părintelui lor față de padișah, au adus în Țările Române gusturi și deprinderi țarigrădene, alegându-și chiar și soții circaziene, după exemplul sultanilor și al înalților demnitari otomani. Primul dintre ei pare a fi Petru Șchiopul, cel dintâi domn muntean pe tronul Moldovei. În suita sa și a doamnei sale levantine, Maria Amirali, au fost aduse la Iași mai multe roabe circaziene. Nu știm

¹⁴ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, vol. I, p. 180-181, n. 33.

¹⁵ *Ibidem*. La nunta domnitei Maria, fiica lui Vasile Lupul vodă, ce a avut loc la Iași, în 1645, alături de "tot felul de comedianti, panglicari, luptători cu pumnii și cu spada, dântuitori puzderie și alții de teapa lor", erau amintite și *femei din Circazia*, care erau, se pare, acrobate și dansatoare foarte admirate (cf. *Calatori străini*, V, p. 648).

¹⁶ Mihai Maxim, *Istanbulul în epoca lui Soliman Magnificul*, în MI, 1977, 9, p. 45.

¹⁷ D. Cantemir, *loc. cit.*

¹⁸ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI, publicate de Ioan Bogdan*, ed. revăzută de P.P. Panaitescu, 1959, p. 30.

dacă *Irina Botezata*¹⁹ - mama lui Ștefan beizadea și cea de-a doua soție a voievodului - aparținea, în mod sigur, acestui neam. Supranumele de *Botezata* ne lasă doar să presupunem că ea fusese de origine necreștină. Celelalte roabe din anturajul ei erau, însă, circaziene.

A treia soție a domnului Petru Șchiopul, botezată (poate nu întâmplător), tot *Maria*, ca și prima doamnă, era o circaziană. *Maria Cercheza*, cum apare aceasta în documente (numită anterior și *Rada*) avea aproape dublul anilor doamnei Irina (decedată de curând la Bozen, în 1592, înainte de a împlini, se pare, douăzeci de ani). Cu toate acestea, ea a înlocuit-o, cucerind inima voievodului și căsătorindu-se legal cu acesta, în timpul pribegiei. Despre ea scria *von Kurbach*, la 1594, că era *prima dintre soțiile bătrânului domn, fiind o sclavă răscumpărată de la tătari*. Același mai nota că ea avusese anterior doi bărbați, însă în acel moment era văduvă. În continuare se adăuga că "aceasta i-a condus toate afacerile bănești și știe aproape despre toate lucrurile" domnului. Despre ea se zicea că este bogată și că avea multe haine frumoase²⁰. Chiar soarta averii nevârstnicei beizadele, Ștefăniță vodă, a rămas pe seama ei după moartea domnului.

În anturajul din exil al lui Petru Șchiopul mai este amintit *un bărbat cerchez* și alte câteva roabe, dintre care *Mutaha* și *Lathina* erau sigur circaziene²¹. *Mutaha cercheza*, "fata ce îngrijește pe Ștefan" beizadea, îndeplinea, se vede, rolul de doică a fiului domnesc, așa cum doică pare să fi fost (inițial) - după părerea lui Iorga - și Irina Botezata. Faptul că roabele cercheze erau preferate pentru a alăpta pe moștenitorul tronului amintește de obiceiul existent la tătari și consemnat de Dimitrie Cantemir, potrivit căruia fiii hanilor de Crimeia, îndată ce se nășteau, erau trimiși în Circazia, pentru a fi crescuți acolo. Îndată ajunși li se căuta o doică ("*nutrice*") care să-l hrănească pe micul prinț și care să-i transmită, prin lapte și educație, virtuțile acestui neam²², apreciate la superlativ de către tătari și turci. Tot Cantemir afirma că țara cerchezilor era "școală

¹⁹ Cf. C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, (ediția V) vol. II, Chișinău, 1991, p. 95. Se pare că Irina Botezata a fost, inițial, țiitoare a lui Petru Șchiopul, deoarece i-a adus pe lume un fiu, pe Ștefan beizadea, înainte de moartea doamnei Maria Amiralii.

²⁰ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, vol. XI, p. 452-453. Datorz mulțumiri colegului Victor Cojocaru, de la Institutul de Arheologie din Iași, pentru traducerea din germană a acestui document de excepție. În privința "afacerilor bănești" și a priceperii în "toate lucrurile" domnului s-ar putea să fie vorba doar de rolul ei în limpezirea situației averii lui Petru Șchiopul după decesul acestuia și de nimic altceva.

²¹ *Ibidem*. Lathina era "o fetiță răscumpărată din Cerchezia".

²² D. Cantemir, *loc. cit.*, p. 180, n. 33.

de educație pentru tătari și cine nu a învățat arta militară și buna purtare în această școală, unul ca acela se considera drept un *tevték* (zevzec ?)"²³.

În veacul următor, Vasile vodă Lupul, "elev la școala fastuosului absolutism al lui Radu Mihnea, nu face decât să strămute la Iași obiceiurile și ideile Bizanțului", după cum scria Nicolae Iorga²⁴. Cum altădată basileii se căsătoreau cu cea mai frumoasă femeie din vremea lor²⁵, la fel și Vasile vodă și-a dorit drept doamnă, după moartea Tudoscăi, pe cea mai strălucitoare dintre toate urmașele Evei, iar aceasta nu putea fi decât o circaziană. Niccolo Barsi²⁶ ne relatează, în detaliu, cum domnul a trimis pe postelnicul Enachi Catargiu în țara Cerchezască, pentru a-i aduce pe fata unui *mârzac*²⁷ al cerchezilor, de o rară frumusețe, alături de care a trăit până la sfârșitul zilelor sale.

La 28 septembrie 1639, bailul Aloisio Contarini raporta dogelui Venetiei că Vasile Lupul, "fiind rămas văduv, și-a luat o soție *circaziană*, de neam domnesc, de o frumusețe privilegiată ("*di privilegiata bellezza*") și că, aducând-o spre Moldova, aceasta a fost oprită din drum de pașa de Silistra, pentru că, după legea turcească, nu este permis femeilor circaziene, ca unele ce sunt de legea mahomedană, să trăiască cu creștini; însă Vasile Lupul vodă trimise sultanului 50 000 de reali și caimacamul vizirului au dat ordin să-i dea drumul în Moldova"²⁸.

Călătorul turc Evlia Celebi, care vizitase Moldova în acea vreme, confirmă originea circaziană a Ecaterinei (pe care el o numește *Dona Banu*, adică *stăpâna*), oferind și informații noi, din perspectivă otomană: doamna "este fiica surorii lui Derviş Mehmed pașa, fost mare vizir, și este mama lui Ștefan bei, domnul nostru actual. Ea a rămas în *credința*

²³ *Ibidem*.

²⁴ N. Iorga, *Histoire des Roumains et leur civilisation*, ed. II, București, 1922, p.162.

²⁵ Sorin Iftimi, *Legendarele împărăteșe bizantine*, în MI, 1997, 9, p. 84-87.

²⁶ Deoarece textul reprodus în *Călători străini*, V, p. 85-88, este incomplet, preferăm ediția Alexandrinei Istrățescu, publicată sub titlul *Starea nouă și adevărată a Valahiei a călătoriei făcute în anul 1632 până la 1639, în Tartaria, Circasia, Abassa și Mengrelia, unde se povestesc multe întâmplări stranii și curioase*, Chișinău, 1933. Despre această doamnă au mai scris: Oltea I. Nistor, *O circasiană pe tronul Moldovei*, Cernăuți, 1929; C. Andreescu, C.A. Stoide, *Stiri despre petrecerea în Moldova a doamnei Ecaterina Cercheza*, în "Arhiva", Iași, XLIV, 1937, 1-2, p.35; C. Gane, în *op. cit.*, vol. I, p. 207-210.

²⁷ "Mârzac sau, mai corect, *mirza*, la tătari și la cerchezi vra să zică "de neam înalt", sau "coborâtor din neam domnesc"; acest cuvânt derivă de la *mir*, adică *domn* și *zade*, adică *fiu*: "fiu de domn" (Alexandru Papadopol-Calimah, *Despre Gheorghe Ștefan voievod, domnul Moldovei (1653-1668)*, București, 1886, p. 28.

²⁸ *Ibidem*, p. 28-29 (Documente din Arhivele Venetiei); originalui, în limba italiană, a fost publicat de Hurmuzachi, în *Documente*, IV/2, p. 505.

rătăcită. În timp ce Derviș Mehmed pașa era valiu de Siria, el s-a rugat mult de sultanul Murad și a făcut totul pentru a scăpa pe această fată din mâna lui Lupul. Dar Lupul, sacrificând tezaure multe, nu a dat fata, numai din îndărătnicie, și a avut apoi de la ea mulți copii"²⁹.

În anul 1639, pe când viitoarea doamnă era adusă în Moldova, Niccolo Barsi a remarcat în suita ei pe *fratele minor* al acesteia, un băiețel de o frumusețe desăvârșită, precum și pe "o altă tânără (roabă), nu mai puțin frumoasă" decât doamna însăși"³⁰. Câtă vreme Ecaterina a fost reținută de pașa de Silistra, această roabă a însoțit-o, împărtaşindu-i soarta.

După trei decenii, la 1669, este menționată în documente o anume *Hapca, fostă roabă a doamnei*, evident o altă persoană decât cea mai sus menționată, deși este vorba de o cercheză. Doamna își propusese să o mărite cu Iani postelnicul (*Hadâmbul* ?), grec țarigrădean de origine, dar pentru că acesta a murit între timp, a căsătorit-o cu un anume Anastasie. Drept zestre, Ecaterina i-a cumpărat un loc de casă în Iași, în apropierea Curtii domnești, pe Ulița Herbinte, "din zăplazii caselor ce au șezut cerchezii"³¹. Dar cine erau acești compatrioți ai doamnei Ecaterina, așezați în vecinătatea Curtii domnești ? Patru dintre ei sunt nominalizați ca martori în actele amintitei tranzacții"³². În contextul luptei dintre Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan, cronicarul Miron Costin amintește grupul de "cercheji de-ai lui Vasile vodă, cari toți aceștia mărseșe cu boierii cei trimiși de Vasile vodă la Hmil hatmanul"³³.

Nu știm pe ce teme C. Gane, autorul *Trecutelor vieți de doamne și domnițe*, o considera pe Ștefana (Mihailova), fiitoarea și apoi soția lui Gheorghe Ștefan vodă, drept o "*tânără circaziană*"³⁴. Cele 36 de documente rămase de la acest domn și descoperite încă din 1864 nu oferă nici un suport în acest sens"³⁵. Nicolae Iorga considera că a fost rusoaică"³⁶.

²⁹ *Calători străini*, VI, p.482. "Banu în persană (și poate în cercheză) înseamnă doamnă. Do<m>na Banu este o reprezentare a aceleiași titulaturi, explicată românește". Pentru Ecaterina Cercheza vezi p. 63-64, 289 ș.a.

³⁰ *Ibidem*, V, p. 88.

³¹ CDM, vol. III, nr. 1 306, 1 308, 1 872.

³² Detalii despre ei la C. Andreescu, C.A. Stoide, *op. cit.*

³³ Miron Costin, *Opere*, p. 146; vezi și Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, ed. G. Ștrempel, vol. II, 1993, p. 66. "Hmil hatmanul" era, desigur, Bogdan Hmelnițki, conducătorul cazacilor, cuscru lui Vasile Lupu.

³⁴ C. Gane, *op. cit.*, vol. I, p. 252.

³⁵ Cf. Alexandru Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p.101-105.

³⁶ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, vol.X, p.VII (prefata); în alt loc o numea "soția muscălească" a lui Gheorghe Ștefan, cf. N. Iorga, *Scrisori domnești din arhivele de la Stockholm*, în ARMSI, seria III, t. X, 1929. În bibliografia referitoare la acest personaj mai trebuie amintită și contribuția lui A. Iațimirski, *Doamna Ștefanida, văduva lui*

În actualul stadiu al cercetării considerăm că Ștefana ar trebui exclusă de pe lista doamnelor circaziene. Aceeași pană seducătoare a lui C. Gane a mai comis o confuzie, acuzând-o de caracter ușuratec pe logodnica cercheză a lui Radu Mihnea, care, după dubioasa moarte a acestuia, s-ar fi arătat a avea "inima largă, căci abia îl îngropă pe Mihnea vodă Radu, că se și logodi cu Constantin Șerban; trecu ușor de la unul la altul și în scurtă vreme deveni doamnă (...)"³⁷. De fapt, avem de-a face cu două personaje distincte.

În *Cronica Transilvaniei*, Gheorghe Kraus, relatând despre ospățul dat la Satu Mare (1660) de către Constantin Șerban vodă, în prima zi de Paști, la care fusese invitat și Radu Mihnea III, arată că acesta din urmă "se întorsese acasă la *mireasa lui cerchezo-tătară*", unde "crăpă în aceeași noapte și dimineata fu găsit mort"³⁸. Și alți doi cronicari au scris despre "*frumoasa fată circaziană*, adusă nu demult să-i fie soție, care era soră (sau rudă apropiată) cu hanul tătarilor, Mehmed Ghirai"³⁹. Numele acestei circaziene, "rămasă ofrandă pe pământ străin", după decesul domnului ei, nu ne este cunoscut până în prezent.

Doamna *Nedelea* era a doua soție a lui Constantin vodă Șerban, domnul Țării Românești⁴⁰. Ea fusese o *roabă circaziană*⁴¹, iar căsătoria sa cu Constantin Șerban a avut loc în 1657, cu trei ani înainte de amintitul episod privitor la decesul lui Mihnea III, un argument în plus pentru existența a două doamne circaziene distincte.

Din pomelnicul mănăstirii Lawrow știm că părinții Nedelei se numeau Psislav și Ecaterina⁴². Ca o fostă roabă, Nedelea i-a fost credincioasă domnului ei până la capăt și l-a urmat pe acesta pe toate

Gheorghe Ștefan, *logodnica lui Alexei Mihailovici*, în "Vestitorul istoric", 1904, IX, p. 825 (lb. rusă).

³⁷ C. Gane, *op. cit.*, vol. I, p. 260. Al. Ciorănescu își exprima, încă din 1938, nedumerirea asupra acestei confuzii, cf. *Domnia lui Mihnea al III-lea (Radu Mihail)*, 1658-1659, în BCIR, XIV-XVI, 1935-1938, p. 133, n. 2.

³⁸ Gh. Kraus, *Cronica Transilvaniei (1608-1665)*, București, 1965, p. 332; vezi și N. Stoicescu, *Constantin Șerban*, 1990, p. 100, 126-127 și 118 (note).

³⁹ Șt. Metes, *Domni din principatele române pribegi în Transilvania, în veacul XVII*, Cluj, 1938, p. 41-42 (relatările cronicarilor Szalardi și Enyedi).

⁴⁰ Privitor la Nedelea cercheza există mai multe contribuții: V. Bogrea, *Doamnele lui Constantin Vodă Șerban*, în RI, VI, 1920, p. 183-184; N.C. Băjenaru, *Natalia, a doua soție a lui Constantin Șerban*, în "Arhiva", XXXIII, 1926, p. 145-147; P.P. Panaitescu, *Pribegia lui Constantin Șerban Basarab și a lui Ștefan Petriceicu și testamentele lor*, în ARMSI, seria III, t. XXI, 1939, p. 397-399, 423; Ștefan Metes, *loc. cit.*, p. 23.

⁴¹ Cf. P.P. Panaitescu, *loc. cit.*, p. 398. O ipoteză diferită, formulată de C. Tufescu, este discutată de genealogistul Sever Zotta, în *Ocolecție veche de spițe de neam (II). A doua soție a lui Constantin Șerban Basarab voievod, o Movilă?*, în RI, XIII, 1927, p. 45-51.

⁴² P.P. Panaitescu, *loc. cit.*, p. 397, text și n. 2.

drumurile pribegiei, fiind singură la căpătâiul lui, între străini, la ceasul morții.

*

Cazurile de mai sus credem că sunt suficiente pentru a documenta existența unei categorii speciale în politica matrimonială a domnilor români: *soțiile circaziene*. Fenomenul pare a fi o calchiere a practicii sultanilor otomani în acest domeniu, suprapusă peste mai vechea aspirație de imitare a basileilor bizantini de către domnii români. Dorința de a fi proprietarul unei soții "de rasă", a unui giuvaier de rară frumusețe, care să dea și mai multă strălucire ceremonialului de la Curtea domnească, poate fi considerată un alt mod de a afișa și de a savura puterea. Gustul pentru frumusețile exotice, aduse de departe, de peste mări, precum mirodeniile de India, ne dezvăluie aderența la un *canon oriental* în privința idealului feminin. Risipa de lux și exotism duce cu gândul la acea *trăire barocă*, plină de contraste și manifestări compensatorii, teorie lansată cu mai mulți ani în urmă de istoricul Răzvan Theodorescu.

Constatarea pare surprinzătoare pentru un Ev Mediu în care căsătoriile principilor însemnau mai ales alianțe și calcule politice, iar rangul egal al partenerei, o condiție de la sine înțeleasă. Sentimentele nu încăpeau acolo unde dictau rațiunile de stat. Faptul pare surprinzător și pentru spațiul românesc unde, în secolele XVI-XVII, de cele mai multe ori soțiile (autohtone) aduceau, la căsătorie, în zestrea lor, prin dreptul de sânge, aspirația legitimă la tron, iar prin rudele lor numeroase și puternice, ofereau și garanția reală a dobândirii și păstrării tronului. Se poate observa însă faptul că mariajele cu soții circaziene reprezentau, pentru domnii în cauză, a doua sau a treia căsătorie, când aceștia erau bine instalați în tronurile lor. Prin aceasta se explică și diferențele mari de vârstă, domnii având de cele mai multe ori, cam dublul anilor frumoaselor lor soții.

O problemă ridicată de aceste căsătorii este faptul că tinerele mirese sunt de *origine păgână*. Nume ca *Dolcha*, *Rada*, *Mutaha*, păstrate ca dublete la circazienele lui Petru Șchiopul, sau lipsa numelui originar la amintitele soții ale lui Radu Mihnea și Constantin Șerban, pot fi considerate ca mărturii în acest sens. S-a mai scris despre soțiile de origine creștină ale sultanilor și înalților demnitari otomani, însă nu a fost abordat niciodată, după câte știm, fenomenul invers: *căsătoriile domnilor români cu soții necreștine*.

În cazul căsătoriei domnilor români cu soții catolice (sec. XIV-XV) vedem clar motivația politică precum și presiunile Papalității pentru convertirea la catolicism a acestor voievozi "schismatici". În familia domnească puteau conviețui ani de zile cele două confesiuni, ortodoxă și

catolică, fără ca una să biruie pe cealaltă, ajungându-se de multe ori la divorț. În cazul căsătoriilor cu soții necreștine, posibilitatea acestui compromis nu exista, soțiile fiind nevoite, în cazul ajungerii la altar, să urmeze confesiunea domnului lor: cea creștin-ortodoxă. Înaintea cununiei religioase, poate chiar în aceeași zi, se impunea, în mod clar, *botezul ortodox*. De aici supranumele *Irinei Botezata* pentru a doua soție a lui Petru Șchiopul și *Maria*, pentru cea de-a treia soție, numită anterior *Rada*. Paul de Alep, aflat la București, descriind ceremonia celei de-a doua căsătorii a lui Constantin Șerban, relatează pe larg și despre *botezul doamnei*, care era de origine circaziană⁴³. Aceasta nici nu a primit un nume propriu-zis (sau nu a primit doar un *nume*), ci a fost botezată "*Nedelea*, adică *Kiriaki*", ceea ce însemna pur și simplu *Doamna* (în cele trei limbi: slavonă, greacă și românește), după cum observa, în secolul XVII, chiar amintitul Paul de Alep. Stratagema era menită, probabil, să confere un minim de autoritate acestei doamne străine, roabă la origine și păgână pe deasupra. În același sens, spre a nu exista dubii în privința legitimității botezului, acesta a fost săvârșit chiar de către mitropolitul țării, nașul doamnei fiind patriarhul Antiohiei, Macarie, aflat în vizită prin Țările Române.

Ecaterina Cercheza, a doua doamnă a lui Vasile Lupul, se pare că era creștină încă din patria ei originară. Niccolo Barsi, relatând în detaliu odiseea venirii ei spre Moldova, povestea că, în timpul captivității provizorii la pașa de Silistra, a avut loc un episod amuzant: cadiul însărcinat cu convertirea ei la mahomedanism o găsea ospătându-se mereu, demonstrativ, cu *carne de porc*, interzisă de islam, fapt ce îl făcea pe cadiu să o ia, de fiecare dată, la fugă⁴⁴. Originea creștină a Ecaterinei pare a fi confirmată și din sursă musulmană: Evlia Celebi arăta că, în ciuda insistențelor unchiului doamnei, Derviş Mehmed pașa, de a o aduce pe calea dreaptă, a religiei musulmane, aceasta "a rămas în credința rătăcită"⁴⁵.

Posibilitatea ca Ecaterina să fi fost creștină încă din Circazia este sprijinită, indirect, de afirmațiile lui Dimitrie Cantemir, care arăta că genovezii, pe când stăpâneau Kaffa, i-ar fi convertit pe circazieni la credința creștină, dar, după ce turcii au cucerit Crimeia, le-au luat preoții, făcându-i pe cei mai mulți să cadă în păgânismul lor de mai înainte. În vremea lui Cantemir unii locuitori ai Circaziei îmbrățișaseră mahomedanismul, în timp ce majoritatea perseverau în vechiul lor

⁴³ *Călători străini*, VI, p.237.

⁴⁴ *Ibidem*, V, p. 85-88.

⁴⁵ *Ibidem*, VI, p. 482.

păgânism, conservându-și tradițiile⁴⁶. Pe la 1706 se știe că Petru cel Mare, țarul Rusiei, ducea o politică activă de convertire la ortodoxie, trimițând preoți misionari în Circazia⁴⁷.

*

Articolul de față pune în evidență surprinzătoarele legături dintre două popoare care, cel puțin aparent, nu au nimic în comun. Relațiile dintre ele au fost totuși posibile doar prin faptul că ambele au fost integrate cândva, într-o formă sau alta, ariei de civilizație otomană, putând fi puse în evidență, pe această bază, valori comune și interese convergente.

Căsătoriile domnilor români cu soții de origine necreștină creionează o altă dimensiune, prea puțin explorată, a istoriei Țărilor Române (teritorii situate pe linia sensibilă de contact dintre Creștinătate și Islam), istorie zugrăvită, în mod tradițional, ca un șir continuu de confruntări militare. Imitând modelul oferit de sultanii otomani, căsătoriile cu frumoasele circaziene reprezintă și o modalitate de manifestare a *ideii imperiale* (așa cum este înțeleasă și definită aceasta în studiile istoricului Dumitru Năstase), prezentă în ideologia domnilor români din Evul Mediu, ca o moștenire a vechiului Bizanț creștin.

Fiind un studiu documentar, textul de față adună, pentru prima dată informațiile dispersate, privitoare la subiectul formulat în titlu. Pe baza analizei lor, se propun și unele interpretări, care permit integrarea concluziilor acestei cercetări în cadrul istoriei generale.

UN MODELE CULTUREL ORIENTAL: LES FEMMES CIRCASIENNES DES PRINCES ROUMAINS (LES XVIE-XVIIE SIECLES)

RÉSUMÉ

L'article met en évidence les liaisons insoupçonnées entre des peuples qui n'ont apparemment rien de commun, dues au fait qu'ils ont été autrefois intégrés, sous une forme ou une autre, à l'aire de la civilisation ottomane, tout en découvrant de la sorte des valeurs et intérêts communs.

Les mariages des princes roumains avec des femmes d'origine non-chrétienne, en un nombre suffisant pour constituer une série, illustrent un autre aspect de l'histoire des Pays Roumains, située à la limite sensible entre la chrétienté et l'islamisme, généralement présentée en tant que succession de confrontations militaires. Tout en imitant le modèle offert par les sultans

⁴⁶ D. Cantemir, *loc. cit.*, p. 179-180, n. 33. Pentru vechea religie a circazienilor vezi Victor Kernbach, *Dictionar de mitologie generală*, 1989, p. 389-390.

⁴⁷ Cf. Hurmuzaki, *Documente*, VI, p. 33, nr. XXI.

ottomans, les mariages avec les belles Circasiennes constituent aussi une modalité de manifestation de l'idée impériale, présente dans l'idéologie des princes roumains du Moyen Age comme héritage de l'ancien Byzance chrétien.

Conçu comme étude documentaire, ce texte réunit pour la première fois, des informations dispersées concernant le sujet indiqué dans le titre même, tout en se proposant aussi des interprétations théoriques qui permettent l'intégration des conclusions de cette recherche dans le cadre de l'histoire générale.

CONSIDERAȚII PRIVITOARE LA AUTONOMIA ȘI RAPORTURILE CU DOMNIA ALE PRINCIPALELOR ORAȘE-REȘEDINȚĂ DOMNEASCĂ DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ

DE

LAURENȚIU RĂDVAN

Unul din subiectele încă destul de controversate ale istoriografiei vieții urbane din spațiul românesc este reprezentat de nivelul de autonomie al orașelor din această parte a Europei, în condițiile evoluției lor particulare, influențată de numeroși factori politici, sociali sau economici. De clarificarea acestei probleme se leagă soluționarea a numeroase alte aspecte din organizarea medievală românească: drepturile și limitele comunităților orașenești, raporturile cu domnia și puterea acesteia de intervenție ca autoritate centrală în treburile orașului, aspecte legate de proprietate sau categorii sociale din orașe etc.

În ceea ce privește stadiul cercetărilor, putem spune că problema autonomiei nu a atras cercetătorii Evului Mediu românesc, una dintre explicații datorându-se sărăciei izvoarelor documentare, singurele ce pot oferi informații clarificatoare în acest sens. Deși orașele medievale românești au avut cancelarii și grămăticii proprii, care redactau diverse acte oficiale, mare parte dintre acestea s-au pierdut (mai ales pentru perioada de început a orașelor sec. XIV-XV).

Dintre cei care și-au îndreptat atenția spre acest domeniu, dar nu s-au consacrat efectiv acestuia, amintim pe deschizătorii de drum I.C.Filitti¹ și Petre I. Panaitescu², urmați de Emil Vîrtosu³, Lia Lehr⁴,

¹I.C. Filitti, *Despre vechea organizare administrativă a Principatelor Române*, în "Revista de drept public", București, IV, 1929, 2.

²Petre P. Panaitescu, *Comunele medievale în Principatele Române, în interpretări românești*, București, 1947. A se vedea și capitolul despre orașe realizat de același autor în *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV - XVII)*, București, 1957, precum și lucrarea *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969. Spre deosebire de primul studiu amintit, în care Panaitescu acceptă influența apuseană (prin intermediul sașilor) în organizarea orașelor, în următoarele două devine un teoretician și

respectiv Paul I. Cernovodeanu⁵. Despre autonomia urbană au mai amintit în treacăt mulți alți cercetători, însă ei nu au făcut decât să reia sau să rezume cele ce se știau deja. Din nefericire, nici până astăzi nu există o analiză completă a situației centrelor urbane din Țara Românească, spre deosebire de așezările similare din Moldova, care beneficiază de un astfel de studiu.⁶ Din acest punct de vedere istoriografia românească se află mult în urmă față de cea din statele din vestul Europei sau chiar din imediata noastră vecinătate, care deja au depășit de mult acest stadiu. Se simte deci necesitatea corectării și îmbunătățirii celor scrise până acum, plus realizarea unor studii generale și speciale pentru orașele acestui spațiu, în condițiile în care ele se încadrează instituțional și funcțional în specificul urban european (cu particularitățile inerente). Din cadrul preocupărilor mele legate de această temă, am desprins un studiu general, intenționând să ne referim în mod special la problema autonomiei orașelor reședință domnească, deoarece ele reprezintă cele mai vechi și cele mai importante orașe din acest spațiu, despre care avem și cele mai multe informații documentare. Ne-am concentrat mai ales pe perioada secolelor XIV-XVI, însă am depășit uneori acest interval cronologic, multe izvoare din secolul XVII făcând referire la perioada anterioară.

Problema pe care o punem este cât de extinsă a fost autonomia celor mai importante orașe pe care le avem în vedere, aceasta în condițiile în care orașele din Italia ajunseseră să-și constituie state proprii (republicile - urbane sau aristocratice) în timp ce centrele similare din zona sud-dunăreană nu cunosc nici un fel de autonomie (exceptând Dubrovnik-ul și alte centre adriatice⁷). În principiu comunitatea

un susținător al teoriei autohtoniste legată de geneza și evoluția instituțională a centrelor urbane românești (orasele care evoluează din obști).

³ Emil Vîrtosu susține preluarea de către cele mai vechi orașe românești a modelului german (săsesc) în *Din sigilografia Moldovei și Țării Românești*, în DIR, *Introducere*, vol. II, București, 1956. Aspecte ale autonomiei urbane din perspectiva dreptului de sigiliu sunt discutate și în *Despre dreptul de sigiliu*, în SCN, București, III, 1960.

⁴ Lia Lehr, *Organizarea administrativă a orașelor din Țara Românească în anii 1501-1650*, în Rdl, IX, 1956, 2-3.

⁵ Paul I. Cernovodeanu, *Considerații privitoare la organizarea administrativă a orașului București în secolele XVI-XVII*, în MIM, București, 1964.

⁶ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene. Din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967.

⁷ Ștefan Pascu, Ș. Goldenberg, *Despre orașele medievale din unele țări dunărene*, în AIAC, 1971, p. 38-39. Orașele din Serbia și Bulgaria au fost puternic influențate de modelul bizantin, aici lipsind autonomia urbană, cu excepția unor centre ce obțin privilegii. După cucerirea otomană, se impune un model urban de influență orientală, care diferă și mai mult de modelul european sau cel bizantin, locuitorii orașelor fiind

orășenească este formată din oameni liberi, statut acceptat de autoritatea centrală, care însă impune recunoașterea de către această comunitate a unor drepturi care aparțin monarhului și care sunt valabile în întreaga țară (cel mai bun exemplu: dreptul dominial). La rândul lor, comunitățile urbane capătă privilegii de libertate care precizează clar limitele autonomiei. Aceasta este situația teoretică, însă Evul Mediu, datorită complicatelor suprapuneri de drepturi, respectarea și impunerea acestora a fost relativă. Orașele din Țara Românească nu fac excepție, autonomia lor fiind în principiu aceeași, însă în realitate există deosebiri mai mari sau mai mici în funcție de centrul urban. La modul general putem spune că orașele ce ne interesează au cunoscut o autonomie relativă, legată de aspecte administrative, judecătorești, fiscale și de reprezentare. Această autonomie mai restrânsă a dat posibilitatea așezărilor urbane să se autoconducă, creându-și astfel instituții proprii. Aceste instituții au început să se formeze încă de la începutul orașelor însă ele au evoluat și s-au definitivat în timp. Ca model de organizare, cel mai apropiat de orașele de la sud de Carpați, a fost modelul săsesc⁸, ce a fost adus aici de coloniștii germani, coborâți din Transilvania și care s-au stabilit în Câmpulung, Râmnic, Târgoviște. Din aceste centre modelul a iradiat spre celelalte orașe din Țara Românească, impunându-se din secolul XV ca formă unică de organizare. În baza autonomiei relative existau ca organe de conducere județul, ajutat de un sfat format din 12 pângari, cele două instituții fiind electivă, anual (alegerea era făcută de către comunitatea orășenească⁹). Drepturile județului și sfatului mic erau de ordin administrativ, juridic și fiscal, ei având de asemenea obligația de a reprezenta orașul în fața autorității centrale, precum și față de celelalte centre urbane. Trebuie precizat faptul că instituția conducătoare urbană avea drepturile amintite numai față de comunitatea orășenească, de sub jurisdicția ei ieșind categorii sociale precum țărani, robii (din satele de pe moșia orașului), călugării, categorii care erau luate în considerare numai în momentul când aveau legătură cu orașul propriu-zis (de exemplu, în cazul cumpărărilor de locuri din oraș, care obligatoriu trebuiau autentificate de conducerea orașului). Alături de cele două

împărțiți în funcție de apartenența la religia musulmană (vezi și Halil Inalcik, *Imperiul Otoman, Epoca clasică 1300-1600*, București, 1996, p. 297-313).

⁸ Emil Vîrtosu *Din sigilografia...*, p. 441, arată foarte clar modelul în care au fost preluate elementele componente ale organizării instituționale germane (prin intermediul sașilor).

⁹ S-a păstrat o mărturie târzie despre modul în care erau aleși județul și pângarii din Câmpulung, C.D. Aricescu, *Istoria Câmpulungului, prima rezidență a României*, partea I, București, 1855, p.131-133.

forme instituționale de conducere (județ și pârgari) mai există o formă de reprezentare generală, care iese oarecum din modelul german și ține de un specific românesc: sfatul mare al orașului (formă care există cu aspecte diferite și în organizarea urbană din alte țări). Acest sfat numit și "al oamenilor buni și bătrâni" ține mai mult de organizarea sătească (obștească), în care se recunoștea bătrânilor satului drepturi judecătorești, dar și fiscale¹⁰. Cum orașele au fost formate în mare parte din locuitorii veniți de la sate, aceștia au adus și impus elemente ce țin de organizarea rurală, cel mai bun exemplu fiind acest sfat mare. Pe de altă parte, multe orașe și-au extins teritoriul în timp, incluzându-și satele din jur ce păstrează vechea organizare obștească, aceasta fiind o altă explicație a modului de penetrație a acestei instituții, ce s-a suprapus pe cea de influență germană. Autonomia orașului, cu limitele și libertățile sale, a fost stabilită și recunoscută de domnie prin acordarea unor privilegii, de cele mai multe ori scrise. Dacă în Occident aceste acte sunt numite "charta", în spațiul românesc ele se numesc "urice de târg", în Moldova, pentru cele din Țara Românească ne-existând un nume deosebit și de aceea le dăm denumirea generică de privilegii. La modul general, aceste privilegii constau în acordarea dreptului de auto-conducere, de judecată proprie, de folosire a moșiei, de comunitate închisă (nici un străin nu se putea așeza în oraș fără aprobarea comunității), de a ține târg. De asemenea, se prevedeau dările sau scutirile de dări precum și vama târgului, care era exclusiv a orașului¹¹.

Semnele exterioare ale drepturilor comunității orășenești erau reprezentate prin sigiliu, simbolul puterii administrative și judecătorești, și prin catastif, formă rudimentară de arhivă în care se păstrau actele diverse ale orașului. Pentru că dreptul de sigiliu era un drept domnesc, aceasta înseamnă că el era concedat orașelor și deci vechile privilegii (sau după caz, era de ajuns recunoașterea tacită), cuprindeau și acordarea acestui fapt¹². Sigiliul reprezintă deci o manifestare a autonomiei urbane.

Domnia recunoștea orășenilor aceste drepturi, însă implicit cerea recunoașterea propriilor drepturi de *dominium eminens* și *dominium plenum*. Primul conținea în principiu, proprietatea domniei asupra întregului pământ din țară, consecința directă fiind considerarea orașelor ca proprietate domnească. Al doilea drept dădea posibilitatea domniei să facă dependentă de ea toată viața organizată a țării. Aceste două drepturi

¹⁰ Emil Vîrtosu, *op.cit.*, p. 451-452.

¹¹ Cel mai complet, este privilegiul întărit Câmpulungului de Matei Basarab la 12 aprilie 1636, DRH, B, Țara Românească, vol. XXV, p. 262, nr 250. Vezi și Petre P. Panaiteșcu, *Introducere la istoria culturii...*, p. 290.

¹² Emil Vîrtosu, *Despre dreptul de sigiliu*, p. 338.

impun în orașe (pe lângă alte aspecte pe care le vom discuta ulterior) prezența unor reprezentanți ai autorității centrale: pârălabul și vornicul. Aceștia dublau conducerea orașului, limitându-i de fapt autonomia. Rolul lor era de a supraveghea strângerea dărilor cuvenite domniei (cu excepția Câmpulungului unde fuseseră acordate scutiri¹³), a vămilor, respectarea ordinii interne, precum și judecarea pricinilor legate de categoriile sociale ce ies de sub jurisdicția instituțiilor orășenești. Documentele mai vechi amintesc și prezența pristavilor, birăilor, folnogilor¹⁴ precum și a altor mici dregători fiscali¹⁵, ce se aflau în subordinea celor doi reprezentanți ai domniei. Acești mici slujbași se ocupau cu strângerea dărilor pe care orășenii trebuiau să le dea , asemeni celorlalți supuși ai domnului: datul oilor, al porcilor, al stupilor, găleți, gloabe, vinărici, dijmărit, cositul fânului, copaci, cărături, podvoade, viglu¹⁶, obligații care reveneau mai ales celor ce dețineau terenuri agricole pe moșia orașului. Locuitorii așezărilor urbane erau obligați să participe și la oastea cea mare, a țării, slujbă care, de asemenea, era datorată exclusiv domniei.

Un aspect aparte, legat de organizarea urbană, ține de proprietatea cu forme foarte diverse, pe care o întâlnim în orașe. În principiu, așa cum am mai spus, centrele urbane aparțin în virtutea dreptului dominial, domniei, însă vom vedea că situația reală este mult mai complexă. În primul rând, din punct de vedere teritorial, orașul se împarte în vatra propriu-zisă, pe care se aflau construcțiile, în jurul acesteia aflându-se moșia orașului (ocolul, ce este întâlnit în Moldova, nu apare în Țara Românească). Proprietățile de pe vatra clădită a așezării și care cuprindeau case cu curți, prăvălii și diverse alte locuri, erau deținute în proprietate deplină, putând fi moștenite, vândute sau schimbate, fără încuviințarea prealabilă a domnului; în schimb, de multe ori, cei ce fac tranzacții au nevoie de consimțământul unor membri ai comunității urbane. În primul rând aceste proprietăți au nevoie de întărirea județului și a pârgarilor, fapt dovedit de o simplă analiză a actelor emise de aceștia. După caz, mulți mergeau apoi și solicitau întărirea domnească (vezi în multe cazuri de tranzacții că, din punct de vedere cronologic, primul act de întărire este emis de autoritățile municipale și apoi urmează actul domnesc).

Așa cum reiese din documente, beneficiarii acestor proprietăți sunt în principal orășenii, cărora li se adaugă în timp boierii și mănăstirile,

¹³ Vezi n. 6.

¹⁴ DRH, B, I, p. 82, nr. 39.

¹⁵ *Ibidem*, p. 102, nr. 52 (documentul menționează mici dregători fiscali precum găletari, vinăriceri, vameși de oi sau de porci, de albine, birari).

¹⁶ *Ibidem*, p. 82, nr. 39.

aceste categorii fiind și ele interesate în achiziționarea de locuri de casă¹⁷, prăvălii¹⁸, pivnițe¹⁹, grădini²⁰ etc. În jurul terenului clădit se afla moșia comună a orașului, unde orașenii se ocupau cu agricultura, aici existând și islazuri. Asupra acestui teritoriu numit și ocina orașului²¹, existau forme de proprietate asemănătoare cu cele din vatra propriu-zisă. Faptul că aceste proprietăți au apărut mai târziu (sec. XVI), menționate în documente, i-a determinat pe mulți cercetători să încline să creadă că exista o proprietate obștească și că ulterior acest tip de proprietate s-a destrămat²².

Într-adevăr, dacă privim documentele ce s-au păstrat, la prima vedere am înclina să dăm dreptate acestor interpretări, însă tot documentele, în situația lor actuală, scot la iveală și alte paradoxuri. Astfel, pentru vatra propriu-zisă a orașelor nu ni s-a păstrat până la începutul secolului XVI nici un singur act care să amintească vreun membru al comunității urbane care să dețină vreo proprietate. Apar în schimb ca proprietare mănăstirile, precum Cozia și Codmeana, care au mori, poslușnici și sălașe²³, sau Snagov și Nucet, care dețin vii²⁴. De asemenea, în moșia orașului Târgoviște, întâlnim sate care aparțin unor boieri, precum Rușii, întărit de Vladislav al II-lea la 1 august 1451 jupanului Mihail²⁵. Abia în timpul lui Vlad Călugărul întâlnim tot în cazul Târgoviștei o vie și un loc ce aparțin lui Neagu grămătic²⁶, pentru ca în timpul lui Neagoe Basarab să fie amintit Surlaz ce vinde o vie jupanului Gherghina²⁷ (de acum încolo încep să se înmulțească informațiile privitoare la orașenii proprietari). Nici în cazul proprietăților de pe vatra orașului sau de pe ocină, nu sunt amintiți mai devreme de 1500, ca proprietari, orașenii, pentru că pur și simplu documentele s-au pierdut. S-au păstrat acte ce amintesc mai ales ca principale deținătoare de proprietăți mănăstirile, deoarece lăcașurile sfinte erau mult mai interesate să-și păstreze hrisoavele ce le permiteau conservarea vechilor

¹⁷ DIR, veacul XVI, B, Țara Românească, vol. V, p. 413, nr. 427, vol. VI, p. 64, nr. 74.

¹⁸ Multe prăvălii din București au fost cumpărate de Dragomir, mare vornic, DRH, B, VIII, p. 471, nr. 288.

¹⁹ *Ibidem*, II, p. 192, nr. 94.

²⁰ *Ibidem*, VIII, p. 535, nr. 329.

²¹ DIR, XVI, B, VI, p. 156, nr. 171.

²² Lia Lehr, *Aspecte urbanistice și forme de proprietate în orașele Moldovei și Țării Românești (secolele XVI-XVII)*, în RdI, 33, 1980, I, p. 71-72.

²³ DRH, B, I, p. 98, nr. 49.

²⁴ *Ibidem*, p. 215, nr. 127 și II, p. 281, nr. 143.

²⁵ *Ibidem*, I, p. 181, nr. 104.

²⁶ *Ibidem*, p. 395, nr. 224.

²⁷ *Ibidem*, II, p. 281, nr. 143.

proprietăți. Arhivele orășenești medievale s-au pierdut, probabil pentru totdeauna, asta însă nu ne împiedică să afirmăm că orășenii erau totuși proprietari deplin pe vatra sau pe ocina orașului. Comunitatea orășenească, ce este o comunitate superioară celei rurale, renunțase în mare parte la modul de organizare obștesc și deținea în proprietate deplină ocina orașului. Insistăm pe proprietate, pentru că aceasta reprezintă calea unică de contra-argumentare a teoriei orașelor-obștii. Chiar dacă multe acte amintesc că la diverse tranzacții s-a cerut consimțământul orășenilor, acest fapt nu dovedește decât existența unor drepturi ale comunității urbane, precum dreptul de protimisis sau dreptul de comunitate închisă, care se exercitau atât pe vatra orașului, cât și pe ocina acestuia²⁸.

Credem însă că proprietatea obștească ține de fapt de satele care se aflau pe moșia orașului, ce continuau să se organizeze în acest mod. Din nefericire, lipsa documentelor ne împiedică să trasăm cu exactitate hotarul moșilor orașelor medievale din Țara Românească și astfel să aflăm satele componente (în cazul în care existau). Începând cu secolul XVI, și mai ales din a doua parte a acestuia, se înmulțesc în schimb informațiile referitoare la diverse tranzacții de pe vatra sau ocina/moșia orașului, reliefând astfel adevărata situație a proprietății din oraș, majoritatea deținătorilor de case, prăvălii, livezi, grădini, vii, fiind orășenii, urmați de celelalte categorii. Definitivarea proprietății urbane se va face în timp, acest proces durând până în pragul epocii moderne. În concluzie, putem spune că au coexistat mai multe tipuri de proprietate: cea obștească, întâlnită în satele de pe ocină și cea efectivă, deplină, a orășenilor, mănăstirilor sau boierilor, întâlnită pe vatra și pe ocina orașului.

Încheiem cu proprietatea domnească din oraș, reprezentată în primul rând de curțile domnești. În afara acestora, domnia deținea în oraș diverse locuri pe care se aflau diferite construcții, precum jitnița domnească, amintită în 1590 în București²⁹. De asemenea, domnia avea în proprietate și numeroase ocine de pe moșie, pe care le stăpânea precum

²⁸ Vezi argumentația Liei Lehr, *op.cit.*, p.71, care afirmă că întâlnim o proprietate colectivă a obștei asupra țarinei (moșiei) din jurul orașului. Nu putem fi de acord cu aceste afirmații de vreme ce documentele nu pomenesc nimic de existența acestor obștii. Se exagerează mergându-se pe asemănarea comunitate urbană -comunitate rurală.

²⁹ DIR, XVI, V, p. 458, nr. 474.

satele domnești obișnuite. Importante erau ocinile domnești din Târgoviște³⁰ și București, pe ultima aflându-se multe mori³¹.

Situația aceasta a proprietății este generală pentru majoritatea orașelor vechi, apărute înainte de întemeierea statului medieval. În momentul când aceste centre urbane au intrat efectiv în componența statului, vechea lor organizare și proprietățile s-au păstrat, domnia impunându-și teoretic dreptul dominial. În realitate, ea a trebuit să-și așeze curțile pe terenuri vecine cu ale orașenilor, poate chiar pe proprietăți ce au aparținut de la început domniei, în timp ce în interiorul centrului urban a trebuit să cumpere terenuri, ca orice proprietar³². În timp, numărul și mărimea acestor proprietăți a crescut, variind de la oraș la oraș. De exemplu, în Câmpulung, orașul cu cea mai veche atestare documentară din Țara Românească, domnia nu pare a deține proprietăți importante, în timp ce la București acestea sunt mult mai numeroase. În schimb, alta a fost situația în orașele apărute mai târziu (în sec. XVI-XVII), precum Târgu Jiu, Ploiești, Caracal, unde domnia deținea efectiv în proprietate terenul acestor așezări, pentru că de la început ocinile respective erau domnești³³.

Creșterea teritorială a orașelor a determinat și ea diversificarea aspectului proprietății. Cel mai bun caz este cel al Bucureștilor, care în secolele XV-XVI, era înconjurat de numeroase sate cu regim de proprietate diferit. Extinderea orașului a inclus aceste așezări, însă tipul lor de proprietate a rămas neschimbat. S-a produs astfel, mai ales pe parcursul secolului XVII, dar și XVIII, o restrângere a proprietății orașenești efective, limitată de apariția și includerea acestor noi așezări. Era limitată și autoritatea instituțiilor de conducere a orașului, precum este cazul judeților și pârgarilor bucureșteni ce nu puteau interveni în

³⁰ Pătrașcu cel Bun dăruise mănăstirii Golgota o ocină din ocina domnească din Tîrgoviște, *Ibidem*, VI, p. 298, nr. 314.

³¹ Domnia avea pe ocina domnească din București numeroase mori, multe dintre acestea fiind dăruite unor mănăstiri, precum cele dăruite de Mihai Viteazul mănăstirii Blagoveștenia. Documentele precizează că morile sunt domnești, dar se aflau pe ocina/moșia orașului. *Ibidem*, p. 156, nr. 171.

³² Ion Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV-XVI)*, București, 1996, p. 122.

³³ Ridicarea acestor trei orașe în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului următor, nu ar fi avut loc dacă nu ar fi intervenit domnia (în cazul Târgului - Jiului, Mircea Ciobanul, care face aici un "pazar", DIR, XVII, B, I, p. 132, nr. 137 document din 29 iunie 1604 - iar în cazul Ploieștilor și Caracalului, Mihai Viteazul).

mahalaua mănăstirii Radu Vodă, fost loc domnesc care ținea acum numai de mănăstire³⁴, deși se afla în cuprinsul orașului.

Din toate aceste aspecte reiese o mare varietate de tipuri de proprietate, a orașului, dar și a domniei sau a boierilor și mănăstirilor. Diversificarea în timp a acestei proprietăți a avut însă ca efecte limitarea autonomiei orașelor cu impact negativ asupra dezvoltării acestora. Limite în calea exercitării jurisdicției depline a judeților și pârgarilor existau și datorită diversificării categoriilor sociale. Inițial credem că locuitorii orașelor formau o comunitate mai compactă, însă apoi s-au așezat aici și alte categorii care ieșeau de sub influența forurilor conducătoare urbane și intrau sub cea a reprezentanților domniei. Un prim caz este cel al celor zece "case de oameni" (scutelnici) din Târgoviște, întăriți Coziei și Codmenei de Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrân³⁵. Tot aici reamintim cazul mahalalei din București, a mănăstirii Radu Vodă, ai cărei vecini "fie greci, fie sârbi, fie arbănași", erau scutiți "numai să fie de ascultare și de treaba sfinteii mănăstiri"³⁶. Acestea sunt doar două exemple de categorii scutite (scutelnici ai mănăstirilor), dar de sub influența autorităților conducătoare ale orașului ieșeau și micii dregători fiscali însărcinați cu strângerea dărilor, care răspundeau numai în fața pârcălabilor și vornicilor, reprezentanții domniei. Iată deci că se creau situații deosebite, care limitau puterea de intervenție a reprezentanților orașelor, micșorând totodată și relativa autonomie a lor.

Autonomia urbană a principalelor centre de la sud de Carpați a variat de la oraș la oraș, în funcție de diverși factori. În unele orașe această situație a rezistat mai mult timp, în altele s-a restrâns datorită intervenției domniei. Din această cauză, în continuare vom lua pe rând cele patru centre importante, în care s-a aflat în diverse perioade de timp și reședința domnască, urmând să le analizăm în funcție de particularitățile fiecăruia.

Primul caz pe care îl avem în vedere este cel al Câmpulungului, orașul cu cea mai veche atestare documentară (1300) din Țara Românească. Contribuția decisivă la ridicarea sa ca oraș a avut-o importanta comunitate de sași, care a introdus aici propriul model de organizare. În momentul formării Țării Românești, la începutul secolului XIV, orașenii au recunoscut drepturile principale ale domniei, în timp ce aceasta îi recunoștea autonomia, care credem că a fost printre cele mai

³⁴ DRH, B, XXIII, p. 522, p. 237. Vezi și Oliver Velescu, *"Slobozia" de la Radu Vodă, Contribuții la istoria orașului București în secolele XVI-XVII*, în *"Historia Urbană"*, București, 1993, 2, p. 181-193.

³⁵ DIR, B, I, p. 82, nr. 339.

³⁶ DIR, XVII, B, IV, p. 211, nr.227.

extinse din țara de la sud de Carpați. Comunității orașanești i-au fost acordate privilegii ce garantau organizarea internă. Textul original al acestor acte nu s-a păstrat, dar se cunoaște conținutul lor aproximativ din diferitele întăriri făcute de domni, într-o perioadă mai târzie (prima parte a secolului XVII). Aceste privilegii târzii conțin câteva modificări față de primele acte, transformări ce țin de evoluția orașului ce a cunoscut diverse aspecte în timp. Astfel, aceste acte sunt acordate obștii de moșteni ai orașului, *наслѣдницѣ*, care credem că nu exista la începutul secolului XIV în Câmpulungul propriu-zis. Această organizare de tip obștesc provine de la satele din jurul orașului, care ulterior s-au adăugat acestuia, devenind simple cartiere. Aceste sate, viitoare componente ale așezării orașului, precum sunt Șubești, Olari, erau românești și aveau organizarea specific românească, pe care nu aveau cum să o imprime orașului propriu-zis, dominat de comunitatea săsească. În jurul Câmpulungului se aflau numeroase alte sate cu organizare obștească, precum Nămăești, Berevoiești, Rucăr sau Dragoslavele. De asemenea, nu trebuie să neglijăm faptul că zona Muscelului, precum cea a Vrancei, a ținut până târziu la respectarea drepturilor vechilor obști. Documentele din secolele XV și prima parte a secolului XVI nu amintesc însă măcar o dată un moștean în oraș, care apar mult mai des abia începând cu secolul XVII. Explicația constă în scăderea proporției sașilor în cadrul populației orașului sau asimilarea acestora în a doua parte a secolului XVI și în secolul XVII, în schimb majoritari devenind românii din noile cartiere. Deja la 1561 sunt amintiți "câmpulungenii din Schiai" ³⁷, pentru ca la 1581, când Jeronim Arsengo trece prin oraș, el să constate că românii erau mai mulți decât sașii catolici (din 900 de cămine cu aproximativ 3600-4500 de locuitori, sașii mai erau doar 400³⁸). În prima jumătate a secolului XVII de când ni s-au păstrat privilegiile acordate moștenilor câmpulungeni, deja organizarea de influență obștească, specifică satelor, se mulase pe vechea organizare instituțională urbană de influență germană ce păstrează unele aspecte. Aceste schimbări țin de evoluția de la secol la secol a orașului, de modificarea aspectului său teritorial, etnic și religios. Orașul Câmpulung, din secolele XVII-XVIII este un oraș românesc, însă el preia vechile drepturi și privilegii obținute de prima comunitate de aici de la începuturile Țării Românești. Toate aceste argumente le aducem și pentru a combate teoria evoluției orașelor din obști³⁹, singurul element de influență obștească pe care îl acceptăm ca

³⁷ DRH, V, p. 248, nr. 229.

³⁸ *Călători străini în țările române*, vol. II, București, 199, p. 510.

³⁹ Petre P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 284; vezi și monografia *Câmpulung Muscel, ieri și azi*, coordonator Gh. Părnuță, Câmpulung Muscel, 1974 și studiul lui Ștefan Trîmbaciu,

existând în cadrul organizării instituționale urbane fiind sfatul cel mare, despre care am discutat în paginile anterioare. În concluzie, putem spune că orașul Câmpulung a apărut inițial ca o așezare urbană, cu nucleu sășesc, într-o zonă de obști românești. Ulterior sașii sunt asimilați de românii din satele învecinate (ce vor fi treptat cuprinse de extinderea orașului), care introduc elemente de organizare obștească, păstrând și din vechile instituții aduse de sași. Cazul Câmpulungului este unic pentru Țara Românească, explicația fiind dată și de condițiile particulare de dezvoltare ale acestui centru. Moștenii din oraș din secolul XVII au preluat vechile privilegii obținute de sași și au luptat pentru păstrarea lor, conservând astfel în timp organizarea nouă obștească, ce presupune și ea o anumită autonomie comunitară locală. Astfel de condiții nu au mai existat în nici un alt oraș de la sud de Carpați.

În continuare, vom analiza cele câteva întăriri publicate⁴⁰ ale vechilor drepturi ale câmpulungenilor, făcute de domni la începutul secolului XVII, aceasta și în condițiile unicității momentane a acestor acte în peisajul urban din Muntenia. Hrisoavele sunt emise de Radu Mihnea (7 mai 1615)⁴¹, Leon Tomșa (26 august 1630)⁴² și Matei Basarab (12 aprilie 1636)⁴³ și conțin fiecare elemente comune dar și diferențe, cel mai complet fiind ultimul act. Toate cele trei documente menționează existența unor privilegii mai vechi, date de Mihail (mai degrabă Mircea cel Bătrân după cum apare la 1630) la 6900 <1392>, Vlad Dracul la 6947 <1439>, sau Vladislav al II-lea la 6960 <1452>, în timp ce ultimul act amintește și pe Radul-Negru, la 6800 <1292>. Această ultimă dată credem că a fost creată ulterior, fiind pusă în concordanță cu tradiția istorică ce consideră că Negru Vodă coboară în Țara Românească din Făgăraș la 1290; este posibil ca orășenii din Câmpulung să fi prezentat domnului vreun vechi hrisov nedatat de la începuturile statului medieval, ulterior (poate în timpul lui Matei Basarab) stabilindu-se data 6800 <1292>. Celelalte trei acte vechi corespund cu perioadele domniilor emitentilor (Mircea cel Bătrân și nu Mihail, care încă nu era, credem,

Organizarea și conducerea obștei moșnenilor câmpulungeni în SCMCM, 1987, care preiau pe Panaitescu.

⁴⁰ S-au păstrat la Academia Română cele 39 de documente, 27 hrisoave și 12 cărți domnești, care au fost reunite la jumătatea sec. XVIII în Pinza (ocolnica) orașului Câmpulung, ce cuprinde vechile privilegii și drepturi ale comunității de aici. Dintre acestea au fost publicate foarte puține și din această cauză ne asumăm sarcina publicării lor într-un viitor apropiat. Vezi și analiza incompletă din Gh. Părmuță, *Pinza cu vechile privilegii ale orașului Câmpulung - Muscel (1215 - 1747)*, în SCMCM, 1981.

⁴¹ Ioan Răuțescu, *Câmpulung - Muscel, Monografie istorică*, Câmpulung, 1943, p. 361.

⁴² DRH, B, XXIII, p. 252, nr. 144.

⁴³ *Ibidem*, XXV, p. 262, nr. 250

nici domn-asociat, Vlad Dracul și Vladislav al II-lea). Privilegiile cuprind mai multe direcții: fiscale, juridice și economice. Din punct de vedere fiscal se acordă scutiri de dări precum găleata, slujba domnească, vama de pâine de la bâlciul de la Sfântul Ilie precum și de vama de târg (pentru vânzări-cumpărări). Pe plan juridic se garantează, "după obiceiul cel bătrân", ca judecata să fie făcută de instituțiile orașului (se subînțeleg județul și pârgarii); de asemenea, se recunoaște dreptul de protimis, precum și faptul că numai orașenii au dreptul de a deține moșia orașului (actul din 1630 întărește toate ocinile și plaiurile orașului). În fine, bâlciul mare rămâne stabilit la Sfântul Ilie, iar vama din târg este a orașului. Aceste direcții ale privilegiului, la care adăugăm dreptul de auto-administrare și de reprezentare a orașului exercitate de județ și pârgari, reprezintă de fapt aspectele generale ale autonomiei Câmpulungului. Ulterior scutirile fiscale acordate de domnie vor fi completate la 8 decembrie 1636, când Matei Basarab precizează dările pentru vii ale câmpulungenilor, care sunt micșorate (această situație a dărilor pentru vii apare și la Târgoviște sau Pitești). Orașenii din Câmpulung vor ține la respectarea autonomiei orașului lor, dovadă reacția lor în 1674, când Duca Vodă acordase călugărilor de la mănăstirea ortodoxă din oraș dreptul de judecată a locuitorilor. Reacția acestora a fost imediată, domnul revenind asupra deciziei și întărind din nou vechea autonomie. Textul întăririi a fost de această dată săpat în piatră într-o cruce numită "Crucea jurământului"⁴⁴, ca o formă nouă de afișare și afirmare a drepturilor municipale. Autonomia Câmpulungului a rezistat până la începutul secolului XIX, caz unic pentru țările române, până când Regulamentul Organic va impune noi forme instituționale urbane moderne. Acest oraș este singurul pentru care putem proba existența autonomiei⁴⁵; pentru celelalte centre urbane vechi nu deținem dovezi clare, însă prezența autorităților municipale (județul, pârgarii și drepturile lor) certifică și aici această situație de autonomie mai mult sau mai puțin relativă.

O situație asemănătoare cu Câmpulungul este posibil să fi avut orașul Târgoviște. Cercetările recente au demonstrat că și în cazul acestui centru urban, un rol important l-au deținut coloniștii sași. Probabil lor li se datorează primele elemente ale organizării municipale a orașului,

⁴⁴ N.Iorga, *Inscripții din bisericele României*, II, București, 1908, p. 103-104.

⁴⁵ Trebuie să amintim în legătură cu autonomia Câmpulungului și sigiliul, ce a fost creat de comunitatea sâsească, de vreme ce primul sigiliu cunoscut are legenda în limba latină, deși este aplicat pe documente în care numele orașului apare în forma slavonă. Dreptul de sigiliu a fost concedat orașului de către domnie, în mod tacit, încă de la începuturile Țării Românești; vezi și Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 339.

județul fiind atestat documentar în 1424⁴⁶. Tot pe seama sașilor poate fi pus și primul sigiliu al orașului, care avea ca emblemă religioasă pe Maica Domnului Rugătoare (în acest caz legătura s-a făcut cu hramul bisericii catolice Sancta Maria Gratiarum, neexistând în Târgoviște la acea dată o biserică ortodoxă cu hramul amintit⁴⁷). Pentru Târgoviște s-a păstrat și un privilegiu acordat orășenilor de aici de către Dan al II-lea, care îi scutea pe aceștia de vamă în țară, cu excepția celei din propriul oraș⁴⁸, deci privilegiul este de natură fiscală, însă cel mai important este faptul că se sugerează existența unor astfel de acte și înainte de Dan al II-lea - "cum ați dat în zilele vechilor domni". Cu siguranță printre acești vechi domni se află Mircea cel Bătrân care a acordat o atenție deosebită curții domnești de aici, precum și orașului, stabilit ca loc de vamă în 1403 în privilegiul dat negustorilor lioveni⁴⁹. Menționarea în documentele din prima parte a secolului XV a instituțiilor de conducere ale orașului, ne determină să credem că alături de privilegiile fiscale, Târgoviște a deținut și privilegiile juridice, care i-au asigurat autonomia relativă. Mult mai târziu, la 1635, Matei Basarab, la plângerea săracilor din oraș "că li s-a stricat legea altor domni bătrâni", stabilește darea pe vin la mai puțin decât se dădea de obicei⁵⁰, deci avem de-a face cu o scutire parțială, obținută de orășeni în virtutea vechilor drepturi ale lor (scutire ce a fost săpată în piatră pe o cruce, obicei specific secolului XVII, când orășenii devin oarecum conștienți de vechile lor privilegii, care nu mai sunt respectate de domnie).

Spre deosebire de Câmpulung, unde domnia a intervenit mai târziu pentru a limita autonomia orașului, la Târgoviște această situație are rădăcini mai timpurii. O primă mențiune a existenței unor relații încordate între cele două părți apare în *Letopisețul Cantacuzinesc*, ce vorbește de conflictul pe care l-au avut orășenii din Târgoviște cu Vlad Țepeș "pentru o vină mare ce a fost unui frate al Vladului Vodă". Orășenii sunt luați în perioada Paștelui și duși să lucreze la cetatea Poenari⁵¹. Acest aspect, minor la prima vedere, arată totuși posibilitatea domniei de a interveni și de a încălca drepturile comunității orășenești ce pare a-i sta la discreție (în acest caz), deși este posibil să avem de-a face

⁴⁶ DRH, B, I, p. 102, nr. 52 (e amintit numai județul din Târgoviște însă nu i se dă numele).

⁴⁷ Emil Vîrtosu, *Din sigilografia...*, p. 492-493.

⁴⁸ DRH, B, I, p. 109, nr. 55.

⁴⁹ Petre P. Panaiteșcu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 101.

⁵⁰ Virgil Drăghiceanu în BCMI, XIX, aprilie-iunie 1926, p. 88.

⁵¹ *Istoria Țării Românești, 1290-1690, Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. critică de C. Grecescu și D. Simionescu, București, 1960, p. 4.

și cu o denaturare realizată de cronicar. În secolul XVI autonomia urbană este din nou încălcată, când Pătrașcu cel Bun dăruiește mănăstirii Golgota o ocină din ocina domnească din Târgoviște, care ținea de fapt de ocina orașului, ce reacționează manifestându-și împotrivirea. Mihai Viteazul curmă acest conflict, întărind încă o dată ocina respectivă mănăstirii⁵², județul, pângarii și sfatul mare al orașului fiind nevoiți să recunoască și ei întărirea⁵³. Totuși, așa cum reiese din descrierea hotarului, ocina respectivă făcea de fapt parte dintr-o proprietate domnească și orășenii s-au împotrivit nedorind acordarea acelui teren mănăstirii, probabil în virtutea dreptului de protimisis. Domnia însă, începe să facă apel la dreptul său de stăpânire a orașelor, aplicând dreptul dominial din necesitatea de a acorda noi danii⁵⁴, situație ce se va extinde în secolele următoare (cu proporții îngrijorătoare mai ales în Moldova).

Despre prima reședință domnească a Țării Românești, Argeșul, nu avem prea multe informații în legătură cu starea sa de autonomie, în afara datelor oferite de documente. Județul și pângarii din acest oraș apar pentru întâia oară menționați pe la 1500 într-o scrisoare către sibieni⁵⁵. Instituțiile reprezentative ale orașului Argeș aveau aceleași atribuții și drepturi pe care le întâlnim și în celelalte centre urbane, altfel nu s-ar fi declanșat lungile procese pentru recuperarea lor după domnia lui Neagoe Basarab. Acest domn va interveni în baza puterii și autorității sale, limitând autonomia orașului, prin acordarea dreptului de judecată (direcție fundamentală a autonomiei), și prin acordarea vămii orașului (importantă sursă de venituri) în favoarea mănăstirii Argeșului, ctitorită de el⁵⁶. Anularea acestor drepturi reprezintă de fapt micșorarea simțitoare a autonomiei și așa relativă a orașului, comunitatea urbană păstrând doar dreptul de auto-administrare (instituția județului și a pângarilor continuă să funcționeze, însă crește foarte mult autoritatea egumenului mănăstirii Argeș). Tot Neagoe Basarab inițiază acțiuni ce afectează ocina originară a orașului, luând moșia Flămânzești și dăruind-o ctitoriei sale. Domnul recunoaște drepturile depline ale orășenilor asupra acestei ocine datorită faptului că el oferă o compensație, Partea Sasului cu Muscelul. După

⁵² DIR, XVI, B, VI, p. 298, nr. 314.

⁵³ *Ibidem*, p. 229, nr. 315 (Ambele acte sunt date la 3 decembrie 1597).

⁵⁴ Înainte de a acorda drept danii ocine din oraș, domnia a început să cedeze dreptul de strângere a unor dări, unul din exemple fiind dăruirea către Mitropolia din Târgoviște a dării perperilor din acest oraș; DRH, B, II, p. 421, nr. 220, (8 noiembrie 1523).

⁵⁵ Petre P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu*, București, 1938, p. 19, nr. XI.

⁵⁶ Aflăm acest lucru din două întăriri ale lui Mihai Viteazul, DIR, XVI, B, VI, p. 97, nr. 109 și p. 107, nr. 119.

domnia lui Neagoe, orășenii își vor revendica permanent această ocină, în întregime sau numai jumătate, declanșându-se un lung proces, ce a reprezentat de fapt eforturile comunității urbane din Argeș de a impune respectarea drepturilor sale. Nici Radu de la Afumați⁵⁷, Pătrașcu cel Bun, Mircea Ciobanul⁵⁸ sau Petru cel Tânăr⁵⁹ nu au dat dreptate orașului, mănăstirii Argeșului fiindu-i periodic întărite ocinile, precum și celelalte drepturi obținute. Un alt proces l-au avut argeșenii cu mănăstirea Bistrița, ctitorie a fraților Craiovești⁶⁰, pentru satul Stroiiești, dăruit acestui lăcaș probabil tot de Neagoe Basarab. Călugării și cu orășenii aveau controverse mai ales în ceea ce privește hotarul acestei ocine, care ar fi fost hotărnicită din timpul lui Mircea cel Bătrân⁶¹. Menționarea acestei acțiuni întreprinse în perioada domniei lui Mircea nu reprezintă acordarea unui privilegiu orașului Argeș așa cum crede Pavel Chihaia⁶², ci reprezintă o simplă stabilire a hotarului ocinei orașului, nereieșind din documentul respectiv că Mircea ar fi dăruit orașului satele amintite⁶³. În cazul Argeșului credem că există o situație aparte: orașul fiind prima reședință domnească a țării, probabil domnia a deținut aici proprietăți importante, în oraș, precum și în jurul acestuia, fapt ce a împiedicat mersul orașului spre autonomia pe care au atins-o Câmpulungul sau chiar Târgoviștea. Astfel se explică intervenția lui Neagoe Basarab, care din nevoia de a face danii lăcașului ridicat lângă Argeș, apelează la drepturile sale de domn, dar și de proprietar, micșorând și mai mult autonomia orașului. Un simbol al acesteia, ce s-a păstrat în timp, a fost sigiliul, care avea ca emblemă o acvilă bicefală. E. Vîrtosu a făcut legătura între această emblemă și acvila bicefală bizantină de pe portretul lui Mircea de la Cozia⁶⁴. Cum Argeșul a fost reședința principală a acestui domn, este posibil ca el să fi concedat acest sigiliu orașului, care l-a deținut până târziu, în secolele XVII-XVIII.

Aceeași situație de autonomie incompletă o întâlnim și în cazul Bucureștilor, ultima reședință importantă a Țării Românești. Cum orașul propriu-zis s-a ridicat la sfârșitul secolului XV și mai sigur la începutul

⁵⁷ DRH, B, II, p. 464, nr. 249 și III, p. 52, nr. 30.

⁵⁸ *Ibidem*, V, p. 145, nr. 131.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 207, nr. 191 și p. 221, nr. 205 (aici e amintit și procesul deschis de orășeni în timpul lui Pătrașcu cel Bun).

⁶⁰ *Ibidem*, I, p. 400, nr. 246 și p. 401, nr. 247.

⁶¹ *Ibidem*, IV, p. 201, nr. 164, (act din 7 iulie 1544 de la Radu Paisie).

⁶² Pavel Chihaia, *Procesul moșiei Flămânzești de lângă Curtea de Argeș*, în "Studii și comunicări", Muzeul Județean Pitești, 1972, p. 269.

⁶³ Vezi n. 59.

⁶⁴ Emil Vîrtosu, *op.cit.*, p. 495.

secolului următor, organizarea instituțională specifică centrelor urbane muntenesti este atestată aici destul de târziu, primul județ fiind menționat la 13 mai 1563 (Necula al lui Bobanea)⁶⁵. După această dată și până la sfârșitul secolului XVI se observă o extraordinară densitate de documente, care ne determină să afirmăm că și județul și pângarii din București dețineau în acea perioadă atribuții judiciare, administrative sau fiscale, componentele reprezentative ale autonomiei urbane din acest spațiu. Și aici autoritatea orășenească era dublată de reprezentanții domniei, ale căror puteri vor crește în secolul XVII. Prezența curții domnești și a domniei în București va limita în timp drepturile orașului pe mai multe direcții. În primul rând, faptul că aici s-a aflat mult timp reședința țării (intermitent în secolele XV-XVII și apoi permanent până astăzi) a impus prezența a numeroși boieri care și-au cumpărat multe proprietăți în oraș. Acest fenomen asociat cu cel al proprietăților mănăstirești tinde a se dezvolta în dauna orășenilor (încă de la sfârșitul sec. XVI multe proprietăți din oraș sunt cumpărate de boieri și mănăstiri⁶⁶). De asemenea, proprietăți importante deține domnia în oraș dar și pe ocina acestuia⁶⁷, multe obținute prin cumpărături. O primă delimitare și hotărnicie a moșiei orașului a fost făcută de Mircea Ciobanul, urmat de Matei Basarab⁶⁸, însă documentele contemporane ne arată o mare diversitate a proprietății în București. Aceasta făcea ca însăși comunitatea orășenească de aici să fie mai eterogenă (față de Câmpulung), în secolul XVII fiind incapabilă să se opună tendințelor domnești de limitare a autonomiei. Existând diverse categorii sociale și reprezentanții domniei, pârcałabii și vornicii, aveau atribuții mai largi, în secolul XVII impunându-se noi dregătorii, precum marele agă, (menționat din 1567⁶⁹, precum și ispravnicul scaunului Bucureștilor, care aveau puteri în ceea ce privește acest oraș. Toate aceste aspecte fac ca puterea instituțiilor orășenești și rolul lor să scadă.

⁶⁵ DRH, B, V, p. 291, nr. 268.

⁶⁶ Vezi documentele din perioada 1580-1600, DIR, XVI, B, V-VI și XVII, B, I-IV.

⁶⁷ Vezi "locul domnesc" amintit într-un document din 1632, care aparține domniei din timpul lui Alexandru al II-lea Mircea; DRH, B, XXIII, p. 522, nr. 337. Alți autori, precum Constantin C. Giurescu, în *Istoria Bucureștilor*, București, 1979, p. 210, cred că întreg locul pe care se afla orașul era loc domnesc. Noi credem însă că actele ce fac referire la acest loc nu se referă decât la întinsa proprietate domnească pe care o deținea domnia în preajma Bucureștilor și care se interfera în unele locuri cu ocina orașului. Astfel mahalaua mănăstirii Radu Vodă era pe ocina orașului și la procesul dintre călugări și marele vistier Necula sunt chemați ca martori și orășeni (vezi documentul menționat la începutul notei).

⁶⁸ DRH, B, XXV, p. 422, nr. 377.

⁶⁹ Constantin C. Giurescu, *op.cit.*, p. 283.

Argumentele sigilografice vin să confirme această situație. Deși pe de o parte prezența sigiliului orașului reprezintă un semn de autonomie, prezența stângenitoare a domniei se face resimțită și în acest caz prin faptul că în nu mai puțin de 70 de ani emblema sigilară a fost schimbată de trei ori. Inițial emblema a fost Maica Domnului Îndurătoare cu pruncul în brațe, pentru ca de la începutul secolului XVII (1619) să apară o nouă emblema religioasă, întâmpinarea Domnului, iar din 1631/1632 Buna Vestire, aceasta din urmă reprezentând chiar hramul bisericii de la Curtea Veche, prima biserică domnească⁷⁰, Bucureștii fiind primul mare oraș din Muntenia, care preia ca emblema sigilară hramul bisericii curții domnești, nepăstrând primul sigiliu și reprezentarea sa. Credem că aceste schimbări au avut loc pe fondul creșterii intervenției domniei prin reprezentanții săi în organizarea orașului, situație ce se va accentua în perioada următoare, rezistența comunității de orășeni fiind slabă. În timpul lui Constantin Brâncoveanu se ajunge în fapt la dispariția instituției județului și a pârgarilor, consolidându-se poziția ispravnicului Bucureștilor și anulându-se totodată relativa autonomie comunitară. Ca și în celelalte centre urbane, care au cunoscut un fenomen asemănător (exceptând Câmpulungul), unele elemente de autonomie se păstrează în organizarea de breaslă, dar aceasta nu face obiectul studiului de față, urmând să fie analizată ulterior.

În concluzie, putem spune că, după modelul inițial al centrelor din Transilvania și în funcție de specificul Țării Românești, a existat o autonomie a orașelor din acest spațiu, cu aspecte administrative, juridice și fiscale. Această autonomie a variat de la un centru urban la altul în funcție de diferiți factori, vechime, caracterul comunității, prezența curții domnești. Din această cauză organizarea Câmpulungului a avut nuanțe diferite față de organizarea Argeșului sau a Bucureștilor. În prima fază domnia a respectat drepturile orașelor, însă începând cu secolul XVI și continuând cu XVII-XVIII, situația s-a schimbat în defavoarea majorității centrelor urbane. Datorită condițiilor economice sociale și politice specifice spațiului românesc comunitățile orășenești nu au reușit să se impună ca forțe capabile să joace un rol important din diverse puncte de vedere pe scena țării. Primele orașe ale Țării Românești au apărut încă dinainte de formarea statului medieval, însă organizarea lor instituțională s-a definitivat în timp, fapt ce a dus la un "dualism" instituțional între orașe și domnie, situație specifică Evului Mediu european. Organizarea centrelor de la sud de Carpați se integrează, cu anumite particularități, în structurile urbane europene, de care au fost puternic influențate.

⁷⁰ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 498-499 (vezi și p. 442).

REMARKS ON THE AUTONOMY AND RELATIONS OF THE MAIN TOWNS - RULER'S RESIDENCE OF WALLACHIA, WITH THE PRINCIPALITY

ABSTRACT

This study has tackled the level of autonomy reached by the residences of the governors of the main wallachian towns in the Middle Ages as well as their relations with the central power. The urban community is basically made up of free people whose status was acknowledged by the central power on condition that the above community confirmed some monarchical rights (such as *dominium eminens*). Thus, the urban communities obtain freedom privileges that set the confines of their autonomy.

The towns of Wallachia cannot overrule this principle. Yet, there are differences according to each town. The closest organizational pattern pursued was the Saxon model brought by the Saxon colonists from Transilvania who formed strong communities in Câmpulung, Târgoviște or Râmnic. The system spread and imposed its control over all urban settlements of Wallachia.

The town of Câmpulung had the highest autonomy and was the only one that preserved the privileges which guaranteed the interior organization (in a late 17th century form). A similar status can be found in Târgoviște where only parts of the above privileges were preserved (fiscal rights). Things are slightly different with two important residence towns, Argeș and București, where the autonomy was further restricted due to the capital town status and the increasing power of the ruler's councillors [with regards to Argeș, the local monastery abbot was granted the right to judge the inhabitants of the town and in București the authority of the Great Aga and the court's ispravnic (the ruler's substitute) increases].

Therefore one can conclude that the autonomy of Wallachia reached different levels due to the following factors: age, community character, variety of property and social classes, the ruler's residence. In the early Middle Ages, the central authority acknowledged the rights obtained by the Wallachian towns. However, starting with the 17th century the state of affairs underwent changes unfavourable to most of the urban settlements.

PERSONALITATEA REGELUI FERDINAND I AL ROMÂNIEI

DE

SORIN DAMEAN

Personalitatea Regelui Ferdinand I a fost surprinsă de contemporani în toate ipostazele sale. Dincolo de opiniile eronate, tendențioase, vehiculate de adepții unei alte forme de guvernământ sau descrierile apologetice susținute de persoanele aflate în anturajul Casei Regale, nu au lipsit nici aprecierile echilibrate menite a sublinia atât calitățile și slăbiciunile omului, cât și responsabilitatea Monarhului. Întrucât istoriografia comunistă a recurs la o campanie insidioasă de denigrare a instituției monarhice, restituirea adevărului istoric se impune de la sine.

Printul Ferdinand de Hohenzollern¹ a fost crescut și educat în spiritul noii misiuni pe care urma să o îndeplinească, aceea de moștenitor al Tronului României. Primul contact cu noua sa patrie, de care avea să fie plăcut impresionat, se desfășurase în mai 1881, cu prilejul ceremoniei de încoronare a Regelui Carol I și a Reginei Elisabeta. Absolvise cu succes Liceul din Düsseldorf, continuându-și studiile - conform tradițiilor familiale - la Școala militară din Kassel, apoi la Berlin. După obținerea gradului de sublocotenent al Regimentului de gardă prusian (1885), a urmat cursurile de istorie și drept la Universitatea din Bonn, precum și Școala Superioară de Științe Politice și Economice din Tübingen².

Pentru a se familiariza cu tradițiile și obiceiurile, Principele Ferdinand se stabilește definitiv în România (1889). Potrivit Constituției,

¹ Ferdinand Victor Albert Meinrad de Hohenzollern s-a născut la 24 august 1865 la Sigmaringen și era cel de-al doilea fiu al Prințului Leopold și al Principesei Antonia, infanta Portugaliei. Parcurgând vastul arbore genealogic, observăm că Principele Ferdinand, nepotul de frate al Regelui Carol I al României, era descendent - pe linie feminină - din familia domnitoare a Movileștilor; vezi în acest sens articolul lui Sever Zotta, în *ArhGen*, an II, 1913, p. 101-110.

² N. Iorga, *Regele Ferdinand. Cu prilejul Încoronării*, Iași, 1996, p. 29.

moștenitorul Tronului era și senator de drept, ceea ce va înlesni contactul nemijlocit cu viața parlamentară și oamenii politici.

Regele Carol I va supraveghea îndeaproape desăvârșirea pregătirii militare a succesorului său, numindu-l sublocotenent în Regimentul 3 Infanterie. Fără a beneficia de un regim preferențial, va parcurge toate treptele ierarhiei militare și va participa efectiv la exercițiile și manevrele tactice³. Totodată, își consolidează cunoștințele despre progresele armamentului, fiind la curent cu ultimele noutăți în domeniul tacticii moderne și apreciind la justa valoare forța combativă a țării⁴. Nu de puține ori a inițiat inspecții inopinate în unitățile militare.

Tânărul moștenitor al Coroanei - cu părul blond, ochii albaștri, nasul ușor acvilin, cu maniere plăcute și o ținută prezentabilă - a fost perceput de contemporani ca o persoană de o rară modestie și de o timiditate excesivă. Regina Maria își amintește că Ferdinand "era de o sfială chinuitoare și râdea, mai mult ca de obicei, pentru a o ascunde"⁵. Asemenea însușiri au fost de natură a crea impresia - greșită, de altfel - că ar fi complet lipsit de voință și inițiativă. Pentru cei răuvoitori, "bietul Fritz", cu "urechile cam mari, dezlipite de cap" constituia un subiect de clevetire și amuzament⁶.

Oprindu-se asupra fizionomiei Prințului, omul politic liberal I.G. Duca observa cu subtilitate că avea "cele mai minunate mâini aristocratice..., făcute parcă să ție (sic!) sceptrul, să răspândească peste popoare binecuvântările ocrotirii și ale păcii"⁷.

Deși considerat ca fiind puțin comunicativ, rezervat și solitar, conversația cu el era o adevărată plăcere, posedând solide cunoștințe de cultură generală. Vorbea cu ușurință în franceză, engleză, chiar și rusă, după cum și-a însușit și limbile clasice (greaca și latina)⁸. Așa cum avea să mărturisească în 1890, cu prilejul alegerii sale ca membru de onoare al Academiei, Principele Ferdinand a asimilat rapid "frumoasa limbă românească", care i-a înlesnit "cunoașterea de aproape a literaturii

³ *Ibidem*, p. 37, 43, 52.

⁴ I.G. Duca, *Memorii*, vol. I, București, 1992, p. 138.

⁵ Maria, Regina României, *Povestea vieții mele*, vol. I, Ediția a III-a, Iași, 1990, p. 216, 223.

⁶ Sterie Diamandi, *Galeria oamenilor politici*, f.l., 1991, p. 3 - 4; vezi și I. G. Duca, *op. cit.*, p. 135.

⁷ I.G. Duca, *Portrete și amintiri*, București, 1990, p. 128.

⁸ Idem, *Memorii*, vol. I, p. 136; Sterie Diamandi, *op. cit.*, p. 6; N. Iorga, *Supt trei Regi*, București, 1932, p.198.

populare, a datinilor, a obiceiurilor, dar mai ales a bogatei istorii a neamului românesc"⁹.

Numeroasele discursuri - pe care el însuși le redacta - aveau să fie apreciate pentru stilul literar și forma artistică. Principele - nota I.G. Duca - "se ținea la curent cu toate manifestările cugetării și genului omenesc, citea întruna cărțile cele mai variate și literaturile cele mai diverse"¹⁰. Un alt fin observator, C. Argetoianu, constata că "nimeni nu-l întrecea în bibliofilie, în heraldică și în tactul cu care știa să aleagă o țigară bună de Havana"¹¹.

Așa cum o dovedesc mărturiile vremii, Principele moștenitor a fost un admirator al muzicii wagneriene - obișnuind să frecventeze concertele de salon și să încurajeze artiștii valoroși - după cum nu era insensibil la tendințele muzicii moderne¹². Dar adevărata sa pasiune o constituia botanica, domeniu în care propriile cunoștințe puteau rivaliza cu cele ale unui specialist. Știa să fie afabil și atrăgător, chiar curtenitor, disprețuind, ca și unchiul său, pe cei care căutau să-i câștige favorurile măgulindu-l. Noblețea sufletului, lipsa oricăror invidii și intenții de a se răzbuna sunt câteva din însușirile remarcate de contemporani¹³.

Disciplina riguroasă și sentimentul datoriei au constituit preceptele după care s-a călăuzit în întreaga lui viață. A fost de o corectitudine adeseori ireproșabilă, inclusiv în ceea ce privește partea religioasă. Deși a rămas fidel credinței catolice, a respectat și încurajat Biserica ortodoxă, iar copiii săi au fost botezați în religia dominantă a țării. Acest lucru avea să-i atragă excomunicarea Papei și interzicerea Sfintei Împărtășanii¹⁴. În urma unei conversații cu Principele Ferdinand, un diplomat german nota: "Îmi lasă impresia unui om foarte simpatic, având conștiința deplină a datoriilor ce-l așteaptă și foarte preocupat de a le îndeplini cum trebuie. Îmi păru chiar foarte serios pentru un om relativ așa de tânăr"¹⁵.

Nu este mai puțin adevărat că Prințul moștenitor a avut atât slăbiciuni, cât și defecte, speculate de presa de nuanță socialistă:

⁹ *Cuvântări de Ferdinand I, Regele României, 1889 - 1922*, București, 1922, p. 9-10.

¹⁰ I.G. Duca, *op. cit.*, vol. I, p. 138.

¹¹ C. Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. III, București, 1992, p. 113.

¹² I.G. Duca, *op. cit.*, vol. I, p. 137; Robert Scheffer, *Orient Regal. Cinci ani la Curtea României*, București, 1997, p. 77.

¹³ *Regele Ferdinand I. Amintiri de la cei ce L-au apropiat*, București, f.a., p. 195, 303; I.G. Duca, *op. cit.*, vol. I, p. 136.

¹⁴ Sterie Diamandi, *op. cit.*, p. 8; Raimond Netzhhammer, *Arhiepiscop în România. Jurnal de război, 1914-1918*, București, 1993, *passim*.

¹⁵ Apud Sterie Diamandi, *op. cit.*, p. 23-24.

"Adevărul", "Munca", "Facla" ș.a. Prin articolele semnate de Alex.V. Beldiman, Anton Bacalbașa, C. Mille și N.D. Cocea, se recurgea la o campanie agresivă, pigmentată de injurii și aluzii răutăcioase¹⁶. În ciuda amărăciunii pe care a resimțit-o, a știut să ignore pamfletele îndreptate împotriva sa, de altfel, întrutotul nejustificate.

Aflat permanent în umbra Regelui Carol I, Ferdinand - în momentul succesiunii la Tron (28 septembrie/11 octombrie 1914) - avea să dovedească o loialitate și tărie de caracter surprinzătoare pentru cei care nu-l cunoșteau îndeajuns. Originea germană și apartenența la Casa de Hohenzollern nu l-au împiedicat să afirme că "propriile sale sentimente... trebuie să dea înapoi față de marile interese ale patriei"¹⁷. Înzestrat cu răbdare și perseverență, Suveranul a demonstrat o remarcabilă abilitate în relațiile cu reprezentanții german și austro-ungar la București, care își intensificaseră presiunile diplomatice pentru atragerea României în conflictul mondial alături de Puterile Centrale.

Convins de justetea cauzei naționale și conștient de enorma responsabilitate ce-i revenea în calitate de Suveran constituțional, Ferdinand I a declarat cu fermitate în Consiliul de Coroană de la Cotroceni (14/27 august 1916) intenția Dinastiei de a urma soarta țării, "învingătoare cu ea sau învinsă cu ea"¹⁸. Prezent la acea memorabilă ședință, I.G. Duca nota că: "Regele Ferdinand, discutabil din atâtea puncte de vedere, a dovedit însă... că este un mare suflet și prin aceasta nu numai că va rămâne, dar se va impune respectului admirațiunii posterității"¹⁹. Hotărârea de a intra în război alături de Antantă și împotriva țării natale i-a impus enorme sacrificii personale, punând mai presus de toate sentimentul datoriei.

Pentru a aprecia la adevărata valoare dramatismul situației, trebuie subliniat că în urma acțiunii lui Ferdinand I, familia de la Sigmaringen nu l-a mai recunoscut ca membru al Casei de Hohenzollern. Fratele său îl consideră trădător al numelui și al armelor, iar Împăratul Wilhelm al II-lea îi retrage decorațiile acordate²⁰. Cum era și firesc, asemenea măsuri au fost de natură a-l afecta profund, însă, după propriile mărturisiri, nu avea să regrete niciodată pasul făcut²¹.

¹⁶ Vezi *Monarhia de Hohenzollern văzută de contemporani. Antologie*, București, 1968, *passim*; *Adevărul despre Regi*, scrieri din literatura română antimonarhică selectate de Virgiliu Ene, București, 1977, *passim*.

¹⁷ Raimond Netzhammer, *op. cit.*, p. 52.

¹⁸ Apud Ion Mamina, *Consilii de Coroană*, București, 1997, p. 77.

¹⁹ I.G. Duca, *op. cit.*, vol. II, Timișoara, f.a., p. 163.

²⁰ Sterie Diamandi, *op. cit.*, p. 16.

²¹ "Neamul Românesc", Iași, an XII, nr. 131, 16 mai 1917.

S-a socotit - cu o notă de evidentă exagerare - că Monarhul ar fi fost permanent influențat în adoptarea celor mai importante decizii politice de către persoanele din anturajul său. Este adevărat că a existat o strânsă colaborare cu Ionel Brătianu, bazată pe afinități în planul democratizării societății românești. De asemenea, în momentele dificile, când prudența și tactul trebuiau să caracterizeze orice declarație oficială, Suveranul a solicitat concursul Reginei Maria.

Înfățișând dramatismul situației din Moldova ca urmare a înfrângerilor suferite în prima parte a campaniei, I.G. Duca sublinia modul admirabil în care Regele a suportat nedreptățile și umilințele²². Nu mai puțin impresionat, corespondentul american al ziarului "Times" remarca atitudinea loială a Suveranilor și credința lor neclintită în victoria Aliatilor²³. Amintindu-și de vizitele întreprinse de Suveran în spitalele ce adăposteau răniți, locotenent-colonelul Radu R. Rosetti menționează despre lungile convorbiri între "țăranul-ostaș și omul înțeleghător ce purta atât de simplu și atât de demn coroana regală..."²⁴.

Astfel de aprecieri nu sunt singulare. În mijlocul privațiunilor războiului, presa ieșeană evidențiază că: "M.S. Regele Ferdinand a urmat drumul drept al datoriei către conștiința sa și către poporul său... s-a pus în fruntea luptei pentru realizarea idealului nostru național. Este un act pe care poporul român îl va prețui întotdeauna în toată înalta lui valoare morală și pe care Istoria îl va reține ca pildă a dragostei și a devotamentului cu care un Suveran a știut să-și servească Țara și poporul său"²⁵.

În momentul în care, la sfârșitul anului 1917, diplomații germani și austrieci, de conivență cu unii politicieni de la București, avansau planuri de înlocuire a dinastiei, Mackensen consemna într-un raport către Împăratul Wilhelm al II-lea că: "... armata română păstrează încă o disciplină severă, iar Regele și Regina au știut, în starea de mizerie a războiului, să-și câștige simpatii"²⁶.

Împlinirea aspirațiilor naționale la sfârșitul anului 1918 a fost de natură a consolida unitatea în jurul Coroanei. O dovadă de simpatie și recunoștință la adresa Suveranilor a constituit-o primirea entuziastă a acestora în provinciile recent eliberate și unite cu România: Transilvania,

²² I.G.Duca, *op. cit.*, vol. I, p. 138.

²³ 1918 *la Români*, vol. II, București, 1983, doc. 298, p. 996.

²⁴ General Radu R. Rosetti, *Mărturisiri (1914 - 1919)*, București, 1997, p. 223.

²⁵ "Mișcarea", Iași, an XI, nr. 181, 12 august 1917; alt cotidian aprecia că: "Regele nostru și-a îmbrăcat haina demnității naționale și a îndeplinit cu sfințenie datoria noastră de onoare", apud "Opinia" Iași, an XII, 15 octombrie 1917.

²⁶ 1918 *la Români*, vol. II, doc. 316, p. 1037.

Bucovina și Basarabia²⁷. Încoronarea Regelui Ferdinand și a Reginei Maria la Alba-Iulia (15 octombrie 1922) nu avea să reprezinte decât o consecință firească a noii situații create.

Admirator al sistemului monarhic englez, Ferdinand I a respectat cu scrupulozitate principiul potrivit căruia: "Regele domnește, dar nu guvernează". Respectându-și cuvântul dat pe front, Suveranul a susținut înfăptuirea reformei agrare și adoptarea votului universal, după cum organizarea noului stat a făcut necesară elaborarea unei Constituții democratice. Toate aceste transformări sunt legate și de numele Regelui Ferdinand, fiind apreciate de contemporani. Nu au fost neglijate nici preocupările culturale și științifice. De pildă, prin sumele oferite de Monarh a fost întemeiată Fundația Universitară "Ferdinand I" la Iași, iar la Cluj s-a inaugurat Universitatea.

Spre sfârșitul domniei, Suveranul a fost nevoit să facă un nou sacrificiu personal: și-a dezmoștenit primul născut, Carol, schimbând ordinea succesiunii la Tron în favoarea lui Mihai, nepotul său minor. La 20 iulie 1927, după o lungă și chinuitoare suferință, a încetat din viață, fiind înmormântat în Biserica de la Curtea de Argeș. El avea să rămână în posteritate cu apelativul de "Ferdinand cel Loial" sau "Ferdinand Întregitorul".

ROI FERDINAND I DE ROUMANIE DE LA PERSPECTIVE DES CONTEMPORAINS

RÉSUMÉ

La personnalité de Ferdinand de Hohenzollern-Sigmaringen, descendant de la branche cadette de la dynastie prussienne, Prince héritier et par la suite Roi de la Roumanie (1914 - 1927) a été analysée de diverses perspectives dans l'historiographie roumaine.

Quand à nous, nous avons essayé, à partir des nombreux témoignages contemporains, de mettre en évidence aussi bien les qualités et les faiblesses de l'homme que la responsabilité du souverain.

Nous avons aussi essayé de relever le fait que le Roi Ferdinand Ier, en dépit de son origine allemande, a soutenu et encouragé les aspirations de la nation roumaine.

²⁷ Maria, Regina României, *Însemnări zilnice (decembrie 1918 - decembrie 1919)*, vol. I, București, 1996, p. 201 și urm.; *Cuvântări de Ferdinand I...*, p. 28 și urm.

RELĂȚII INTERNAȚIONALE

CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNOR DOCUMENTE INEDITE PRIVITOARE LA RELĂȚIILE LUI PETRU CERCEL CU VENETIA (1588)

DE

CRISTIAN LUCA

Evoluția raporturilor Venetiei cu fostul domn al Țării Românești consemna în cursul anului 1588 o schimbare de atitudine, pe deplin explicabilă dacă se au în vedere rațiunile politice care condiționau acordarea oricărui suport unui pretendent aflat acum într-o situație diametral opusă celei în care se găsea în 1581, când i se făcuse o fastuoasă primire în orașul din lagună.

Scăpat, în împrejurări asupra cărora nu avem prea multe informații, din fortăreața Hust, unde fusese încarcerat de către principele ardelean Sigismund Báthory, Petru Cercel petrecuse câteva luni la Cașovia tratând fără succes recuperarea averii sale reținută în 1585 în Transilvania, luând apoi drumul Vienei de unde pornea mai departe spre Venetia, gândind că odată recâștigat sprijinul Serenissimei Republici, al regelui Franței, Henric III și al Papalității, ar fi putut demara cu succes tratativele cu Poarta, spre a recupera tronul Țării Românești¹.

Asupra șederii lui Petru Cercel în orașul Sf. Marcu - în 1588 - și a evoluției raporturilor politice ale Venetiei cu fostul domn muntean, informația documentară nu lipsește, fiind chiar apreciabilă în ceea ce privește conținutul și varietatea sa. Identificarea unor documente inedite, relative la problematica în discuție, vine să aducă noi precizări, capabile să lămurească pe deplin întregul ansamblu de aspecte ce au determinat evoluția relațiilor Venetiei cu Petru Cercel. Investigațiile ce le-am întreprins în fondul de manuscrise italiene al Bibliotecii Naționale Marciana din Venetia au avut drept rezultat recoltarea unor informații

¹ Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul sec. XVI*, Cluj-Sibiu, 1944, p. 78.

care pun într-o nouă lumină conjunctura ce a dus la deteriorarea legăturilor fostului domn muntean cu Serenissima Republică. Sinuozitatea acestor relații politice, altă dată atât de cordiale, nu a fost imprimată doar de situația dificilă în care Petru se găsea la momentul sosirii sale în orașul din lagună - lipsit de sprijinul lui Henric III și devenit indezirabil pentru Poartă - ci și de o sumă întreagă de interese și intrigi întreținute chiar la Venetia, probabil de trimiși ai adversarului său Mihnea Turcitul, și de rudele acestuia, care prin intermediul legăturilor cu persoane influente, poate și demnitari de prim rang ai Serenissimei Republici, încercau să-l discrediteze pe Cercel spre a elimina posibilitatea obținerii oricărui sprijin politic.

Documentele inedite în cauză fac parte dintr-o serie de consemnări anonime reunite în cinci volume manuscrise, înregistrate în inventarele Bibliotecii Marciana sub titlul *Memorie pubbliche della Repubblica Veneta (ovvero Diari degli affari trattati in Senato e delle notizie ivi pervenute) dal 1545 al 1588*, deși fiecare volum în parte are titulatură proprie². Informațiile referitoare la Petru Cercel se regăsesc într-un manuscris miscelaneu din care o parte reprezintă în fapt continuarea din punct de vedere cronologic a celor cinci volume menționate. Acest manuscris este înregistrat cu titlul *Miscellanea storico-politica*³, având numărul de inventar VII 1279 (8886) și cuprinde de la fila 1-146 *Av[v]isi notabili del Mondo et deliberazioni più importanti di Pregadi*, fragmentul care urmează seria de consemnări din amintitele cinci volume manuscrise, acoperind perioada 1587-1588. Unitatea informațională a acestor manuscrise este evidentă și în ciuda numeroaselor lacune se poate lesne observa că urmăresc modelul redacțional stabilit odată cu primele volume ale întregii serii.

Manuscrisul *Miscellanea storico-politica*, ce cuprinde și consemnările de primă importanță *Av[v]isi notabili del Mondo et deliberazioni più importanti di Pregadi*, este o copie de secol XVIII în limba italiană, într-o frumoasă grafie, are ca suport hârtia, format 330 x 220 mm și conține circa 330 file. Este legat în pergament în secolul XIX, fiind înregistrat la anul 1843 ca dată a intrării în fondurile Bibliotecii Marciana, provenient de la nobilul venețian Girolamo Contarini, descendentul uneia dintre marile *famiglie patrizie* ale Serenissimei.

Valoarea acestor documente, înregistrate de autorul anonim al manuscrisului, este apreciabilă, ele constituind un izvor deosebit de

² Pietro Zorzanello, *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, vol. LXXXV (Venezia, Biblioteca Marciana, Mss. Italiani-Classe VII nn. 501-1001), Florența, 1963, p. 95.

³ *Ibidem*, vol. LXXXVII, p. 65.

important, atât prin multitudinea și diversitatea informațiilor, cât și prin tipul acestora, pe care le putem încadra în mai multe registre. Pe de o parte simple relatări de tipul avizelor iar pe de alta consemnări substanțiale din hotărârile Consiliului dei Pregadi, cu întreaga suită de luări de poziție și polemici care au însoțit deliberările acestui for. Pomind de la aceste noi informații, corelate cu sursele cunoscute, se poate reconstitui evoluția raporturilor politice ale lui Petru Cercei cu Venetia, în 1588, urmărindu-se o situație cât mai apropiată de adevărul istoric.

Sosirea lui Petru Cercei la Venetia, la începutul lunii ianuarie⁴ a anului 1588, după o perioadă ce nu înregistrase nici un fel de progres al cauzei sale, va marca o etapă divergentă a relațiilor fostului domn cu Republica Sf. Marcu. Petru ajungea la Venetia într-o situație vizibil deteriorată față de anii dinaintea domniei. Fără a beneficia de sprijinul francez, care i-ar fi oferit avantajul unei susțineri serioase în fața Senatului, urmărit de Poartă pentru neplata tributului și socotit răzvrătit deoarece refuzase prezentarea la porunca sultanului, fugind în 1585 în Transilvania, Petru Cercei pășea în orașul din lagună în condiții dintre cele mai neprielnice, care făceau puțin probabilă orice reușită a demersurilor sale. El ia legătura cu ambasadorul francez la Venetia, de Maisse, spre a-i explica situația reală pe care o traversase de la mazilirea de pe tronul Țării Românești, socotindu-se nevinovat, în pofida acuzațiilor ce i se aduceau de către Poartă, solicitând totodată regelui Franței să se informeze asupra spuselor sale, a căror veridicitate era gata a o garanta cu pretul vieții⁵.

Regele Henric III rămânea totuși rezervat și în ciuda unei scurte recomandări pe care un trimis al său o face în fața Senatului, lăsând să se întrevadă că ar fi bucuros ca Serenissima să-l trateze cu bunăvoință pe Cercei, evită să se pronunțe hotărât asupra unui sprijin politic, această decizie urmând a fi stabilită de către demnitarii venețieni⁶. Cu atât mai puțin suntem îndreptățiți a accepta relatarea lui Savori, care vorbește de așa-zise instrucțiuni pe care Henric III le dă ambasadorului francez la Poartă, Lancosme, și lui François Ponthus de la Planche, spre a iniția contactele necesare în scopul obținerii de la sultan a reînvestirii lui Petru

⁴ Franco Savori, *Memoriale delle cose occorse a me Franco Savori del Signor Benedetto doppo della mia partenza di Genova l'anno 1581 per andar in Valacchia*, apud Ștefan Pascu, *op.cit.*, p. 270.

⁵ Eudoxiu de Hurmuzaki, DIR, vol. I, supl.1, București, 1886, doc. CLV, p. 102 (Scrisoarea ambasadorului francez de Maisse către regele Henric III, trimisă din Venetia la 28 ianuarie 1588, îl informa despre sosirea lui Petru Cercei în oraș și discuția prin care acesta se dezvinovătea în fața acuzațiilor inamicilor săi, exprimându-și dorința de "*recouvrement de son Estat*").

⁶ *Ibidem*, vol. III/1, București, 1880, doc. XIX, p. 453-454.

Cercel în scaunul Țării Românești⁷. Acest lucru pare puțin probabil, dacă nu cumva Sivori a luat drept sigure niște simple promisiuni pe care de Maisse le făcuse în numele regelui său în fața lui Cercel și a secretarului genovez. Astfel se explică de ce același de Maisse insista în favoarea lui Petru Cercel, printr-o scrisoare expedită din Venetia la 4 aprilie 1588, solicitând regelui Henric III: "... seulement que le monde connoisse que Votre Majesté ne l'a point abandonné"⁸, iar suveranul francez, chiar și la 4 iunie 1588, scriindu-i lui Lancosme îi preciza: "... je croyois certainement qu'il avoite perdu tout crédit et reputation à la Porte", accentuând că în pofida dorinței sale de a-l recomanda din nou pe Cercel pentru moment nu voia ca numele să-i fie implicat și dădea instrucțiuni ca orice demers să se desfășoare cât mai discret⁹. Reținerea și lipsa de implicare a regelui francez, în susținerea lui Cercel în perioada șederii la Venetia - în 1588 - par evidente deși diplomații săi au manifestat o atitudine favorabilă față de fostul domn muntean¹⁰, fără a fi însă în măsură a influența poziția Serenissimei în deciziile ce-l priveau pe valah.

În aceste dificile condiții Petru Cercel s-a prezentat dogelui și Senatului spre a-și susține cauza, căutând să obțină suportul politic al Venetiei. Discursul pe care Petru îl ținea la sfârșitul lunii ianuarie a anului 1588 în Consiliul dei Pregadi expunea drept principal deziderat necesitatea sprijinului venețian pentru recuperarea bunurilor sale confiscate în Transilvania, susținând că recomandările Serenissimei Republici erau în măsură a determina măcar restituirea unei părți din avere către fostul proprietar¹¹, oferindu-i astfel acestuia mobilitatea financiară indispensabilă pentru redobândirea tronului Țării Românești. Invocând efectul pe care l-ar fi avut intervenția directă a Venetiei pe lângă principele transilvan, Petru se declara convins că rezultatele nu vor întârzia să apară, dată fiind trecerea de care se bucura Republica în fața lui Sigismund Báthory, ca una dintre puterile europene ce lesne puteau

⁷ Franco Sivori, *op. cit.*, apud Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 270.

⁸ Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. I, supl. 1, doc. CLVI, p. 102.

⁹ *Ibidem*, doc. CLVII, p. 103.

¹⁰ Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din Arhivele din Simancas*, București, 1940, doc. CLXXXV, p. 91 (Don Juan de Carnoza, ambasador spaniol la Venetia, îi raporta la 13 februarie 1588 regelui Filip II: "*Aquí ha venido el Principe de Valacquia [Petru Cercel n.n.]... y que sabe la lingua italiana muy bien... el embaxador de Francea acqui le favorece*").

¹¹ Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III/1, doc. XX, p. 454-455. O consemnare a acestui discurs avem și în *Av[v]isi notabili del Mondo et deliberazioni più importanti di Pregadi* în "Miscellanea storico-politica", Biblioteca Nazionale Marciana - Venetia, ms. ital. VII 1279 (8886), fila 142 r. - 142 v. (vezi Anexa).

beneficia de o asemenea concesiie, cum vedea fostul domn chestiunea înapoierii bunurilor sale¹².

În ciuda asigurărilor, mai degrabă de conveniență, ale dogelui, care exprimase disponibilitatea Senatului de a trata favorabil cauza lui Cercel, răspunsul forului venețian nu avea să întârzie, dovedindu-se însă surprinzător pentru solicitant.

La 16 februarie 1588 Senatul dădea un prim semnal negativ. Prevalându-se de faptul că fostul *Principe di Vallachia* beneficia de sprijinul direct al Papei, care insistase pe lângă principele Transilvaniei în problema recuperării averilor confiscate în 1585, Senatul își declina competența în această afacere considerând inutil orice demers al său, motivând în plus că tratatele cu otomanii împiedicau Serenissima Republică să-i mai îngăduie lui Petru Cercel: "... stare in questa città, nè in altro loco del Dominio nostro"¹³. Această hotărâre, care îmbracă forma unei recomandări - Petru fiind sfătuit să ia "... quella resolutione in questo negotio che possa tornare a maggior beneficio delle cose sue..." - a fost adoptată la capătul unor dezbateri aprinse ale Consiliului dei Pregadi¹⁴. Discuțiile s-au concentrat în jurul obligativității Veneției de a se conforma Capitulațiilor cu Poarta, care prevedeau interdicția de a oferi găzduire răzvrătiților față de sultan, situație în care se găsea și fostul domn muntean ce nesocotise în 1585 ordinul suzeranului său¹⁵. Din analiza atentă a documentelor care au înregistrat polemicile din Senat se conturează o polarizare a interesului demnitarilor venețieni față de problematica în discuție.

Adversar evident al lui Petru Cercel, fostul bail al Serenissimei Republici la Constantinopol, Lorenzo Bernardo, devenit *Savio del Consiglio dei Pregadi*, a fost cel care a stăruit neobosit pentru a urgenta adoptarea unei rezoluții nefavorabile acestuia, aducându-i numeroase acuzații și subliniind în același timp necesitatea respectării tratatelor cu Poarta, acoșduri pe care miza în argumentarea poziției sale¹⁶.

Dintre demnitarii venețieni, Lorenzo Bernardo era cel mai în măsură a cunoaște situația lui Petru Cercel deoarece în calitate de bail îl informase pe Doge despre fuga fostului domn în Transilvania și cunoștea

¹² *Ibidem*.

¹³ Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III/1, doc. XIII, p. 57.

¹⁴ *Av[v]isi notabili...*, fila 142r.-143 v. (vezi Anexa).

¹⁵ C. Esarcu, *Documente istorice descoperite în arhivele Italiei*, București, 1878, p. 11 și urm. (menționează și un articol 26 dintr-un tratat veneto-otoman care stipula obligativitatea extrădării celor ce aduseseră vreun prejudiciu intereselor statelor semnatare ale acordului).

¹⁶ *Av[v]isi notabili...*, fila 143 r.-143 v. (vezi Anexa).

fără îndoială eforturile depuse de Înalta Poartă pentru recuperarea averii pribeagului. În perioada 1585-1587 Bernardo înregistrase și raportase majoritatea informațiilor sosite la Constantinopol despre fostul domn al Țării Românești¹⁷. Însă adversitatea sa față de Petru Cercel nu venea doar din dorința de a impune respectarea Capitulațiilor Veneției cu Poarta, într-un caz în care avea rolul cel mai autorizat, ca bun cunoscător al problemei dezbătute de înaltul for venețian. Foarte probabil ar putea fi o relație directă a lui Lorenzo Bernardo cu un grup de interese care susținea pe adversarul lui Cercel, Mihnea Turcitul. Rudele apropiate ale lui Mihnea II, Mărioara Adorno Vallarga și Francesco Salvaresso, locuiau la Murano¹⁸. Ei întrețineau legături de afaceri cu negustori venețieni¹⁹ a căror influență era cu siguranță destul de importantă pentru a nu-și găsi ecou și în rândul unor persoane publice, poate chiar înalți demnitari ai Serenissimei Republici. Desigur persoana lui Alvise Spà, cel care se ocupa de problemele financiare ale Mărioarei după stabilirea acesteia la conventul San Maffio din Murano, nu spune prea mult dar cu certitudine relațiile rudelor lui Mihnea II erau mult mai vaste²⁰. Nu este exclusă nici intervenția unor trimiși ai lui Mihnea Turcitul, însărcinați cu o misiunea similară celei ce o va întreprinde un an mai târziu Ioan de Marini Poli²¹, care va încerca anihilarea lui Petru Cercel într-un mod surprinzător de asemănător posibilei strategii pusă în practică în 1588, când se reușise cu succes izolarea politică a fostului domn muntean. Ecaterina Salvaresso, cea care îi transmitea periodic prin oameni de încredere importante sume de bani sorei sale Mărioara²², trebuie să fi știut a profita de pe urma legăturilor apropiatilor acesteia cu persoane din ierarhia politică a Republicii Sf. Marcu, spre a-l înlătura pe adversarul a cărui pretendență devenise periculoasă pentru o domnie recâștigată cu prețul atâtor eforturi financiare, cum erau cele făcute de fiul său.

¹⁷ C. Esarcu, *Sumarul documentelor păstrate în Arhiva generală a Veneției*, în RIAF, II, 1884, vol. III, p. 183-184.

¹⁸ Nicolae Ghinea, *La famille de la princesse Catherine Salvaressa. Contribution à la connaissance des relations roumano-italiennes au XVIe siècle*, în RRH, XXII 1983, 4, p. 398.

¹⁹ Nicolae Iorga, *Venezia ed i paesi romeni del Danubio fino al 1600*, în "Scritti storici in memoria di Giovanni Monticolo", Veneția, 1922, p. 302.

²⁰ Nicolae Ghinea, *op.cit.*, p. 394.

²¹ Nicolae Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei în secolul al XVI-lea*, în AAR, seria II, t. XVIII, 1896, p. 93.

²² Idem, *Ospiti romeni a Venezia (1570-1610)*, București, 1932, p. 90 și urm.

Toate aceste manevre politice se derulează pe fondul unei consolidări a poziției lui Mihnea Turcitul pe tronul Țării Românești²³, fapt care i-a permis să-și concentreze toate resursele în plan extern, pentru a contracara încercările lui Petru Cercel de a redeschide competiția pentru domnie. Alimentarea ostilității pe care Petru Cercel o întâmpina la Venetia se poate datora și aportului sfetnicului de încredere al lui Petru Șchiopul, unchiul lui Mihnea Turcitul. Bartolomeo Brutti, marele postelnic al domnului Moldovei și totodată cel mai influent dintre boierii Sfatului domnesc²⁴, s-a folosit la rândul-i de legăturile de rudenie, intervenind foarte probabil pe lângă fratele său Cristofor Brutti, dragomanul Venetiei la Constantinopol. Apropierea dragomanului de familia domnului Țării Românești și încrederea de care se bucura în fața acestuia vor fi hotărâtoare pentru a-l determina pe Mihnea II să-și încredințeze propriul fiu, pe Radu, lui Cristofor Brutti, când odată cu mazilirea a trecut la islamism²⁵.

Ecaterina Salvaresso și fiul său aveau relații cordiale cu înalți demnitari venețieni, între care o serie de foști baili ai Serenissimei Republici în capitala Imperiului Otoman²⁶, folosindu-se cu siguranță și de toată influența exercitată de Bartolomeo Brutti la Înalta Poartă iar de fratele acestuia la Venetia prin intermediul legăturilor cu bailul pe care îl slujea ca dragoman la Constantinopol.

Beneficiind de toate aceste premise favorabile, Mihnea Turcitul a știut fără îndoială să profite de oportunitatea de a-și combate adversarul nu numai la Poartă²⁷ ci și la Venetia, unde relațiile rudelor sale au întreprins tot ceea ce era posibil spre a câștiga de partea domnului Țării Românești pe demnitarii venețieni, apelând fie la influența directă fie punând în circulație informații tendențioase în măsură a face și mai dificilă șederea lui Petru Cercel pe teritoriul Serenissimei Republici.

²³ Căsătoria nepoatei Doamnei Chiajna, Velica, cu Vlad, nepotul lui Petru Șchiopul și văr al lui Mihnea Turcitul, a reprezentat împăcarea dintre mihnești și mircești, anulând pretenția la tronul Țării Românești a descendenților lui Mircea Ciobanu; pentru datele problemei vezi Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 217; Nicolae Iorga, *Un pact de familie și o nuntă domnească în 1587*, în AAR, seria III, t. XII, 1932, p. 28.

²⁴ Virgil Apostolescu, *Un aventurier apusean la curtea lui Petru Șchiopul: Bartolomeo Brutti*, în AIIAI, XVIII, 1981, p. 569.

²⁵ Nicolae Ghinea, *Un contributo romeno al restauro di un monumento medievale veneziano*, în "Studi veneziani", nuova serie, XVIII, 1989, p. 309 și n. 29.

²⁶ Nicolae Iorga, *Ospiti romeni...*, p. 67-68.

²⁷ Intrigile lui Bartolomeo Brutti la Poartă au dus în cele din urmă la suprimarea lui Petru Cercel: vezi Andrei Pippidi, *Quelques drogmans de Constantinople au XVIIe siècle*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 142 și n. 64.

Exponent al acestui grup de interese pare să fi fost chiar și Lorenzo Bernardo, având în vedere nu atât virulența discursurilor prin care s-a pronunțat împotriva acordării dreptului de azil lui Petru Cercel cât mai ales abilitatea manevrării unor informații false, spre a-i determina ne membrii Consiliului de Pregădi să se pronunțe negativ în chestiunea solicitărilor exprimate de fostul domn al Țării Românești²⁸.

Hotărârea ultimativă a Senatului, care la 18 februarie 1588 îi cerea lui Petru să părăsească în termen de trei zile orașul²⁹, era motivată de existența Capitulațiilor cu Imperiul Otoman, ce nu admiteau prezența pe teritoriul Republicii a celor indezirabili pentru Poartă. Cu toată intervenția nunțului papal, care a susținut cu hotărâre cauza lui Cercel, deși în prealabil Consiliul s-a limitat doar a adresa un *amorevole avvertimento*³⁰ fostului domn muntean, a revenit apoi pronunțându-se prin vot pentru îndepărtarea lui din provinciile Serenissimei.

Dezbaterile au fost aprinse iar hotărârea defavorabilă pentru Cercel a fost luată la capătul a două runde prin votul ce a urmat discuțiilor³¹. Fostul bail Lorenzo Bernardo a expus pe larg rațiunile care nu îndreptăteau Venetia să-i permită lui Petru Cercel șederea pe teritoriile sale, invocând necesitatea respectării Capitulațiilor cu Poarta. Strecurând între argumentele sale informații de natură a-l compromite pe fostul domn al Țării Românești în fața demnitarilor venețieni, Bernardo afirma în ședința Senatului din 16 februarie 1588 că Petru Cercel nu plătise niciodată tributul datorat Porții³² în perioada domniei iar la 18 februarie adăuga că este cu neputință a i se permite să rămână chiar și incognito la Venetia, deoarece era mult prea cunoscut, în plus își avea reședința în ghetoul evreiesc, unde se afla în compania creditorilor evrei pe care îi cunoștea de la Constantinopol, organizând petreceri zgomotoase în casa în care locuia³³.

²⁸ *Av[v]isi notabili...*, fila 143 r. - 145 r. (vezi Anexa).

²⁹ Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III/1, doc. XV, p. 450-451.

³⁰ *Ibidem*, doc. XIV, p. 450.

³¹ *Av[v]isi notabili...*, fila 144 r. - 145 r. (vezi Anexa).

³² *Ibidem*, fila 143 r.; informația este cu atât mai voit tendențioasă întrucât cel care o vehicula era unul dintre cei care cunoșteau cu exactitate evoluția raporturilor lui Petru Cercel cu Poarta. Ca bail al Veneției la Constantinopol, Lorenzo Bernardo nu putea să nu aibă informații despre faptul că domnul Țării Românești achitase tributul datorat Înaltei Porți pentru anul financiar 1583/1584, cf. Mihai Maxim, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al veacului XVI*, în SMIM, XII, 1994, p. 31-32; Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1994, p. 213.

³³ *Av[v]isi notabili...*, fila 144 v. (vezi Anexa).

Exagerarea evidentă care plasa reședința lui Cercele în *Ghetto Vecchio* este iarăși vădit tendențioasă, de vreme ce găzduirea unui creștin de către evrei era un fapt incompatibil cu statutul acestora³⁴ și un mijloc în plus de a-l discredita pe pretendentul valah. Locuința lui Petru Cercele era de fapt situată în apropierea ghetoului, în palatul Cà Pozzo din cartierul Cannaregio³⁵, unde se stabilise împreună cu secretarul său - genovezul Franco Sivori - și câțiva slujitori.

Din consemnările dezbaterilor Consiliului dei Pregadi distingem și conturarea unei poziții moderate, care se opunea atitudinii dure promovată de Lorenzo Bernardo. Exponentul acesteia este Marc Antonio Barbaro, fost bail³⁶ al Venetiei la Constantinopol în perioada confruntării de la Lepanto și mai apoi Procurator di San Marco³⁷, una dintre cele mai înalte demnități ale statului. El a solicitat în cele două reuniuni, din 16 și 18 februarie 1588, să se încerce a se adopta o decizie rezonabilă care să nu afecteze interesele Serenissimei Republici dar în același timp nici demnitatea fostului domn valah³⁸. Intervențiile lui Marc Antoniu Barbaro în Senat au fost în măsură a-l determina pe Lorenzo Bernardo, neobositul adversar al lui Petru Cercele, să accepte în ultimă instanță o soluție de compromis prin care "... principele Valahiei [Petru Cercele n.n....] nu trebuia în mod explicit să plece, dar în cazul în care ar fi cerut protecție publică nu ar fi avut"³⁹.

Propunerea a fost respinsă de membrii Consiliului dei Pregadi, care au votat cu o largă majoritate adoptarea unei hotărâri ce îi cerea "... să plece în termen de trei zile..." din oraș⁴⁰. O zi mai târziu, la 19 februarie, secretarul Camillo Ziliol venea la Cà Pozzo, fiind însărcinat de Senat să-l înștiințeze pe Cercele asupra rezoluției ce se adoptase în privința solicitărilor sale⁴¹. Imobilizat la pat din cauza unei crize de gută, Petru

³⁴ Ruggiero Romano, Corrado Vivanti (coord.), *Storia d'Italia*, vol. III, Torino, 1974, p. 403.

³⁵ Ramiro Ortiz, *Venezia e la Rumania*, extras din "Atti della XXVI Riunione della Societa Italiana per il Progresso delle Scienze", Venetia, 1937, p. 15; Giuseppe Tassini, *Curiosità veneziane ovvero origini delle denominazioni stradali di Venezia*, ed. Lino Moretti, Venetia, 1970, p. 523; Giuseppe Cristinelli, *Cannaregio, un sestier di Venezia (La forma urbana, l'assetto edilizio, le architetture)*, Venetia, 1987, p. 105-106.

³⁶ Francesco Molin, *Memorie del N.H.S. Francesco Molin di S. Marco. Delle cose successe a suoi tempi in Venezia dal MDLVIII al MDXCVIII, trascritta dalla copia del MDCXXI fatta da Francesco Matteuzzi*, Biblioteca Nazionale Marciana - Venetia, ms.ital. VII 110 (8612), fila 67.

³⁷ Gian Carlo Sivos, *Libro dei Procuratori di San Marco*, Venetia, 1723, p. 43.

³⁸ *Avvjisi notabili...*, fila 143 r., 144 r. (vezi Anexa).

³⁹ *Ibidem*, fila 145 r. (vezi Anexa).

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III/1, doc. XXI, p. 455-456.

și-a manifestat surprinderea față de modul în care Consiliul îi tratase cererile, precizând că pentru moment era în imposibilitate de a părăsi orașul din cauza problemelor de sănătate, dar nădăjduia ca îndată ce va primi informații de la agenții săi, angrenați în negocieri la Poartă pentru recuperarea tronului Țării Românești, să fie în măsură a respecta hotărârea Senatului⁴².

În martie⁴³ 1588 Petru Cercel părăsea Venetia îndreptându-se spre Roma, unde ajungea în a doua jumătate a lunii după o trecere prin Loretto⁴⁴. Primit cu multă bunăvoință de Sixt V, Petru insistă pentru o intervenție a Sfântului Scaun pe lângă principele Transilvaniei, spre a i se restitui averile ce-i fuseseră confiscate. În acest sens Papa îi scrie la 12 mai lui Sigismund Băthory⁴⁵ și marelui cancelar al Coroanei⁴⁶, Jan Zamoyski, la care urma să ajungă cardinalul Hanibal Aldobrandini. Pentru a beneficia de bunele oficii ale trimisului papal în Polonia, Petru Cercel și secretarul său, genovezul Franco Sivori, intervin personal pe lângă acesta iar epistolele cardinalilor Rusticcuci și Laureo Mondevi îi recomandau de asemenea călduros lui Aldobrandini pe fostul domn muntean⁴⁷.

Paralel cu demersurile diplomatice, menite a determina recuperarea averilor lui Cercel, agenții săi la Constantinopol încercau să găsească pe creditorii și demnitarii otomani dispuși să-l sprijine în pretendența la tronul Țării Românești. Un raport al bailului venețian la Poartă, Giovanni Moro, îl informa pe Doge la 22 martie 1588 că: "... Petru Voievod [Cercel n.n.] acum se pare că încearcă să fie din nou repus [în scaun] și cel mai mare impediment pe care îl are este pentru că se găsește lipsit de bani... [și după] cum înțeleg de la cine tratează afacerea sa [aici], trebuia să se regăsească în puține zile în acest oraș..."⁴⁸.

⁴² *Av[v]isi notabili...*, fila 145 v. - 146 r. (vezi Anexa); C. Esarcu, *Documente...*, p. 12.

⁴³ Dintr-un raport datat 18 martie 1588, trimis de ambasadorul spaniol la Venetia, Juan de Carroza, către regele Filip II, aflăm că Petru Cercel părăsise laguna în a doua jumătate a lunii: "*Ayer partiò el Principe de Valaquia [Petru Cercel n.n.] ... para Nuestra Señora de Loreto y despues a Roma, donde desina tractar con el favor de Su Santidad algun acordio con el Principe de Transilvania*". (Al. Ciorănescu, *Documente...*, doc. CXCI, p. 92).

⁴⁴ Franco Sivori, *op. cit.*, apud Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 271.

⁴⁵ Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III/1, doc. XVI, p. 451.

⁴⁶ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 80 și n. 286.

⁴⁷ Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III/1, doc. XCI, p. 105-107; Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 80 și n. 287.

⁴⁸ "... *Pietro Vaivoda... hora pare che tenti di esser di novo rimesso et il maggio impedimento che ha è perchè si trova povero de danari... come intendo da chi tratta il*

Încă din 20 februarie la Veneția erau cunoscute încercările întreprinse la Poartă de oamenii fostului domn al Țării Românești, după cum preciza și raportul ambasadorului spaniol Juan de Camoza, care menționa negocierile trimișilor lui Petru Cercele "... a Constantinopla donde espera, con el favor de Francia, ser puesto en estado..."⁴⁹. De Maisse îi scria la 4 aprilie regelui Henric III despre intenția lui Petru de a merge la Constantinopol, unde cu ajutorul vizirului, care îl asigura de protecția sa, urmărea să primească reînvestirea din partea sultanului⁵⁰. Deși la 1 iunie 1588⁵¹ regele Franței îi transmite ambasadorului său la Poartă, Lancosme, instrucțiuni spre a-l susține cu discreție pe Cercele, implicarea hotărâtoare a lui Henric III în sprijinul pretendentului muntean va interveni abia la începutul anului următor, când scrisorile suveranului francez către același diplomat angajau efectiv și persoana sa precizând: "... ferez de ma part tous les offices que vous purrez pour luy..."⁵².

Aflându-se în mare lipsă de bani, fără să dețină resursele financiare capabile să-i faciliteze legătura directă cu unii dintre demnitarii otomani, dispuși să-l susțină în fața sultanului în schimbul unor substanțiale peșcheshuri, Petru Cercele stăruia pe lângă cancelarul Zamoyski transmitându-i la 1 iunie 1588 o nouă scrisoare, cu rugămintea de a interveni pe lângă Sigismund Báthory în chestiunea aceluiași averi confiscate de ardeleni⁵³. La 20 iunie același an Petru îi scrie și nunțului Anibale di Capua, la care ajungea trimisul său Giovanni Battista Mercato, cu rugămintea de a se îngriji de negocierile privitoare la recuperarea bunurilor reținute în Transilvania⁵⁴.

Către sfârșitul anului 1588 Petru Cercele reușea să revină din nou în atenția sultanului prin darurile împărțite la Poartă în intenția de a recăpăta tronul Țării Românești. În septembrie el trimitea sultanului, prin intermediul lui Ibrahim Pașa, 20000 de scuizi și un diamant de mare valoare⁵⁵, care "... i-a plăcut foarte mult..." lui Murad III, după cum raporta la 1 octombrie bailul Giovanni Moro⁵⁶. Ambasadorul francez la Constantinopol îl asigura pe Cercele, în ultima parte a anului 1588, că

suo negotio doveva ritrovarsi tra pochi giorni in contesta città" (Hurmuzaki, *op.cit.*, vol. IV/2, București, 1884, doc. LXXIV, p. 136).

⁴⁹ Al. Ciorănescu, *op.cit.*, doc. CXC, p. 92.

⁵⁰ Hurmuzaki, *op.cit.*, vol. I, supl. 1, doc. CLVI, p. 102.

⁵¹ *Ibidem*, doc. CLVII, p. 103.

⁵² *Ibidem*, doc. CLIX.

⁵³ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. III, București, 1931, doc. 81, p.134-136.

⁵⁴ *Ibidem*, doc. 82, p. 137.

⁵⁵ Hurmuzaki, *op.cit.*, vol. IV/2, doc. LXXV, p. 136-137.

⁵⁶ *Ibidem*, doc. LXXVI.

întreaga afacere a recuperării domniei se derula favorabil, în afara beilerbeiului Greciei nefiind nici o piedică în calea rezolvării pozitive a cauzei⁵⁷.

Pe ansamblu, situația raporturilor lui Petru Cercel cu Venetia, în 1588, suferă o mutație importantă, date fiind împrejurările celei de-a doua prezențe a pretendentului muntean în orașul din lagună. Devenit indezirabil pentru Poartă, Petru pierduse sprijinul Franței care nu se mai implica hotărât în susținerea sa, cel puțin în perioada șederii la Venetia, dacă nu chiar până la începutul anului următor. În plus adversarul său Mihnea Turcitul a profitat pe deplin de legăturile pe care rudele sale le aveau la Venetia, influențând prin diverse mijloace crearea unei opinii defavorabile lui Petru Cercel și a unui climat de nesiguranță a acestuia în oraș, fapt ce de altfel s-a reflectat și în dezbaterile Senatului relative la fostul domn al Țării Românești. Nu este exclusă nici prezența la Venetia a trimisului domnului muntean Mihnea II, ruda sa prin alianță Ioan de Marini Polli, care ar fi putut încerca prin bani și relațiile cu diverși negustori venetieni să discrediteze pe Cercel. Lipsa unor asemenea manevre, jocuri de interese și influențe nu ar explica virulența demnitarului venetian Lorenzo Bernardo și nici informațiile false pe care cu abilitate le-a adus drept argumente spre a convinge Senatul de necesitatea îndepărtării fostului domn muntean din posesiunile Republicii Sf. Marcu. La adăpostul hotărârii de a respecta cu scrupulozitate Capitulațiile cu Poarta, înaltul for al Serenissimei a dat curs, voit sau nu, unor mărunte interese politice, care urmăreau izolarea diplomatică a lui Petru Cercel.

După cum o dovedesc documentele inedite, dincolo de vădita preocupare de a menaja relațiile veneto-otomane, este foarte probabil ca deliberările Consiliului dei Pregadi să fi venit în întâmpinarea unor interese personale admirabil camuflate în rațiuni de stat. Cu toată dorința afișată de a respecta întocmai înțelegerile cu Înalta Poartă, este de necrezut ca Venetia să nu-și fi putut permite să ignore obligativitatea remiterii lui Cercel către otomani, așa cum prevedeau Capitulațiile, însă prevalându-se de această obligație Senatul a adăugat-o, probabil fără a sesiza, unor necesități din care transpar cerințe politice independente de acordurile externe ale statului. Tocmai de aici rezultă adversitatea fâțișă manifestată de Lorenzo Bernardo față de Petru Cercel, căci el recurge în a-și impune opinia în fața Consiliului nu numai la interesul de stat ci și la argumentări voit eronate: cum sunt cele referitoare la neplata tributului, fixarea reședinței în ghetou, fără a mai vorbi de încercarea de a

⁵⁷ Franco Sivori, *Memoriale...*, apud Ștefan Pascu, *op.cit.*, p. 273.

minimaliza statutul fostului domn al Țării Românești, văzut asemenea unor personaje implicate în diferende cu Poarta pentru afaceri private⁵⁸.

Deteriorarea raporturilor lui Petru Cercel cu Venetia își găsește explicație în însumarea tuturor acestor factori defavorizanți, care converg spre o progresivă slăbire a poziției sale în competiția cu Mihnea Turcitul. Lipsa unor posibilități financiare, în măsură să acopere corupția generalizată de la Înalta Poartă și să închine balanța în favoarea sa, precum și dispariția susținerii franceze, în urma asasinării lui Henric III, vor însemna în 1589 sfârșitul visului lui Petru Cercel de a-și recupera tronul.

Din 1588 el nu a mai însemnat prea mult pentru Venetia, ce a evitat consecvent să se mai implice în tentativa sa de a accede la domnia Țării Românești, devenind un personaj problematic pe care Serenissima Republică a căutat să îl determine să renunțe la solicitările de susținerea politică, menținându-se totodată pe o poziție rezervată ce-i reducea la minimum implicarea în chestiunile pretendentului muntean.

⁵⁸ *Av[v]isi notabili...*, fila 143 v., se amintesc problemele provocate la Constantinopol de o serie de personaje între care un anume Scamoli. În două dintre volumele manuscrise ale ciclului *Memorie pubbliche...*, am identificat scurte consemnări asupra situației acestui personaj. El fusese încarcerat la Constantinopol pentru neplata unor credite pe care le angajase în împrejurări ce nu ne sunt cunoscute, probabil având drept garant pe dragomanul Venetiei, Cristofor Brutti. Compărând în fața Divanului otoman pentru a discuta despre diverse solicitări ale Serenissimei Republici, Cristofor Brutti este reținut spre a fi determinat să achite datoriile lui Scamoli, fiind în cele din urmă eliberat doar la intervenția bailului, care acoperă suma cerută de Poartă și numeroase alte peșcheshuri demnitarilor otomani ce s-au ocupat de această problemă. Din punct de vedere juridic comparația cu situația și statutul lui Petru Cercel este neavenită întrucât poziția sa în raporturile diplomatice veneto-otomane depășea nivelul unor dispute relative la persoane private angajate în diferende financiare, pretendentul valah făcând obiectul unor relații distincte, tratabile din considerentele rațiunilor de stat și în conformitate cu legăturile interstatuale care reglementau aceste interese ale Venetiei. Asupra "afacerii" Scamoli și a implicațiilor acesteia în ceea ce privește relațiile veneto-otomane vezi: *Memorie pubbliche dal 1578 sino 1586. Materia ristretta delle cose solam(en)te degne di memoria seguite nelli sud(det)ti anni*, Biblioteca Nazionale Marciana - Venetia, ms. ital. VII 811 (7299), fila 485, 492 și 514; *Memorie storiche appartenenti alla S(erene)s(si)ma Repubblica di Venezia*, Biblioteca Nazionale Marciana - Venetia, ms. ital. VII 1277 (8535), fila 203, 224, 228, 230. [Acest manuscris VII 1277 (8535) este a doua parte a volumului manuscris IV, nr. inv. VII 811 (7299) mai sus amintit, din seria de cinci volume *Memorie pubbliche...* n.n.].

ANEXA

Av[v]isi notabili del Mondo et deliberazioni più importanti di Pregadi

I

Alli 16 detto [febbraio] [1588] in Pregadi

Fu letta una esposizione del Principe di Valacchia fatta in Camera dal Ser(enissi)mo Principe, con li consiglieri, la quale in sostanza diceva così: che si rallegrava grandemente vedere Sua Ser(eni)tà in buon Stato di Salute, come La lassò al Suo partire insieme con quelli Sig(no)ri Illustrissimi, et pregava al Sig(no)re Iddio per compita prosperità di Sua Ser(eni)tà, che lui haveva travagliato molto, com[e] quelli Principi che sono indebitamente scacciati dal Suo Stato hereditario per persecutione de suoi inimici. Che Lui partendosi dal Suo Stato fracassato, l'hanno insieme col suo portato via quello che il Sig(no)re Turco et gionto in Transilvania fülle tolto il tutto che importava, più di mezo millione d'oro, ch'era passato a Roma et favorito da Sua Santità de ogni favore et anco d'uno Breve per il Principe di Transilvania, per farli ricuperare il suo, era venuto in questa Città per starvi con buona gratia di Sua Serenità, sino che anderà à Costantinopoli. Il Ser(enissi)mo Principe le rispose che fosse benvenuto et che era veduto volentieri da questi Sig(no)ri Eccellentissimi et da ogni uno si rallegrava vederlo sano, ma compativano del suo travaglio. Lui soggiunse: Io voglio dire anco questo; sapendo che Io parlo con un Principe benigno et cortesissimo et che solleva ogni uno quando puole in ogni suo bisogno, Io prego la Serenita Vostra che mi faccia gratia di scrivere al Principe di Transilvania una buona lettera et mandarla per uno Corriero di San Marco, pregandolo quel Principe ad haver per raccomandato la causa Sua et farle recuperare quello che li è stato tolto. A che il Ser(enissi)mo Principe rispose che quelli Sig(no)ri saranno insieme et se Le darà quella maggior satisfattione che sia possibile, et così si licentiò il Collegio, però molto prima al venire suo de qui l'haveva apresentato secondo l'ordinario de cose da mangiar refrescative.

Il Collegio tutto proponeva che fatto venire il Sud(det)to Principe in Collegio, le fusse fatto leggere che quanto alla Lettera dimandata, noi desideremo darle ogni satisfattione, ma non havendo alcun commercio con quel Principe, et havendo il Papa scritto Lui un suo Breve a quel Principe, stimamo ogni nostro offitio soverchio, restando però con ardente desiderio di farle sapere ogni servitio et appresso non potendo noi tenere de qui nella nostra Città alcuno che sia suddito o Carazzaro del Signor contra la sua volontà, stante la Capitulatione che habbiamo con quel Sig(no)re, sarà bene che Sua Signoria pensi alle cose sue per liberare sé et noi di qualche pericolo; a questa ultima parte il Pregadi fece grandissimo motto sì che non si poteva acquiettare.

Di subito il Collegio fece leggere la Capitulatione col Signor Turco, la quale dicono che reciprocamente si fusse tenuti di dare ogni suddito o Carazzaro che havesse fato danno homicidij o ladronezzi nel stato di quel Principe che dimanda. A questo il Pregadi gridando diceva che ciò s'antivedeva de Sudditi persone private e non de Principi. E contradisse M(es)s(e)r Marc'Antonio Barbaro Cavallier Procurator, dicendo che la Capitulatione non comprendeva simil persone, che non era di dignità o decoro licentiar un Principe prima accettato così gratiosamente et con donni, che era contra la libertà della Città, et che finalmente il mandarghe a dire questo per un Secretario della Cancelleria (perché così li Savij havevano regolato) si disdiceva grandemente.

Rispose M(es)s(e)r Lorenzo Bernardo, Savio del Consiglio, et disse che il Signor Turco ha in Europa tre Provintie che lassa governare come in Feudo overo Carazzo a quelli che sono Principi di quel primo sangue, dandolo però a chi lui piace. Che costui col mezzo dell'Amb(asciato)re di Francia ottenne questo Governo della gran Vallacchia per cecchini 75 m(ille) et andando vi stette tre anni non pagando mai il Carazzo, finalmente fuggì portando, come lui dice, mezzo milion[e] d'oro. Che Turchi volevano che l'Ambasciatore di Francia pagasse, dicendo de haverli dato questo Governo ad instantia di quel Regno et li fu da fare assai.

Il Sig(no)r li mandò dietro persone per ritenerlo, et non fu a tempo. Hora repplicando disse che quando Turchi scopriranno che costui sia a Venetia, lo vorranno nelle mani in virtù della Capitulatione. Costui è Carazzaro, et ha robbato al Signor et quando non se ghe darà vorrà in ogni modo che si paghi il danaro, perché diranno che lo ha portato a Venetia, che si consideri quanti travagli ingiusti, indebiti si patisce ogni giorno a Costantinopoli per causa de garbugli simili Emrin dai Zambellotti, Scamoli, Bossinesi, Maltesi et simili altri. Che costui è ladro del Signor, che lo confessa per la Sua scrittura, ne vale a dire che altre

volte sia stato à Venetia et ben trattato et imprestatoli 800 Talleri, perche a quel tempo non era in disgratia del Signor, né conosciuto Carazzaro, né haver rubbato et che ora è in stato molto differente.

Replicò M(es)s(e)r Ferigo Sanudo che le cose dette per il Bernardo sono molto considerabili et che però sarà bene fare la risposta solo quanto alla parte della lettera, facendolo per un Notaro della Cancellaria, acciò non venghi nelli Congressi publici, et poi, doppio qualche giorno, con destro modo licentiarlo. Rispose M(es)s(e)r Alvise Zorzi, Savio del Consiglio, che questo arricordo non era a proposito, perché non bisognava tenerlo più acciò non si sapesse a Costantinopoli et si poteva correre qualche pericolo, che ogn'uno conosce.

De parte	55
de non	12
no[n sinceri]	113
Iterum	
de parte	51
de non	8
no[n sinceri]	125

Et non fu preso cosa alcuna, remettendo ad un'altro Conseg(li)o.

(Biblioteca Nazionale Marciana, Venetia, ms. ital. VII 1279
(8886), fila 142 r.-144 r, copie) •

II

Alli 18 detto[febbraio] [1588] in Pregadi

S'entrò poi nella materia del Principe della Vallacchia chiamato Pietro Voivoda et tutto il Collegio proponeva quell'istesso dall'altro Pregadi, nominando però la Capitulatione con Turchi. A questo s'oppose il Procurator Barbaro, il quale parlò assai lungamente, et finalmente consentì che non era bene che costui stesse a Venetia, ma che quel modo di licentiarlo non li piaceva et non conteneva dignità publica.

Le rispose M(es)s(e)r Lorenzo Bernardo, Savio del Consiglio, et parlò lungamente, facendo leggere molte scritture, et la capitulazione, la quale diceva queste parole:

S'alcuno mio Carazzaro Suditto le vien, o altro robbarà nel mio Stato, non debba esser accettato nel Stato della Sig(no)ria et è contra, et se stando sarà dimandato debba esser dato con tutta la robba.

Diceva lui: l'habbiamo accettato, questo è stato errore, ma scusabile assai, non potendosi sapere il suo furto; a provvedere a questo male bisogna licentiarlo, acciò non segua quello errore dimandandolo il Sig(nor) Turco et parlo molto longamente.

Le rispose M(es)s(er) Marco Venier, fuori di Collegio, il quale disse che anco il licentiarlo portava gran[de] pericolo, perché Turchi diranno che noi li habbiamo fatto perder l'huomo et il tesoro, et diranno che non si doveva accettarlo, ma doppo accettato non licentiarlo, ma darlo in mano a loro et che però si pensasse bene. Rispose il Cappello Savio di Terraferma et non fu udito, strepitando il Pregadi per varietà de pareri, si mandó la parte.

De parte	83
de non	16
no[n sinceri]	153
Iterum	
de parte	79
de non	8
no[n sinceri]	113

Tornò M(es)s(er) Lorenzo Bernardo Savio del Consiglio, in renga et disse che periculum est in mora, che bisognava rissolversi quella sera in ogni modo, disse che costui è Notorio a Venetia, habita per mezzo il Ghetto, ha fatto quel Carneval Comedie in casa sua, che hebrei lo serviva a Costantinopoli et che bisognava licentiarlo in ogni modo, fece leggere di novo la parte, la quale era acconcia assai, non nominando li Capitoli con Turchi, ma dicendole che avertisse bene, che lui come ho detto, havendo molti inimici, li potrebbe dare qualche travaglio, in somma, che si consigliava a prendere qualche buona rissoluzione alla cosa et persona sua, dicendole alcune forme di parole che lui poteva intendere che il non era licenziato per espresso, ma in caso fosse dimandato non haverebbe la protezione publica.

Li Consiglieri missero un scontro, che le fosse fatto intender che per convenienti rispetti dovesse in termine di 3 giorni partire di questa Città.

De Consiglieri	12
Savij	153
de non	6
no[n sinceri]	<u>28</u>
	996[?]

Fu comandato stretta credenza per essere et haversi anco detto in renga cose di molto momento.

Notta che questa risposta doveva esser fatta à detto Principe per un Segretario de Pregadi.

(Biblioteca Nazionale Marciana, Venetia, ms. ital. VII 1279 (8886), fila 144 r. -145 r., copie).

III

Alli 25 detto [febbraio][1588] in Pregadi

... Fu letta l'espositione e vero risposta del Sig(no)re Pietro Voivoda, già Principe della Valacchia, tolta dal Segretario Ziliol, che essendo andato da questo Sig(no)re l'haveva ritrovato in letto, le lassò la rissoluzione del Senato; il qualle ringratiò infinitamente l'humanita et benignità di Sua Serenità, in haverle fatto comunicare la sua volontà, disse appreso che non sapeva credere, perché questi Sig(no)ri non volessero scrivere al Transilvano in Sua favore, essendo questa Republica Grande Principe, stimata assai da quel Sig(no)r, et che era certo che haverebbe fatto gran stima di questa lettera, ma poi che così era volontà di questi Signori, che s'acquieta et si valerà solo del Breve del Papa.

Quanto all'altro capo, ringratiava assai di novo sua Seren(i)tà dell'avvertimento amorevole che l'haveva dato, ma in risposta diceva che sua Ser(en)i)tà stasse sicura, che per causa sua non haverebbe da Costantinop(o)li alcun travaglio, perché il negotio suo si trattava molto favorevolmente per sé, atteso che si come il Bellerbei della Grecia, altre volte suo inimico, l'haveva fatto suo amico, fa ogni buon offitio per lui, ma però si tratta di dare al Signore 100 m(ille) Cecchini, acciò lo ritorni al loco suo et lui per avvantaggiarsi procura di ridurre questa summa in Cecchini 60 m(ille) et alle prime lettere da Costantinopoli haverà dalli Agenti suoi qualche aviso della rissoluzione del negotio come lui spera; ma tornò a dire che Sua Serenità non dubitasse punto de havere alcun travaglio per causa sua, ringratiando di novo li Ecc(elentissi)mo Senato, soggiungendo: voi Sig(nor) Segretario vedete come io stò, son[o] con la podagra infermo, fra pochi giorni compariranno lettere da Costantinopoli et Io prenderò rissoluzione del tutto; et così il Segretario si licentiò.

(Biblioteca Nazionale Marciana, Venetia, ms. ital. VII 1279 (8886), fila 145 v. -146 r., copie)

TRADUCERE:

INFORMAȚII NOTABILE DIN LUME ȘI DELIBERĂRILE CELE MAI IMPORTANTE ALE SENATULUI

I

În ziua de 16 [februarie 1588] în Senat

A fost citită o dare de seamă a principelui Valahiei¹, întocmită în Camera Serenissimului Principe² cu consilierii, care în esență spunea astfel: că se bucura foarte mult la vederea Serenității Sale în bună stare de sănătate, cum îl lăsase la plecarea sa împreună cu acei prea cinstiți domni și se ruga la Domnul Dumnezeu pentru deplina prosperitate a Serenității Sale; că el mult se chinuise, precum acei principii ce sunt pe nedrept alungați din statul lor ereditar, din pricina prigonirilor dușmanilor. Că plecând el din țara sa năpăstuită, a fost ducând împreună cu ale sale ceea ce [era] al sultanului³ și ajungând în Transilvania i-a fost luat tot ceea ce avea mai de pret, mai mult de jumătate de milion aur, trecând [pe] la Roma și cinstit de Sanctitatea Sa⁴ cu întreaga protecție și de asemenea cu o Brevă pentru principele Transilvaniei⁵, spre a-l ajuta să-și recapete bunurile, venise în acest oraș spre a rămâne, cu bunăvoința Serenității Sale, până ce va merge la Constantinopol. Serenissimul principe îi răspunse că e binevenit și că era [re]văzut cu plăcere de acești prea cinstiți domni⁶ și fiecare se bucură să-l vadă sănătos, compătimentindu-l însă pentru suferința sa. El adaugă: eu mai vreau să spun și aceasta: știind eu că vorbesc cu un principe binevoitor și foarte curtenitor și care alină, când poate, pe oricine în oricare strâmtoare a sa, rog pe Serenitatea Voastră să-mi facă plăcerea de a-i scrie principelui Transilvaniei o scrisoare favorabilă și de a i-o trimite printr-un curier din San Marco, cu rugămintea spre acel principe de a se îngriji de pricina sa și de a-l ajuta să recapete ceea ce acolo i-a fost luat. La care Serenissimul principe

¹ Petru Cercel (1583-1585).

² Dogele Pasqual Cicogna (1585-1595).

³ Murad III (1574-1595).

⁴ Sixt V (1585-1590).

⁵ Sigismund Báthory (1581-1597), (1598-1599), (1601-1602).

⁶ Membrii Consiliului dei Pregadi.

răspunse că acei domni se vor întruni și îi vor da cea mai mare satisfacție cu putință și astfel se încheie [ședința] Senatului, dar mult înainte de venirea sa aici îl serviseră după obicei cu mâncăruri proaspete.

Întregul Senat propunea ca odată venit sus-numitul principe în Senat, să i se citească, că, în ceea ce privește scrisoarea cerută, noi am dori întru totul să-i dăm orice satisfacție, dar cum noi nu avem nici o legătură cu acel principe și cum Papa îi scrisese el însuși o Brevă acelui principe, socotim orice demers al nostru de prisos, rămânând însă cu arzătoarea dorință de a-l încunoștiința de orice serviciu și imediat neputând noi să ținem aici în orașul nostru vreun supus sau tributar al sultanului împotriva voinței sale, ținând seama de Capitulația dintre noi și Sultan; ar fi bine ca Domnia Sa să se gândească la pricinile sale pentru a scăpa pe sine și pe noi de anumite primejdii; asupra acestei ultime părți Senatul făcu o așa mare mișcare, încât nu a putut fi potolit.

Îndată Senatul dădu citire Capitulației cu sultanul, care spune că în mod reciproc se obligau să predea pe oricare supus sau tributar care ar fi făcut pagube, omucideri sau furturi, în statul acelui principe care face cerere. La care Senatul strigând a spus că aceasta se referea la supuși persoane private și nu la principii. Și-l contrazise domnul Marc Antonio Barbaro, Cavalier Procurator, spunând că în Capitulație nu erau cuprinse astfel de persoane, că nu era nici demn nici cuviincios a se determina plecarea unui principe, mai întâi acceptat cu atâta politete și generozitate, deoarece era împotriva libertății [din] stat și precum și a-l înștiința de aceasta printr-un secretar al Cancelariei (deoarece astfel au reglementat Savii); spunând multe [altele].

Răspunse domnul Lorenzo Bernardo, Savio⁷ al Senatului și spuse că sultanul turc are în Europa trei provincii, pe care le lasă a fi guvernate ca feudă sau tribut de cei ce sunt principii din acel prim sânge, dându-le însă cui îi place lui. Acesta cu mijlocirea ambasadorului Franței a obținut această cârmuire a Valahiei Mari⁸ pentru 75 de mii techini și mergând [acolo] stătu trei ani fără să plătească niciodată tributul, a fugit în cele din urmă ducând, după cum spune el, o jumătate de milion aur. Turcii voiau ca ambasadorul Franței să le plătească, spunând că au dat această cârmuire la stăruința acelui regat și au făcut destule. Sultanul a trimis îndată oameni după el pentru a-l reține și nu a reușit la timp. Acum replicând spuse că atunci când turcii vor descoperi că acesta se află la Venetia vor vrea să le fie predat, în virtutea Capitulației. Acesta este tributar și și-a înșelat suzeranul și când nu îi va fi dat va voi în orice mod

⁷ Membru al Consiliului dei Pregadi.

⁸ Țara Românească.

ca să i se plătească banii, deoarece se va spune că i-a adus la Venetia; să se socotească câte nedreptăți apasă și pățimesc în fiecare zi la Constantinopol din pricina încurcăturilor asemănătoare Emrin de la Zambellotti, Scamoli, Bossinesi, Maltesi și alți asemenea. Acesta este hoț al sultanului, pentru că o mărturisește prin înscrisurile sale, fără a mai spune că alte dăți a stat la Venetia, bine tratat și împrumutându-i-se 800 de taleri, pentru că în acel timp nu era în dizgrația sultanului și nici cunoscut ca tributar și nici a fi furat și că acum este într-o situație mult diferită.

A replicat domnul Ferigo Sanudo [spunând] că cele zise de Bernardo sunt foarte importante și că totuși ar fi bine a răspunde numai atât cât privește scrisoarea, făcând-o printr-un secretar al Cancelariei, ca să nu vină în ședințele publice și apoi după câteva zile, după modalitatea cuvenită, a-l determina să plece. Răspunse domnul Alvise Zorzi, Savio al Senatului, că această intervenție nu este nimerită deoarece nu trebuia să-l țină mai mult spre a nu se afla la Constantinopol, caz în care s-ar întâmpina anumite primejdii pe care fiecare le cunoaște.

Pentru 55

Împotrivă 12

Nedecise 113

Pentru 51

Împotrivă 8

Nedecise 125

Și nu a fost luată nici o hotărâre, amânându-se [cauza] unei alte ședințe.

II

În ziua de 18 [februarie 1588] în Senat

S-a intrat apoi în chestiunea principelui Valahiei, numit Petru Voievod și tot Senatul propunea același lucru pentru o altă ședință, numindu-se însă Capitulația cu turcii. La aceasta s-a opus Procuratorul Barbaro, care a vorbit foarte mult și în cele din urmă a consimțit că nu e bine ca acesta să stea la Venetia, dar că acel mod de a-l face să plece nu-i plăcea și era lipsit de demnitate publică. Răspunzându-i domnul Lorenzo Bernardo, Savio al Senatului, a vorbit foarte mult, citând multe înscrisuri și Capitulația, care spunea aceste cuvinte: dacă vreun tributar, supus al meu, va veni sau un altul va fura în statul meu nu trebuie să fie acceptat

în statul Signoriei și dimpotrivă dacă ar fi cerut trebuie predat cu toată averea [sa]. Spunea el: l-am primit, acesta a fost o greșală dar destul de scuizabilă, neputându-i-se cunoaște delictul; la dovedirea acestui păcat el trebuie să plece pentru ca să nu urmărească acea greșală când îl va cere sultanul; și a vorbit foarte mult.

Răspunzându-i domnul Marco Venier, din afara Senatului, spuse că și a-l lăsa să plece ar fi adus mare primejdie, deoarece turcii vor spune că noi i-am făcut să piardă omul și averea și vor spune că nu trebuia să-l acceptăm dar odată acceptat să nu-l lăsăm să plece și să-l predăm în mâinile lor și că de aceea [toți] trebuie să se gândească bine. A răspuns Capelanul Savio al Terraferma și nu a fost ascultat, făcându-se vacarm în Senat din cauza mulțimii de păreri; s-a trecut la vot.

Pentru 83
Împotrivă 16
Nedecise 153

Pentru 79
Împotrivă 8
Nedecise 113

A revenit domnul Lorenzo Bernardo, Savio al Senatului, la tribună și a spus că întârzierea este primejdioasă, că trebuie rezolvat cazul în acea seară în orice fel, a spus că acesta este cunoscut la Venetia, că locuiește în mijlocul ghetoului, că a făcut acel carnaval comedie în casa lui, pentru că evreii îl serveau [și] la Constantinopol și că trebuia să plece în orice fel; a pus să citească din nou rezultatul votului, cel care era foarte nimerit, nenumind Capitulațiile cu turcii, dar spunându-le să fie atenți că el cum am spus, având mulți dușmani, le-ar putea produce câteva necazuri, în fine, că se sfătuia a lua oarecare rezoluție în cauza și persoana sa, spunându-i câteva cuvinte politicoase ca el să înțeleagă că nu trebuia în mod explicit să plece, dar în cazul în care ar fi cerut protecție publică nu ar fi avut.

Senatorii au dat un vot care să-l facă a înțelege că pentru respectarea corespunzătoare [a legii] trebuie în termen de 3 zile să plece din acest oras.

Consilieri	12
Savii	153
Împotrivă	6
Nedecise	28
	996 [?]

Se comandă strictă tăinuire a celor întâmplate precum și a celor spuse la tribună în numeroase rânduri.

De notat că acest răspuns trebuia dat numitului principe printr-un secretar al Senatului.

III

În ziua de 25 [februarie 1588] în Senat

A fost citită expunerea și adevăratul răspuns al domnului Petru Voievod, fost principe al Valahiei, luat de secretarul Ziliol, care mergând la acest domn l-a regăsit în pat, lăsându-i rezoluția Senatului. [Petru Voievod] cel care mulțumea de nenumărate ori pentru omenia și bunăvoința Serenității Sale, pentru a-i fi transmis voința sa, a spus apoi că nu știa a crede pentru ce acești domni nu au voit a-i scrie transilvanului în favoarea sa, fiind această Republică mare principat⁹, mult prețuită de acel domn încât era sigur că s-ar fi făcut mult prețuită această scrisoare, dar că la urma urmei dacă aceasta era voința acestor domni se resemna și se va mulțumi doar cu Breva papală.

În ce privește al doilea punct, mulțumea mult din nou Serenității Sale pentru avertismentul binevoitor pe care i-l dăduse, dar ca răspuns spunea că Serenitatea Sa [poate] să fie sigură că din cauza sa nu va avea de la Constantinopol nici un necaz, pentru că afacerea sa se negocia foarte favorabil pentru sine, întrucât pe beglerbegul Greciei, altă dată dușmanul său, și l-a făcut prieten și de aceea face orice bun oficiu pentru el, totuși este vorba de a da sultanului 100 de mii de țechini spre a reveni la locul său, iar el, pentru a-și îmbunătăți situația, încearcă să reducă această sumă la 60 de mii [de țechini] și [de] la cele dintâi scrisori din Constantinopol va avea de la agenții săi câteva știri despre rezolvarea afacerii [sale], după cum el nădăjduia; dar a insistat că Serenitatea Sa nu trebuie să se îndoiască vreodată [că] ar avea vreo suferință din cauza sa, mulțumind din nou Senatului, adăugând: Domnia Ta domnule secretar vezi cum mă aflu eu, sunt imobilizat din cauza podagrei, [dar] în puține zile vor apărea scrisori de la Constantinopol și eu voi rezolva totul; după care secretarul plecă.

⁹ Cu sensul de mare putere.

CONSIDERATIONI SUI DOCUMENTI INEDITI RIGUARDANTI ALLE RELAZIONI DI PETRU CERCEL CON VENEZIA (1588)

RIASSUNTO

All' inizio del 1588 le relazioni del principe Petru Cercel con Venezia entrano in un periodo distinto nel quale l'appoggio politico della Serenissima mancherà per le tentative di Petru di riprendere il trono del suo paese, Valachia. Grazie a alcuni documenti inediti, recentemente scoperti, siamo in grado di conoscere meglio le discussioni degli alti dignitari veneziani che hanno impedito con la loro opinione un voto favorevole del Senato per l'appoggio politico del principe romeno.

Questi documenti evidenziano il ruolo delle intrigue fatte dai sostenitori e famigliari di Mihnea Turcitul, l'avversario di Petru Cercel, per creare una ostilità del Senato contro le richieste del ex-principe di Valachia. Queste manovre, dei sostenitori dell'avversario di Petru Cercel, hanno portato alla fine una risoluzione del Senato veneto, contro dei interessi del principe romeno e per interdirlo di rimanere nella Repubblica di S. Marco.

CONGRESUL DE LA VIENA ȘI POLITICA EXTERNĂ ENGLEZĂ (1815-1820)

DE

VALENTIN - CODRIN CHIRICA

Congresul de la Viena, care a deschis un nou capitol în istoria diplomației moderne, precum și relațiile internaționale din perioada imediat următoare, au beneficiat de o abordare privilegiată în istoriografie. Numeroase colecții de documente¹, istorii scrise în epocă², lucrări generale³ sau speciale⁴ le alocă spații ample. Atât în timpul

¹ S. Cocks, *The Secret Treaties and Understandings*, London, 1918; L. Hertslet, *British Foreign and State Papers. Compiled by the Librarian and Keeper of the papers, Foreign Office*, London, 1832 et seq.; G. F. von Martens, *Un nouveau Recueil des traités d'alliance, de paix, de trêve, de neutralité, de commerce, de limites, d'échange, etc., et plusieurs autres actes servant à la connaissance des relations étrangères des puissances et états de l'Europe tant dans leur rapport mutuel que dans celui envers les puissances et états dans d'autres parties du globe depuis 1808 jusqu'à présent*, tome VI-VIII, Gottingen, 1818-1823; R. B. Mowat, *Select Treaties and Documents to illustrate the Development of the Modern European State-System*, Oxford, 1915; R. B. Mowat, A. H. Iakes, *The Great European Treaties of the Nineteenth Century*, Oxford, 1918; D. P. Myers, *Manual of Collections of Treaties and Collections Relating to Treaties*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1922; H. Temperley, L. M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)*, Cambridge University Press, 1938.

² H. Martineau, *History of England during the thirty years peace (1816-1846)*, 2 vol., London, 1850; A. Regnard, *Histoire de l'Angleterre depuis 1815 à nos jours*, Paris, Librairie Germer Baillière, f. a.; S. Walpole, *A History of England from the Conclusion of the Great War in 1815*, London, Longmans, 1878-1880.

³ E. Bourgeois, *Manuel de politique étrangère*, tome I, neuvième édition, Paris, 1925; G. C. Brodrick, J. K. Fotheringham, *The History of England from Addington Administration to the close of William IV's Reign (1801-1837)*, London, Longmans, 1919; R. A. Carrie, *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna*, New-York - London, 1958; A. Cecil, *British Foreign Secretaries 1807-1916*, London, 1927; N. Ciachir, *Istoria universală modernă, vol. II (1789-1919)*, București, Oscar Print, 1998; N. Ciachir, Gh. Bercan, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, 1984; J. Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, Paris, 1959; P. Renouvin, *Histoire diplomatique (1815-1914)*, Paris, 1930; Idem, *Histoire des relations*

desfășurării Congresului, cât și în anii următori, cel mai important rol pe scena relațiilor internaționale a fost jucat de doi actori: Rusia - principala putere continentală și Anglia - principala putere maritimă. Încă din timpul războaielor napoleoniene, cele două țări căutau să aibă simultan inițiativa: armatele lor au intervenit în Țările de Jos, iar flotele lor și-au făcut apariția pe coastele italiene în același timp. Când Nelson a ocupat Malta, țarul Pavel I s-a declarat protector al ordinului maltez, iar când flota engleză a distrus-o pe cea franceză la Abukir, Rusia a ocupat Insulele Corfu, unde a creat o republică pe care a dotat-o cu o constituție⁵. Competiția continuă și pe plan colonial: când englezii și-au consolidat pozițiile în India, rușii și-au extins posesiunile în zona Caspicii, în detrimentul Persiei, iar în timp ce englezii și-au dezvoltat comerțul în Africa și America de Sud, rușii pătrundeau în Alaska și anexau Sahalinul⁶. Diplomația britanică a înțeles că numai renunțând la "splendida izolare" poate asigura securitatea imperiului său colonial. În consecință, Anglia a început să se afirme ca o putere de prim rang și în afacerile continentale, temperând zelul belicos al Rusiei, dar manifestându-se, în același timp, și ca o frână în calea mișcărilor de eliberare națională ale popoarelor din Balcani, privite de Londra doar ca premise ale expansionismului rusesc. Miza confruntărilor de la Dunăre sau din Moreea era una general europeană și o tranșare a *chestiunii orientale*⁷ în interesul exclusiv al unei mari puteri însemna nu numai dominația asupra acestei zone, ci asupra întregii Europe⁸.

Prin pacea de la Paris, marile puteri au încercat să rezolve

internationales, vol. V, *Le XIX-e siècle*, I, *De 1815 à 1871*, Paris, 1954; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789-1914*, second edition, Cambridge, 1955; A. W. Ward, P. G. Gooch, *Cambridge History of British Foreign Policy*, Cambridge, 1922, vol II; C. K. Webster, *Cambridge History of British Foreign Policy*, vol. II, Cambridge, 1923; E. L. Woodward, *The Age of Reform 1815-1870*, Oxford, 1938.

⁴ M. Bourquin, *Histoire de la Sainte Alliance*, Geneve, 1954; R. Carr, *Spain, 1808-1839*, Oxford, 1966; H. A. Kissinger, *A World Restored. Metternich, Castlereagh and the Problems of the Peace 1812-1822*, Cambridge, 1957; H. Nicholson, *Le Congrès de Vienne, histoire d'une coalition, 1812-1822*, Hachette, nouv. ed., Paris, 1957; J. H. Pirenne, *La Sainte Alliance et le Traité de Vienne*, La Baconnière, Neuchatel, 1946-1950, 2 vol.; C. K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh 1815-1822*, London, 1925; Idem, *The Congress of Vienna*, London, 1934.

⁵ N. Ciachir, *op. cit.*, p. 55.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Pentru clarificări conceptuale, Cf. A. Oțetea, *Contribution a la Question d'Orient*, Bucarest, Cultura Națională, 1930; L. Boicu, C. Ciută, *O controversă istoriografică neînchisă: declanșarea crizei ("problemei", "chestiunii") orientale*, în *Istoria ca lectură a lumii*, coord. G. Bădăraș, L. Boicu, L. Năstăsă, Iași, 1994, p. 165-188.

⁸ Gh. Cliveti, *România și crizele internaționale 1853-1913*, Iași, 1997, p. 29.

problemele dinastice și teritoriale, create în toată Europa de prăbușirea imperiului lui Napoleon și, nu în ultimul rând, să pună capăt ostilităților printr-o înțelegere cu Franța. La acest din urmă punct, prima condiție a fost îndepărtarea lui Napoleon și a dinastiei sale de la tronul Franței și restaurarea Bourbonilor în persoana lui Ludovic al XVIII-lea. Aceste condiții fiind îndeplinite, o pace punitivă devenea illogică. Franța pierdea o serie de colonii în Tobago, Santa Lucia, Ile de France, care erau transferate Angliei, și părți din San Domingo, anexate de Spania. În schimb, își păstra frontierele din 1792, chiar cu mici rectificări favorabile, și nu-i mai era impusă plata despăgubirilor de război. Nu s-au exercitat presiuni nici măcar pentru repatrierea operelor de artă luate din muzeele europene⁹.

Debutat într-o notă boemă, "valsantă", Congresul de la Viena a impus trei idei fundamentale, care vor sta la baza diplomației europene în secolul al XIX-lea: legitimitatea monarhică, echilibrul de forțe și respectarea *statu-quo*-ului teritorial, a "ordinii" în interiorul statelor. Principiul legitimității, enunțat de Talleyrand, care însemna restabilirea *statu-quo*-ului antebelic, teritorial și dinastic, nu a putut fi aplicat în totalitate nici în cazul statelor germane, nici în cel al statelor italiene. În plus, principiul echilibrului de forțe¹⁰ a avut prioritate față de cel al legitimității. Robert Stewart Castlereagh, secretarul de stat britanic al Afacerilor Externe, susținea că dacă Rusia își mărește teritoriul, Prusiei și Austriei trebuie să li se acorde compensații, chiar dacă acestea violau legitimitatea¹¹. Rusia își asigurase posesiunea asupra Finlandei și asupra Sveaborgului - "Gibraltarul nordului"¹², cucerite de la Suedia, precum și asupra Basarabiei, anexată, în împrejurările cunoscute, prin pacea de la București, din 1812. Aceste noi achiziții teritoriale nu au împiedicat-o să revendice Marele Ducat al Varșoviei, care cuprindea și teritorii prusiene. Dar Prusia a schimbat teritoriile poloneze cu Renania și cu jumătate din Saxonia, Bavaria a devenit, grație cooperării cu Metternich, un stat puternic, Hanovra era în bune relații cu Anglia, iar celelalte state germane erau împărțite între influența prusiană și cea austriacă, Austria fiind percepută încă drept "campionă" a germanismului¹³. Metternich a

⁹ Gordon A. Craig, *Europe since 1815*, New York, 1962, p. 11-12.

¹⁰ Principiul aplicat inițial - ca fiecare mare putere să obțină teritoriile deținute în 1805 sau echivalentul acestora - a fost convertit într-un sistem mult mai complex de compensații, care va favoriza mai ales Rusia.

¹¹ G. A. Craig, *op. cit.*, p. 18.

¹² R. Svanstrom, C. F. Palmstierna, *Histoire de Suède*, Paris, 1947, p. 271.

¹³ A. J. Grant, H. Temperley, L. M. Penson, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries (1789-1939)*, London, New York, Toronto, Longmans, Green and Co., 1944, p. 176.

reușit, cu abilitatea sa cunoscută, să obțină foarte mult: Lombardia (reconfirmată) și Venetia, posesiunile poloneze, teritorii în Tirolul de Sud, precum și Illyria, pe coasta răsăriteană a Adriaticii. Piemontul a primit Genova, statul papal a fost restaurat, iar Neapole a fost transformat într-un regat, pe tronul căruia a fost așezat un Bourbon - Ferdinand I. Printr-un articol secret, care avea acordul lui Castlereagh, regele celor Două Sicilii s-a angajat să nu promulge o constituție fără asentimentul Austriei¹⁴. Marea Britanie, la rândul ei, a primit Malta (confirmată), Helgoland, în Marea Nordului, Colonia Capului, în Africa de Sud, Ceylon, Ile de France, Demerara, Santa Lucia, Trinidad-Tobago, precum și Insulele Ionice - Cefalonia, Zante, Leukas, Itaca, Paxos, Antipaxos și Corfu¹⁵ - "Cheia Adriaticii"¹⁶. Olanda și Belgia au fost unite pentru a forma un stat tampon între Prusia și Franța, Elveția a fost recunoscută independentă și garantată de toate puterile, Spania și Portugalia și-au redobândit vechile granițe, Danemarcei i s-a luat Norvegia, care a fost dată Suediei ca răscumpărare pentru participarea sa la războaiele antinapoleoniene¹⁷.

În timpul Congresului au apărut fricțiuni între două grupuri de state: pe de o parte Anglia și Austria, pe de altă parte Prusia și Rusia. Pentru a ieși din izolare, Talleyrand a propus lui Metternich și lui Castlereagh o alianță defensivă, îndreptată împotriva celorlalte două state, încheiată în ianuarie 1815¹⁸. Reprezentantul francez cunoștea, desigur, că cei doi oameni de stat se opuneau categoric ca cea mai mare parte a Poloniei să revină Rusiei, iar Saxonia - Prusiei. Pericolul unui nou război a determinat Rusia și Prusia să-și modereze pozițiile. Coeziunea celor patru mari puteri, aparținând coaliției antinapoleoniene, a fost restabilită odată cu revenirea lui Napoleon pe tronul Franței, chiar dacă jocurile de culise au continuat. Poliția austriacă a interceptat o depeșă trimisă de ambasadorul rus la Londra, Lieven, datată 24 martie 1815, care îi făcea cunoscut ministrului rus de externe Nesselrode că lordul Castlereagh ar dori ca Rusia să propună mutarea congresului de la Viena la Bruxelles, mai aproape de teatrul de război, pentru ca guvernul britanic să se poată implica mai eficient în evenimente. Acest demers a fost făcut în contextul în care țarul primea rapoarte despre caracterul nepopular al războiului dus de Anglia, unde majoritatea populației era indiferentă față de Bourboni,

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ P. Cernovodeanu, *Relații comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii*, Cluj-Napoca, 1986, p. 35.

¹⁶ A. Oțetea, *Contribution à la Question d'Orient*, București, 1930.

¹⁷ A. J. Grant, H. Temperley, L. M. Penson, *op. cit.*, p. 177.

¹⁸ G. A. Craig, *op. cit.*, p. 16-17.

admirând, în schimb, curajul și acțiunile temerare ale lui Napoleon¹⁹. După înfrângerea sa la Waterloo, la 20 noiembrie 1815, au fost semnate documentele celei de-a doua păci de la Paris, precum și Pactul de Garanție. Izolată din nou, Franței i s-au impus condiții mult mai dure: cedarea unor teritorii însumând o jumătate de milion de locuitori, despăgubiri de război în valoare de 700.000.000 de franci și obligația de a întreține o armată de ocupație pe o perioadă de cel puțin trei ani²⁰.

Cu această ocazie s-au semnat și documentele de constituire a Quadruplei Alianțe, ale căror principale prevederi erau apărarea noului *statu-quo* teritorial stabilit prin Tratatul de la Viena și împiedicarea întoarcerii dinastiei Bonaparte pe tronul Franței. Articolul VI stipula necesitatea unor întruniri periodice, cu scopul discutării evenimentelor europene. Au fost puse astfel bazele diplomației de conferințe²¹.

Interpretările prevederilor actului, voit vagi, au fost diferite: țarul Alexandru I considera că marile puteri au dreptul de a interveni în afacerile interne ale statelor atunci când ordinea ar fi fost amenințată, în timp ce Castlereagh înțelegea să acționeze doar în litera tratatului, Anglia modernă fiind ea însăși creația unei revoluții interne și, de aceea, nu putea interzice altor state să-și schimbe forma de guvernare²². Cât despre Metternich, acesta era prea oportunist pentru a se opri la scrupulele lui Castlereagh sau pentru a merge atât de departe ca Alexandru I. El preconiza ca Quadrupla Alianță să acționeze concret, în funcție de conjunctura evenimentelor și de țările unde au loc acestea, și numai după o consultare prealabilă. Spre exemplu, Metternich nu dorea să-i vadă pe cazaci restaurând ordinea la Berlin, dar nu ar fi avut nimic împotrivă ca austrieii să reprime o eventuală revoluție în Italia. Metternich credea într-o "solidaritate morală" între conducători, care să-i intimideze pe revoluționari. Acest concept a fost creat pentru a preveni transpunerea în practică a intervenționismului țarului Alexandru, dar și o posibilă "defecțiune" Castlereagh, fiind o formulă de compromis între "pragmatismul riguros legal" al celui din urmă și "misticismul vag cosmopolit" al celui dintâi²³: "Austria consideră totul prin prisma *substanței*. Rusia vrea mai presus de orice *forma*; Marea Britanie vrea

¹⁹ N. Ciachir, *op. cit.*, p. 42-43.

²⁰ G. A. Craig, *op. cit.*, p. 19.

²¹ J. B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours*, Paris, P. U. F., 1967, p. 87.

²² A. J. Grant, H. Temperley, L. M. Penson, *op. cit.*, p. 181.

²³ H. Temperley, *The Foreign Policy of Canning 1822-1827*, London, G. Bell and Sons, 1925, p. 4-5.

substanța fără formă... Va cădea în sarcina noastră să combinăm imposibilitățile Marii Britanii cu modurile Rusiei"²⁴.

Tarul rus și-a afirmat dorința de a uni toți monarhii creștini într-o alianță de caritate, pace și dragoste²⁵. Acești termeni nu pot fi explicați diplomatic, iar fundamentarea relațiilor internaționale pe "preceptele religiei eterne a lui Dumnezeu"²⁶ reprezintă, după expresia lui Castlereagh, "o mostră de misticism și nonsens" inventată de un monarh a cărui minte "nu era în întregime teafără"²⁷. Castlereagh era, în același timp, conștient că "Dacă un singur tun trage, Alexandru va scăpa printre degete în fruntea suitei sale și nu va mai exista limită pentru ceea ce va considera el a-i fi legi hotărâte de cel de Sus"²⁸. Deși a fost semnat de toți monarhii europeni, cu excepția regentului britanic, care nu-și putea pune semnătura pe un document ce nu era contrasemnat de nici un ministru, cu toate că își declarase sprijinul într-o scrisoare privată, actul de naștere al Sfintei Alianțe nu a fost considerat nici de Metternich și nici de Castlereagh ca prezentând o importanță deosebită sau ca fiind act oficial - parte a tratatului de pace. Castlereagh chiar le-a spus miniștrilor ruși să scoată din document "părțile în care apocalipsa se arată"²⁹.

Ideea unei alianțe solidare sau a unor garanții generale nu se găsea în tratate și o acceptare a propunerilor Rusiei i-ar fi dat acesteia posibilitatea "irezistibilă [...] de a trece prin teritoriile tuturor statelor confederative, până în punctele cele mai îndepărtate ale Europei, pentru a pune în aplicare garanțiile"³⁰. Precedente existau: generalul Suvorov ajunsese, după cum se știe, până în Alpi.

Metternich concluziona că, întrucât Sfânta Alianță nu este menționată în vreun act înregistrat oficial, Quadrupla Alianță este "religia noastră politică", Sfânta Alianță fiind cel mult "o parte morală" a sa. În

²⁴ Gordon A. Craig, Alexander L. George, *Force and Statecraft*, New York-Oxford, Oxford University Press, 1983, p. 20.

²⁵ "Conform preceptelor Sfintelor Scripturi, care prescriu tuturor oamenilor de a se privi ca frați, cei trei monarhi contractanți vor rămâne uniți prin legăturile unei fraternități reale și indisolubile și, considerându-se compatrioți, își vor acorda în orice loc asistență, ajutor și sprijin; considerându-se față de supușii și armatele lor ca părinți de familie, ei îi vor conduce în același spirit de fraternitate de care sunt animați, pentru a proteja religia, pacea și dreptatea (art. 1)" Cf. Georg Friedrich von Martens, *Nouveau recueil de traites* ..., tome VI (1814-1815), Gottingen, 1818, p. 656.

²⁶ P. Renouvin, *Histoire des relations internationales*, vol. V, *Le XIXe siècle*, I, *De 1815 a 1871*, Paris, Hachette, 1954, p. 42.

²⁷ A. J. Grant, H. Temperley, L. M. Penson, *op. cit.*, p. 179.

²⁸ F. H. Hinsley, *Power and Pursuit of Peace*, Cambridge University Press, 1963, p. 162-163.

²⁹ H. Temperley, *op. cit.*, p. 5.

³⁰ *Ibidem*, p. 6.

final s-a convenit asupra unei formule vagi, care proclama ca obiectiv al alianței pacea pe baza tratatelor, coeziunea datorându-se legăturilor de frăție creștină dintre monarhi. În Parlamentul britanic s-au auzit voci împotriva unei colaborări cu Alexandru I, care proclama pacea și dragostea, dar menținea în același timp o armată de un milion de oameni, pe care o numea cu cinism "forță europeană"³¹. "Castlereagh, deși irlandez, avea o neîncredere autentic englezească în orice teorii"³². Deși s-a confruntat cu probleme interne - tulburările de la Peterloo din 1819³³ sau conspirația lui Thistlewood din 1820³⁴ - nici nu se gândea să accepte o teorie a intervenției generale care ar fi permis rușilor, chiar și numai teoretic, să strivească sub cizmele lor gazonul din Hyde Park. Pentru Castlereagh, teoriile erau periculoase pentru că ajungeau în presă, unde posibilele lor consecințe practice erau exagerate. În Anglia, presa era liberă, spre deosebire de cea din majoritatea statelor europene ale vremii. Ecourile articolelor din ziare ajungeau în Parlament și la liderii de opinie care vorbeau mulțimilor³⁵. Din 1816, ministrul de externe englez a trebuit să explice de nenumărate ori în Parlament termenul de "Sfântă Alianță" și îi era imposibil să apere conceptul de drept divin și ideile "apocaliptice" pe care se baza, în fața oratorilor ostili din Camera Comunelor³⁶.

Pe parcursul anului 1818, Richelieu, ministrul de externe francez, cerea din ce în ce mai insistent retragerea trupelor de ocupație din Franța. El a prezentat argumente concrete: aliații impuneau populației o fiscalitate excesivă, constrângeri materiale și morale, care sporeau nemulțumirile și trezeau spiritul revoluționar. Wellington a făcut un sondaj de opinie și a constatat că argumentele lui Richelieu erau exacte³⁷. În aceste circumstanțe a fost convocată conferința de la Aix-la-Chapelle, din toamna anului 1818, care a examinat modalitățile de retragere a forțelor de ocupație și reajustarea datoriilor³⁸. Evacuarea armatelor aliate

³¹ *Ibidem*, p. 6-7.

³² *Ibidem*, p. 8.

³³ G. C. Brodrick, J. K. Fotheringham, *The History of England from Addington's Administration to the Close of William IV's Reign (1801-1837)*, vol XI, London, Longmans, 1919, p. 178-180.

³⁴ A. Regnard, *Histoire de l'Angleterre depuis 1815 à nos jours*, Paris, Librairie Germer Bailliere, f. a., p. 25-27; S. Walpole, *A History of England from the Conclusion of the Great War in 1815*, London, Longmans, 1878-1880, p. 527.

³⁵ K. O. Morgan (ed.), *The Oxford History of Britain*, Oxford University Press, 1988, p. 490-493.

³⁶ H. Temperley, *op. cit.*, p. 9.

³⁷ P. Renouvin, *op. cit.*, p. 49-50.

³⁸ Au fost discutate concret următoarele probleme: 1. detenția lui Napoleon din insula Sfânta Elena; 2. chestiunea piratilor din Africa de Nord, care aduceau grave prejudicii comerțului mediteranean; 3. legislația internațională a evreilor; 4. conflictul suedezo-

din Franța, în 1818, a lipsit Quadrupla Alianță de un factor de unitate esențial: supravegherea acelei țări. Alexandru I nu a pierdut ocazia de a propune din nou un memorandum vizând acțiunea concertată a marilor puteri pentru păstrarea *statu-quo*-ului convenit la Viena și pentru garantarea regimurilor legitime existente în acel moment. Castlereagh și Metternich, însă, s-au opus cu perseverență³⁹.

La începutul anului 1820, părea că în Europa domnește pacea, dar acesta este anul în care au izbucnit trei revoluții, în timp ce o a patra era gata să se declanșeze. În America de Nord revoluția triumfase, iar în cea de sud, jumătate din continent se eliberase, iar cealaltă jumătate se pregătea să smulgă coroana Noii Spanii și a Noii Grenade din mâinile despotului de la Madrid, care domnea, după cum însuși Metternich aprecia, bazându-se pe metode medievale de represiune și pe Inchiziție. "Forțele profunde"⁴⁰ de disoluție păreau a fi declanșat atacul final asupra sistemului european rezultat în urma Congresului de la Viena.

Efortul de a recuceri dominioanele americane i-a fost fatal regelui Ferdinand al VI-lea: o revoltă a izbucnit printre militarii prost plătiți din portul Cadiz, condusă de Rafael Riego, "un erou mai mare, dar mai nebun decât Don Quijote". Acesta i-a cerut regelui, cel despre care spaniolii spuneau că are "o inimă de tigru, dar un cap de catâr", să accepte constituția radicală din 1812⁴¹.

Alexandru I a profitat de ocazie și a cerut reprimarea revoluției, ale cărei implicații, credea el, se vor manifesta "și în Lumea Nouă și în cea Veche"⁴². Castlereagh însă ajunsese deja la concluzia că Rusia a devenit prea puternică, amenințând acum nu numai Balcanii, dar și Persia, Adriatica, America și chiar puterea maritimă britanică⁴³. Pe data de 5 mai 1820, el a expus principiile politicii externe a țării sale în faimosul *State Paper*. "Niciodată, se sublinia în document, [Sfânta Alianță] nu a fost concepută să devină guvernul lumii sau superintendența afacerilor interne ale altor state"⁴⁴. Desigur, Quadrupla Alianță "a desemnat puterea revoluționară care a răvășit Franța și a pustiit Europa ca

danez cu privire la datoria norvegiană; 5. traficul sclavilor; 6. retragerea trupelor de ocupație bavareze din Franța; 7. mediația dintre Spania și Portugalia referitor la ocuparea Uruguayului de către Brazilia. Cf. N. Ciachir, *op. cit.*, p. 64-65.

³⁹ G. A. Craig, *op. cit.*, p. 19.

⁴⁰ Cf. P. Renouvin, J. B. Duroselle, *Introduction à l'histoire des relations internationales*, Paris, 1964.

⁴¹ H. Temperley, *op. cit.*, p. 12.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, p. 13.

⁴⁴ H. Temperley, L. M. Penson, *Foundation of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)*, Cambridge University Press, 1938, p. 48-63.

obiect al interesului său constant, dar era vorba despre puterea revoluționară în aspectul său militar, cea împotriva căreia intenționa să ia măsuri, și nu contra principiilor democratice care acum se răspândesc prin Europa⁴⁵. Castlereagh face o comparație între despotismul țarului rus, pe care nu îl numește astfel, și regimul constituțional britanic, cu limitările impuse suveranului de Parlament și de opinia publică. Chiar dacă regele George al IV-lea ar fi obținut avizul miniștrilor săi pentru un război contra Spaniei, "vocea țării" nu l-ar fi lăsat să-l declanșeze. Un *casus belli* l-ar fi putut constitui doar un atac al Spaniei revoluționare asupra Portugaliei. Ministrul de externe britanic conchidea că țara sa "nu poate și nu va acționa după principii de precauție abstracte și speculative. Alianța care există nu avea în vedere un asemenea scop atunci când s-a format. Acesta nu a fost niciodată explicat astfel în Parlament și ar fi un abuz de încredere ca acum să fie urnat"⁴⁶. Castlereagh spunea, în particular, mai direct: "dacă ei sunt teroriști, noi trebuie să ne delimităm"⁴⁷.

Alexandru I a reacționat cu iritare la acest document de politică externă britanică. Abia acum se poate spune că s-a cimentat alianța dintre cei trei suverani - un țar ortodox, un împărat catolic și un rege luteran - cunoscută sub numele de Sfânta Alianță sau "Noua Sfântă Alianță"⁴⁸. Rivalitatea dintre puterile continentale (Rusia, Prusia și Austria) și cele maritime (Anglia și Franța) sau dintre "elefant și balenă"⁴⁹ va reprezenta o caracteristică a relațiilor internaționale în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

În ceea ce-l privește pe Metternich, deși era de acord cu înăbușirea revoluției spaniole, nu dorea tranzitarea statelor germane de către o armată rusă. De aceea, el susținea că doar forța morală și unitatea monarhilor erau suficiente; o acțiune militară sau chiar un congres ar fi putut să fie interpretate ca generate de panica în fața valului revoluționar. La 7 martie, Metternich scria: "esența tezelor mele exclude orice idee de intervenție străină a Franței și a oricăror altor state"⁵⁰. Cu toate acestea, când revoluția a izbucnit la Napoli și în Piemont în luna iulie, cancelarul austriac s-a plasat în fruntea forțelor intervenționiste, convocând precipitat și un congres al Sfintei Alianțe, care și-a deschis lucrările în

⁴⁵ C. K. Webster, *Cambridge History of British Foreign Policy*, vol II, Cambridge University Press, 1923, p. 226-246.

⁴⁶ H. Temperley, L. M. Penson, *op. cit.*, p. 63.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 47.

⁴⁸ H. Temperley, *op. cit.*, p. 16.

⁴⁹ J. B. Duroselle, *op. cit.*, p. 87.

⁵⁰ H. Temperley, *op. cit.*, p. 18.

octombrie 1820 la Troppau⁵¹ și s-a încheiat, un an mai târziu, în mai 1821, la Laybach⁵². "Oricare ar fi răspunsul lui Alexandru, noi trebuie să luăm pe cont propriu cursa spre Napoli"⁵³, sublinia el, contrazicându-și toate declarațiile anterioare.

Răspândirea mișcărilor revoluționare a făcut ca argumentul lui Castlereagh, care susținea că este vorba despre fenomene izolate, să nu mai fie valabil. O conferință era acum justificată și inevitabilă. Pentru a atrage și pe reprezentanții puterilor parlamentare, Metternich a propus un artificiu: chiar dacă cele trei imperii răsăritene urmau să participe la congrese cu monarhii și miniștrii lor, Anglia și Franța puteau să-și trimită doar miniștrii plenipotențieri cu statut de observatori. Această formulă ar fi evitat o breșă în solidaritatea morală a Quintuplei Alianțe, și a fost pusă în practică la Congresul de la Troppau⁵⁴.

La 8 decembrie, Austria, Prusia și Rusia au semnat o circulară, care poate fi interpretată ca un manifest al noii lor linii politice, bazate pe reacție, fiind totodată actul de naștere al "Noii Sfinte Alianțe", acea "schimbare de sistem" despre care vorbea Metternich când a realizat că politica Angliei nu se va modifica⁵⁵. Circulara condamna mișcările insurectionale din Neapole, Piemont și Portugalia, și proclama dreptul de intervenție al celor trei despoți împotriva oricărei revoluții, schimbări de sistem sau "experiment în știința politicii". Nici un guvern revoluționar nu va fi recunoscut de cele trei țări, se sublinia în document. Se pare că Metternich a obiectat împotriva formei prea radicale a circularei⁵⁶.

Castlereagh a primit circulara cu indignare. În fața furtunii care se prefigura în presă și în Parlamentul de la Londra, ministrul de externe britanic a publicat circulara din 18 ianuarie 1821, în care reafirma, cu și mai multă tărie, principiile din *State Paper* din 5 mai 1820: "Nu poate fi recunoscut principiul ca un stat să fie mandatat să se amestece în afacerile altuia pentru că schimbările în guvernarea sa ar putea fi efectuate într-un mod în care cel din urmă stat le dezaproba. Pentru unele state, a se constitui într-un tribunal care să judece afacerile interne ale altora înseamnă a-și aroga o putere care nu poate fi asumată decât în disprețul principiului naționalităților și al principiilor unanim acceptate"⁵⁷. La 3

⁵¹ Astăzi este orașul Opava din Republica Cehă; în secolul al XIX-lea era capitala Sileziei austriece.

⁵² Astăzi este Ljubljana, capitala Republicii Slovene.

⁵³ *Ibidem*, p. 19.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 20-21.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 22.

⁵⁶ A. J. Grant, H. Temperley, L. M. Penson, *op. cit.*, p. 182.

⁵⁷ C. K. Webster, *op. cit.*, vol. II, p. 623-633.

august 1822, Castlereagh se sinucidea, în urma unei depresii psihice. Succesorul său, George Canning va implica și mai activ Anglia în problemele continentale și mai ales în *chestiunea orientală*⁵⁸.

Sub conducerea lui Castlereagh, considerat cel mai puțin insular dintre oamenii de stat englezi⁵⁹, diplomația britanică a dus o politică extrem de suplă, confirmând dictonul conform căruia Anglia nu are nici prieteni permanenți, nici dușmani permanenți, ci doar interese permanente⁶⁰. Dinamica intervenționism-nonintervenționism s-a desfășurat într-un cadru și mai complex în următorii ani, acela al *chestiunii orientale*⁶¹, spațiu al unor importante mize politice și strategice moderne.

LE CONGRES DE VIENNE ET LA POLITIQUE EXTERNE ANGLAISE ENTRE 1815-1820

RÉSUMÉ

Le Congrès de Vienne a ouvert un nouveau chapitre dans l'histoire de la diplomatie moderne. Aussi bien pendant le déroulement du Congrès que pendant les années suivantes, le plus important rôle sur la scène des relations internationales a été joué par deux acteurs: la Russie - la principale puissance continentale et l'Angleterre la principale puissance maritime. La diplomatie anglaise a compris qu'elle pouvait assurer la sûreté de son empire colonial seulement en renonçant à son "splendid isolement". Par conséquent, l'Angleterre a commencé à s'affirmer en tant que puissance de premier rang dans les affaires continentales aussi, tout en tempérant le zèle belliqueux de la Russie. Par cette politique, la Grande Bretagne s'est constituée en un frein dans la voie du mouvement de libération national des peuples balkaniques, perçus de Londres, seulement comme des prémisses de l'expansionisme russe. L'enjeu des confrontations du Danube ou de Morée était une caractéristique générale européenne et une solution de la *question d'Orient* à l'intérêt exclusif d'une grande puissance signifiait pas seulement la domination dans cette région, mais à travers toute l'Europe.

⁵⁸ Cf. H. Temperley, *op. cit.*; A. G. Stapleton, *George Canning and his Time*, London, 1859.

⁵⁹ N. Ciachir, *op. cit.*, p. 65.

⁶⁰ H. Kissinger, *Diplomația*, București, 1998, p. 85.

⁶¹ Cf. J. Ancel, *Manuel historique de la Question d'Orient (1702-1923)*, Paris, 1923; M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, London, MacMillan, 1966; E. Driault, *La Question d'Orient depuis ses Origins jusqu'à la Paix de Sevres*, Paris, 1921; Fr. Ercole, *La Question d'Orient*, Roma, 1939; R. R. Florescu, *The Struggle Against Russia in the Romanian Principalities. A Problem in Anglo-Turkish Diplomacy, 1821-1854*, The Center for Romanian Studies, Iași, 1997; J. A. R. Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, fourth edition, Oxford, Clarendon Press, 1963.

1856 - 1878: TURCIA - PUTERE GARANTĂ?

• DE

GHEORGHE CLIVETI

Interogația sub care se prezintă titlul demersului de față ar putea, desigur, să apară surprinzătoare. Și aceasta fiindcă interogația respectivă vizează un statut sau o calitate *de jure* care, în mod necesar, și-ar avea temeiul în stipulații *in spe* ale unor acte internaționale cu caracter contractual (sinalagmatic). Ca urmare, am putea fi suspectați de încercarea unei interogații pur retorice, cu răspuns preexistent, ce s-ar regăsi exprimat *stricto sensu* de clauzele tratatului de la Paris din 30 martie 1856 și de actele subsecvente acestuia. Numai că, toate aceste acte și mai ales cel primordial (tratatul din 30 martie) nu prea dau impresia că ar excela prin claritate, ele conținând formulări contradictorii, de natură, parcă, să ne convingă o dată în plus de faptul că deliberările politico-diplomatice s-au situat, de regulă, sub auspiciile compromisului.

Dintre formulările (expresiile) ce permit o evaluare de primă instanță a calității ce i-a revenit puterii otomane față de stările de lucruri consacrate politico-diplomatic la 1856 se cuvin a fi reținute cele cuprinse de articolele 7, 22, 25 și 28 ale tratatului din anul amintit. Articolul 7 preconiza *admiterea* Sublimei Porți de a participa "la avantajele dreptului public și ale înțelegerii europene", celelalte puteri semnatare (Franța, Austria, Marea Britanie, Prusia, Rusia și Sardinia) angajându-se "fiecare în parte să respecte independența și integritatea teritorială a Imperiului otoman" și "să garanteze în comun stricta respectare a acestui angajament, considerând în consecință orice act de natură să aducă atingere acestui principiu ca o chestiune de interes general..." Conform aceluiași articol, puterii semilunii i se rezerva, explicit, calitatea de *parte garantată*, calitate care i se recunoștea, însă implicit, și de articolele 22 și 28. Primul dintre acestea stipula că "Principatele Valahiei și Moldovei vor continua să se bucure, sub suzeranitatea Porții și sub garanția puterilor contractante, de privilegiile și

imunitățile pe care ele le au. Nici o protecție exclusivă nu va fi exercitată asupra lor de către una din puterile garante. Nu va exista nici un drept particular pentru amestecul în afacerile lor interioare." Cât privește cel de-al 28-lea articol, acesta stipula că "Principatul Serbiei va continua să se bucure din partea Sublimei Porți de privilegiile și imunitățile fixate și determinate de hatîșerifurile puse de aici înainte sub garanția colectivă a puterilor contractante". Din cuprinsul ambelor articole rezultă că puterile otomane i se garantau "drepturile suzerane" asupra Moldovei, Valahiei și Serbiei, celor trei "provincii" garantându-li-se, după caz, o autonomie circumscrisă unor "privilegii și imunități". Prin ceea ce stipulau articolele 22 și 28, ca să nu mai vorbim de articolul 7, prezentat ceva mai sus, nu ni se dă însă prin nimic de înțeles că Turcia întrunea atribute de *putere garantă*, așa încât, dacă am considera-o doar în funcție de articolele respective, interogația conținută de titlul demersului nostru s-ar dovedi, într-adevăr, superfluă.

Ceva-ceva de înțeles s-a putut da, e drept, la o lectură redusă la sine a articolului 25 al tratatului de la Paris, articol după care "acordul final cu puterea suzerană" (acord relativ la Principatele Moldovei și Valahiei) urma să fie "consacrat prin o convenție încheiată la Paris¹ între înaltele părți contractante", "un hatîșerif conform stipulațiilor acesteia" trebuind să constituie "organizarea definitivă a celor două provincii, puse de aici înainte sub garanția colectivă a tuturor puterilor semnatare" (subl. ns. - G.C.). Această din urmă formulare (expresie) a determinat și determină încă pe nu puțini și nu puțin avizați specialiști în domeniul relațiilor internaționale² să considere că Turcia avea

¹ Tratatul de la Paris din 30 martie 1856; a se vedea D.A.Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renasterii României*, vol. II, București, 1900, p.1075-1084.

² În cvasitotalitatea lor, specialiștii în istoria modernă din generația Tratatului de Istorie a României, vol. IV, București, 1964 ; spre edificare, la p. 266 se menționează că "prin tratatul de la Paris, Principatele primiseră un statut juridic internațional, bazat pe garanția colectivă a celor șapte puteri". Autorul, Dan Berindei, avansează aceeași opinie și în *Epoca Unirii*, București, 1979, și mai recent, în *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866 - 1876)*, București, 1992, p.10 ; opinie ce răzbate și din lucrările lui A. Otelea, *L'Accord d'Osborne (9 août)*, în RRH, III, 1964, 4, Gr. Chiriță, *România în 1866. Coordonate ale situației interne și internaționale*, în RdI, XXXI, 1978, p. 2197-2219, L. Boicu, *Diplomația europeană și cauza română. 1856 - 1859*, Iași, 1978, p.112, I. Bulci, *Scurtă istorie a românilor*, București, 1977, p. 230; aceeași opinie se regăsește, fapt interesant, și la unii specialiști străini, între care Barbara Jelavich, *The Great Power Protectorate and Romanian National Development. 1856-1877* în RESEE,

calitate de putere garantă, cel puțin asupra Principatelor Române și asupra Serbiei. În diverse contribuții aparținând specialiștilor respectivi întâlnim, dealtfel, expresia de "șapte puteri garante", expresie care, fapt interesant, fusese însușită de spirite militante românești încă din "epoca Unirii Principatelor", pentru un G. Sion, spre exemplu, garanția europeană însemnând nici mai mult nici mai puțin decât că "Șapte împărați din lume vreau să scie ce dorim".³ Ceea ce anima asemenea spirite era, firește, *cauza națională*, actele și acțiunile menite consacării *triumfului* acesteia, "împrejurare de maximă edificare în materie de dreptul gintilor", față de care marile puteri și-ar fi asumat, în forma și în conținutul garanției colective, rolul unui *areopag european*, de o conotație mai curând morală, generos-intențională,⁴ decât politico-juridică, marcată de obligații și responsabilități deliberative. Pledoaria înflăcărată în numele cauzei naționale române instanța "rațiunea colectivă" a marilor puteri de o manieră ca cea prezentată și la ale cărei imperative Înalta Poartă, pentru a-și certifica situarea condiției sale sub auspiciile dreptului public european, a trebuit, se credea, a subscrie.⁵ O pledoarie în cuprinderea căreia nu a prea mai fost cum, pe fondul stărilor de spirit "de la 1857" incitate de "dorința" de a proba "în fața Europei" *unanimitatea internă* în problema Unirii, să-și facă loc realizarea binomului puteri garante - putere (curte) suzerană. Iar de aici a și rezultat o anumită labilitate în percepția părții aplicative a regimului de garanție colectivă, labilitate ce a reverberat, cu timpul, în mai toate demersurile istoriografice care au privit problematica raporturilor dintre părțile garantate și cele garante,⁶ încât nu a fost o întâmplare ca obligațiile asumate de "înaltele curți" la 1856 în privința părții române - și nu numai a acesteia - să fie înțelese chiar și la parametrii unui *protectorat*.⁷ Situația ar putea fi pusă pe seama evaluărilor tratatului de la Paris în viziuni fragmentate, cu referiri stricte la problema română, la cea

XIV, 1977, 4, p. 681 - 690, și, recent, Keith Hitchins, *Românii. 1774 - 1866*, București, 1996, p.357.

³ Cf. L. Boicu, *op. cit.*, p. 112.

⁴ D.A. Sturdza ș.a., *op. cit.*, vol. VI / 1, p. 492 - 497.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Pentru considerații mai largi, a se vedea Gih. Cliveti, *România și puterile garante. 1856 - 1878*, Iași, 1988, p. 10-12.

⁷ Gh. I. Brătianu, *Politica externă a lui Cuza voda și dezvoltarea ideii de unitate națională*, în RIR, II, 1932, 2, p. 113; T.W.Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale. 1856 - 1866*, București, 1944 ; Barbara Jelavich, *op. cit.*; Keith Hitchins, *op.cit.*, p. 348.

sârbă, la cea a Imperiului otoman sau la oricare alta situabilă sub incidența respectivului act internațional. După cum ar putea fi pusă și pe seama unor insuficiențe interpretative din optică juridică pe tema "valorii" garanției în derularea raporturilor între state, fapt ce făcuse pe Frederic cel Mare al Prusiei să consemneze, cu aproximativ un secol înainte de evenimentele ce fac obiectul atenției noastre, dar deja bine edificat în legătură cu procesul decantării principiilor și normelor dreptului public modern, că "toutes les garanties sont comme l'ouvrage de filigrane, plus propre à satisfaire les yeux qu'à être de quelque utilité".⁸

Ar fi, se înțelege, prea mult să ne propunem elucidarea a tot ceea ce ține de problematica garanției. Pentru așa ceva ar fi necesară o dezbatere de amploare, ce să antreneze specialiști din diverse domenii, cu prioritate din cel al "dreptului ginților", ca și din cel al istoriei relațiilor internaționale. Răspunsul la întrebarea dacă Turcia a fost putere garantă am căutat a-l contura pornind de la o relectură *sans oeillères* a textului politico-diplomatic european din anii 1856-1878 ce a implicat calitatea de parte deliberantă sau contractantă a Sublimei Porți. O calitate pe care diplomația otomană a etalat-o din plin cu prilejul congresului de pace de la Paris din 1856 și, în grade diferite, al întrunirilor ori tratatelor ce s-au derulat în subsecvența acestuia.

Încă din primele ședințe (în 25 și 28 februarie),⁹ atmosfera congresului, ce nu a putut fi nici pe departe o simplă "cameră de înregistrare" pentru cele "cinci puncte" ale *proiectului de preliminarii ale păcii*,¹⁰ s-a înfierbântat datorită discuțiilor relative tocmai la accepțiunea "obligățiilor solidare" ale puterilor participante la deliberări. După ce reprezentatul Rusiei, baronul Brunnow, reluate "obiecțiile Petersburgului" - formulate încă din timpul conferinței de la Viena din 1855 - cu privire la utilizarea termenului de *protectorat* pentru regimul ce "marea curte nordică" l-a instrumentat asupra Principatelor Române în temeiul tratatului de la Adrianopol din 1829 și după "punerea la punct" realizată de cancelarul austriac Buol că "protectoratul era în fapte și în situație". Aali Pașa, plenipotențiarul otoman, a avansat propunerea ca "încetarea oricărui *protectorat particular* să excludă naturalmente

⁸ Apud Vattel, *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains*, vol. II, Paris, 1863, p. 235.

⁹ Protocoale nr. 1 și nr. 2 ale congresului; D.A. Sturdza ș.a., *op. cit.*, vol. II, p. 999-1001 și 1003 - 1007.

¹⁰ A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe*, vol. II, Paris, 1891, p. 149.

orice idee de *protectorat colectiv*", iar "intervenția puterilor" să fie "circumscripă în limitele unei simple garanții".¹¹ Luată în litera și, mai ales, în spiritul ei, propunerea releva detașarea, din start, pe seama "chestiunii române" și, implicit, pe a celei sârbe a condiției Imperiului otoman de cea a puterilor garante, ce și-au asumat, sub auspiciile "concertului european", *angajamente colective*, întemeiate nu pe obligații izolate ale fiecăreia dintre ele, ci pe "une seules obligation solidaire et indivise qu'elles se sont engagées d'observer non seulement à son égard mais en commun l'un envers l'autre, de sorte que chaque puissance était responsable devant les autres".¹² Cât despre o detașare în același sens pe seama tratatului, considerat în ansamblu, aceasta nici nu avea cum să intre în discuție, fiindcă, instrumentând obligații prin excelență active, condiția de garanță la pasiv ar fi fost una contra naturii. Garanția colectivă se aplica, în primul rând, Imperiului otoman, cu referință explicită la integritatea și independența acestuia, și apoi Principatelor Române sau Serbiei, raporturilor "provinciilor" menționate cu Înalta Poartă. Era vorba, deci, de un "joc complicat al garanțiilor", ce situa, din chiar perspectiva clauzelor tratatului din 30 martie 1856, în disonanță profundă intenția asumată de plenul congresului vizând "consolidarea Imperiului otoman" și veleitățile de autonomie deplină ale românilor și sârbilor. Intuind bine că o atare disonanță urma a se regăsi inexorabil în slăbirea prerogativelor de suzerană ale Porții, Stratford Canning, ambasadorul englez la Constantinopol, avertiza, nu doar în contul renumelui său de susținător al "cauzei otomane", că mai bine și-ar fi tăiat mâna dreaptă decât ar fi semnat amintitul tratat.¹³ A și fost necesară, dealtfel, pentru a mai stinge din nemulțumirile și temerile Porții sau ale susținătorilor săi, o *convenție de garanție specială*, aplicată independenței și integrității Imperiului otoman și încheiată de Anglia, Franța și Austria la Paris, în penultima zi a congresului (în 15 aprilie),¹⁴ nu însă în același cadru, ci în paralel cu lucrările acestuia, după ce tratatul de pace fusese deja semnat.

Rezultă, așadar, din cuprinsul actelor diplomatice produse în 1856 la Paris, din logica însăși a stipulațiilor active (contractuale, sinalagmatice), că Turcia nu-și putea fi garanță sieși (la pasiv!). Iar

¹¹ D.A. Sturdza ș.a., *op. cit.*, vol. II, p. 1005.

¹² Serge Goriainow, *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris, 1910, p. 141.

¹³ R.W. Seton - Watson, *Histoire des Roumains de l'époque romaine à l'achèvement de leur unité*, Paris, 1937, p. 271.

¹⁴ D.A. Sturdza ș.a., *op. cit.*, vol. II, p. 1089.

un atare rezultat implică golirea de conținut a sinonimiei *puteri garante - puteri semnatare* (contractante) ale tratatului din 30 martie, sinonimie ce "i-a furat" pe mai toți cei care au avansat expresia sau înțelesul de "șapte puteri garante". Rămâne atunci de observat pe firul surselor și al faptelor de fond dacă respectiva expresie a putut sau nu avea acoperire în realitatea politico-juridică cu referință la Principatele Române (Principatele Unite în virtutea convenției din 19 august 1858), ale căror raporturi, nu arareori tensionate, cu "înaltele curții" au cunoscut momente de o deosebit de clară relevanță în sensul celor ce ne-am propus a observa. Spre edificare, considerăm suficient să invocăm faptul că în vreme ce în cazul Serbiei asemenea raporturi au presupus doar conferințe la Constantinopol ale ambasadorilor "celor șase" și miniștrilor otomani în cel al Moldo-Valahiei s-au impus (la 1858, 1859, 1866) și conferințe de deschidere *europene* la Paris, unde calitatea părților deliberante s-a ilustrat cu mai multă acuratețe.

Cum bine este știut, tratatul din 30 martie 1856 nu a consacrat "soluția definitivă"¹⁵ în privința Principatelor Moldova și Valahia, "soluție" ce urma să presupună nu doar reșezarea statutului politic internațional al celor două mici state românești, ci și "organizarea lor viitoare". Tratatul din 30 martie preconiza încetarea *protectoratului exclusiv al Rusiei* și plasarea Moldovei și Valahiei sub garanția colectivă a puterilor europene, cele două principate rămânând în continuare și sub suzeranitatea otomană.¹⁶ Totodată, referitor la "organizarea viitoare", același act internațional preconiza doar maniera în care urma a se ajunge la o "soluție". În acest sens, la Iași și București aveau să aibă loc *adunări ad hoc*, convocate prin firman al sultanului și "chemate să exprime voința populației relativă la organizarea definitivă a Principatelor", "pronunțare" ce urma a face obiectul unui raport al unei comisii speciale "reunită fără întârziere în capitala Valahiei" și alcătuită din reprezentanți ai tuturor "părților contractante", a căror înțelegere finală... va fi consacrată prin o convenție încheiată la Paris", aplicată "celor două provincii" printr-un hatiserif al Porții.¹⁷ Din toate aceste prevederi nu reiese, să recunoaștem, cu claritate condiția Porții otomane față de sistemul garanției colective, încât a și fost posibilă includerea "curții suzerane" ca parte activă a respectivului sistem, fie și numai prin luarea în litera ei a amintitei

¹⁵ Sintagma și-a făcut loc în uzajul deliberărilor diplomatice de la Paris.

¹⁶ Tratatul din 30 martie 1856, art. 22.

¹⁷ Idem, art. 23, 24, 25.

mai sus încheieri a articolului 25 al tratatului de la Paris, în conformitate cu care "cele două provincii" erau "puse de aici înainte sub garanția colectivă a tuturor puterilor semnatare".

Impresia că Înalta Poartă era inclusă de sistemul garanției colective a putut răzbate, e drept, și din angrenajul atitudinilor și stărilor de spirit ce au trebuit să dea expresie "voinței populației referitoare la organizarea definitivă a Principatelor". Întemeindu-se pe *drepturile lor suverane* de o manieră ce trăda obnubilarea acelor clauze ale tratatului de la Paris care le rezervau doar facultatea de "a se bucura sub suzeranitatea Porții de privilegii și imunități", românii au imprimat adunărilor ad hoc de la 1857 un caracter *deliberativ - reprezentativ* și nu unul *consultativ*, în limitele prescrise și de *Instrucțiunile congresului din 1856 pentru comisiunea specială a Principatelor*.¹⁸ "Cele dintâi, cele mai mari, mai generale și mai naționale dorințe ale țării", proclamate de adunările ad hoc, au putut avea, de aceea, ținuta unui energic *fapt împlinit*.¹⁹ Au fost proclamate atunci, ca *puncte* de referință ale programului național, "dorințe" relative la autonomie, unire, prinț străin și guvernământ reprezentativ, iar "toate acestea - să reținem - sub garanția colectivă a puterilor care au subscris tratatul de la Paris". Instanțiind, din rațiuni asupra cărora nu considerăm necesar a reveni, garanția colectivă la condiția *areopagului european*,²⁰ exponenții partidei naționale au trebuit să se conformeze literei articolului 25 al tratatului din 30 martie 1856, conformare care lăsa să transpară, prin însăși considerarea Porții între garanți, o situație în totală distincție a regimului aplicat Principatelor față de cel aplicat Imperiului otoman și nu în subsecvența acestuia din urmă. O conformare probată de *raportul comisiunii adunării ad hoc a Moldovei, pentru statornicirea relațiilor Principatelor cu puterile garante*, unde s-a menționat expres că "articolul 25 al tratatului de la Paris a pus Principatele sub garanția colectivă a tuturor puterilor subscriitoare"²¹; după cum ne este probată și de *actul de mulțumire* al aceleiași adunări ad hoc *către puterile garante*, act a cărui lectură dată de Kogălniceanu a generat "vii și repetite aclamații de *Să trăiască puterile garante! Să trăiască Unirea!*"²² A fost vorba de o conformare care, evaluată din perspectiva bunei intenționalități,

¹⁸ D.A. Sturdza ș.a., *op. cit.*, vol. II, p. 1067 - 1070.

¹⁹ Dan Berindei, *Epoca Unirii, passim*.

²⁰ *Ibidem*, vol. VI / 1, p. 427.

²¹ *Ibidem*, vol. VI / 1, p. 425 - 427.

²² *Ibidem*, vol. VI / 1, p. 492 - 496.

eminamente pozitivă, a românilor, s-a putut regăsi, credem, ca principal argument întru susținerea opiniei că, cel puțin în privința Principatelor, "curțile garante" s-ar fi dispus în număr de șapte. Poate tocmai de aceea expresia de "șapte puteri garante" și-a făcut "loc" mai ales în demersuri de specialitate consacrate "chestiunii române".

"Cele dintâi, cele mai mari... dorințe ale țării" nu au întrunit, se știe, avizul favorabil al conferinței de la Paris din mai - august 1858. Convenția din 19 august consacră "soluția definitivă în privința Principatelor" într-un sens mult restrictiv față de cel ilustrat de programul politic-național al adunărilor ad-hoc. Faptul va marca profund maniera de raportare a românilor față de garanția colectivă a marilor puteri. Românii s-au așteptat ca aceasta să fie aplicată doar "ființei politice" ("exterioare")²³ a statului lor național, asigurându-le liberul exercițiu al unui *drept de a fi* (suveranitatea), pe când "înaltele curți" s-au pus de acord să le impună un *mod de a fi* (de a se organiza politico-statal). Reacția românilor față de "semimăsurile"²⁴ adoptate de marile puteri cu titlul de "soluție definitivă în privința Principatelor" - "un amestec hibrid și nefiresc de unire și despărțire", cum o aprecia A.D.Xenopol - va consta în *energia politică a faptului împlinit*,²⁵ ale cărei principale pusee (la 1859, 1864 și 1866) vor conduce la *înfăptuirea României*.²⁶ Or, fiecare mare *fapt împlinit* avea să implice de la sine provocarea *rațiunii colective a garanților* și, în consecință, dispunerea în termeni reali a "înantelor curți" cu prilejul conferințelor diplomatice din 1859 (la Paris), 1861 și 1864 (la Constantinopol), 1866 (la Paris), toate consacrate "chestiunii române".

De reținut, însă, că dispunerea în termeni reali a "înantelor curți" a trebuit să prindă contur încă din timpul conferinței de la Paris din 1858. Astfel, ședința acesteia din 15 iulie²⁷ a fost consacrată deliberărilor pe tema "raporturilor... pe care vor trebui să le întrețină curtea suzerană, Principatele și puterile garante". S-a recunoscut sau consfințit mai întâi "dreptul curții suzerane de a

²³ Fapt probat de atitudinea adunării ad-hoc a Valahiei, care s-a limitat la a supune avizului viitoarei conferințe a marilor puteri doar cele "patru puncte" ale programului politic național; *Ibidem*, vol. VI/2, p. 133 - 144.

²⁴ R.W. Seton - Watson, *op. cit.*, p. 294 și urm.

²⁵ P. Henry, *L'abdication du prince Couza et l'avènement de la dynastie de Hohenzollern au trône de la Roumanie*, Paris, 1930, p. 81 - 87.

²⁶ T.W. Riker, *op. cit.*, *passim*.

²⁷ Protocolul nr. 10 al conferinței; D.A. Sturdza s.a., *op. cit.*, vol. VII, p. 283 - 285.

primi tributul, de a confirma alegerea domnitorului (fiecarui principat), de a combina (stabili) cu Principatele măsurile de apărare a teritoriului lor în caz de agresiune din exterior și de a provoca o înțelegere cu puterile garante în caz de necesitate, pentru menținerea ordinii în Principate, într-un cuvânt, dreptul curții suzerane de a aplica Principatelor tratatele internaționale în tot ceea ce nu poartă atingere imunităților țării"; apoi, "dreptul Principatelor de a regla, fără ingerința curții suzerane, întreaga administrație interioară în limitele stipulate de acordul puterilor garante cu curtea suzerană și drept de recurs la puterile suzerană și garante în caz de violare a imunităților lor"; și nu în ultimul rând, "dreptul rezervat puterilor garante de a regla, pe cale diplomatică și printr-o înțelegere cu Poarta, orice contestare (diferend) ce ar surveni între ea și Principate..." Iar asemenea drepturi sau principii vor face obiectul unor clauze *in spe* ale convenției din 19 august 1858, al cărei articol 9 aviza că "în caz de violare a imunităților Principatelor, domnitorii vor adresa un recurs puterii suzerane, și dacă nu se va face dreptate reclamației lor, ei vor putea face ca aceasta să parvină, prin agenții lor, reprezentanților puterilor garante, la Constantinopol".²⁸

Comentarii, pe seama celor inserate de protocolul ședinței din 15 iulie, precum și pe seama clauzelor cu referință specială sau a întregii convenții din 19 august 1858, ar putea fi multiple. Pentru oricare dintre acestea ar fi însă greu de ocolit constatarea realității binomului puteri garante - curte suzerană, a faptului că cea din urmă nu era inclusă dispozitivului celor ce și-au asumat "obligăția solidară și indiviză de garanție colectivă". Iar veridicitatea unei asemenea constatări ar putea fi întărită cu trimiteri de maximă relevanță la textul politico-diplomatic al raporturilor dintre părțile garantate și cele garante până la 1878. Astfel, în protocolul din 6 septembrie al conferinței de la Paris din 1859, menită a delibera pe tema "dublei alegeri" a lui A.I.Cuza, se menționa că "Sublima Poartă, luând în considerație recomandarea făcută de cele șase puteri garante, conferă în mod excepțional și pentru această singură dată investitura colonelului Cuza ca Hospodar al Moldovei și al Valahiei, fiind bine înțeles că pentru toate alegerile și investiturile viitoare ale Hospodarilor se va proceda în mod riguros în conformitate cu principiile așezate în convențiunea din 7 / 19 august

²⁸ *Ibidem*, vol. VII, p. 306 - 308.

1858" ;²⁹ în *Firmanul pentru organizarea administrativă a Principatelor Unite Moldova și Valahia* din 7 decembrie 1861 sultanul amintea de înțelegerea survenită între "curtea suzerană și puterile cele mari garante",³⁰ pentru ca, în *proclamația către țară* din 15 decembrie același an, domnitorul Cuza să țină a sublinia că "Înalta Poartă și toate puterile garante au aderat la Unirea Principatelor" ; în protocolul din 28 iunie 1864 al conferinței de la Constantinopol, ca și în *Actul adițional la convenția din 19 august 1858*, poziția și semnătura Porții apar disociate de ale "celor șase"; la fel și în protocolul din 10 martie 1866 al conferinței de la Paris, când Safvet Pașa, reprezentantul otoman, "declara că este gata a examina și regula, în numele Înaltei Porți, în comună înțelegere cu plenipotențiarilor puterilor garante, toate cestiunile ce se ridică prin evenimentele recente din Principate" (abdicarea silită a domnitorului Cuza - n. ns.)³¹ ; aceeași disociere transpare și din actul recunoașterii internaționale a lui Carol de Hohenzollern - Sigmaringen ca domnitor al României la 1866, act ce a constat într-un *aranjament direct româno-otoman* la care au subscris, apoi, puterile garante³² ; după cum transpare și din tentativa eșuată "a celor șase" din 1876 - 1877 de a media conflictul sângeros dintre Înalta Poartă și insurgenții creștini din Balcani, eșec ce a trădat inevitabilitatea războiului de la 1877 - 1878, ale cărui implicații vor constitui obiectul deliberărilor congresului de pace de la Berlin.³³

În concluzie, ne vedem cu totul întemeiați a susține că Turcia a fost *semnatară* sau *contractantă* a tratatului de la Paris din 1856 și a actelor subsecvente acestuia, dar nu și *putere garantă*; de asemenea, că puterile garante au fost în număr de șase și nu de șapte - concluzie impusă de clarificări nu doar de ordin cantitativ ci și calitativ în privința unor aspecte deosebit de interesante ținând de devenirea raporturilor internaționale în secolul XIX.

²⁹ Idem, Însemnătatea europeană a realizării definitive a dorințelor rostite de Divanurile ad-hoc în 7 / 19 și 9 / 21 octombrie 1858, în AAR, s. II, t. XXXIV, 1912, p. 771.

³⁰ *Ibidem*, p. 774.

³¹ *Ibidem*, p. 793.

³² Gh. Cliveti, *Recunoașterea internațională a lui Carol de Hohenzollern - Sigmaringen ca domnitor al României (Principatele Unite)*, în vol. *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Iași, 1994, p. 239 - 250.

³³ Idem, *România și crizele internaționale. 1853 - 1913*, Iași, 1997, p. 232 - 234.

1856 - 1878: LA TURQUIE - POUVOIR GARANTE?

RÉSUMÉ

L'auteur s'est proposé d'aborder un aspect particulièrement intéressant, tenant compte du système politique international fondé par le traité de Paris du 30 mars 1856 et des actes subséquents à celui-ci. Cet aspect se rapporte au statut de la Cour ottomane dans le contexte du régime de garantie collective. La plupart des spécialistes, roumains ou étrangers, ont considéré la Turquie en tant que puissance garante, tout en prenant pour synonymes certaines expressions du traité du 30 mars 1856: "puissances contractantes", "puissances signataires", "puissances garantes". L'auteur a fait appel à une seconde lecture du texte politico-diplomatique européen des années 1856 - 1878 et il est arrivé à la conclusion que la Turquie n'a pas été une des puissances garantes. Au contraire, elle a été "partie garantie", qualité en vertu de laquelle on lui a assuré "un parténariat *sui generis*" au "concert européen".

L

ROMÂNIA LA CONFERINȚELE MINIȘTRILOR DE EXTERNE DE LA LONDRA ȘI MOSCOVA DIN 1945

DE

GHEORGHE ONIȘORU

Sfârșitul celui de-al doilea război mondial găsea România într-o postură nefericită: țara era ocupată *de facto* de Armata Roșie iar după 6 martie 1945 guvernul era dominat de comuniști. În aceste condiții, forțele democratice și majoritatea populației așteptau cu deosebit interes rezultatele Conferinței Potsdam (17 iulie - 2 august 1945), speranțele fiind alimentate și de poziția evident mai puțin înclinată spre compromis față de Stalin adoptată de noul titular de la Casa Albă, Harry S. Truman.

De altfel, delegația americană trimisă la Berlin, în frunte cu președintele Truman și noul secretar de stat James Byrnes, cel care-l înlocuise pe Edward Stettinus, avea în mapa diplomatică propuneri concrete în vederea aplicării Declarației privind Europa eliberată adoptată la Yalta. În virtutea acestora, trebuia ca guvernele României și Bulgariei să fie reorganizate, astfel încât ele să devină cu adevărat reprezentative¹. Prin adoptarea poziției menționate, Washingtonul alegea dintre cele trei căi posibile de depășire a impasului în vederea restabilirii relațiilor diplomatice și încheierea tratatelor de pace cu fostele state satelite ale Germaniei (Bulgaria, Finlanda, România și Ungaria). Celelalte opțiuni exprimate de Uniunea Sovietică și Marea Britanie se refereau la stabilirea de relații cu guvernele aflate la putere, după cum dorea Stalin, ceea ce ar fi condus la abandonarea practică a declarației de la Yalta, și - în viziunea Foreign Office-ului - la încheierea păcii în condițiile date, cu speranța că în vremuri normale influența Uniunii Sovietice va scădea².

În esență, la Berlin s-a convenit ca problema recunoașterii guvernelor din Bulgaria, Ungaria și România să fie lăsată în seama miniștrilor de externe ale marilor puteri care urmau să se întâlnească, în

¹ *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) . 1945*, vol.II, Washington, 1960, p. 643-644.

² *Ibidem*, vol. I, p. 357-363.

septembrie, la Londra. Soluția s-a impus atât datorită inflexibilității lui Stalin, cât și credinței lui Truman și Byrnes că bomba atomică îi va convinge în cele din urmă pe sovietici să facă unele concesii³. În raportul adresat de președintele Truman națiunii americane la 9 august⁴ se sublinia că România, Bulgaria și Ungaria nu vor fi sfere de influență ale nici unei puteri, ceea ce indica suficient de clar că la Londra negocierile nu vor fi deloc ușoare.

Pe de altă parte, la București, regele Mihai și principalele forțe ale opoziției democratice au perceput poziția Washingtonului drept o bună posibilitate de debarcare guvernului Groza. În consecință, după consultarea diplomaților americani din capitala României, suveranul a cerut demisia primului ministru, refuzul acestuia conducând la declanșarea "grevei regală"⁵. Escaladarea tensiunii politice și faptul că timpul trecea în favoarea Uniunii Sovietice și a comuniștilor români l-a determinat pe Burton Berry să telegrafieze Departamentului de Stat. La 31 august, el atrăgea atenția că: "Noi trebuie să acționăm repede - nu ca în trecut - sau să plătim pentru greșelile noastre. Plata în România ar fi o dezaastroasă subminare a întregii noastre poziții morale în această țară"⁶.

Deși nu au ieșit pregnant la suprafață, tensiuni s-au observat și în sânul coaliției aflate la conducere. Regele Mihai conta de altfel pe o defecțiune a social-democraților, bazându-se pe capacitatea lui Constantin Titel Petrescu de a se desprinde de comuniști, dar și pe schimbarea cursului politic al lui Tătărescu. Ministrul de externe a încercat, într-adevăr, să exploateze momentul, dar nu în sensul dorit de opoziție, ci în acela al realizării unui compromis între suveran și Cabinet. Aflat în vizită la Moscova, Tătărescu îi sugera, la 10 septembrie, lui Andrei Ianuarevici Vișinski ca Stalin să transmită un mesaj personal verbal către Mihai pentru depășirea impasului⁷, dar soluția n-a fost agreată la Kremlin. Întors în țară, Tătărescu va vorbi în ședința Consiliului de miniștri din 15 septembrie despre anumite condiții în

³ George C. Hering Jr., *Aid to Russia 1941-1946. Strategy, Diplomacy, the Origin of the Cold War*, New York, 1973.

⁴ "Departament of State Bulletin", *The Berlin Conference. Report of the President to the Nation*, 5 august 1945. Citit la radio la 9 august 1945, ora 10 p. m.

⁵ Nu ne ocupăm aici de acest eveniment. Pentru detalii vezi Gheorghe Onișoru, *The State Department and the "Royal Strike"*, "Romanian Civilization", vol. VII, number 1, Spring 1998, p. 37-46.

⁶ Cf. Nicolae Baciuc, *Agonia României*, München, 1987, p. 165.

⁷ *România. Viața politică în documente. 1945*, (coord. Ioan Scurtu), București, 1994, p. 358-359.

vederea rămânerii în executiv, între acestea amintind intrarea în legalitate și consfătuiri reciproce⁸.

Pe acest fond tensionat de pe scena politică românească s-a derulat, între 11 septembrie și 3 octombrie, Conferința miniștrilor de externe de la Londra. Ședința de deschidere s-a desfășurat la Lancaster House în după amiaza zilei de 11 septembrie, cele cinci delegații fiind conduse de James Byrnes, Viaceslav Molotov, Georges Bidault, Wan Shih Cheh și Ernest Bevin⁹.

Inițial, Bevin, cel care prezida întrunirea, a pus în discuție o agendă în 12 puncte. Pregătirea tratatelor de pace cu România, Bulgaria și Ungaria figura la cel de-al doilea, aici intrând, la propunerea lui Molotov, și cazul Finlandei care ocupase inițial poziția următoare. De asemenea, Statele Unite propuseseră o discuție asupra situației politice din România (punctul 10) dar s-a renunțat la idee¹⁰.

A doua zi, 12 septembrie, delegația sovietică a înaintat patru propuneri în legătură cu tratatul de pace cu România. Între acestea menționăm ideea includerii unui articol care să asigure transferul întregii Transilvanii către România, precum și susținerea intrării în Organizația Națiunilor Unite¹¹. De asemenea, într-o conversație cu James Byrnes, Viaceslav Molotov a cerut recunoașterea guvernului Groza. Admițând că "a ajutat" la formarea lui, ministrul de externe sovietic a ținut să sublinieze că în România și Bulgaria reorganizarea cabinetelor va fi posibilă abia după alegeri. Obiecția lui Byrnes, că nu poate fi recunoscut un guvern format în virtutea unui ultimatum de două ore și jumătate dat de Vișinski, n-a avut așadar efect¹².

Date fiind divergențele dintre cele două mari puteri, la 19 septembrie delegația americană a înaintat propriile sugestii în legătură cu pregătirea tratatului de pace cu România. La baza lor stătea ideea că Statele Unite nu erau dispuse să negocieze cu un guvern nereprezentativ.

⁸ *Ibidem*, p. 352-355.

⁹ Pe lângă miniștrii de externe, în delegațiile oficiale mai intrau: Ronald I. Campbell, Archibald Clark Kerr, Alfred Duff Cooper (Marea Britanie), Benjamin V. Cohen, James C. Dunn, John Foster Dulles, Charles E. Bohlen (Statele Unite), Fedor Tarasevici Gusev, Kiril Vasilevici Novikov, Serghei Alexandrovici Golunski, Vladimir Nicolaevici Pavlov (Uniunea Sovietică), Maurice Couve de Murville, René Massigli, Jacques Fouques-Duparc (Franța), Wellington Koo, Victor Hoo, Hellington K. Tong, Yang Yun-chu (China); *F.R.U.S. 1945 General: Political and Economic Matters*, Washington, 1967, vol.II, p.112, n. 42.

¹⁰ *Ibidem*, f. 116-117.

¹¹ *Ibidem*, f. 150-151.

¹² Vezi James F. Byrnes, *Speaking Frankly*, New York, 1947, p. 52 și N. Baciuc, *op.cit.*, p.180.

În privința aspectelor teritoriale, diferența față de Moscova apărea în cazul frontierei româno-ungare, specificându-se că Transilvania sau "cea mai mare parte" a ei vor aparține României după examinarea pretențiilor exprimate de cele două state¹³.

Problema României a captat interesul din nou la ședința din 21 septembrie, prezidată de Georges Bidault. Din păcate, totul s-a rezumat la un lung dialog în contradictoriu între Byrnes și Molotov, fiecare păstrându-și pozițiile cunoscute¹⁴. Nici la întâlnirea din după amiaza aceleasi zile - desfășurată sub conducerea lui Bevin - nu s-a ajuns la un acord în privința României, totul limitându-se la un schimb de vederi¹⁵.

Totuși, Bucureștiul a reținut iarăși atenția participanților cu prilejul discutării situației cabinetelor din statele balcanice. Ministrul englez de externe s-a asociat punctului de vedere american susținând că guvernul Groza nu era capabil să organizeze alegeri libere. Bevin se întreba retoric dacă Uniunea Sovietică dorea la București un guvern prieten (conform declarației lui Molotov) sau unul aservit doar Moscovei. La rândul său, exprimând poziția Quai d'Orsay-ului, Georges Bidault arăta că important este ca să fie ținute alegeri cu adevărat corecte și ca Declarația de la Yalta să fie aplicată. Din nou, Molotov nu a cedat nici un pas¹⁶.

Astfel, Conferința de la Londra a eșuat în încercarea de a coordona acțiunile marilor puteri în România, contribuind la adâncirea crizei politice de la București. Dacă pe parcursul summit-ului se zvonea că Uniunea Sovietică era gata să sprijine o formulă guvernamentală prezidată de Lucrețiu Pătrășcanu, Gheorghe Tătărescu sau chiar dr. Nicolae Lupu, la finalul său Burton Berry se vedea nevoit să atenționeze Washingtonul că Groza câștiga capital politic în fața inabilității anglo-americanilor de a-l schimba¹⁷.

Președintele american a încercat, la 12 octombrie, să-i trimită un mesaj personal lui Stalin prin intermediul ambasadorului său la Moscova, W. Averell Hariman¹⁸, însă Generalissimul lipsea din Capitală. Rămânea, așadar, în sarcina Conferinței de la Moscova deblocarea crizei de la București. Aceasta se va dovedi una acută, marcată atât de

¹³ *F.R.U.S. 1945. General*, vol. II, p. 266.

¹⁴ *Ibidem*, p. 288-298.

¹⁵ *Ibidem*, p. 298.

¹⁶ *Ibidem*, p. 300-307.

¹⁷ Paul D. Quinlan, *Clash over Romania, British and American Policies towards Romania: 1938-1947*, Los Angeles, 1977, p.148. Vezi și Henry L. Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, Archon Books, 1969, p. 302.

¹⁸ Vezi textul în *F.R.U.S. 1945 General*, vol. II, p. 562-563.

evenimente importante pentru partide (în primul rând notăm Conferința Națională a Partidului Comunist, care a avut rolul unui adevărat congres după două decenii de ilegalitate, dar și Conferința Generală a Partidului Social Democrat din 1-2 decembrie, la care Titel Petrescu a reușit momentan asigurarea unei oarecari independențe față de comuniști)¹⁹, cât, mai ales, de marea manifestație și incidentele care i-au urmat din 8 noiembrie. Discutând cu reprezentantul american din Comisia Aliată (Sovietică) de Control din România, generalul Cortlandt van R. Schuyler, la 12 noiembrie, președintele Partidului Național Țărănesc, Iuliu Maniu, avea să constate că nu există prea multe motive de optimism²⁰, exceptând apropiata misiune a lui Mark Ethridge.

Grație eforturilor lui Ethridge, președintele Truman și diplomația americană s-au convins o dată în plus de teroarea politică din România²¹, de faptul că țara era condusă de un guvern cu adevărat nereprezentativ și tot mai impopular. Rămânea ca, în capitala Uniunii Sovietice, James Byrnes să-i convingă pe Stalin și Molotov de aceste realități.

Conferința de la Moscova ce reunea doar miniștrii de externe din Statele Unite, Marea Britanie și Uniunea Sovietică, și-a deschis lucrările la 16 decembrie. Principalii protagoniști, Molotov și Byrnes, se bazau pe echipe redutabile: Vișinski, Gușev, Malik (ambasadorul sovietic la Tokio), Țarapkin și interpretul Pavlov, respectiv Harriman, Cohen, Conant (prezidentul Universității Harvard), Matthews și Bohlen. Cât despre englezi, Bevin eras secondat de Cadogan, Clark Kerr, Campbell, Bennett și interpretul Mc Afee²². După cum au convenit cei trei miniștri de externe agenda s-a rezumat la șase puncte, între acestea (punctul 5) figurând condițiile în care vor fi recunoscute guvernele aflate la conducerea României și Bulgariei²³.

Pentru acomodarea punctelor de vedere ale Statelor Unite și Uniunii Sovietice, delegația americană a propus o întâlnire bilaterală care a avut loc la 18 decembrie. Printre problemele ridicate s-a numărat, în primul rând, raportul Ethridge asupra situației din România și Bulgaria. James Byrnes - făcând un scurt istoric al problemei - a înaintat un

¹⁹ Pe larg, Gheorghe Onișoru, *Alianțe și confruntări între partidele politice din România (1944-1947)*, București, 1996, p. 118-121 și 130-131.

²⁰ Vezi nota Serviciului Special de Informații din 13 noiembrie 1945, ASB, fond Maniu, dosar 9, f. 190.

²¹ Cf. *Report on Political Situation in Romania. Background*, semnat de Mark Ethridge și trimis Departamentului de Stat la 7 decembrie, Bayerische Staatsbibliothek München, Department of State, Internal Affairs of Romania, decimal file 871, film R 87/51, Rolle 2.

²² *F.R. U.S. 1945 General*, vol. II, p. 610-611.

²³ *Ibidem*, p. 617.

exemplar al documentului lui Molotov, exprimându-și încrederea că după studierea lui poziția Uniunii Sovietice se va modifica²⁴. La întâlnirea în plen din după amiaza aceleași zile, delegația americană a făcut cunoscute sugestiile sale privind procedura de urmat în cazul României. În esență se propunea:

1. Cei trei aliați să răspundă la scrisoarea regelui Mihai din 21 august.
2. Suveranul să fie asigurat că aliații, prin reprezentanții lor la București, îl vor sfătui astfel încât România să poată semna tratatul de pace și să fie admisă între Națiunile Unite.
3. Lăsând pe seama reprezentanților diplomați de la București discutarea chestiunilor de amănunt, să se cadă de acord asupra următoarelor linii generale:
 - a) reorganizarea guvernului român prin includerea unor membri cu adevărat reprezentativi ai Partidului Național Țărănesc și Partidului Național Liberal, fără ca aceștia să fie mod obligatoriu Iuliu Maniu, Dinu Brătianu sau dr. Nicolae Lupu;
 - b) guvernul astfel reorganizat să-și asume responsabilitatea de a ține alegeri libere și corecte;
 - c) proclamarea unei amnistii generale, inclusiv eliberarea deținuților politici de după 23 august 1944;
 - d) Statele Unite urmau să recunoască noul guvern²⁵.

Memorandumul american a fost luat în discuție la ședința din 22 decembrie. La remarcă lui Molotov că propunerile nu erau acceptabile pentru partea sovietică accentuând faptul că în Bulgaria avuseseră loc alegeri libere la care s-a exprimat masiv voința populației, deci că poporul și-a spus clar opțiunea - Byrnes l-a rugat să prezinte varianta Kremlinului. Fără a răspunde la provocare, Molotov a ținut să sublinieze că în România regele Mihai a rupt relațiile cu guvernul datorită încurajărilor primite din Apus, ceea ce a condus la tensionarea situației, la amânarea alegerilor și chiar la erodarea poziției monarhului. Aceeași eschivă din partea șefului statului diplomației sovietice s-a produs și în privința raportului Ethridge, el întrebându-se de ce ziaristul american nu a fost trimis în Grecia, acolo unde situația era mult mai dificilă. La insistențele lui Byrnes, Molotov a precizat totuși că în cazul României sarcina comună trebuie să fie facilitarea desfășurării de alegeri libere și sfătuirea regelui și a guvernului în această direcție. Cât despre raportul Ethridge, se aprecia că el nu făcea decât să repete poziția Departamentului de Stat, deci el și-ar fi putut la fel de bine redacta

²⁴ *Ibidem*, p. 643-647.

²⁵ *Ibidem*, p. 701-702.

memoriul și renunțând la călătorie. Cu toată opoziția părții rusești, James Byrnes a insistat ca un număr de reprezentanți ai Partidului Național Liberal și Partidului Național Țărănesc să fie incluși în guvernul Groza. Molotov și Vișinski au susținut că nu mai era nevoie, aducând în discuție numele lui Gheorghe Tătărescu și Mihail Ralea²⁶. Astfel, tratativele nu au condus la depășirea punctului mort în care se intrase în cheștiunea situației politice din România.

Întrucât cheștiunea nu putea fi amânată la nesfârșit, la 23 decembrie, Stalin însuși a propus secretarului de stat american un aparent compromis, în fapt o capcană în care Byrnes a căzut inexplicabil de ușor. Concret, era vorba despre o pură operațiune de cosmetizare, Groza urmând a coopta în echipa sa câte un reprezentant al Partidului Național Țărănesc și Național Liberal, cu condiția ca aceștia să nu fie Maniu, Brătianu sau dr. Lupu²⁷.

Pe baza înțelegerii amintite, la 24 decembrie, atât Statele Unite, cât și Uniunea Sovietică, au depus câte un Memorandum privind soluționarea crizei politice din România, cele două documente fiind, în linii generale apropiate²⁸.

Americanii propuneau ca regelui Mihai să i se acorde sprijinul cerut în scrisoarea din 21 august, astfel ca guvernul să fie reorganizat prin includerea unor membri reprezentativi ai Partidului Național Țărănesc și Partidului Național Liberal, el asumându-și apoi sarcina de a ține alegeri libere și de a asigura libertăți democratice. Pentru aceasta o comisie formată din Andrei Ianuarevici Vișinski, W. Averell Harriman și Archibald Clark Kerr trebuind să se deplaseze la București, în cel mai scurt timp Statele Unite și Marea Britanie având a proceda la recunoașterea noului Cabinet. Partea sovietică introducea, printre altele, o nuanță importantă: "Regele să fie sfătuit ca în componența guvernului român să fie incluși în plus *unu-doi reprezentanți* (subl. n.) loiali, în raportul cu prezentul guvern din grupările Partidului Național Țărănesc și Partidului Național Liberal (excluzându-i pe Maniu, Brătianu și dr. Lupu), care nu sunt membri în guvernul actual"²⁹. Prin acest compromis acceptat de partea sovietică, americanii și engezii primeau o recompensă platonice, realitățile românești rămânând pe aceleași coordonate.

Decizia finală s-a luat la 25 decembrie. Molotov, Byrnes și Bevin s-au limitat de această dată la cheștiuni de formă³⁰, fondul problemei fiind

²⁶ *Ibidem*, p. 727-734.

²⁷ N. Baci, *op.cit.*, p. 181.

²⁸ *F.R.U.S. 1945. General*, vol. II, p. 770 și 773.

²⁹ *Ibidem*, p. 773.

³⁰ *Ibidem*, p. 773.

rezolvat în favoarea Uniunii Sovietice. Eșecul diplomatic al americanilor la Conferința de Moscova în privința chestiunii "grevei regale" a fost acut resimțit de forțele democratice din România în frunte cu regele Mihai care, de acum înainte, a fost nevoit să dea dovadă de mult tact în raporturile cu forțele de stânga din țară agreate de Kremlin.

Comunicatul oficial³¹ a dezamăgit până și misiunea americană de la București. La 27 decembrie, generalul Schuyler nota în *Jurnal* că atât el, cât și Berry, erau cu adevărat decepționați³², considerând că se află în fața unei cedări definitive în fața sovieticilor. Sentimente diferite trăia guvernul, așa cum relevă și stenograma ședinței de cabinet din 31 decembrie³³. Petru Groza, referindu-se la rezultatele Conferinței, declara : "Noi o primim, noi suntem perfect de acord cu această decizie. Noi trebuie să fim satisfăcuți de acest mare succes cu care încheiem anul care pleacă acum 1945". La rândul său, ministrul de externe Gheorghe Tătărescu supralicita: "Efectiv, Conferința de la Moscova constituie un triumf - cuvântul nu este prea tare al politicii sovietice pe plan internațional și un triumf al politicii românești pe plan național... Ceea ce se urmărea de către cercurile răuvoitoare viitorului patriei noastre a suferit, prin hotărârile luate la Moscova de reprezentanții celor trei Mari, un eșec lamentabil. Prin acordul pe care, fără îndoială, vom trebui să-l aplicăm în primele zile ce urmează, noi vom consfinți politica dusă de guvernul Groza de la 6 martie și până astăzi".

Așa cum s-a decis la Moscova, o comisie tripartită formată din A. I. Vișinski și ambasadorii american și englez la Moscova, W.A. Harriman și A. Clark Kerr, s-a deplasat la București, sosind aici cu un tren special în ultima zi a anului 1945. Cei trei au fost primiți chiar la 1 ianuarie de regele Mihai, apoi de primul ministru și ceilalți șefi de partide, în scurt timp îndeplinindu-și mandatul³⁴.

Se încheia astfel o etapă tensionată de aproape o jumătate de an în urma căreia regele Mihai și opoziția democratică au obținut o victorie formală prin includerea lui Emil Hațieganu (Partidul Național Țărănesc) și Mihail Romniceanu (Partidul Național Liberal) în guvern, dar adevărații învingători erau comuniștii de la Moscova și București. Preocupate de necesitatea încheierii tratatelor de pace, Statele Unite și Marea Britanie au fost nevoite, o dată în plus, să facă importante concesii lui Stalin în privința României.

³¹ "Ultima Oră", 29 decembrie 1945.

³² C.V.R.Schuyler, *Misiune dificilă. Jurnal (28 ianuarie 1945 - 20 septembrie 1946)*, București, 1997, p. 274.

³³ ASB, fond Președinția Consiliului de Miniștri, stenograme, dosar 12/1945, f. 4-30.

³⁴ Vezi Gheorghe Onișoru, *op.cit.*, p. 224-225.

Privită în ansamblu, criza română a ocupat un spațiu important atât la Londra, cât și la Moscova. În prim plan s-a aflat chestiunea crizei constituționale intervenită prin ruperea legăturilor dintre rege și guvern. Aceasta avea să-și găsească soluția abia la Moscova, după ce la Londra eșecul fusese total. În plus, întâlnirea de la Lancaster House a făcut cunoscută opțiunea marilor puteri în privința graniței de vest a României, capitol la care trebuie subliniat sprijinul ferm acordat de Uniunea Sovietică guvernului Groza³⁵. După alegerile de la 19 noiembrie 1946 și, mai ales, după semnarea Tratatului de pace de la Paris, la 10 februarie 1947, Stalin și comuniștii români vor renunța la orice diplomatie trecând în forță la înlăturarea regimului democratic.

LA ROUMANIE AUX CONFERENCES DES MINISTRES DES AFFAIRES ETRANGERES DE LONDRES ET DE MOSCOU DE 1945

RÉSUMÉ

Pendant l'été 1945 la Roumanie a été le témoin d'une crise constitutionnelle, déclenchée par la rupture des relations entre le Roi et le gouvernement de Petru Groza, dans les conditions où le souverain représentait aussi le pouvoir législatif en absence d'un Parlement. Tenant compte de la position géo-politique de la Roumanie, l'occupation, *de facto*, du pays par les troupes soviétiques, la crise de la Roumanie a préoccupé les grands pouvoirs, tout en occupant une place importante dans les conférences des ministres des affaires étrangères de Londres et de Moscou. La solution finale adoptée dans la capitale de l'U.R.S.S. allait s'avérer une variante cosmétique, vu qu'il s'agissait, en fait, d'un succès de la diplomatie soviétique, face à l'Occident, à répercussions dans la continuation du processus de satellitisation de la Roumanie.

³⁵ Idem, *Uniunea Sovietică și România: de la 1944 la 1947*, în vol. *Romania and World War II*, ed. Kurt Treptow, Iași, 1996, p. 279-290.

TRATATUL DE LA KÜCIÜK-KAINARGI (1774), ÎN VIZIUNEA DIPLOMAȚIEI SUEDEZE*

DE

VENIAMIN CIOBANU

Efectele păcii ruso-suedeze de la Nystad, din luna august 1721, s-au resimțit, decenii de-a rândul, în evoluția configurației politice din Europa de Nord-Est.

Deși, aparent, între Rusia și Suedia se instalaseră, în urma amintitei păci, relații nu numai pașnice, dar, chiar și de "mare prietenie", cercurile conducătoare de la Petersburg nu au ignorat posibilitatea ca Suedia să încerce să-și reia revanșa. O astfel de tentativă s-a produs, de altfel, în anul 1741, când Suedia, încurajată de Turcia și de Franța, a atacat Rusia. Războiul s-a terminat repede și în defavoarea suedezilor. Noua victorie a rușilor nu însemna, totuși, și lichidarea definitivă a stării conflictuale din bazinul Mării Baltice. De aceea, la Petersburg s-au căutat și soluții diplomatice care vizau crearea în nordul Europei a unui sistem de alianțe, menit să asigure nu numai securitatea granițelor, ci și preponderența Rusiei în zonă. Problema l-a preocupat, îndeosebi, pe omul de stat Pannin, conducătorul Colegiului Afacerilor Externe al Rusiei, care a reușit, în anul 1765, să creeze un astfel de sistem de alianțe, format din Suedia, Danemarca și Prusia, pus sub controlul Rusiei, și cunoscut sub denumirea de "Sistemul Nordic"¹.

* Colectivul redacțional a preluat textul anexelor prezentat de autorul studiului, care respectă ortografia documentelor originale.

¹Cf. Andreas Bode, *Die Flottenpolitik Katharinas II. und die Konflikte mit Schweden und der Türkei (1768-1792)*, in Kommission bei Otto Harrassowitz-Wiesbaden, f.a., p. 57; pentru implicațiile păcii de la Nystad, în contextul amintit, vezi, Sten Carlsson, *O podziale królestwa Szwedzkiego w 1809 roku (utrata zwierzchnictwo nad Finlandie)*, în "Zapiski Historyczne", Tom.46, Rok 1981, Zeszyt 2, p. 29, 31; Klaus Zernak, *Główne problemy historii północno-wschodniej Europy*, în "Zapiski Historyczne", Tom. 50, Rok 1985, Zeszyt 4, p. 33; Michael G. Müller, *Russland und der Siebenjährige Krieg*, în

Echilibrul de forțe creat în Nordul Europei a avut, însă, o existență efemeră, ceea ce îndreptățește afirmația că, în realitate, nu a fost vorba decât de o *ficțiune* și nu de o *realitate politică*. Deoarece, Panin "das europäische Gleichgewicht durch ein Bündnissystem der nördlichen Mächte Russland, Preussen, Schweden, England, Dänemark, Sachsen und Polen gegen die südlichen, katolischen Mächte Österreich, Frankreich und Spanien zu sichern strebte, so lieferte er nur einer Politik die zeitgenösse Fassade, der veder das "nordische System" noch das dadurch zu erreichende europäische Gleichgewicht, sondern die territoriale expansion auf Kosten Polens das eigentliche Ziel war"².

Consolidarea pozițiilor Rusiei în Polonia, mai ales după instalarea de către Ecaterina a II-a pe tronul polon a favoritului său, Stanislaw August Poniatowski, în anul 1764, a sporit îngrijorarea cercurilor conducătoare otomane. Deoarece, slăbirea Poloniei antrena după sine o gravă amenințare a pozițiilor deținute de Imperiul otoman în Europa. Cu atât mai mult, cu cât Ecaterina a II-a își masca, cu abilitate, ce-i drept, politica expansionistă spre vestul Europei, sub masca protejării religiei ortodoxe. Or, începutul acelei politici fusese făcut tocmai în Polonia, unde, după instalarea regelui Poniatowski, toate intervențiile armate ruse în problemele interne ale Republicii Nobiliare Polone erau justificate, prin necesitatea de a-i apăra pe așa zișii dezidenți din regat. Pretextul eliberării popoarelor ortodoxe de sub "jugul mahomedan" a fost utilizat, concomitent, și pentru justificarea expansiunii Rusiei către Balcani, așa că războiul declanșat, e drept, din inițiativa Porții, în toamna anului 1768, a fost, în realitate, pregătit de propaganda rusă, încă din anul 1765, propagandă care s-a străduit, și a reușit, să incite popoarele ortodoxe împotriva otomanilor³.

Lovitura dată de Ecaterina "Sistemului Nordic", prin instaurarea

"Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", Neue Folge, Band 28, 1980, Heft 2, p. 203; pentru evenimentele din anul 1741 și urmările lor, vezi Walter Björman, *Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800*, în "Festschrift Georg Jakob. Zum siebzigsten Geburtstag" 26, Mai 1932. Gewidmet von Freunden und Schülern, Herausgegeben von Theodor Menzel, Leipzig, 1932, p. 20-21; Ragnhild Marie Hatton, *Russia and the Baltic*, în "Russian Imperialism. From Ivan the Great to the Revolution", Edited by Taras Hunczak; With an Introduction by Hans Rohn, New Jersey, 1974, p. 124-127; Sten Carlsson, *op.cit.*, p. 31 și urm.; Michael G. Müller, *op.cit.*, p. 204-205; pentru conținutul tratatului de alianță defensivă dintre Suedia și Turcia, semnat la Constantinopol, la 24 decembrie 1739, vezi B. Boetnis, *Sveriges tractater med främmande magter. Jente andra dit höranhandlingar. Åttonde delen 1723-1771*, Stockholm, 1922, p. 278 și urm.

² Andreas Bode, *op.cit.*, p. 59.

³ *Ibidem*.

controlului Rusiei asupra Poloniei, a oferit Suediei posibilitatea să întrevadă clar "was ein handlungsunfähiger Staat von seinen grossen Nachbarn einst zu erwarten hatte"⁴. Ca urmare, "partida pălăriilor", de puternică orientare antirusă, și-a consolidat pozițiile. Se aștepta, doar, momentul în care Rusia ar fi fost angajată într-un conflict militar de proporții care să fi îngăduit Suediei să încerce, încă odată, să-și obțină independența față de Rusia. De aceea, diplomația suedeză nu și-a cruțat eforturile, contribuind, astfel, nu în mică măsură, la declanșarea războiului turco-rus, în anul 1768⁵.

Un prim și foarte important rezultat al acelor demersuri s-a concretizat în imposibilitatea Rusiei, angajată în războiul cu Imperiul otoman, de a interveni în Suedia, spre a înlătura noul regim instaurat, prin lovitura de stat pașnică, înfăptuită de regele Gustav al III-lea, un nepot de soră a lui Friedrich al II-lea, în anul 1772, care scotea, *de fapt și de drept*, Suedia de sub controlul Rusiei. De aceea, Rusia s-a limitat să încheie cu Danemarca, celălalt mare adversar al Suediei în nordul Europei, în anul 1773, o alianță secretă antisuedeză, în termenii căreia părțile contractante își promiteau reciproc sprijinul, în eventualitatea unei agresiuni suedeze, și conveneau să acționeze, în vederea restaurării vechiului regim politic, înlăturat de lovitura de stat, din anul 1772. Condușă de noul Președinte al Cancelariei, Ulrik Scheffer, diplomația suedeză a reușit să reactiveze sprijinul Franței pentru țara sa⁶. Sprijinul francez s-a concretizat nu numai în tratatul de subsidii, încheiat cu Suedia, în anul 1773, ci și în plan militar, Franța angajându-se să trimită trupe, în cazul în care situația ar reclama-o. În acest scop, fortăreața Sveaborg, de la Helsingfors, a fost transformată într-un "Gibraltar nordic", urmată de măsuri concrete, pentru întărirea flotei militare suedeze⁷.

Așadar, lovitura de stat din Suedia s-a produs în împrejurări total nefavorabile pentru Rusia. Angajată în războiul cu turcii, Ecaterina a II-a a fost nevoită să accepte faptul împlinit. Pentru moment, însă, deoarece, așa cum am menționat, intenționa ca, în anul următor, 1773, să declanșeze un atac împotriva Suediei, în colaborare cu Danemarca, Prusia și Marea Britanie. Necesitățile războiului cu Turcia au determinat-o, însă, să reducă forța maritimă din Marea Baltică. În plus, pentru plănuita

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Cf. Ingvar Anderson, *A History of Sweden*. Translated from the Swedish by Carolyn Hannay, Natur och Kultur, Stockholm, 1962, p. 283-286.

⁷ Walter Hubatsch, *Die skandinavischen Staaten 1772-1864*, în "Handbuch der europäischen Geschichte", Herausgegeben von Theodor Schieder, Band 5., Klett-Cotta, Stuttgart, 1981, p. 754.

agresiune împotriva Suediei s-a declarat de acord numai Danemarca. Friedrich al II-lea nu agreea planul țarinei, deoarece acesta ar fi determinat tulburarea stabilității în Europa, pe care abia o realizase, și încă cu multă greutate, întrucât nu exista nici o îndoială că Austria nu ar fi rămas neutră. În ceea ce o privește, Anglia îi acordase Rusiei tot sprijinul pentru expediția din Arhipelag. Nu era, totuși, dispusă să o sprijine și în Marea Baltică, sprijin de pe urma căruia nu întrevedea nici un profit, de vreme ce Rusia ar fi devenit stăpâna acestei mări⁸.

Argumentul care a tras cel mai greu în cumpănă, și care a determinat-o pe Ecaterina a II-a să renunțe la planul amintit l-a constituit decizia lui Gustav al III-lea de a menține Suedia într-o strictă neutralitate. Lovitura de stat din 19 august 1772 trezise mari speranțe la Istanbul unde se conta, deja, pe sprijinul militar suedez. Trimisul suedez la Constantinopol, Ulrik Celsing, aflat în post din anul 1770⁹, le-a risipit, însă, orice speranță de acest gen, demonstrând cercurilor conducătoare otomane imposibilitatea în care se afla Suedia de a-și îndeplini obligațiile asumate, prin acordurile cu Poarta. De altfel, încă de la începutul războiului, în anul 1769, diplomația suedeză și-a declinat orice responsabilitate în acest domeniu, invocând un argument foarte serios. Anume, că alianța suedo-turcă, adică cea din anul 1739, era numai defensivă; or, Turcia era aceea care declanșase războiul¹⁰. În împrejurările din anul 1772, Suedia se afla într-o situație și mai delicată care, așa cum demonstrase Ulrik Celsing divanului otoman, fusese creată de decizia Rusiei, Danemarcei și Prusiei de a o ataca, în cazul în care ar fi intrat în război de partea Turciei¹¹.

Gustav al III-lea nu a modificat politica față de Rusia, chiar dacă situația acesteia se deteriorase grav, în urma izbucnirii războiului lui Pugaciov, mai ales că Turcia, înfrântă mereu pe uscat și pe mare, da semne evidente ale dorinței sale de a încheia pacea¹². În schimb, diplomația suedeză a urmărit cu cea mai mare atenție evoluția tratativelor de pace ruso-turce de la Focșani și București, din anii 1772 și 1773, desigur, cu scopul de a sesiza orice modificare a raporturilor ruso-turce, în special, care ar fi putut afecta interesele Suediei¹³.

⁸ Cf. Andreas Bode, *op.cit.*, p. 86-89.

⁹ Walter Björman, *op.cit.*, p. 21-22.

¹⁰ Andreas Bode, *op.cit.*, p. 65.

¹¹ *Ibidem*, p. 879.

¹² *Ibidem*, p. 93.

¹³ Cf. Walter Björman, *op.cit.*, p. 22.

Rapoartele lui Ulrik Celsing¹⁴, păstrate în fondul "Turcia", din Riksarkivet din Stockholm, evidențiază dorința diplomației suedeze ca Poarta Otomană să obțină maximum posibil de avantaje, în defavoarea Rusiei, ceea ce ar fi contribuit la sporirea gradului de securitate a Suediei. În acest sens pledează, între multe altele, atenționarea de către Ulrik Celsing, la începutul lunii ianuarie 1774, a lui reis efendi, Raif Ismail pașa, asupra jocului dublu, practicat de regele Prusiei, Friedrich al II-lea, căruia Poarta îi solicitase, la un moment dat, să medieze, alături de Austria, pacea cu Rusia, dar care urmărea, în realitate, să o favorizeze pe cea din urmă, în raporturile cu Imperiul otoman. Același Ulrik Celsing și-a exprimat, prin intermediul dragomanului său, Ignatius Mouradghea d' Ohsson, surprinderea că oficialitățile otomane nu i-au comunicat conținutul tratatului încheiat cu Rusia, la 21 iulie 1774, la Kuciuk-Kainargi¹⁵. Această remarcă a diplomației suedeze i-a dat ocazia marelui dragoman al Portii, probabil Scarlat Caradja (1770-1774), să facă o serie de considerații privind acel tratat care exprimau, în realitate, puternica nemulțumire a unei mari părți a cercurilor conducătoare otomane față de condițiile în care fusese încheiată pacea cu rușii și dorința acelorași de a beneficia de asistența Suediei, în scopul punerii pe alt făgaș a raporturilor cu Rusia¹⁶.

Tratatul de la Kuciuk-Kainargi a constituit, de asemenea, subiectul principal al întrevederii pe care Ulrik Celsing a avut-o, la 28 septembrie 1774, cu fostul mare dragoman, Alexandru Ipsilanti, ce tocmai fusese numit domn al Țării Românești¹⁷. Iar atunci când, în sfârșit, a luat cunoștință de conținutul tratatului, Ulrik Celsing l-a trimis la Stockholm, însoțit de comentariile ambasadorului Franței la Istanbul, de St. Priest, comentarii care trădau îngrijorarea diplomației franceze, împărtășită, în egală măsură, și de cea suedeză, față de ascendentul dobândit de Rusia, în raporturile cu Imperiul otoman. Deoarece, situația nou creată de tratatul de la Kuciuk-Kainargi nu putea fi de bun augur nici pentru poziția Suediei, nu numai în raporturile cu Rusia, ci și în cadrul sistemului politic european, în general¹⁸.

¹⁴ Pentru rapoartele lui Ulrik Celsing, privind desfășurarea tratatelor, vezi Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, vol. 53, Ulrik Celsing depescher 1771-1773.

¹⁵ Vezi Anexa 1.

¹⁶ Vezi Anexa 2.

¹⁷ Vezi Anexa 3.

¹⁸ Vezi Anexa 4. Câteva din comentariile ambasadorului francez au reținut atenția istoricului Andreas Bode (cf. idem, *op.cit.*, p. 91-94); nu mi-au fost accesibile "Memoriile" lui St. Priest, motiv pentru care nu pot face trimitere și la această sursă; le-am reprodus, totuși, în întregime, așa cum le-a consemnat Ulrik Celsing, în anexa la depeșa sa, din 17 octombrie 1774, deoarece, așa cum am precizat, ele reflectau și opinia

Ulrik Celsing a însoțit comentariile ambasadorului francez, transmise la Stockholm, la 17 octombrie 1774, cu informații de ultimă oră, privindu-i pe moldoveni și pe munteni. Astfel, aflase că și unii și alții fuseseră luați "în sclavie" de către ruși, odată cu retragerea lor din cele două provincii. O altă informație pe care o avea era aceea că, puțin timp înaintea redactării raportului său, sosise la Istanbul o delegație formată din doi boieri, însoțită de un ofițer rus, având ca misiune, probabil, reglementarea cu otomanii a problemelor economice, privind Moldova și Țara Românească, provocate de război și de prevederile tratatului de pace de la Küciük-Kainargi. De asemenea, aflase că fusese reglementată, prin tratat, și problema tributului pe care cele două Principate Române erau obligate să-l achite Porții, ca și cel al "insulelor și al Arhipelagului". Ulrik Celsing mai emitea și ipoteza că tratatul era, de fapt, rezultatul "calculului și considerațiilor" făcute de Obreskov (?), "timp de aproape 30 de ani". "Aceasta este, deci, conchidea el, grija Rusiei pentru supușii Porții Otomane; se vede clar până la ce punct au fost urmate vechile maxime, în scopul de a oferi, prin mijlocirea tratatului, ministrului rus care rezidează aici (la Istanbul – n.Ven.C.) posibilitatea de a exercita o tutelă incontestabilă asupra supușilor creștini ai Porții, în calitate de guvernator rus. De aceea, la Petersburg se face tot ce este posibil, pentru a ține secret tratatul, până la intrarea lui în vigoare, și probabil, că aceasta este cauza pentru care Rusia și Poarta au evitat să facă cunoscut", tratatul încheiat de marele vizir¹⁹.

Anexa 1

Anexă la depeșa lui Ulrik Celsing, din 17 ianuarie 1774¹

La 17 ianuarie (?) 1774, Ignatius Mouradgea d'Ohsson a avut o întrevedere cu reis efendi, Raif Ismail pașa.

Parlant ensuite de la position des choses sur le Danube, je lui dit sous le sceau du secret, que l'on mandait à Mr. l'Envoyé que les demieres

diplomației suedeze asupra tratatului, opinie exprimată, de altfel, de Ulrik Celsing, în anexa de la raportul său, din 3 septembrie 1774, către Președintele Cancelariei, Ulrik Scheffer, în care rezumă și comentariile ambasadorului francez, pe marginea tratatului); ca urmare, este de presupus că i-au fost puse la dispoziție de de St.Priest, tocmai în scopul adoptării unei atitudini comune a celor două diplomații - franceză și suedeză - față de situația creată de tratatul de la Küciük Kainargi, în Orientul European.

¹⁹ Le Comte de Saint Priest, *Memoire sur l'Ambassade de France en Turquie*, Paris, 1887.

operations de la Campagne et les diverses tentatives des Russes sur Silistre sur Varna et du coté de Cozludge³ avait été faites sur le Plan donné par S.M. le Roi de Prusse⁴ : que le Comte Romanzow⁵ faisait déjà ses dispositions pour entrer en quartiers d'hiver l'orsque il reçut l'ordre de sa Cour de recommencer les operations. Que le Roi de Prusse qui eut donner le projet, avait presumé, qu'un coup de main, fait inopinément dans une saison avancée, et dans un temps que les Soldats Ottomans ont coutume de deserter leurs camps, forcerait à la fin la Porte de ceder aux circonstances et a plier au gré de ces ennemis mais que sur la nouvelle du mauvais succès de toutes ces entreprises des Russes, le Roi de Prusse⁴ se fut offert à la Cour de Russie d'interposer de nouveau sa mediation et ses bonnes offices auprès de la Porte, pour renouveler leur negotiations de la Paix.

• A la suite de ces avis, je lui insinuais que si le Roi de Prusse⁴ voulait sincerement et serieusement concourir à une heuereuse reconciliation entre les deux empires, Il devait employer ses bonnes offices non pas auprès de la Porte (qui pour l'amour de la paix et de la tranquillité publique avait déjà porté sa condescendance au delà même de toute attente), mais plutôt auprès de la Cour de Russie pour la rendre traitable et raisonnable sur les conditions de la paix; qu'aussi si ce Prince⁴ n'employait ses services que de ce coté ci, il serait a craindre que ce ne fut en vue d'endormir la vigilance de la Porte et de faire ralentir ses preparatifs et ses dispositions militaires; qu'au reste le Ministère de la Porte savait au mieux quel degré de confiance on pourrait avoir en la Cour de Prusse. Je lui disais que c ' etait là la façon de penser de Mr. l'Envoyé et que d'ailleurs ce Ministre² croyait qu ' en toutes les cas il etait de la convenance et de l'interet de la Sublime Porte de ne pas laisser l'importante affaire de la negotiation entre les mains du Roi de Prusse⁴ seul; idée cependant qu'il soumettait entierement aux luniers du Ministre⁶.

Je m'aperçus sans peine de la vive impression que cette avis faisait sur l' esprit du Reis Effendi⁷. Il me repondit que les reflections de Mr. l'Envoyé² etaient justes et sincères et qu'on pouvait etre persuadé que la Sublime Porte serait sur ses gardes pour ne pas laisser leurrer par les artifices de qui que ce fut. Je lui fit alors entendre que Mr. l'Envoyé², par un effet de son zele et de son devouement aux interets de cet Empire⁸, se faisait un devoir de lui faire part de tout ce qui parvenait à Sa connaissance et de lui communiquer en même temps ses idées sur les conjonctures presentes, et qu'il faisait (ajoutait je) avec toute franchise et confiance, dans la persuasion qu'il ne serait jamais compromis ni cité, sur tout envers les autres Ministres⁹; insinuation à la quelle il repondit d'une maniere egalemeent gracieuse et engageante.

Parlant ensuite de la nouvelle de l'evacuation de la Crimée par les Russes à l'exception des chateaux Gertsch¹⁰ et Jenikale, il me dit que la Porte n'en avait encore aucun avis certain.

J'en lui en souhaisais des plus agreables et des plus heureuses pour la Porte, et je finis par lui observer que l'evacuation de la Crimée, supposé que la nouvelle en fut vraie, etait une nouvelle epreuve, mais des plus convaincantes, de l'Etat de faiblesse et d'epuisement de la Russie, qui dans cette position avait pour le moins autant besoin de la paix que l'Empire Ottoman.

.....
Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, vol. 54, Ulrik Celsings depescher 1774; orig., text descifrat.

1. Textul este fragmentul, în limba franceză, al raportului, redactat, în cifru, și descifrat în limba suedeză, probabil de către dragomanul legăției suedeze la Istanbul, Ignatius Mouradgea d'Ohsson; *aici, și în toate celelalte cazuri, am respectat ortografia originală*; documentele din acest fond nu sunt numerotate și nici paginate.

2. Ulrik Celsing.

3. Kozludui (?).

4. Friedrich al II-lea.

5. Piotr Alexandrovici Rumeantev, feldmareșal rus.

6. Probabil marelui vizir de atunci, Mehmed pașa Musinzade.

7. Raif Ismail pașa.

8. Imperiul otoman.

9. Reprezentanți, cu diverse ranguri diplomatice, ai puterilor europene, acreditați la Istanbul.

10. Kerçi.

Anexa 2

< Constantinopol >, 17 septembrie 1774.

Ulrik Celsing, către Consiliul Privat al regelui Suediei ¹

M'étant comme à l'ordinaire présenté chez le Drogman de la Porte², pour en avoir, avant le depart de la Porte, des éclaircissements interieurs sur ce qui se passait; Cet officier² m'aborda d'abord avec un sorte d'empressement et me fit entendre que tous les Ministres étrangers³, sans faire attention au silence de la Porte sur la paix⁴, avaient sur cet objet fait au Reis Effendi⁵ diverses insinuations Amicale,

quoique adaptées aux vues différentes de leurs Cours; que ces marques d'attention et de Zele apparent, avaient pourtant satisfait le Ministère⁶, qui ne paraissait pas moins surprises du silence qui distinguait Monsieur l'Envoyé⁷ ne s'attendant pas à cette marque d'indifférence de la part d'un Ministre de Suède.

Je lui repondis, que j'ignorais ce qu'il en était des autres, mais que l'Envoyé⁷ n'était pas à même de faire quelques insinuations sur l'état actuel des choses, ne pouvant pas s'en former lui même une idée claire et précise, puisqu'il ignorait les Conditions de la Paix⁴, la position de cet Empire⁸ et ce qui plus est la façon de penser du Ministère Ottoman⁶, dont la conduite était à son égard également misterieuse.

Le Drogueman² me dit alors: Connaissant les maximes du Ministère⁶, Vous ne devez pas être surpris de ce silence qui sur ces matieres est general même forcé. Comment voulez Vous, ajouta-t-il, avec émotion, que la Porte parle de cet Paix⁴, tandis qu'elle ne peut point en rien la comprendre, toutes ses conditions sont loucher (sic !), vagues, toutes conçues en termes captieux (sic !) et susceptibles de diverses interpretations? Jamais paix n'a été plus précipitée et jamais Négotiateurs⁹ n'ont tant excédé leurs pouvoirs, ni travailler avec tant d'ignorance et de maladresse: ont est impatient de les voir arriver le Sandschack-Scherif / l'Orislamme (sic) de Mahomet / pour apprendre d'eux le Sens et l'explication de ce qu'ils ont souscrit avec tant d'aveuglement; ainsi tout ce que je puis Vous dire pour le présent en peux de mots, c'est que la Paix⁴ est honteuse, qu'elle pese à la Porte, mais que l'ouvrage n'est heureusement pas encore achevé; que la Porte souhaitait de savoir sur ces objets la façon de penser de ses Amis, surtout de ses Amis Suedois; qu'elle attendait avec impatience de Mons. l'Envoyé⁷ des Conseils, des offices amicals tendant pour le moins à l'amelioration de la Paix: qu'elle avait toute confiance en son Zele et en ses lumieres; qu'elle regardait la Suède comme une Amie sinçere et invariable et qu'elle esperait que cette Cour donnerait son attention à des objets qui ne pouvaient pas lui être indifferents: que persuadée de ses sentimens affectueux, la Porte n'en exigerait jamais l'impossible.

Le Drogueman² ajouta qu'il était probable que les circonstances présentes contribueraient à consolider encore plus, même à etandre les engagements des deux Etats¹⁰, ce qui serait d'un avantage mutuel et peutêtre plus prochain qu'on le croyait.

.....

N'ecoutant que Mon Zele pour l'Empire Ottoman et pour
correspondre à cette confiance toute particuliere dont son Excellence le

Reis Effendi⁵ daigne m' honorer, je m'etais toujours fait un devoir de ne lui jamais rien deguiser de tout ce que je crois pouvoir interesser le service de la Porte; Mais ayant Elle-même gardé le silence sur les stipulations de la Paix⁴; J'aurais crû indiscret d'en hasarder un jugement quelconque ou des conjectures, encore moins de lui faire à ce sujet aucune insinuation. Que je partageais vivement les soucis de la Porte après en avoir eu connaissance ainsi que de son intention de revenir sur cette Paix⁴ qu'elle regardait elle-même comme perilleuse et honteuse quoiqu'elle n' eut pas encore reçu sa Sanction. Que l'honneur, la sureté, et la conservation d' un Etat étaient des objets si jaloux, si etroitement lié à la gloire d'un Souverain, que le Ministère Ottoman⁶ ne saurait le reconnaître; qu'ainsi je croyais une temerité offensante, d'avancer des conseils superflus et pour moi impossible, n'ayant pas une connaissance précise de la position actuelle. Que j'étais également persuadé que le Ministère Ottoman⁶ ne se meprendrait pas dans le Choix des moyens que le plus efficacement pourront operer l'amelioration désirée des conditions de la paix. Qu'il était pour moi d'autant plus difficile d'en juger, que j'ignorais de quelle façon la Porte elle même envisagait ces objets si dignes de son attention. Pénétré de reconnaissance pour l'opinion favorable que le Ministère⁶ daignait avoir de mon Zele et de mes lumieres; Je recevais avec plus de sensibilité et comme mieux meritée, la justice que la Porte rendait aux sentimens affectueux de Sa Majesté Mon Auguste Maitre¹¹, également la delicatesse de ceux de la Porte, qui ulterieurement faisait connaître de n'en jamais vouloir exiger l'impossible. La Sublime Porte sentait Elle même que ses interêts ne sauraient être indifferens à Sa Majesté¹¹, ni le devenir jamais, puisque la nécessité resserait suffisamment ces liens deja formés par une amitié naturelle, sincere et reciproque.

Sveriges Riksarkiv , *Turcica* , vol. 54, Ulrik Celsings depescher, 1774; orig., text descifrat.

1. Textul reproduce acele pasaje ale raportului lui Ulrik Celsing, care au fost cifrate și , apoi, descifrate, în limba franceză.
2. Marele dragoman, Scarlat Caragea.
- 3.Reprezentând puterile europene, acreditate la Istambul.
4. Pacea ruso-turcă de la Küciük-Kainargi, din 21 iulie 1774.
5. Raif Ismail pașa.
6. Divanul otoman.

7. Ulrik Celsing.
8. Imperiul Otoman.
9. Plenipotențiarii otomani, la tratativele de pace.
10. Imperiul otoman și Suedia.
11. Regele Suediei, Gustav al III-lea (1771 - 1792).

Anexa 3.

< Constantinopol >, 3 octombrie 1774

Du 28 septembre¹. Le Prince Alexandre Psilanti ² me fit entendre aujourd' hui, que la Porte flottait encore dans l'incertitude sur le parti qu'elle prendrai au sujet de la ratification³; qu'elle attendait des avis de la Crimée et le retour de l'Officier expédié pour savoir la veritable position des choses en ce paijs, et le façon de penser du Chan et de la Nation Tartare ; que plein de mefiance contre la Cour de Vienne, elle avait de la peine à se déterminer de faire la moindre ouverture à Monsiuer l'Internonce⁵ de crainte d'essuier une nouvelle perfidie de cette Cour, et par là d'empirer les affaires de l'Empire⁶ au lieu de les ameliorer; Qu'il etait effectivement question de quinze milles bourses payables en trois termes, mais que la Porte songeait deja à éluder l'exécution de cet article; que sous diverses pretextes elle trainait en longueur la ratification³ et la nomination d'Ambassadeur, en attendant que les nouvelles de la Crimée et d'autres circonstances puissent la mettre à même de travailler à l'amelioration de la paix³. Il ajoute que telle etait la position actuelle des choses, mais qu ' il voyait avec douleur, qu'il n'y aurait pas assez de fermeté, ni d'activité dans les demarches du Ministère⁷; qu'il saisissait toutes les occasions pour leur faire sentir sans cesse, tout le danger et toute l'humiliation d'une telle paix³; qu'il avait dit en dernier lieu au Reis Effendi ⁸ et au Grand Visir ⁹ même, qu'on devait regarder ce traité ³ non pas comme une paix , mais comme une trêve; que le nom d'amis ne convenait pas aux Russes; qu'il n'y avait rien à compter sur eux; que cette cour ¹⁰ nourrissait de vastes projets et qu'il ne falait pas perdre un instant / ainsi que les ministres¹¹ eux même l'avaient dit plus d'une fois/ de preparer tout pour une nouvelle guerre, et faire les réformes necessaires, sur tout dans le Militaire ¹². Il disait ulterieurement que tous les Ministres¹¹ convenaient de la chose et paraissaient déterminés à l'entreprendre; mais que depuis deux mois que la paix³ etait

faite, il ne leur voyait prendre aucun arrangement relatif à ces objets ; cette irresolution et l'état de faiblesse où le Ministère¹¹ languissait, il l'attribuait au peu de lumieres du Grand Visir⁹ quoique d'ailleur doué de toutes les qualités du coeur, mais encore plus à l'indolence naturelle, à l'extrême defiance et à la puissillanimité qui faisaient le caracter du Reis Effendi⁸, qui plus éclairé, plus experimenté et plus accredité que les autres, conservait toujours la principale part dans les affaires publiques. Il me confia à cette occasion que les insinuations qu'il avait faites precedemment à Monsieur l'Envoyé¹³ étaient par ordre expresse du Ministere¹¹ et qu'ils avaient tous goûté, même aplaudi aux idées et aux reflections communiqués; qu'ainsi il ne pouvait attribuer la perplexité et l'inconsequence de leurs demarches, qu'à une indolence lethargique qui engourdissait tous les esprits, et à ce peut de concert qu'il y avait entre eux; que cependant nous ne devons pas encore regarder les choses comme desesperées; que la Suede ayant un interet direct au sort de cet Empire¹⁴, nous devons dans des moments si critiques nous donner aussi quelques mouvements, m'engageant à voir le Reis Effendi⁸, à entrer en matier avec lui, à discuter les choses et à les pousser de mon coté; ne doutant pas, disait-il, du succes de mes insinuations, qui pourront beaucoup contribuer à relever leur courage et leurs esperances, et fixer un moment plutôt leur resolution. Comme je lui observait le peu de convenance d'entamer ainsi le Reis Effendi⁸ de moimême sur de pareilles matieres, Il me dit que je n'avait d'abord qu'à parler de lui et de notre conversations, en lui faisant même entendre qu'à cet egard , je ne faisait que me preter à ses sollicitations.

.....
Sveriges Riksarkiv, Turcica, vol. 54, Ulrik Celsings depescer, 1774; orig., text descifrat.

-
1. Textul reproduce acele pasaje din raportul lui Ulrik Celsing, care au fost cifrate și descifrate în limba franceză.
 2. Alexandru Ipsilanti; mare dragoman al Porții (1774); domn al Țării Românești (1774-1782; 1796-1797)și al Moldovei (1786-1788).
 3. A păcii de la Küciük-Kainargi, încheiată de Poarta Otomană cu Rusia, la 21 iulie 1774.
 4. Şahib Ghirai al II-lea (1772-1775).
 5. Jean Amédée-François de Paule, baron de Thugut, internunțiu al Austriei la Poarta Otomană.
 6. Imperiul otoman.

7. Divanul otoman.
8. Raif Ismail paşa.
9. Izzet Mehmed paşa.
10. Curtea Rusiei.
11. Înaltii dregători otomani.
12. În domeniul organizării militare.
13. Ulrik Celsing.
14. Imperiul otoman.

Anexa 4

< Constantinopol >, 17 octombrie 1774

Anexă la depeşa cifrată a lui Ulrik Celsing

Observations sur la paix des Turcs signée le 21 du Juillet 1774

Article

L'indépendance des Tartares sans autres devoirs vis-à-vis le Grand Seigneur que ceux que les Mussulmans lui rendent en sa qualité de Chef de la religion.

Observations

Il suffit de dire sur cette indépendance, que c'est le même leurre dont la Russie avait flatté les Tartares de Casan, aujourd'hui ses sujets comme le seront dans peu ceux qu'on prétendait rendre libres, avec le grand inconvenient pour l'Empire Ottoman d'avoir ces depredateurs sur sa frontière.

Article

La navigation marchande illimitée sur toutes les mers, rivières et canaux des deux Empires.

Observation

Les Matelots qui serviront dans la navigation Russe, dans les meres Ottomannes, seront les sujets grecs qui naviguent aujourd'hui sous son Pavillon. Les navires Russes seront construits à etre percés en batimens de guerre au besoin; d'ailleurs ils seront rassemblés en un clin d'oeil pour servir à transporter des Troupes de la Crimée en deux fois/24 heures à Constantinople; où par consequant on ne pourra plus jouir d'une entiere securité puisque autrefois les Cosaques seuls, tandis qu'ils etaient Maitres d'Assof, avaient tant de fois repandu l'allarme dans le Canal et presque dans les Fauxbourgs de cette Capitale. Qu'en sera-t-il lorsque les clefs de la Mer Noire sont entre les mains des Russes?

Article

On cede à la Russie: Assov, Jenikale, Guertsch¹, Kilbourn et une long langue de terre entre Boug et le Nieper².

Observation

Ces places seront autant d'Arcenaux de la Marine et depôt de Troupes nombreuses; sous pretexts de garnisons, propres à embarquer pour une invasion subite.

Article

Il y a libértée respective de relever anciennes forteresses et d'en construire de nouveaux.

Observation

On y voit l'intention de se fortifier sur les bords de la mer noire et sur tout d'elever des forteresses au milieu des Tartares pour les asservir.

Article

Il est accordé à la Russie une indemnité de quinze milles Bourses payables en trois termes.

Observation

C'est reparer le seul breche que la guerre presente a faite à la Russie: L' épuisement de ses finances; C'est lui ' fournir les moyens d'entreprendre incessamment une guerre nouvelle, pour ne pas laisser à la Porte le temps de se mettre en posture et de prendre les mesures les plus indispensables.

Article

Les Habitants des Provinces de la Valachie, lesquels seront restituées à la Porte, auront la liberté de quitter le pais.

Observation

Il est claire que l'armée Russe en évacuant, ammenera avec elle une grande partie des Habitans pour son propre païs.

Article

Les Jles de l'Archipel seront évacuées par la Flotte Russe sous un terme limité, sans qu'en cas de retard on puisse faire un grief.

Observation

Il pourra bien arriver qu'à la faveur de cette derniere clause, les Russes conservassent quelqu'une des isles jusqu'à une nouvelle guerre.

Article

Les Habitans de Conquettes restituées seront exemts d'un impots pendant deux ans.

Observation

Cette attention de la Russie en faveur des Grecs³, marque son intention de corroborer leur attachement pour elle en excitant leur reconnaissance.

Article

La Russie aura le droit de protéger auprès de la Porte les églises de la Religion Greque⁴.

Observation

On voit de plus en plus toutes les cordes que cette Cour tend, pour s'attacher la Nation Greque⁵: et sous pretextes de religion il n'y aura aucun de ces Rayas (Sujets non Mussulmans) que le Ministre Russe à Constantinople ne se melera de protéger, d'où resultera l'abandon du droit le plus essentiel de souveraineté du Grand Seigneur sur ses Sujets, et une collusion et correspondance de ceux ci avec la Russie, qui ne manquera de produire à la premiere guerre une rebellion generale et former des Armées auxquelles les Russes auront soin de donner des armes et des Officiers de la Nation Greque⁵ qu' ils auront formés à loisir à la tactique militaire dans leurs propres Troupes où ils en ont introduit un grand nombre.

Article

Le traité sera ratifié respectivement dans l'espace de deux mois et l'on nommera des Ambassadeurs des deux parts.

Observation

La Russie marque par là son impatience que la Porte donne sa sanction à l'abus que le Grand Visir⁶ a fait de sa confiance. Sanction sans laquelle la paix n'est plus valable puisqu'en supposant le contraire, il faudrait admettre que le Grand Visir⁶ eût le droit de livrer l'Empire Ottoman. D'ailleurs la cession des Places de Tartarie⁷ ayant été souscrite sur le faux exposé fait dans l'ultimatum Russe de l'année passée, que les Tartares en avaient fait la Cession à la Russie; Ce serait contre toutes principes que la Porte ratifia l'usurpation des places d'un peuple reconnu independant par la present traité.

Ce qui a été dit ci-dessus ainsi que la note de l'ambassadeur français⁸ envoyé le 3 septembre, comprennent ensemble les risques les plus importantes que cette paix présage pour l'Empire Ottomane ; mis comme plusieurs d'entre eux deviennent plus risqués à cause des circonstances locales , décrets ainsi que religion et préjugées nationales; le Président Celsings(?), qui est présent, pourra plus facilement établir ces sujets, ce qui n'est pas possible par correspondance ordinaire. Cette paix est probablement une suite des calculs et considérations de M. Obrescow (?) pendant près de 30 ans à cette Cour.

Je viens d'apprendre que tous les Moldaviens et Valachiens ont été entraînés en esclavage à l'évacuation de ces provinces. Ces-jours-ci deux Boyards son également arrivés en compagnie d'un officier russe pour s'occuper, parait-il, de la réglementation avec les Ottomans des questions économiques concernant la Moldavie et la Valachie.

Tel est le souci de la Russie pour les sujets de la Porte Ottomane; on révèle visiblement à quel point on a suivi les vieilles maximes pour s'appropriier par moyen du traité de donner au ministre russe ici resident⁹ une tutelle incontestable sur les sujets chrétiens de la Porte en tant que gouverneur russe. On doit là-bas ainsi qu'à Petersbourg faire tout pour tout cacher jusqu'à ce que le traité est entré en vigueur, et c'est probablement à cause de cette crainte que la Cour russe ainsi que la Porte ont évité de communiquer ce traité remarquable que le Grand Visir⁶ décédé avait trouvé aussi honnête qu'il peu de temps avant sa mort avait remercié la Providence qui lui avait laissé survivre la conclusion¹⁰.

.....

Sveriges Riksarkiv, *Turcica* , vol. 54, Ulrik Celsing depescher 1774; orig., text descifrat.

1. Kerçi.

2. Nipru.

3. Termen sub care erau desemnați și locuitorii ortodocși din Principatele Române, la care se referea articolul în discuție.

4. Adică de religie ortodoxă.

5. Adică popoarele creștine, de religie ortodoxă, din cuprinsul Imperiului otoman.

6. Mehmed pașa Musinzade.

7. Crimeea.

8. St. Priest.

9. La Istanbul.

10. Aceste ultime trei paragrafe aparțin lui Ulrik Celsing și au fost traduse, din limba suedeză, la solicitarea subsemnatului, de Dr. Margareta Bekman, Directoarea Bibliotecii Arhivelor Militare din Stockholm, căreia îi mulțumesc, și pe această cale.

CONDICA DE VENITURI ȘI CHELTUIELI A ROSETEȘTILOR DE LA SOLEȘTI (1845 - 1849)

DE

VIOLETA ONIȘORU

Problema producției, a cheltuielilor și veniturilor domeniului moșieresc, oferă suficiente posibilități de abordare, mai ales în condițiile fructificării unor documente inedite. Informațiile din *Condica de venituri și cheltuieli a Roseteștilor de la Solești*, găsită în podul casei, în anul 1953, completează baza documentară încă insuficientă, necesară reconstituirii vieții economico-sociale din primele decenii ale secolului XIX. Ea se află în fondul Manuscrise de la Arhivele Statului din Iași și conține 150 file păstrate între coperti cartonate, care nu sunt cele originale.¹ Numărul lor era cu mult mai mare, întrucât evidența financiară păstrată între anii 1845 - 1849 este fragmentară (pentru 1845 avem informații despre lemnele cărate din Folești, pentru 1846 - 1848 date privind veniturile, iar pentru 1846 - 1849 sunt surprinse cheltuielile). Faptul este confirmat și prin descoperirea, într-un alt fond de arhivă, a unei foi care după conținut, formă și scris făcea parte, cu siguranță, din materialul aflat în discuție.²

O întrebare firească se naște imediat ce deschidem manuscrisul: cine este autorul acestuia. Însemnările din paginile *Condicii* ne duc la concluzia că este vorba de fiica logofătului Dumitrache Sturdza Miclăușanu, Ecaterina Roseti, soția lui Iordache Roseti. Firea puțin energică și sănătatea precară ale stăpânului, au fost compensate însă, în mod fericit, de caracterul autoritar și chibzuit al soției sale, care a preluat aproape fără sprijinul soțului treburile destul de încurcate ale gospodăriei.³ Ea se preocupa de

¹ ASI, fond Manuscrise, 1700. În continuare se va cita *Condica*. Mulțumim colegului Sorin Iftimi care ne-a semnalat prezenta manuscrisului.

² Idem, Documente, Pachet 751 / 38.

³ Lucia Borș, *Doamna Elena Cuza*, București, s.a., p. 9.

educația copiilor, de aprovizionare, supraveghează activitățile agricole, precum și cele desfășurate la velniță, moară ș.a.

Așezarea de la Solești, de pe moșia cu aceeași denumire, este atestată cu mult înainte de venirea în Moldova a semintiei Roseteștilor; actul de vânzare din 10 martie 1502 vorbește despre Marenca, nepoata lui Toma Solescu, care schimbă cu stolnicul Toader Toc "un sat pe Vaslui pe nume Solești", cu unul "pe Crasna anume Foleștii".⁴ Datele din acest act sunt relevante pentru că indică evoluția satului Solești înainte de 1502, de-a lungul a cel puțin trei generații.⁵ În legătură cu etimologia denumirii așezării, Constantin Chiriță oferea, acum mai bine de un veac, două explicații.⁶ Prima avea în vedere obârșia numelui de la solii turci, care, în drum spre Iași, se odihneau la curtea de la Solești, iar a doua susține proveniența de la numele familiei Roseti-Solescu. Considerăm că ambele ipoteze sunt puțin credibile, iar numele satului provine de la Toma Solescu, întemeietorul așezării, așa cum rezultă din documentul mai sus amintit.

Serdarul, banul și apoi, vornicul Iordache Roseti, este unul din urmașii aceluia personaj omonim numit de Nicolae Costin "matca tuturor răutăților"⁷ și care a pătruns la Solești la începutul secolului XVIII, căsătorindu-se cu Safta, fiica logofătului Neculai Racoviță (în anul 1709, împreună cu cumnatul său, stăpâneau 2/3 din sat, iar la moartea sa a lăsat cea mai mare avere teritorială din Moldova⁸).

Fiul vornicului și al Ecaterinei Gavrilă-Catargi, tot Iordache, tatăl viitoarei Doamne a Principatelor Unite Moldova și Țara Românească, se căsătorește în anul 1823 cu Ecaterina Sturdza și își ridică, patru ani mai târziu, o nouă casă la Solești. Moșia care se întindea, în anul 1801, pe 224 fâlcii și 16 prăjini de pădure și 1502 fâlcii de câmp⁹, cuprindea pe lângă conac și biserică, alte dependințe: "o velniță cu jumătate de mașină" pentru producerea rachiului, două mori, una "cu pârreții de bârnă acoperită cu stuh și răgoj,

⁴ Damian P. Bogdan, *Acte moldovenești din anii 1428 - 1502*, București, 1947, p. 77 - 81.

⁵ În document se precizează că la Solești a trăit un Andrei, bunicul Marencai. De altfel, satul apare și într-un document din februarie 1400, care este, din păcate, un fals din secolul XVI. Vezi DRH, seria A, Moldova, vol. I, p. 418 - 419.

⁶ Constantin Chiriță, *Dictionarul geografic al județului Vaslui*, București, 1889, p. 81.

⁷ Mihail Kogălniceanu, *Letopisete*, II, București, 1872, p. 70.

⁸ Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, t. I, *De la origini până la 1834*, București, 1907, p. 245.

⁹ ASI, Documente, Pachet 689/4.

lucrătoare însă cu două pietre și alta "cu păreții de scânduri de stejar, lucrătoare pe apa Vasluiului cu trei pietre...și cu iazul său", hambare, "grajd pentru o sută de boi, pivniță în pământ, "crâsmă cu păreții de vălătuci, pe temelie de piatră, cu patru odăi",cramă la vie, "coșerii", "îngrădătură cu gard bun, cu parii de stejar", casă proastă pentru slujitori" ș.a.¹⁰.

Condica Roseteștilor de la Solești cuprinde fragmente din socotelile veniturilor și cheltuielilor casei între anii 1846 - 1849, o evidență a lemnului și a "pâinii" date la velniță și locuitorilor așezării, precum și cheltuielile pricinuite de moartea mamei și a stăpânului acestei moșii ("partidă de înmormântare a răposatului lordache Roset cu grija de peste ani (1846 - 1850)"). Spre deosebire de alte "sămi", aceasta nu conține informații despre producția de cereale sau furaje obținute pe moșie și nici semnalări detaliate ale obligațiilor de clacă, ale mărimii loturilor acordate fiecărui clăcaș. Cuantumul veniturilor realizate prin comercializarea diferitelor produse ne va permite să surprindem, cu oarecare probabilitate, ponderea uneia sau altele dintre ramurile economice specifice societății rurale din prima jumătate a secolului XIX.

În următoarele rânduri ne propunem să evidențiem principalele surse de venituri ale moșiei, prețurile unor produse și piețele de desfacere ale acestora. Noile premise social-economice de după 1829 au favorizat activitatea de cultivare și comercializare a cerealelor și a altor produse agricole care va aduce stăpânului profituri însemnate. Mari cantități de porumb, grâu, secară și orz obținute pe moșia lui lordache Roset erau transportate la Galați, Vaslui sau Iași și vândute de vătăfi sau, uneori, chiar de ginerele său, Alecu Cuza. Veniturile obținute din vânzarea cerealelor și a altor produse agricole, precum și prețurile practicate în anul 1846, sunt semnalate în următorul tabel¹¹:

	porumb	grâu	secară	orz	ceapă	cartofi	curechiu
valoare/lei	40.300	11.216	420	3.318	87:22 p	156	12
pret/kilă	38	22 - 23	42	28	28 p / oca	34	
Valoarea totală a vânzărilor = 55.509 lei și 22 parale							

Condica nu ne oferă nici o informație privitoare la mărimea rezervei și "a locurilor de hrană" ale moșiei, pentru a putea calcula producția obținută de pe aceste suprafețe. Conform unei catagrafii

¹⁰ *Idem*, Pachet 760 / 48 și 49. Aceste detalii sunt extrase din contractul de punere în posesie a moșiei, din 10 mai 1847, încheiat între Ecaterina Roset și Haralamb Macri.

¹¹ *Condica*, f. 20v, 29 și 32.

de mai târziu, din anul 1855, aflăm că aceasta avea 600 de fâlcii și devenise deja "prea strâmtă" pentru o parte a locuitorilor ei¹². Scumpirea cerealelor și amploarea ce a luat-o exportul în deceniile cinci și șase ale secolului XIX, se înscriu printre factorii care determină extinderea rezervei boierești în defavoarea loturilor de folosință ale țăranilor. În cazul de față constatăm că surplusul consistent de cereale (mai ales la porumb și grâu) este valorificat pe piețele de desfacere de la Galați și Iași.

În socoteala veniturilor pe anul 1848 constatăm că proprietarul de moșie primea de două ori pe an, la Sfântul Gheorghe și Sfântul Dumitru, "câștiul" satelor arendate Popeni și Solești¹³. Aceste obligații erau plătite în mai multe rânduri de către vornicul Dumitrache Manul, pentru Popeni, și de către "posesorul" Haralamb Macri, pentru Solești. Veniturile încasate între lunile aprilie și noiembrie 1848 s-au ridicat la 48.275 lei (12.424 de lei de la locuitorii din Popeni și 35.851 de la cei din Solești).

Sume importante de bani se obțin, conform datelor *Condiciei*, din vânzarea și creșterea animalelor. Repartiția lotului de folosință, a podvezilor și havalelelor se face în funcție de numărul de vite. Iată de ce și pe această moșie, potrivit unei "însemnări de vitele ce-au ieșit din Solești"¹⁴, se ținea o evidență strictă a comutelor care au murit ori au fost sacrificate. Metoda puțin răspândită, de a hrăni animalele cu braha velniței pentru îngrășarea lor, era întrebuintată cu succes pe moșie. Vinderea acestora și a produselor lor, în iarmaroacele din Iași și Bârlad, aduce venituri însemnate după cum arată tabelul următor¹⁵:

	oi	vite	cai	porci	piei de oi, vaci	unt
Valoare/lei	22.272	11.217	4.217	1.950	616	67
Pret pe cap de animal	241 lei	157 lei vita 210 lei boul	245 lei	-	36 lei pielea de vacă 3:20 p cea de oaie	3lei și 15 p /ocaua
Valoarea totală a vânzărilor = 40.339 lei și 20 parale						

Din taxele pentru suhatul vitelor văraticul și tomnaticul oilor se obține în anul 1846, suma de 7.153 lei. Dacă falcea de suhat se vindea

¹² Georgeta Crăciun, *Moldova în vremea domnitorului Grigore Alexandru Ghica (1849 - 1856). Structuri economice și structuri sociale*, Iași, 1996, p. 36.

¹³ *Condica*, f. 92 - 95.

¹⁴ *Ibidem*, f. 11.

¹⁵ *Ibidem*, f. 19, 22 - 23, 24v, 26 - 28, 28v, 29, 93 și 95.

la prețuri variind între 12 și 16 lei¹⁶, reiese că imășul pe care pășunau vitele și oile satelor Știoboreni, Tanacu, Belcenii, Valea Siliștei avea o întindere de aproximativ 415 fâlcii. Luând în considerare legea care fixa o jumătate de fâlcie pentru o vită¹⁷, putem presupune că pe suprafața de imăș de la Șolești și Folești se hrăneau peste 800 de animale.

În condițiile monopolului otoman de până în 1829, boierii și-au îndreptat atenția spre un alt sector de producție care nu interesa Poarta: viticultura și producerea rachii¹⁸. Obiceiul continuă și după tratatul de la Adrianopol, căci la Valea Siliștei mai exista, în 1846, o velniță cu "o jumătate de mașină" care distila alcool din orz, grâu, porumb, secară. Aceasta era încredințată spre administrare unor "feciori" de pe moșie, conduși de un oarecare Lupul, și la care exista o evidență separată și precisă a cantităților de cereale și de lemne folosite pentru distilare. Nu cunoaștem obligațiile exacte pe care le aveau acești velniceri, dar constatăm că, periodic, Lupul feciorul "vărsa" în vistieria moșiei suma de bani reprezentând contravaloarea a cinci vedre de spirt. Din iarna anului 1845 și până în primăvara lui 1846, velnița a fost aprovizionată cu materie primă constând în: 532 merțe de făină de păpușoi, "ce s-au lucrat rachiu în 118 plămăzi precum se vede în condica plămăzilor", 277 merțe secară și 5 merțe orz¹⁹. Tot în acest interval, dar într-o altă parte a condiției, există o "însemnare de făină de păpșoi ce se mănâncă la velniță" și care a însumat 1.951 ocale.

Legată de activitatea producerii alcoolului este și "condica de lemne" folosită la velniță, cărate din pădurea de la Folești și plătite prin vâtafii Ion Theodoru și Vasile Bulichi. Din filele păstrate rezultă că se căraseră, în intervalul 20 octombrie 1845 - februarie 1846, 174 de stânjani și patru palme, plătiți între 12 și 4 lei, în valoare totală de 1.828 de lei²⁰.

¹⁶ Așa cum se practică și în alte părți, precum la Hoișești - Iași, în 1828. Vezi Slavca Diamandii, *O gospodărie moșierească din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în SRdI, 9, 1946, 2 - 3, p. 77 - 90.

¹⁷ Sergiu Columbeanu, *Economia domeniului feudal în Moldova și Țara Românească la începutul secolului al XIX-lea (1800 - 1830)*, în SRdI, 18, 1965, 2, p. 327.

¹⁸ *Ibidem*, p. 323 - 351. Vezi și n. 57 potrivit căreia boierii au cerut scutire de dări pentru velnițe.

¹⁹ ASI, Documente, Pachet 751 / 38 și 39.

²⁰ *Condica*, f. 1 - 5.

Cantitățile mari de cereale și lemne folosite în procesul de prelucrare indică ponderea pe care o avea velnita în economia domeniului. Veniturile obținute din vânzarea alcoolului confirmă informația de mai înainte. Astfel, în intervalul ianuarie - decembrie 1846 s-au vândut 427 vedre de spirt în valoare de 14.262 lei. Locurile de desfacere a rachiului, alături de vinul produs pe moșie, sunt în satele din vecinătate: Boușori, Șerbotești, Popești, Benești, Moara Domnească, Valea Rea sau la Barboși, moșia ginerei lui său, Alecu Cuza. În Solești, crâșma era încredințată vătafului Vasile Măcărăscu care, la rândul său, îl pune pe Vasile crâșmarul să desfacă băuturile în schimbul unei sume percepute la sfârșit de an²¹. Viile de la Solești, alături de cele de la Huși, cărora stăpâna le acorda o mare atenție, ofereau în anul 1846, un mic supliment de venituri de aproximativ 1415 lei, provenind din vânzarea vinului la prețuri cuprinse între trei lei și șapte lei și 20 de parale vadra.

Din socotelile ținute de Ecaterina Roseti constatăm că și alte produse rotunjeau veniturile moșiei Solești. Astfel, fânul ce prisosea se vindea, uneori, bulgarilor din Huși sau la Iași, unde era căutat, la prețul de 10 - 12 galbeni stogul, realizându-se numai în 1846 suma de 2.792 lei, iar din valorificarea ierbii de coasă, la 90 de lei falcia, un total de 1.621 lei²².

Iazul de pe moșie este vândut în anul 1846, unui pescar cu 55 de galbeni (1.952 lei), iar din arendarea unor prăjini de arătură din apropierea acestuia și a unui loc de cânepiște²³, se obținea un venit de 385 de lei.

Ca în orice altă condică, pentru multe din venituri nu se specifică proveniența exactă, ci doar se precizează că banii sunt vărsați "din datorie", "prin vătav", "am primit" ș.a. Există și situații când stăpânul notează cu exactitate termenul, cuantumul și beneficiarul unor împrumuturi cu zăpis, care, în cazul de față, nu depășesc suma de 963 de lei (ele se acordau țăganilor sau sătenilor care plecau la Galați, cu grâne). La sfârșitul anului 1846, Ecaterina Roseti consemnează primirea sumei de 19.000 lei ce fusese lăsată

²¹ *Ibidem*, f. 23.

²² Radu Rosetti, *Cum se căutau moșiile în Moldova la începutul veacului XIX*, în AARMSI, II, t. XXXI, București, 1908 - 1909, p. 230. La Plopeni, în 1806, falcia de iarbă se vindea cu 12 - 15 lei. Se constată o creștere sensibilă a prețului ierbii la sfârșitul primei jumătăți a sec. XIX.

²³ Cânepiștea este un loc de arătură nedestelenit, de cea mai bună calitate. Ea este arendată la doi galbeni falcia unor bulgari din Huși; un galben echivala în 1808 cu 12 lei (cf. R. Rosetti, *op. cit.*, p. 230), iar în 1846, potrivit însemnărilor din manuscris, era cotate cu 35 - 36 lei.

"depozit la fratele meu Alecu" și pe care hotărăște să o înapoieze aceluiași detinător²⁴.

Privită în ansamblu, situația banilor intrați în vistieria moșiei în anul 1846 este complexă și oferă suficiente coordonate financiar - economice caracteristice unei proprietăți prospere, cu un venit anual de circa 221.430 lei. În anul 1848, în perioada marilor frământări revoluționare, evidența este incompletă și săracă în informații, precizându-ne de multe ori doar suma totală adunată în luna respectivă²⁵. În urma analizării capitolului privitor la veniturile moșiei Solești, putem spune că, în mare parte, banii proveneau din comercializarea cerealelor, animalelor, alcoolului și a altor produse ale moșiei, la care se adaugă și obligațiile bănești ale locuitorilor față de proprietate.

O secțiune la fel de importantă a condiții dezvoltă problema cheltuielilor făcute pentru întreținerea casei sau, în cazul de față, pentru evenimente mai puțin fericite cum ar fi moartea unor membri de bază ai familiei Roseti. Asemeni situației veniturilor, evidența cheltuielilor pentru întreținerea casei pe 1846 și 1849 este incompletă, în primul an notațiile fiind doar pentru lunile august - decembrie. Volumul informațional este însă, în această parte a "sămii", mult mai bogat și oferă date despre salarii, îmbrăcăminte, hrana, educația copiilor, despre drumurile făcute la Iași, Bârlad, Vaslui și Roman. Lipsesc însă relațiile privitoare la taxele plătite de stăpână, precum și la sumele alocate muncilor agricole.

Chiar dacă nu am fi știut autorul acestei situații contabile, ne-am fi putut da seama cu ușurință că este vorba despre o femeie după detaliile date articolelor de îmbrăcăminte cumpărate sau confecționate copiilor sau slugilor. Afirmatia se verifică printr-o simplă analiză a acestor însemnări, care ne duce la concluzia că o mare sumă de bani se cheltuia pe veșminte: peste 10.035 lei în doar doi ani. Ea cumpăra materialele de la jupânii Leizer, Herscu, Lungu și Avram din Iași și le lucra apoi, cu ajutorul unor "croitori jidovi" din Vaslui sau Iași: Cisteriu, Davidin, Herciogiu (toți din Vaslui) și Iahman și Nasu Roșu din Iași. Deosebit de grijulie, Ecaterina Roseti se preocupă în primul rând de zestrea și îmbrăcăminte copiilor ei. Pentru Zoe (1833 - 1858)²⁶, aflată în Iași,

²⁴ *Condica*, f. 20.

²⁵ Lipsește situația pe luna iulie. Totalul veniturilor pe anul 1849 este de 178.068 lei.

²⁶ R. Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. I, *Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, 1938, p. 181.

la vârsta măritişului, se impunea o garderobă în pas cu moda saloanelor. Pentru zestrea ei, mama cumpără inele, tulpane, mănuși, papuci, "pânză englezască", "pânză america" pentru coșuri de saltea și pentru perne, corset ș.a.²⁷. Pentru fratele ei, Costache (1827 - 1884)²⁸, ce locuia și el pe Strada Romană din capitala Moldovei, au fost necesare comenzi speciale pentru straiile militărești pe care le va îmbrăca în momentul înrolării în rândurile Miliției pământene. Deși scutiți de serviciul militar²⁹, mulți tineri înstăriți, printre care și Costache Roset, îmbrățișează meseria armelor în vara anului 1849 primind grade ofițerești în funcție de rangul fiecăruia.

Cu o parte a veniturilor erau acoperite salariile slujbașilor curții: vătăfii, preoții, dascălii, diaconii, văcarii, jupânesele, chelariul etc. În cei doi ani, "hacul" sau "lefurile" variau în funcție de importanța muncii depuse: cei trei vătăfi ai moșiei primeau câte 600 de lei pe an, preoții Nicolae, Gheorghe și Ierodei, dascălii și diaconii câte 200 de lei anual, văcarii câte 140 de lei, chelariului revenindu-i o sută de lei³⁰. Dacă analizăm prețurile unor produse de bază³¹, constatăm faptul că salariile răsplăteau destul de bine munca acestor slujbași.

Pentru întreținerea și hrana angajaților și slugilor de tot felul din preajma conacului, dar și pentru satisfacerea celor mai rafinate gusturi ale stăpânilor se dădeau bani mulți. Deși incompletă, evidența contabilă ne arată că în cei doi ani (1846 și 1849) s-au cheltuit pentru produsele alimentare suma de aproximativ 3.840 de lei. Zahărul englezesc se cumpăra cu șase lei ocaua, orezul cu doi lei ocaua, măslinile cu doi lei și 20 parale ocaua, morunul cu opt lei ocaua, crapul cu un leu și zece parale ocaua, untul cu șapte lei ocaua. Produsele mai fine și cele exotice contribuiau la diversificarea meniului și nu lipseau din cămara casei: "cofeturile" costau 18 lei ocaua, cafeaua între șase și opt lei ocaua, "posmagii pentru cafea" șase lei ocaua, smochinele nouă lei iar stafidele opt

²⁷ *Condica*, f. 58, 108, 122, 125 și 125v.

²⁸ R. Rosetti, *op. cit.*, p. 178.

²⁹ Constantin Căzănișteanu, Mihai Cucu, E. Popescu, *Apecte militare ale revoluției din 1848 în Țara Românească*, București, 1968, p. 20.

³⁰ *Condica*, f. 46, 52, 56, 58, 60, 65 - 68, 111, 113 - 114, 117, 119, 128, 134, 137, 141 - 142, 144 - 145, 148 - 149.

³¹ În anul 1846 se practicau următoarele prețuri: 15 - 16 parale / ocaua de făină de grâu, 10 parale ocaua de mălai, 20 - 22 parale ocaua de carne, 20 - 25 parale puiul, două parale oul, 12 parale ocaua de lapte de oi, "untdilemnul" 5 - 6 lei / oca. Ocaua echivala cu 1,271 kg. Cf. Nicolae Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, București, 1971, p. 277.

lei ocaua, lămâia costa 20 de parale, portocala 35 de parale, iar o înghetată un leu și 20 de parale³².

Nici întreținerea sănătății nu era neglijată, suferinzii fiind tratați cu metode empirice dar și cu medicamente. În iulie 1849, stăpâna dă 15 lei pe o sută de lipitori "di la Floarea lui Giagan"³³ pentru vindecarea spălătoresei. Doctorului Lohman din Iași și spițerului Baiardi³⁴ din Vaslui le achită 790 de lei pentru "doftoriile luate pentru casă de la 1846 și până la 1849, iunie"³⁵.

Marea majoritate a acestor produse erau procurate din capitala Moldovei sau din orașele apropiate localității Solești. Este și motivul pentru care în *Condică* găsim adeseori mențiuni ale cheltuielilor pricinuite de drumurile spre târguri, de popasurile făcute la hanurile de la Coropcenii, Bozii, Docolina³⁶. Cele mai multe deplasări se făceau spre Iași pentru că aici se găseau meșteri buni, precum giuvaergiul Avram, care repară Catincăi Roset "o alusidă de ceasornic", un paneraș de argint, "tocmește o umbrelă" și un ceas³⁷.

După aproape 20 de ani de la zidirea lui³⁸, conacul de la Solești a necesitat, în noiembrie 1846, câteva reparații și o nouă zugrăvire. Apropierea Crăciunului sau, poate, așteptarea unor oaspeți dragi, precum Elena și soțul său Alexandru, o determină pe energica mamă să văruiască "odăile din giosu", să schimbe perdelele unor încăperi și 17 ochiuri de geam³⁹. Tot cu această ocazie, va fi reparată și cișmeaua pentru care s-a comandat var, "oloiu", "fuioare și sămânță de cânepă", "păcură", olane cumpărate de la Ciortestii; Costin Suiulgiul va fi răsplătit pentru munca lui cu 266 de lei⁴⁰, iar kir Zamfirache, cel care în ianuarie 1849 va face o nouă cișmea în ogradă, va primi 2.908 lei⁴¹.

³² *Condică*, f. 53, 55v, 66, 105, 117 - 118 și 149.

³³ *Ibidem*, f. 132.

³⁴ Farmacistul Ioan Baiardi primea prin hrisovul numărul 409 din 1 septembrie 1844, dat de domnitorul Mihail Sturdza, dreptul de a stăpâni fosta farmacie Veroginski din Vaslui. Vezi dr. Vasile Gomoiu, farmacist Gheorghe Gomoiu și V. Gomoiu, *Repertor de medici, farmaciști, veterinari din Ținuturile Românești*, vol. I, *Înainte de 1870*, Brăila, 1938, p. 31.

³⁵ *Condică*, f. 121 - 124.

³⁶ *Ibidem*, f. 55, 111, 125, 128 și 128v.

³⁷ *Ibidem*, f. 48, 54, 125 și 129.

³⁸ Conacul este zidit în 1827, Cf. Lucia Borș, *op. cit.*, p. 8.

³⁹ *Condică*, f. 55v, 62 și 63.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 105 - 119.

⁴¹ *Ibidem*, f. 140 și 143.

Mai superficiale sunt însemnările privitoare la plata lucrărilor de arătură, cosit și treierat, la inventarul agricol folosit de țărani. În octombrie 1846, stăpâna plătește siliștenilor câte opt lei pe fiecare falcie arată, iar pentru cosit câte 16 lei ~~falcia~~; "feciorilor trierători li se plătea câte un sorocovăț pe merta⁴². Catinca Roseti nu se preocupă, în anii aceștia, de sporirea inventarului agricol deținut, dar manifestă totuși interes pentru repararea celui existent. Măsterul Bulichi este cel care, folosind păcura și "heriul sibiriu" repară cele două mașini agricole defecte și cele șapte pluguri stricate.

Două evenimente nefericite, moartea soacrei Ecaterina Gavrilă Catargi și a soțului Iordache, petrecute unul după altul în ianuarie 1846, au necesitat mari cheltuieli ce se regăsesc notate cu minuțiozitate în paginile *Condiciei*. Avem însemnări privind ofrandele depuse, cantitățile de făină, carne și vin folosite, plata serviciului religios oficiat de arhimandritul Hușilor, ~~precum și cheltuielile~~ pricinuite de "grijile de până la patru ani". "Perilipsul sumii ce s-au cheltuit" până în decembrie 1850 evidențiază un total de 11.260 de lei și 32 de parale.

Fire deosebit de evlavioasă, stăpâna trebuie să întrețină cu grijă biserica din Solești ridicată de înaintașii săi în secolul XIX și unde slujeau acum "cu osârdie" părinții Ierodei și Nicolae. Ea a cumpărat pentru sfântul lăcaș materialele de construcție ori textile necesare acestuia, sfeșnice, făclii, lumânări de ceară și, mai ales, oferă donații bănești (de aproximativ 40 de lei).

Vlăstarele familiei Roseti, aflate la studiu în străinătate sau locuind în capitala Moldovei, beneficiau și ele de o "leafă" care, uneori, se dovedea a fi insuficientă. Pentru Mitică (1830 - 1903), tânărul care, pentru purtări necuviincioase, a fost retras de tatăl său din rândul elevilor Academiei Mihăilene din 1843⁴³ și trimis la Viena, eforturile financiare ale părinților sunt evidente. Astfel, în februarie 1849, Catinca îi trimite acestuia 2.662 de lei, ce reprezintă "leafa" lui pe șase luni. Fratele său mai mare, Costache, primea în lunile octombrie - noiembrie 1849 câte 710 lei și nu se sfia să mai facă și datorii, care erau achitate ulterior. Mai putem adăuga aici sumele de bani investite în activitatea de educare a celorlalți copii. Cel mai mic dintre ei, Toderiță (1837 - 1923)⁴⁴ a început învățătura acasă cu profesori de origine germană. *Condica* amintește adeseori pe profesorii Kunțiki, Ember și Henig care i-au

⁴² Din calculele noastre rezultă că sorocovățul valora între 12 și 14 lei.

⁴³ R. Rosetti, *op. cit.*, p. 180, n. 4.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 181.

deschis școlarului primele orizonturi ale cunoșterii. Unul dintre ei, profesorul Kuntiki⁴⁵, a predat fizica și l-a însoțit apoi pe Toderiță la Viena până la terminarea liceului. Este explicabil de ce mama lui cumpără, în noiembrie 1849, o carte de fizică și mai târziu, pentru altă disciplină, *Fabule de La Fontaine*. Cunoaștem și taxele plătite educatorilor pe un trimestru: profesorului de "limbă nemțască și latină", Popescu, 887 lei, celui de franceză, Crețiu, 1242 lei⁴⁶. Însemnările făcute în condică la finele anului 1849 ne dezvăluie valoarea "presenturilor" (cadourilor) oferite dascălilor care au predat la Solești: "bolduri" de peruze, "o besacte di rozu" pentru profesorii mai sus amintiți, dar și pentru domnii Caudella, "dascăl de clavir" și Trautman.

Exemplele oferite mai sus ne conving că această moșie avea în persoana Ecaterinei Roseti un bun administrator, capabil să mențină, în ciuda tuturor încercărilor prin care a trecut, o situație contabilă cât mai exactă. Din analiza informațiilor ce sunt complete doar pentru intervalul august - decembrie 1846, constatăm că "la vistieria" moșiei s-au primit 114.048 lei și s-au cheltuit doar 22.021 lei⁴⁷. Deși a avut evenimente neprevăzute, mama Elenei Cuza nu face notă discordantă și se înscrie în rândul celor de același rang, capabili să obțină profituri însemnate. Documentul prezentat de noi dovedește că moșia Solești comportă trăsăturile caracteristice unei proprietăți funciare mijlocii din Moldova primei jumătăți a secolului XIX. Deși firave, încercările de rentabilizare și pe alte căi decât cele tradiționale a producției, alături de diversificarea ei, de orientarea spre circuitul comercial activ cu cereale desfășurat la gurile Dunării se vor materializa tot mai frecvent.

LE REGISTRE DES REVENUS ET DEPENSES DES ROSETEȘTI DE SOLEȘTI

RÉSUMÉ

Notre étude fructifie un matériel documentaire inédit gardé aux Archives d'Etat Iași. Il s'agit du registre des revenus et dépenses des années 1845 - 1849 du domaine Solești, qui appartenait à Iordache Roseti. Bien que fragmentaire,

⁴⁵ *Ibidem*, p. 183, n. 5. Aflăm de aici că numele corect al profesorului este Kunzek.

⁴⁶ *Condica*, f. 113.

⁴⁷ Situația incompletă a cheltuielilor pe anii 1846 și 1849, însumează 75.885 lei.

celui-ci nous offre un tableau de la société rurale roumaine au milieu du XIXe siècle.

L'auteur du registre mentionné est Ecaterina Roseti, la femme d'Iordache Roseti, la mère de la prochaine Princesse des Principautés Unies, Elena Cuza. Les pages du document mentionnent aussi bien les revenus obtenus du domaine que les dépenses pour l'entretenir, pour éduquer les enfants ou pour des événements inattendus.

UN JURNAL ANTIUNIONIST: "NEPĂRTINITORUL" (21 IUNIE - 10 SEPT. 1856)

DE

LIVIU-IULIAN ROMAN

Perspectiva Unirii Principatelor a generat, în Moldova mai ales, ample discuții pro și contra, amplificate în paginile a două publicații consacrate acestor orientări divergente: "Steaua Dunării", autocaracterizată "Jurnalul Unirii", și "Nepărtinitorul", foaie de factură separatistă¹, cu o existență efemeră, căreia îi consacram studiul de față. Ne-a îndemnat la aceasta, în primul rând, lipsa unei cercetări sistematice a activității publicistice din Moldova în "deceniul Unirii"², în ciuda faptului că perioada respectivă este bine reprezentată în istoriografie. În al doilea rând, am căutat să aprofundăm problematica separatismului moldovenesc, fenomen identificabil în Moldova, în acele împrejurări hotărâtoare pentru viitorul ei. De aceea, cercetarea colecției jurnalului reprezintă o bună ocazie de a pătrunde în esența acestui fenomen, care, deseori, nu a fost corect perceput, chiar în unele lucrări consacrate Unirii³.

În plus, "Nepărtinitorul" nu a beneficiat de o atenție semnificativă din partea cercetătorilor perioadei. La aceasta au concurat mai puțin alfabetul chirilic folosit, cât existența efemeră și, mai ales, faptul că publicația a reprezentat punctul de vedere al antiunioniștilor, al acelor care, din diverse motive, au fost împotriva Unirii, fiind, astfel, marginalizați de adversarii lor politici, al căror punct de vedere s-a impus, dovedindu-se viabil.

¹ Termenii separatist, separatism sunt improprii, corect fiind antiunionist și antiunionism. Folosiți în epocă, ei s-au impus și în istoriografie, fiind utilizați și în studiul de față.

² Am denumit astfel perioada dintre 1856 și 1866.

³ Spre exemplu, într-o *Istorie a Unirii românilor*, despre "Nepărtinitorul" se afirma că fusese scos de "cei câțiva boieri din Iași împotmoliți în mlaștinile unui condamnat separatism". Vezi Stelian Neagoe, *Istoria Unirii Românilor*, București, 1986, p. 322.

"Nepărtinitorul" merită, credem, o reevaluare și sperăm ca studiul de față să constituie un pas în acest sens, mai ales că jurnalul nu a beneficiat decât în ultimul timp de o tratare specială⁴, anterior el nefiind pomenit decât în treacăt.

O contribuție remarcabilă, nu atât în ceea ce privește cercetarea jurnalului, cât, mai ales, referitor la problema separatismului, aparține istoricului A.D. Xenopol, studiul său⁵, constituind o bună "introducere" în această problemă. N. Iorga, mai târziu, în a sa *Istorie a presei românești*, după ce analizează "Steaua Dunării" și ediția sa franceză, nu amintește nimic de foaia separatistă, afirmând că "atâta putea să deie în acest timp Moldova"⁶. Dintre lucrările mai apropiate de noi, este de remarcat un studiu al lui Paul Cornea, referitor la un colaborator de marcă al jurnalului⁷, și contribuția profesorului M. Cojocariu, care, în *Partida națională și constituirea statului român*, alocă o parte însemnată *Partidei separatiste din Moldova* și unor colaboratori ai "Nepărtinitorului", în special N. Istrati⁸.

Jurnalul a apărut, după cum am precizat deja, în iunie 1856⁹. Era o perioadă deosebit de agitată de chestiunea Unirii, aflată "la ordinea zilei"¹⁰, care era dezbătută în numeroase "scrieri și cuvântări care puneau în lumină foloasele și combăteau întâmpinările ce i se aduceau"¹¹, și acesta mai ales în Moldova. Aici, în mod firesc, efervescența stărnită de problema Unirii a fost incomparabil mai mare decât în Principatul vecin, ceea ce-l determina pe Xenopol să afirme că asupra Moldovei, "din mai multe împrejurări, era să cadă tot greul luptei pentru sprijinirea

⁴ Ne referim la *Lucrarea noastră de Dizertație*, Facultatea de Istorie, Iași, 1998.

⁵ *Unioniști și separatiști*, în AARMSI, S. II, t. XXXI, București, 1909, p. 725 - 765.

⁶ N. Iorga, *Istoria presei românești*, București, 1922, p. 86.

⁷ *Un pașoptist renegat: N. Istrati*, în Paul Cornea, *Studii de literatură română modernă*, București, 1962, p. 321 - 353.

⁸ Mihai Cojocariu, *Partida națională și constituirea statului român (1856-1859)*, Iași, 1995.

⁹ Primul număr este datat 21 iunie 1856. Jurnalul a avut o existență efemeră, apărând, până la 10 septembrie 1856, de două ori pe săptămână (lunea și joia), în total 23 de numere. De format mediu și având articolele dispuse pe două coloane, a publicat, deseori, în coloana paralelă, și traducerea în limba franceză a unor articole.

¹⁰ Astfel era apreciată problema Unirii de către generalul Coronini, șeful trupelor austriece de ocupație din Principate; cf. R.G. Colquhoun c. lord Clarendon, București, 28 iulie / 9 august 1856, în *Documente privind Unirea Principatelor* (în continuare, DUP), VII, *Correspondență diplomatică engleză (1856-1859)*, București, 1984, p. 32.

¹¹ A.D. Xenopol, *op. cit.*, p. 742.

ideii unirei"¹². Sigur este că, din diverse cauze, aici s-au făcut auzite voci ostile Unirii, care au crescut în intensitate odată cu măsurile luate de domnitorul Grigore Al. Ghica, la sfârșitul domniei.

O realizare importantă și mult așteptată de unioniști a fost apariția Legii presei, din mai 1856, care abroga prevederile restrictive ale Regulamentului Organic. "Mișcarea națională", beneficiind de sprijinul domnitorului, "a știut să se folosească din plin și fără zăbavă de posibilitățile oferite de noul regim al presei"¹³, tot acum închegându-se și "cadrul organizatoric necesar mișcării unioniste"¹⁴.

Amploarea mișcării pentru Unire, implicarea directă a autorităților și, mai ales, perspectiva schimbărilor politice din Moldova¹⁵ au făcut ca vocile antiunioniste, inițial timide, să capete consistență, temerile unora dintre moldoveni "răbufnind" într-o cunoscută broșură, aparținând lui N. Istrati, *Sur la question du jour en Moldavie*.

În acest context, apărea la Iași, în 21 iunie 1856, o publicație aparent echidistantă: "Nepărtinitorul". Intrarea foi pe arena publicisticii nu a produs prea multă vâlvă, "Steaua Dunării", de altfel atentă la orice nouă apariție, negăsind de cuviință să-și informeze numeroșii cititori. Acest lucru îl făcea însă, nu întâmplător, "Gazeta de Moldavia"¹⁶.

Noul jurnal a atras și atenția unora dintre reprezentanții diplomați ai puterilor europene la Iași. În acest sens, consulul austriac Gödel Lannoy îl informa pe ministrul său de externe despre hotărârea "partidului conservator" de a scoate o foaie antiunionistă (consulul cunoștea, de la început, orientarea politică a foi!), în care urmau să fie inserate articole originale și altele

¹² Între "împrejurări", se arată că "Moldova, stând mai departe de controlul comisiei, putea să devină un tărâm mult mai mânos pentru intrigi și uneltiri". Cum "folosul Munteniei" nu era pus la îndoială, "era firesc ca Muntenii să o dorească, pe când Moldova, care era să piardă, putea mult mai ușor să fie arătată ca potrivnică acelei măsuri. De aceea, nu fără cuvânt, se mândrește Moldova că ea a făcut unirea [...]. Soră mai mică, ea trebuia să leze toate foloasele celei mai mari, mulțumindu-se cu rolul frumos, dar ingrât, de a fi dat naștere statului român". Vezi A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiana*, XII, Ediția a III-a, 1930, p. 176.

¹³ Leonid Boicu, *Adevărul despre un destin politic. Domnitorul Gr. Al. Ghica (1849-1856)*, Iași, 1973, p. 109.

¹⁴ M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 247.

¹⁵ Costache Negri c. Ion Ghica, Iași, 3 iulie 1856, în C. Negri, *Scrieri*, vol. II, 1966, p. 85.

¹⁶ În nr. 126, din 30 iunie 1856.

traduse din presa austriacă, precum și răspunsul lui N. Istrati la broșura lui Neofit Scriban¹⁷.

Programul jurnalului, publicat în primul număr, nu-l situa pe o linie clar antiunionistă, deși această orientare se putea descifra "printre rânduri". Astfel, după o introducere în care erau amintite "însemnătatea și foloasele publicității", urmată de o *captatio benevolentiae* ("toți compatrioții noștri cunosc că numai tipariului [...] datorim [...] progresul nostru urieș"), era anunțat cititorilor "scopul" la care "ținteau" redactorii, "cu deschiderea acestui jurnal": acela de a contribui, "pe cât slabele [...] mijloace" o permiteau, la "răspândirea ideilor și a cunoștințelor folositoare, în stare de a duce Moldova, patria noastră¹⁸, pe calea propășirii moderate și solide, în privirea morală și materială".

De asemenea, foaia susținea păstrarea "autonomiei patriei" și a "privilegiilor asigurate nouă prin scumpul sânge al strămoșilor". Cuvântul "privilegii" este foarte des utilizat în paginile gazetei și credem că se impune, de la început, o explicație. Încă din program, apare ideea, reluată de mai multe ori în articolele care dezbăteau problema Unirii, anume că, după o îndelungată perioadă de suferință pentru moldoveni, de amenințări la adresa autonomiei și, chiar, a existenței sale, Moldova se găsea într-un moment deosebit de prielnic: eliberată de "protecția" Imperiului țarist, aflată sub suzeranitatea Porții, dar sub garanția colectivă a puterilor semnatare ale Tratatului de la Paris din martie 1856, Moldova (ca și Țara Românească, de altfel) putea spera la o perioadă de prosperitate, de modernizare, la o "propășire" care, adăugau redactorii "Nepărtinitorului", trebuie să fie "moderată și solidă"¹⁹. Unirea cu frații de peste Milcov ar fi adus cu sine - susțineau antiunioniștii - o pierdere a stabilității și o tensionare a relațiilor între Puterile Garante. Așa încât, pierderea "privilegiilor" prin Unire, în "beneficiul" Principatului vecin (trecându-se cu vederea alte aspecte,

¹⁷ Gödel Lannoy c. Buol, Iași, 29 iunie 1856, în DUP, II, *Rapoartele consulatului Austriei din Iași (1856-1859)*, editate de Dan Berindei, București, 1959, p. 17. Broșura la care se referea consulul era *Unirea și neunirea Principatelor*, publicată în "Steaua Dunării".

¹⁸ Nu întâmplător se făcea precizarea: Moldova - "patria noastră", ci pentru a scoate în evidență deosebirea dintre separatiști și unioniști, a căror patrie era România.

¹⁹ Se prefigura, într-un fel, viitoarea dispută pe tema "formelor fără fond", inițiată, semnificativ, tot în capitala Moldovei.

esențiale!), ar fi fost o greșeală politică, tocmai când Moldova era cel mai puțin amenințată.

Revenind la programul jurnalului, de remarcat "principiul" combaterii a "orice intenție în contra suzeranității de care strâns și credincioși ne ținem" (aluzie clară la un obiectiv fundamental al Partidei naționale, independența) sau "contra [...] Imperiului otoman cu carile este atât de norocit legată (sic!) existența noastră politică"²⁰.

În jurul foii separatiste s-au adunat mulți dintre cei care s-au opus Unirii, dificil de identificat (chiar imposibil uneori), pentru că majoritatea materialelor publicate nu sunt semnate. "Steaua Dunării" a acuzat deseori gazeta de această situație, comparând redactorii "Nepărtinitorului" cu păsările de noapte, care se feresc să iasă la lumină, preferând umbrela anonimatului. Motivele "tăcerii" au fost fie prudența, fie dorința de a nu se demasca, în cazul unora care, probabil, nu erau cunoscuți drept separatiști, știut fiind faptul că unii dintre ei (cazul notoriu al lui Istrati) făcuseră parte din tabăra unionistă. Răspunsul jurnalului a fost că articolele nesemnate aparțin "redacției jurnalului", un răspuns, evident, *pro forma*.

Cu toată precauția lor, însă, colaboratorii "Nepărtinitorului" n-au fost "scutiți" de "aprecierile" unioniștilor. Spre exemplu, C. Hurmuzachi, colaborator al "Stelei Dunării", constată, "între atâția alții"²¹, că "toți amicii politici ai <<Nepărtinitorului>> au fost toată viața lor sateliți ai consulilor rusești, partizani și scutelnici declarați ai Rusiei, instrumente ale politicii ei"²².

Legea presei din mai 1856 stipula obligativitatea tuturor organelor de presă de a avea un "redactor-răspunzător". În această postură s-a situat, la "Nepărtinitorul", Costachi Gane. Aflat în deceniul al șaselea al vieții sale²³, credem că a fost desemnat în acest post de gruparea separatiștilor, deși nu i se pot nega anumite preocupări pentru publicistică²⁴. Printre altele, poartă o polemică, în nr. 12 al "Nepărtinitorului", cu un apropiat colaborator al "Stelei Dunării", D. Dăscălescu, pe o temă insistent tratată în paginile foii

²⁰ Iași, 21 iunie, "Nepărtinitorul" (în continuare, N), nr. 1 din 21 iunie 1856, p. 1-2.

²¹ M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 141.

²² *Un renegat al Unirii Principatelor*, în "Steaua Dunării", II, 1856, nr. 43, p. 178.

²³ A trăit între 1800-1865.

²⁴ În 1858, va scoate, la Iași, gazeta "Patria".

separatiste, anume domnia - apreciată drept "dezastruoasă" - a lui Grigore Al. Ghica.

Între cei care au contribuit la apariția jurnalului, s-au numărat aga Mihail Străjescu²⁵, Vasile Drăghici²⁶, Constantin Hriste²⁷, Iorgu Sigara²⁸ și, mai ales, N. Istrati. Personaj controversat²⁹, a devenit foarte cunoscut după ce, în iunie 1856, la tipografia "Albinei românești", îi apărea o broșură, în limba franceză³⁰, în care el își exprima deschis și pe larg opiniile față de Unire. "Nepărtinitorul" a publicat-o integral, pe parcursul mai multor numere³¹, broșura devenind un veritabil reper, în jurul căruia s-au dezvoltat argumentele separatiștilor, ca și cele mai aprinse polemici.

²⁵ A semnat un articol sever la adresa fostului domnitor, în care acuza și "Steaua Dunării" pentru postura ei de "avocat" al lui Gr. Ghica.

²⁶ Ca și Străjescu, V. Drăghici făcea parte dintre "emisarii stăpânirii", însărcinați cu propaganda antiunionistă în ținuturi. Vezi și M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 156. El este autorul unui amplu articol, *Oglinda istorică*, publicat în nr. 10 al foii, în care analiza relațiile dintre Moldova și Țara Românească, negăsind în trecut premisele Unirii.

²⁷ I-au apărut, în "Nepărtinitorul", câteva poezii, dintre care una patriotică: *Odă națională*. Este, într-adevăr, o odă, dar închinată ... sultanului și, mai ales, caimacamului T. Balș, "Fiu al țerii noastre / Cu simțirile române", ales în această demnitate "cu a ceriului voință / Și Augustă îndurare". Vezi N, nr. 10 din 23 iulie 1856, p. 37-40.

²⁸ Într-un articol mai important, *Refutație la întâmpinările "Stelei Dunării"*, publicat în nr. 4 al jurnalului separatist, răspunde argumentelor unionistului M. Cantacuzino-Pășcanu.

²⁹ Născut în 1818 și rămas orfan de tată, a fost un autodidact, adunându-și o valoroasă bibliotecă la Rotopânești. A avut certe preocupări pentru literatură, dar și "mari ambiții carieriste", fiind "avid să se afle mereu în centrul evenimentelor". Dacă, la 1848, a fost alături de cei care luau atitudine față de abuzurile lui Vodă-Sturdza, iar la începutul lui 1856 semnase petiția în favoarea Unirii, adresată lui Grigore Ghica, dintr-o dată Istrati face o "voltă" spectaculoasă, trecând cu "arme și bagaje" în tabăra opozanților Unirii, ajungând ideologul incontestabil al separatiștilor. De pe această poziție, el analizează, de multe ori cu o remarcabilă clarviziune, urmările Unirii: dacă cele mai multe din temerile sale au fost infirmate, au fost și unele bine întemeiate, în special privind viitorul Moldovei și al capitalei sale, Iașii.

³⁰ Titlul broșurii, *Despre cvestia zilei în Moldova*, exprima, cu o concizie remarcabilă, atmosfera din Moldova în anii premergători Unirii.

³¹ Începând chiar cu nr. 2 (p. 6-8), apoi continuând în nr. 3 (p. 10-12), 5 (p. 17), 6 (p. 21-22) și 9 (p. 33-36). Este reprodușă și în D.A.Sturdza ș.a., *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, III, p. 125-137, alături de o altă broșură a sa, apărută în aceeași perioadă, *Despre puterea legislativă și privilegiile Principatelor Moldo-Române* (p. 137-148).

În afară de convergența de opinii cu privire la Unirea Principatelor, redactorii și colaboratorii jurnalului au manifestat, fără rezerve, o atitudine extrem de critică la adresa domnitorului Gr. Ghica, cel care, atunci când apărea "Nepărtinitorul", își încheia mandatul de șapte ani convenit la Balta-Liman. Încă din primele numere, au fost publicate o serie de articole acuzatoare, scoțându-se la iveală tot ceea ce putea fi mai rău și negăsindu-se nimic bun care să se fi făcut în Moldova începând din 1849. Cel care parcurge jurnalul, fără să cunoască împrejurările în care s-a desfășurat domnia lui Grigore Al. Ghica³², ar putea să constate cu surprindere că perioada fanariotă, îndeobște considerată una din cele mai întunecate din istoria Moldovei, a fost "întrecută" (în rău, evident!), de guvernarea lui Vodă-Ghica: "Moldova - susținea M. Străjescu - a petrecut ceale mai triste zile sub a sa domnie"³³ !

O atitudine extrem de favorabilă a avut, însă, "Nepărtinitorul", față de noua ocărmuire, instaurată la Iași în iulie 1856. Spre deosebire de "nevrednicul" domnitor, caimacamul Teodor Bals (Toderiță), provenit dintr-o familie cu renume³⁴, era o persoană "carile în posturile ce mai înainte a ocupat, a dat dovezi de zelos patriot", jurnalul având convingerea că el "ne va da prilej de a publica în viitorime și mai mari fapte de îmbunătățire în administrația țării"³⁵.

Disponibil declarat să aprecieze pozitiv "faptele caimacamului", jurnalul a preluat și din presa străină știri care argumentau "vrednicia" sa. Astfel, din "Ost Deutsche Post", se arăta că, după alegerea lui Toderiță Balș, "din zi în zi se adeverează mai mult că El vrednicește încrederea ce i-a dat Înalta Poartă", întrucât "El lucrează cu mare energie"³⁶. Articolul se încheia apoteotic: "Dacă va rămânea consecvent, apoi de crezut este că El va atrage asupra-și cea mai de departe grațioasă opinie a Înaltei Porți, precum și stima poporului Moldovan"³⁷.

³² Pentru cunoașterea mai multor aspecte legate de viața și activitatea acestui domnitor, cu un sfârșit tragic, vezi lucrarea regretatului istoric Leonid Boicu, deja citată (supra, n. 13).

³³ [Domnia lui Grigore Al. Ghica], N, nr. 7 din 12 iulie 1856, p. 26.

³⁴ Din același "clan", făcea parte și prefectul Poliției din Iași, Grigore Balș, un om, de asemenea, cu "zel patriotic". *Efectul bunei Poliții*, N, nr. 11 din 26 iulie 1856, p. 41.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ După câteva luni, i se cânta prohodul!

³⁷ *Ost Deutsche Post*, N, nr. 14 din 6 august 1856, p. 54.

Cu toată "bunăvoință" sa, însă, jurnalul nu a putut evita unele momente tensionate în relațiile cu ocârmuirea. Prima "defecțiune" s-a produs la jumătatea lunii iulie 1856, când pârcașul de Galați, viitorul domn Al. I. Cuza, primea "ofiția onoratului Departament", urmată de "ordinul Excelenței sale domnului caimacam de a se secfestrui la poștă toate numerele jurnalului <<Nepărtinitorul>>, cu data din 12 iulie, și prin cea întâi poștă să i se trimită", la care întâiul cetățean al urbei de pe malul Dunării relatează că ziarul cu pricina "s-a oprit la Tecuci". Dumitru Ivănescu pune această "poprire" pe seama "injuriilor la adresa lui Grigore Al. Ghica", inserate în articolul lui M. Străjescu din numărul respectiv³⁸. De acord cu această opinie, considerăm că, la începutul guvernării sale, caimacamul nu s-a lansat, cel puțin pe față, într-o campanie de denigrare la adresa fostului domnitor, pentru că nu dorea să fie interpretată ca o deviere de la politica în favoarea Unirii urmată de Ghica. De aceea, a și sancționat, *pro forma*, excesul de zel al foii separatiste.

Reușind să depășească acest obstacol, foaia separatistă și-a continuat drumul său până la începutul lui septembrie 1856, când tot mai insistentele zvonuri privitoare la suspendarea Legii presei s-au adevărit. Nr. 23 al jurnalului, din 10 ale lunii, publica trei comunicate: al șefului Poliției, Grigore Balș, al caimacamului și depeșă trimisă de Fuad-pașa, privind, toate, abrogarea Legii presei din mai 1856 și reintroducerea cenzurii. În aceste condiții, dată fiind "gingășimea împrăgiurărilor", "Nepărtinitorul" considera "de cuviință a înceta", astfel luând sfârșit scurta existență a acestui jurnal ieșean.

Motivele reale ale autosuprimării, deocamdată, nu sunt clare. Este foarte probabil ca jurnalul să fi recurs la această măsură și din cauze financiare, întrucât niciodată nu s-a "lăudat" cu un număr mare de abonați (precum "Steaua", bunăoară!). Cum "nu considerăm că cenzura era, într-adevăr, o amenințare serioasă pentru "Nepărtinitorul", rămâne ca viitoarele cercetări, în măsura posibilităților, să aducă lumină deplină în această problemă insuficient lămurită.

Am dori să insistăm, în continuare, asupra modului în care separatistii, adunați în jurul "Nepărtinitorului", au perceput problema Unirii Principatelor, încercând, totodată, și unele explicații ale

³⁸ Alexandru Ioan Cuza. *Acte și scrisori*, Ediție alcătuită de Dumitru Ivănescu și Virginia Isac, Iași, 1973, p. 308.

acestei atitudini. Am începe cu aceea deseori exprimată în gazetă, esențială, conform căreia, după o lungă perioadă de grele încercări, Moldova, aflată sub suzeranitatea Porții și garanția marilor puteri semnatare ale Tratatului de pace de la Paris, putea să aspire, într-o atmosferă de securitate, la o dezvoltare accentuată în diverse domenii. "Gândiți-vă bine!" - cereau redactorii jurnalului, "Noi care atârnăm de o suzeranitate, care suntem proteguți de toate puterile cele mari, și puși sub scutul apărării despre orice atac, n'ar fi o păcătuire să ne căutăm singuri osânda și să alergăm la prăpastia de care multe alte nații au vroit și poate ar vrea să fugă?"³⁹ Unirea, această "măsură foarte nepotrivită"⁴⁰, cu un "rezultat atât de confuz și îndoielnic"⁴¹, nu ar fi dus, credeau separatiștii, decât la pierderea "privilegiilor Patriei, câștigate de suitorii noștri și garantuite nouă de toată Europa"⁴².

Contrar credinței unioniștilor⁴³, jurnalul separatist considera că, "dacă aste două Principate vor rămâne despărțite [...] atunci vom avea două guverne puternice, care, fiecare în cercul său, vor putea mai bine să privegheze și să facă neputernice încercările partizei unioniștilor"⁴⁴. Bunăstarea - se aprecia - nu vine din "întinderea" statului, ci din "întemeierea moralului obștește în toate clasele, prin introducerea industriilor care produc avuțiile în țară, și prin instituțiile cele bune"⁴⁵.

O altă explicație a poziției "Nepărtinitorului" consta în felul în care a privit, sub diverse aspecte, viitorul stat ce ar fi rezultat din unirea Moldovei cu Valahia. Deseori au fost "analizate folosurile sau pagubile"⁴⁶, din punctul de vedere al Moldovei, și, în cvasitotalitatea cazurilor, ea ar fi avut de pierdut: "Să luăm bine aminte că progresul Moldovei să fie în avantajul moldovenilor, iar nu în avantajul streinilor, și tocma de aceasta trebuie să ne ferim foarte de Prinț și de guvern străin"⁴⁷. Pe aceeași linie, a

³⁹ V. Drăghici, *Oglinda istorică*, N, nr. 10 din 23 iulie 1856, p. 40. În finalul articolului, se adăuga, exagerat: "Tot materialul este pregătit de alții, fără a noastră cheltuială. Acum casa trebuie să o facem noi, însă o casă așa-feliu încât să ne fie de tică".

⁴⁰ *Ibidem*, p. 38.

⁴¹ *Ibidem*, p. 37.

⁴² N. Istrati, *Despre cvestia zilei în Moldova*, N, nr. 6 din 9 iulie 1856, p. 21.

⁴³ A căror deviză era "În unire stă puterea!"

⁴⁴ *Germania*, N, nr. 1 din 21 iunie 1856, p. 3.

⁴⁵ V. Drăghici, *Iași*, 2 iulie, N, nr. 4 din 2 iulie 1856, p. 16.

⁴⁶ Idem, *Oglinda istorică*, N, nr. 10 din 23 iulie 1856.

⁴⁷ N. Istrati, *Despre cvestia zilei...*, N, nr. 6 din 9 iulie 1856, p. 22.

"dezavantajelor" pentru Principatul de la est de Carpați, s-a situat și o problemă extrem de delicată, aceea privind viitoarea capitală. De menționat este faptul că această chestiune a produs multe disensiuni chiar în tabăra unionistă, fiind depășită cu destul de multă greutate. Motivul? Deopotrivă unioniștii și separatiștii au fost conștienți că aceasta nu putea fi Iași. Cel care, așa cum considera A.D. Xenopol, "pare a fi fost cel dintâi care dădu strigătul de alarmă în această privire"⁴⁸, a fost N. Istrati, în binecunoscuta-i broșură. Viitoarea capitală urma să fie București, întrucât, admiteau separatiștii, era un "oraș mai mare, mai destins, mai încâpător, mai comercial și brăzduit prin mijloc de un râu îndestulător"⁴⁹. De aceea, considera Drăghici, "Eșul [...] urmează a-și pierde cu totul ființa politică și comercială", iar "prețul caselor și al celorlalte vinale (!) nu va răspunde nici la dobânda legiuită"⁵⁰. Pentru a completa tabloul sumbru, se adăuga că locuitorii vor fi nevoiți să-și "reclame nevoile tocmai la București" (bani cheltuiți, timp!), urmând să se producă și "multime de falimenturi". Iașii nu puteau deveni capitala noului stat și datorită apropierii de granița rusească, stabilită pe Prut în 1812, fapt remarcant acut de ieșeni și nu numai⁵¹.

Soluția "de mijloc", aceea a unei noi capitale, între cele două, propusă de unioniști pentru a menaja susceptibilitățile ieșenilor, a fost combătută cu hotărâre în paginile "Nepărtinitorului": "De îndată ce va ajunge lucrul a se înființa o a treia politie, care nu se poate ridica decât pe socoteala celor două capitalii, toți locuitorii din București și din Iași se vor împotrivi, neguțitorii,

⁴⁸ A.D. Xenopol, *op.cit.*, p. 738. Cu un pătrunzător spirit de observație, istoricul preciza: "Anume făcându-se unirea, capitala noului stat trebuia să fie București, și Iașul era să fie lovit în însăși existența lui și a locuitorilor lui întrucât era un oraș care-și datora însemnătatea numai împrejurării că fusese o capitală politică". De aceea, atrăgea atenția Xenopol, "dacă Unirea s-a făcut, ea se datorește exclusiv numai Moldovei și anume centrului ei, Iașul, care sângerează și astăzi de jertfa făcută pe altarul neamului" (*ibidem*, p.740).

⁴⁹ V. Drăghici, în *loc. cit.*

⁵⁰ Această teamă, cât se poate de reală, era menționată și de consulul francez din Iași lui Walewski, el făcând, totodată, observația că "asemenea motive de interes personal neexistând în districte, se explică unanimitatea care s-a constatat în sânul poporației lor în ceea ce privește unirea". Place c. Walewski, Iași, 4 iulie 1856, *Acte și documente...*, vol. III, p. 597.

⁵¹ Spre exemplu, cu două decenii înainte, în 1834, Bois le Comte observa că "cei din București ar vrea ca orașul lor să devină capitala noului stat, și noi simțim că Iașul este prea aproape de ruși spre a se bucura de acest folos". *Ibidem*, p. 826.

industrierii, chiar și boierii care au case și așezăminte, și care numai aceștia au vreo înrăurire politică"⁵².

Jurnalul separatist era împotriva unirii politice, neavând nimic împotriva unei uniri morale, dorind "o Moldova și o Valahie strâns legate prin o simpatie adevărat frățească", "o adevărată unire de pace, de iubire, de dragoste"⁵³. Era avansată și o altă soluție, anume aceea a unei confederații⁵⁴, dându-se chiar exemplul Confederației nord-americane, al Elveției sau al Germaniei, dar pierzându-se din vedere, intenționat, credem, istoria diferită a Principatelor de cea a statelor menționate, precum și un element esențial: unitatea limbii și a poporului român, cea religioasă și de tradiții, care, toate împreună și fiecare în parte, au contribuit la realizarea unității politice a tuturor românilor.

Nu am dori să încheiem studiul de față fără să încercăm unele explicații ale atitudinii separatistilor, considerând, la fel ca în unele lucrări apărute recent⁵⁵, că se impune o nuanțare a aprecierilor existente în epocă, aprecieri care n-au depășit sfera trăsăturilor negative. "Neșansa" separatistilor a fost, pe lângă faptul de a merge pe un drum "lipsit de perspectivă"⁵⁶, că au avut în partida adversă oameni de mare talent în a portretiza, publiciști remarcabili (M. Kogălniceanu, C. Hurmuzachi), fete bisericești din întreaga ierarhie ecleziastică, în fața cărora era aproape imposibil să-ți impui părerile, în condițiile unui limbaj "slobod" și deseori virulent⁵⁷. Dincolo de rivalitățile pentru ocuparea tronului, de urmărirea unor interese specifice, la opoziția Unirii s-a manifestat o preocupare, poate exagerată, dar cât se poate de reală, pentru soarta Moldovei. Ei erau atașați unei vieți care se desfășura după anumite tipare (în capitala Moldovei, mai ales), temându-se că Unirea va

⁵² N. Istrati, *op. cit.*, p. 22.

⁵³ *Ibidem*, p. 21.

⁵⁴ Ceea ce se propunea era, însă, o utopie, adică "o confederație strânsă cu Valahia și Serbia în interesul Turciei și al Principatelor (sic!)", o soluție care nu putea avea nicidecum finalitate.

⁵⁵ Pentru o analiză pertinentă a separatismului în Moldova, vezi M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 25-32, 139 și urm.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 32.

⁵⁷ Cu o undă de amărăciune, separatistii mărturiseau, într-unul dintre primele numere ale jurnalului: "Acei care țin de privilegiile patriei, de Guvern național [...] să văd public calomnieați ca trădători, neonești, corcogari, ciocoi, mincinoși, evrei blastamați, ignoranți, părtinitori abuzului și chiverniselei în posturi, și alte multe epitețe defăimătoare, amare, învecinate și grosolane". *Iași 28 iunie*, N, nr. 3 din 28 iunie 1856, p. 9.

pune capăt acestei societăți "tradiționale"⁵⁸. N. Istrati exprima această idee astfel: "dorim a lăsa și fiilor noștri avantajul pe care l-am primit de la părinți, de a se bucura și ei de privilegiile câștigate de străbuni cu mari vărsări de sânge". Mai mult, Unirea deschidea un drum spre necunoscut, însemnând "o transformare politică necercată încă", o "idee nouă, străină Moldovenilor, care deșteaptă mari îndoieli, mari frici de un viitor foarte nesigur"⁵⁹.

În final, se impun, credem, câteva concluzii. Cercetarea noastră s-a făcut sub deviza *audiat et altera pars*, adică analizarea activității și opiniilor unui jurnal cu o existență efemeră, dar cu o apariție simptomatică, "Nepărtinitorul", care, în ciuda numelui său, a fost, de la început și până la "ultima suflare", partizan al menținerii *statu-quo*-ului și al dezvoltării proprii a Moldovei, fără a-și uni destinele cu Principatul de peste Milcov. Istoria a trecut în rândul învinșilor atât jurnalul, cât și pe cei care i-au împărtășit opiniile, însă - am adăuga noi - nu fără drept de apel. Mișcarea antiunionistă de atunci, devenită, după Unire, propriu-zis separatistă, nu s-a încheiat definitiv după ce s-au pus bazele statului român. Ea a scăzut în intensitate, până la forme greu de sesizat, cum ar fi nostalgia anumitor oameni după vremurile "apuse" ale Moldovei sau după un anumit statut al capitalei ei, Iașii.

În acest context, mai larg, credem că o tratare în profunzime a atitudinii și acțiunii opuse Unirii rămâne un deziderat al istoriografiei actuale. Ceea ce am dorit, în studiul de față, a fost de a oferi o imagine de ansamblu asupra acestui jurnal și de a încerca o apropiere de fenomenul numit generic, dar impropriu, separatism. Aceasta cu atât mai mult cu cât considerăm că imaginea despre antiunioniști e necesar să fie nuanțată, iar aprecierile contemporanilor amendate, așa cum, în epocă, proceda un mare publicist francez, Saint Marc Girardin, care afirma că a găsit, la unul dintre separatiștii de marcă, N. Istrati, "aceleași sentimente de patriotism" ca și la unioniști. Desigur, nu se poate extinde această caracterizare asupra tuturor antiunioniștilor. "Acuza" care se poate aduce nu se referă la lipsa de patriotism, ci la *lipsa de perspectivă*, la neînțelegerea sensului spre care se îndrepta istoria

⁵⁸ De aceea, N. Iorga considera că "împotriva Unirii nu puteau să fie decât sentimentali cu sentimentalitatea rău plasată - de aceștia mai mult în Moldova". Vezi N. Iorga, *Unirea Principatelor povestită românilor*, Vălenii de Munte, 1909, p. 70.

⁵⁹ N. Istrati, *loc. cit.*

românilor. Atunci, la mijlocul secolului al XIX-lea, tendința la români, ca și la alte popoare europene, a fost de unire, de înfăptuire a statului național, fapt pe care nu toți l-au înțeles, și deci au acționat ca atare. Nu e mai puțin adevărat că și unii care, inițial, au fost în tabăra unionistă, au constatat diferențe între "așteptări" și "împliniri", între statutul Moldovei înainte și după Unire, între imaginea moldoveanului la 1859 și cea de mai târziu. Așa încât considerăm că o continuare a acestui demers este pe deplin justificată și profitabilă pentru istoriografie.

UN JOURNAL ANTIUNIONISTE: "L'IMPARTIAL" (LE 21 JUIN - LE 10 SEPTEMBRE 1856)

RÉSUMÉ

Ayant pour point de départ une recherche systématique des publications de Moldavie de la "décennie de l'Union", l'auteur s'occupe du cas du journal "L'Impartial". Malgré son existence éphémère (le 21 juin - le 10 septembre 1856), "la feuille séparatiste", parue à Iași, a été un partisan du maintien du *statu quo* de la Moldavie. La cause soutenue s'est avérée perdante à un moment où pour les Roumains, tout comme pour d'autres peuples européens, la tendance à l'Union était évidence.

ECONOMIE ȘI SOCIETATE

TEHNICĂ ȘI ORGANIZARE ÎN ATELIERUL TIPOGRAFIC DIN ȚARA MOLDOVEI PÎNĂ LA 1829

DE

ELENA CHIABURU

Tipografia a fost auxiliarul principal al culturii noastre medievale¹. Pentru a reconstitui însă adevărata ei dimensiune în societatea românească medievală, alături de aspectul cultural trebuie studiate și cele sociale și economice, a căror importanță nu este suficient relevată. Astfel, activitatea tipografică a determinat dezvoltarea unor laturi economice și ocupații legate de procesul de producție a cărții. Fabricarea hârtiei capătă o dezvoltare puternică, iar în domeniul prelucrării metalelor apar specializări noi, cum ar fi turnătoria de litere. În plus, consolidarea activității tipografice a impus formularea unor reglementări fiscale și administrative speciale care, în timp, au condus la constituirea unei categorii socio-profesionale distincte, cea a tipografilor. În cadrul schimburilor comerciale medievale, obținerea materiilor prime utilizate în atelierul tipografic pretindea întreținerea unor relații economice pe spații geografice întinse. La rândul său, produsul tipografic, cartea, a avut câteva particularități: valoare ridicată în comparație cu alte produse, arie de circulație foarte largă în timp și în spațiu, a întrunit calitățile unui etalon de schimb general-acceptat și a constituit obiect de teaurizare.

Activitatea tipografică din Țara Moldovei a fost studiată de numeroși cercetători interesați fie de conținutul produselor editoriale (din punct de vedere teologic și filologic), fie de marile personalități implicate în această activitate. În schimb, au fost mai puțin analizate problemele tehnicii și organizării acestei activități, ale reglementărilor juridice care stabileau cadrul de funcționare a tipografiei, plata meșterilor, tirajul,

¹ N. Georgescu Tistu, *Cartea și bibliotecile*, București, 1972, p. 99.

modalități de desfacere și prețul cărților². Studiul tehnicii tipografice a epocii, a etapelor parcurse de un manuscris pentru a deveni carte tipărită și reconstituirea activității zilnice dintr-un atelier tipografic medieval pot elucida aceste probleme. Prin urmare, au fost studiate o serie de inventare și contracte tipografice, acte de cancelarie, corespondența unor personalități istorice implicate în activitatea tipografică și, nu în ultimul rând, numeroasele însemnări de pe cărți. Deși unele inventare și contracte se referă la ateliere din Țara Românească, informațiile sunt valabile și pentru Țara Moldovei, datorită uniformității tehnicii medievale și a relațiilor cultural-economice permanente dintre Țările Române. Investigația noastră urmărește reunirea informațiilor utile pentru cercetarea istoriei tiparului din Țara Moldovei într-o sinteză care să faciliteze eventuale cercetări viitoare. Vor fi evidențiate realizările istoriografice anterioare, rediscutând unele enunțuri și formulând ipoteze noi.

În Țările Române, între anii 1508 și 1830, au funcționat 31 de centre tipografice, din care patru în Țara Moldovei³. Tipografia s-a aflat sub patronajul statului, iar atelierele au funcționat în primul rând în orașul de reședință al țării, fiind găzduite de Mitropolie sau de o mănăstire. În Iași, tipografii mănăstirești au existat la mănăstirile Cetățuia și Sf. Sava. La mijlocul secolului al XVIII-lea, în urma reformelor lui Constantin Mavrocordat, activitatea editorială se amplifică. Atelierul iese atât din cadrul orașului de reședință a țării, prin înființarea tipografiei de la Episcopia Rădăuțului, cât și din incinta Mitropoliei, prin apariția tipografiei particulare a lui Duca Sotiriovici. Sfârșitul secolului al XVII-lea înregistrează un fenomen interesant în domeniul activității tipografice din Țara Moldovei, și anume, atelierul ambulant al lui Mihail Strelbițchi, care, în afara Iașilor a tipărit cărți la Movilău și Dubăsari. La

² Meseria de tipograf a fost abordată de N. Iorga în *Vechiul meșter de tipar*, din "Neamul românesc", 1919, nr. 150-160, și *Tipografia la români*, editat în volumul *Scriseri despre artă*, București, 1968. Un studiu al meșteșugurilor medievale românești a fost realizat de Ștefan Olteanu și Constantin Șerban: *Meșteșugurile din Țara Românească în evul mediu*, București, 1969, lucrare în care meseria de tipograf este analizată în contextul tuturor meșteșugurilor. Unele informații utile se află în studiul Mitropolitului Tit Simedrea: *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740-1750*, publicat în BOR, LXXXIII, 1965, 9-10, p. 845-943, care prezintă în *Anexe* câteva documente utile cercetării noastre. Trebuie precizat faptul că, o parte din aceste documente au fost publicate în anul 1926 de către N. Iorga într-un volum de *Scrisori și zapise de meșteri români*, dar Tit Simedrea a preferat să le studieze direct din arhive, astfel încât între cei doi autori există unele diferențe, pe care le vom indica la locul potrivit.

³ Mircea Tomescu, *Cartea veche românească 1508-1830*, în BOR, XI, 1959, 9-12, p. 590.

începutul secolului al XIX-lea, tipografia se instalează definitiv în viața societății românești, alături de atelierul de la Iași înființându-se încă două, la mănăstirea Neamț și la Chișinău. De regulă, atelierul tipografic funcționa într-o clădire proprie, laolaltă cu chiliile meșterilor tipografi.

În secolul al XVII-lea, instalarea unei tipografii presupunea investiții considerabile. Astfel, în schimbul câtorva garnituri de litere obținute de la tipografia Frăției ortodoxe din Liov, voievodul Vasile Lupu a fost solicitat să acopere biserica acesteia cu plumb⁴. Tipografia primită de Mitropolitul Dosoftei de la Moscova, în anul 1679, a costat 135 de ruble, 44 altine și 6 bani⁵, în timp ce înființarea tipografiei patriarhale de la mănăstirea Cetățuia, în anul 1680, a costat 600 lei⁶. Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, din cauza situației economice dificile, contribuția financiară a Domniei în domeniul tipografic devine mai mult onorifică. Această situație a impus măsurile reformatoare ale lui Constantin Mavrocordat, ce au constituit premisele dezvoltării tipografiei prin mijloace proprii: sistemul salarizării tipografilor și lucrul la comandă.

O instalație tipografică se putea degrada sau chiar distruge relativ ușor. Piese de lemn ardeau foarte des, așa cum s-a întâmplat, probabil, în anul 1650, când Iașii au fost atacați de oastea de cazaci a lui Timuș Hmelnițchi și în 1687, când tătarii au incendiat și ei orașul. Atelierul tipografic al Mitropoliei din Iași a ars în timpul unui incendiu din anul 1753, astfel încât Mitropolitul Iacob I Putneanul a fost nevoit să construiască un imobil nou. G. Ionescu consideră că tipografia din Iași a fost devastată și în anul 1788 de către armata rusă de ocupație⁷. În anul 1821, pentru a se evita distrugerea din cauza tulburărilor provocate de Eterie în Țara Moldovei, materialul tipografic de la mănăstirea Neamț, a fost strâns în lăzi și ascuns de către tipograful Gherontie "de n-au știut nici servitorii", iar litera și "colile trase din *Evanghelia cea mare* au fost îngropate⁸.

Tehnica tipografică a evului mediu se limita la trei elemente: literele mobile, obținute prin turnarea unui metal topit într-o matriță,

⁴ Petre P. Panaitescu, *Petru Movilă. Studii*, ed. îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Szekely, București, 1996, p. 70.

⁵ Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. III, p. 102-104.

⁶ Suma a fost menționată diferit: la patriarhul Dosoftei, în lucrarea *În conaș primatului Papei*, Iași, 1680, sunt 60 lei; Iorga, în *Istoria bisericii românești*, vol. I, 1929, p. 40, indică 100 lei, pentru ca, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII*, 1901, vol. I, p. 32, să scrie 600 lei. Suma corectă trebuie să fie 600 lei.

⁷ G. Ionescu, *Tipografia Mitropolitană de la Iași*, în "Noua Reviză Română", vol. IV, 1901, p. 106.

⁸ Ioan Ivan, *Tipografia de la mănăstirea Neamț*, în MMS, XXXIV, 1958, 3-4, p. 318.

cerneala grasă și teascul sau presa tipografică. Primele ateliere din Țara Moldovei erau dotate în mod similar, deoarece meșteșugul a fost adus din străinătate. Cercetând corespondența pe care Mitropolitul Dosoftei a purtat-o cu patriarhul Ioachim al Moscovei pentru obținerea unei tipografii, aflăm că Mitropolitul solicita, în anul 1679, "un șirof (șurub) cu teascul care apasă hârtia pe litere, și litere să ne trimiteti"⁹. Odată cu importarea meșteșugului s-au adoptat și denumirile uneltelor și deprinderile de lucru ale meșterilor stăini. Documentele indică faptul că termenii de bază folosiți în domeniul tipografic au rămas aceiași în întreaga perioadă analizată: "tipografie", "tiparniță", "a tipări" (germ. "drucken"), "instrument" (lat. "instrument"), "șruv" (germ. "schraube", saxon inf. "schruve"), "litere" sau "slove" (lat. "litera", v. slav. "slova"), "teasc" (v. slav. "pritsk").

Litera: Figura imprimată pe hârtie, care poate fi o literă, o cifră sau un semn ortografic, se numește tip. Blocul decupat și conținând în planul inițial copia unui tip se numește literă. Litera este deci clișeuul unui tip¹⁰. În perioada analizată, literele se turnau manual, una câte una. Prima mașină de turnat litere (mașină de mână) a fost inventată abia la 1820 de către Wiliam M. Johnsson la Londra și construită efectiv în 1840 la New-York, în Europa, asemenea mașină fiind folosită la Berlin, în 1845¹¹.

În însemnările medievale românești, procedeul turnării literelor este denumit "vârsarea slovelor", turnătorul numindu-se "ghiser"¹². Topirea metalelor pentru obținerea literelor se făcea în cuptoare de redus minereul, încălzite cu lemne și prevăzute cu un sistem de ventilație, cantitățile de metal necesare așezându-se în tigăi de diferite dimensiuni. În inventarul tipografiei din București a Mitropolitului Neofit Criteanul, la 1 decembrie 1742 se menționează: "un hier de la ușa cuptorului unde <se> varsă slovă", "un ventil mare", "una tigae mare de fier pentru vârsatul slovei și <...> mititele și 184 mărăci <matrite> de aramă"¹³, corespunzătoare numărului de semne tipografice dorite. Pentru încălzirea cuptoarelor, tot la București, în anul 1748, s-au cumpărat "36 care de

⁹ Ioan Bogdan, *O scrisoare din 1679 a Mitropolitului Dosoftei*, în AAR, Seria II, t. XXXIV (1911-1912), p. 492; Silviu Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea*, în idem, p. 1192.

¹⁰ Alexandru D. Bunesco, *Tehnica grafică: litera*, în "Artă și tehnică grafică", caietul 6, 1938, p. 91.

¹¹ AGR, 1924, p. 55.

¹² N. Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, în "Neamul românesc", 1919, nr. 158.

¹³ Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740-1750*, în BOR, LXXXIII, 1965, 9-10, p. 921.

lemn în patru luni"¹⁴, iar în 1750 "s-au cumpărat zece care de lemne în 10 săptămâni, pe săptămână car unul"¹⁵.

Litera se obținea prin sistemul "poanson-matriță-literă", pentru fiecare semn tipografic realizându-se un poanson dintr-un metal dur, în vârful căruia se săpa, după desen, un semn tipografic. Lovind cu acest panson un alt metal mai puțin dur (aramă, alamă), se obținea o matriță reprezentând "floarea"unei litere întipărită în acel metal. Se așeza apoi matrița într-un "calup" și se turna peste ea, cu o linguriță de fier, un metal moale sau, într-o perioadă mai târzie, un aliaj tipografic¹⁶, topit la o temperatură joasă. În acest fel, litera respectivă putea fi obținută în atâtea unități câte erau necesare pentru tipărirea unei cărți. În matriță, semnul tipografic apare în relief, la fel ca la poanson¹⁷. Primul metal utilizat pentru obținerea literelor a fost plumbul, un metal ieftin, cu punctul de topire coborât (327 °C) și foarte plastic. În timp, s-a observat însă că acesta este prea maleabil și puțin rezistent la uzură și compresiune, astfel încât i s-a adăugat un anumit procent de cositor, metal care are în plus proprietatea de a mări aderența la cerneală a suprafeței aliajului rezultat. Un aliaj superior, utilizat în tipografie până astăzi s-a obținut prin adăugarea antimoniului, metal care mărește duritatea și rezistența produsului (dar și fragilitatea, antimoniul fiind casant). Aliajul acesta are și proprietatea că la răcire se dilată ușor, umplând foarte exact forma în care este turnat, eliminând astfel eventualele sufluri și porozități¹⁸.

După ce se scotea din matriță, litera se prindea într-o menghină, se decupa cu fierăstrăul și se finisa cu pile de diferite dimensiuni, de către "pilitorii" și "curățitorii de slovă". În tipografia de la București a Mitropolitului Neofit Criteanul, la 1 decembrie 1742, existau următoarele unelte folosite la finisarea literelor: "o menghină mare, un clește mare, două fierăstraie, două spitelnice, două sule, un perghel <compas mic <...>, un topor, o pilă mare, șase pile mici, trei pile mai mici, 24 pile mititele, o pilă oablă"¹⁹.

Pentru dimensionarea literei și a accesoriilor se întrebuința un sistem de măsură care a rămas valabil până astăzi, bazat pe *punctul tipografic*. Mărimea unei litere este determinată de mărimea corpului său, exprimată în puncte. Un punct tipografic este egal cu 0,376 mm, 12 puncte constituie un multiplu numit *cicero* iar 48 puncte un alt multiplu,

¹⁴ N.Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri români*, București, 1926, p. 26.

¹⁵ *Ibidem*; Simedrea, *op.cit.*, p. 938.

¹⁶ Format din 70% plumb, 25% antimoniou, 5% cositor (cf. AGR 1924, p. 54)

¹⁷ Simedrea, *op.cit.*, p. 877-878.

¹⁸ Bunesco *op.cit.*, p. 93.

¹⁹ Simedrea, *op.cit.*, p. 921.

egal cu patru cicero și numit *quadrat*. De exemplu, o literă al cărei corp este de 10 puncte se numește *corp 10*²⁰.

Cliseul alcătuit din totalul literelor corespunzând unei pagini a lucrării, atunci când este așezat în presă, trebuie să fie compact și să aibă o anumită rigiditate, astfel încât între litere, între cuvinte și între rânduri se așează bucăți de metal de același corp cu litera dar de o înălțime mai mică pentru a nu primi cerneală. Aceste piese metalice se numesc *albitură*. Albitura cea mai mică, de o grosime de 1-1,5 puncte care se așează între litere pentru a le rări se numește *spațiu*. Când grosimea este mai mare, spațiile se numesc *sfert de pătrișor, semipătrișor și pătrișor*, înțelegând prin pătrișor albitura la care grosimea este egală cu corpul. Când grosimea este cuprinsă între 24 și 48 puncte, albitura se numește *quadrat*. Albitura cu o grosime mai mare decât un *quadrat*, având corpul cu dimensiuni între unu și patru cicero se numește *reglet*. Albitura care se așează între rânduri se numește *interlinie*²¹.

Pentru a se putea tipări o carte, fiecare atelier era dotat cu mai multe tipuri de litere și de albitură, care se stabileau ca și astăzi, în funcție de fiecare manuscris. Astfel, mai întâi se controlează dacă manuscrisul are grafia uniformă, apoi se numără câte litere sunt pe un rând și câte rânduri sunt pe o pagină. Prin înmulțirea acestora se obține numărul de litere de pe o pagină, se stabilește numărul de pagini al manuscrisului, număr care se va înmulți cu totalul de litere de pe o pagină și se va obține numărul total de litere al întregului manuscris²². Cercetând una din marile reușite ale artei tipografice moldovenești, *Cazania* lui Varlaam, Florian Dudaș a identificat nu mai puțin de 79 de tipuri de inițiale care se repetă frecvent. La sfârșitul capitolelor, în spațiul rămas liber au fost imprimate vignete de diferite mărimi, la rândul lor de șapte tipuri. Cartea s-a tipărit cu cerneală roșie și neagră, cu literă mare și mică²³.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în Țara Moldovei, sub influența rusă, se produce separarea literelor destinate tipăriturilor civile de cele bisericești: în anul 1785, Mitropolitul Iacob Stamati, refăcând tipografia Mitropolitană, o dotează cu "litere politicești"²⁴. O mențiune în acest sens există și în actul de înființare a tipografiei de la Chișinău din

²⁰ Bunesu, *op.cit.*, p. 92.

²¹ Bunesu, *op.cit.*, p. 94-95.

²² Vasile Romanescu, *Istoria unei cărți*, București, 1944, p. 43-45.

²³ Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, p. 51.

²⁴ Vasile Pop, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări...*, Cluj-Napoca, 1995, p. 76.

anul 1814: "tipografia duhovnicească din Basarabia va avea atât litere bisericești cât și civile"²⁵.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea, în Țara Moldovei nu se puteau turna litere. În *Letopisețul Frăției stavropighiene* din Liov se indică faptul că s-au turnat litere de tipar pentru tipografia lui Vasile Lupu²⁶. De asemenea, s-a păstrat corespondența lui Vasile Lupu și a egumenului Sofronie Pociatki, conducătorul tipografiei de la Iași, cu Frăția în legătură cu procurarea literelor. Astfel, într-o scrisoare a lui Vasile Lupu din 12 ianuarie 1641 către Frăție, acesta mulțumește pentru că i s-au turnat litere în tipografia de acolo²⁷, iar la 17 februarie 1642, Sofronie Pociatki adresându-se tot Frăției din Liov, se referă la "șrifțul grecesc vărsat" acolo din ordinul lui Vasile Lupu²⁸. Dintr-o altă scrisoare, de data aceasta trimisă de Frăție reprezentantului său din Țara Moldovei, Vasile Leonovici, la 27 aprilie 1642, aflăm că s-au trimis la Iași 254 de litere²⁹. Este posibil ca Mitropolitul Dosoftei să fi încercat pentru prima dată să toarne litere în Țara Moldovei, fie aducând matrițe de la tipografia din Uniev, fie construindu-și propriile matrițe cu ajutorul unui meșter moldovean, Stancu faurul. Probabil că rezultatul nu l-a mulțumit însă, literele *Liturghiei românești* din 1679 și ale *Psaltirii slavo-române* din 1680 fiind neuniforme, astfel încât Dosoftei a fost nevoit să se adreseze patriarhului de la Moscova pentru a-i cere matrițe mai bune decât ale sale. În scrisoarea adresată lui Nicolae Milescu spătarul pentru a-l ruga să intervină pe lângă Ioachim, Mitropolitul spune: "și noi avem tipar, numai cât <este> foarte dezordonat"³⁰. Cererea lui Dosoftei a fost satisfăcută: comparând literele *Psaltirii slavo-române* cu cele ale *Molitevnicului* din 1681 se observă că sunt diferite. Ioan Bogdan consideră că Mitropolitul Dosoftei a primit de la Moscova matrițe, deoarece "tiparele" menționate în *Molitevnicul de -nteles* din anul 1681 și în *Parimiile preste an* din 1683³¹ ar însemna "matrițe"³². În registrul obiectelor tipografice trimise de la Moscova nu figurează însă matrițe, ci doar litere: "patru puduri

²⁵ Const. N. Tomescu, *Tipografia exarhală duhovnicească din Basarabia*, în AB, III, 1931, 4, p. 267-268; (în continuare: *Tipografia duhovnicească*).

²⁶ D. Rusu, *Tipografia în Moldova pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea*, în MMS, LII, 1976, 3-4, p. 259.

²⁷ Hurmuzachi-Iorga, DIR, Supliment, II, vol. III: 1641-1703, București, 1900, p. 1.

²⁸ A.D. Xenopol, *O scrisoare a lui Sofronie Pociatschi*, în "Arhiva", IV, 1893, 5-6, p. 326.

²⁹ Panaitescu, *Petru Movilă. Studii*, p. 70.

³⁰ Bogdan, *O scrisoare din 1679 a Mitropolitului Dosoftei*, p. 490; Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile...*, p. 1190-1191.

³¹ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, BRV, vol. I, p. 239 și 269.

³² Bogdan, *op.cit.*, p. 490.

litere de Evanghelie, *cuvinte, cvadrate și spațe*; două puduri *litere mărunte, cuvinte, cvadrate și spațe*; peste tot *în trei rânduri de litere de cositoriu cumpănind 10 puduri*"³³. Ieromonahul Mitrofan a fost cel care a gravat primele matrițe reușite în Țara Moldovei. G. Ionescu arată că Mitrofan a fost săpător de stampe și a gravat matrițe pentru a se putea reface literele trimise de la Moscova, care între timp se uzaseră. Astfel, primele două volume din *Viețile sfinților* a lui Dosoftei s-ar fi tipărit cu litere noi, turnate de Mitrofan după matrițe proprii³⁴. Pornind de la mențiunile de mai sus, conform cărora Mitrofan a fost "meșterul tiparelor" și "făcătorul tiparelor" precum și de la faptul că el este și autorul unor gravuri în lemn semnate M.E. (Mitrofan Episcopul), Ioan Bianu admite, de asemenea, că Mitrofan a gravat matrițe necesare turnării literelor la tipografia lui Dosoftei³⁵. Se pare că și mai târziu, în Țara Românească, Mitrofan a desenat și a turnat o garnitură de litere necesare tipăririi *Bibliei* din 1688³⁶. Intervalul mare de timp în care s-au tipărit *Viețile sfinților* a Mitropolitului Dosoftei (1682-1686) s-ar putea explica și prin faptul că a fost necesară o pauză în care să se toarne litere noi. În acea vreme, aliajul tipografic fiind alcătuit numai din plumb și cositor, avea o durabilitate redusă. Tipograful Paul Manucci, nepotul vestitului Aldō Manucci, care utiliza în atelierul său tipografic de la Roma, cu câteva decenii înainte, un aliaj identic, pretindea să i se toarne câte o garnitură nouă de litere de fiecare dată când începea o tipăritură, deoarece literele sale se uzau într-un interval de patru luni, existând riscul să nu-și poată finaliza lucrările³⁷. Și în Țara Românească, destul de târziu, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, tipografii recunoșteau faptul că litera turnată numai din plumb și cositor "nu rabdă mult la tipar"³⁸, deci se uza repede.

Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, tipografii moldoveni cunoșteau în mod sigur procedeul turnării literelor. Argumentul este oferit chiar de activitatea tipografică desfășurată în Țara Moldovei: dacă o garnitură de litere se uza după câteva luni de folosire, un ritm susținut de tipărire a cărților nu se putea menține cu ajutorul importului de literă. Mențiunea sigură a unui tipograf din Țara Moldovei care își turna singur literele necesare este din vremea lui Constantin Racoviță, la 30 martie

³³ Th. Codrescu, *Uricariu*, vol. III, p. 102-104.

³⁴ G. Ionescu, *Tipografia Mitropolitană de la Iași*, p. 104.

³⁵ Ioan Bianu, *Mitrofan Episcopul Hușilor și al Buzăului, mare tipograf (1681-1702)*, în *AGR*, 1927, p. 44-45 și 48.

³⁶ Gh. Buluță, *Scurtă istorie a editurii românești*, București, 1996, p. 33.

³⁷ Simedrea, *op.cit.*, p. 891.

³⁸ Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 46.

1750. Prin acel document se confirmă altul mai vechi, emis de Constantin Mavrocordat la începutul deceniului patru al secolului al XVIII-lea și anume, privilegiul acordat tipografului Duca Sotiriovici, în care se menționează: "pentru cât plumb, stiglos și hârtie va aduce pentru treaba tipografiei nici un ban vamă să nu dea"³⁹ Deci, tipograful urma să importe plumb și antimoniu (germ. "spiessglanz"), elemente componente ale aliajului tipografic. În Europa, antimoniul începe să fie utilizat în tipografie pe la 1715. Mitropolitul Tit Simedrea afirmă că tipografii români de la mijlocul secolului al XVIII-lea nu cunoșteau antimoniul și că nu se știe când a intrat acest element în componența aliajului tipografic la noi. Deși este menționat într-un document editat de el însuși, și anume în *Condica de casă* a Mitropolitului Neofit Criteanul, unde, la "cheltuiala ce se face pentru tipografie" la 8 decembrie 1740 apare și "o tigare de topitul plumbului, una <pentru> antimoniu", autorul consideră că tipografii bucureșteni nu știau să folosească acel metal⁴⁰. În orice caz, Duca Sotiriovici cunoștea antimoniul, realizând un aliaj tipografic superior, documentul citat mai sus probând faptul că tipografii din Țara Moldovei erau la nivelul tehnicii moderne a epocii. În plus, în deceniul patru al secolului al XVIII-lea, în Țara Moldovei lucrau câțiva tipografi munteni și ardeleni: Barbu Bucureșteanul, Grigore Stan Brașoveanul și Cosma ieromonah Valahul. Aceștia au lucrat la tipografia Episcopiei de la Rădăuți (1744-1747), contemporană cu cea a lui Duca Sotiriovici, și în cea a Mitropolitului Iacob I Putneanul; Cosma ieromonah a lucrat și în atelierul lui Duca Sotirovici. În preajma anului 1750, toți aceștia s-au întors la București, unde apar menționați într-o serie de documente relative la activitatea tipografică. Astfel, Grigore Stan Brașoveanul și Barbu Bucureșteanul practică turnătoria de litere, pe care sigur au practicat-o atât la Rădăuți cât și la Iași. În atelierul tipografic de la București lucrau desigur, în condiții similare celor din Țara Moldovei. Lipsa unei mențiuni clare a antimoniului în documentele muntene analizate se poate explica prin faptul că s-au folosit în același timp atât aliaje care conțineau antimoniu, cât și, atunci când acesta nu se putea procura, aliaje formate numai din plumb și cositor. De asemenea, este posibil ca mențiunile referitoare la antimoniu să fie indirecte. Astfel, într-un document din jurul anului 1789 se cere de la tipograful sibian Rochmeister o "mostră de plumb întărit pentru trebuința de a se face slova de tipar, aici în Țara Românească, deoarece noi o avem făcută

³⁹ ASI, Documente, Pachet 360/2, f.107, copie din 1816 de T. Gaspar Țiac, în *Condica Mitropoliei*; cf. C. Turcu, *Cărți, tipografi și tipografii în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în MMS, XXXVI, 1960, 1-2, p. 24.

⁴⁰ Simedrea, *op.cit.*, p. 878-879 și 921.

numai din plumb moale și din cositor"⁴¹. Plumbul respectiv ar putea fi întărit cu antimoniu, pe care tipografi germani l-au utilizat primii în tipografie.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, în tipografia de la Iași a lui Iacob Stamati lucrează Pavel clopotariul, adus special de la Episcopia Hușilor tocmai pentru meșteșugul său de turnător. În anul 1804, în tipografia Mitropolitului Veniamin Costachi erau doi turnători⁴². Știm sigur că în atelierele tipografice de la mănăstirea Neamț și de la Chișinău, la începutul secolului al XIX-lea, se turnau litere. La Chișinău, în anul 1814, exista chiar un turnător șef, care avea și două ajutoare⁴³.

Turnarea literelor era operațiunea cu durata cea mai mare din atelierul tipografic medieval. La tipografia mănăstirii Colțea din București, în anul 1748, "doi tipografi <...> pân-au făcut slova grecească <...> au lucrat de la fev(ruarie) 20 dn(i) pân-la iulie 20 d(ni)" împreună cu "patru fec(i)ori ce au vărsat slovă și au pilit în patru luni ce au lucrat" și cu "opt liuzi ce au curățit slova <...> patru luni" ⁴⁴. Din cauza rarității metalelor utilizate în tipografie și a cheltuielilor mari presupuse de achiziționarea lor, se practica frecvent retopirea literelor uzate, așa cum indică unele documente din secolul al XVIII-lea din Țara Românească. Iată un exemplu: "din 230 ocă de slovă veche <...> și alt(e) 30 ocă ce am cumpărat, vărsându-se al doilea, au ieșit slovă grecească ocă 136. Au mai rămas și slovă nevărsată ocă 50. S-au scos și zăcământul ocă 21, și zgură ocă 25" ⁴⁵.

Operațiunea de turnare a literelor era destul de costisitoare, după cum rezultă din " cheltuiala ce s-au făcut la vărsatul slovei <...la> octomvrie 23, anul 7258 <1750> <în tipografia Mitropoliei din București>: 250 ocă slovă veche i 10 ocă cositor i șapte ocă plumbu: au ieșit slovă noao ocă 233 i zgură ocă 18 i scăzământ oca 14⁴⁶; 40 t(a)l(eri) s-au dat plată la doi dascăli, Barbului i lui Grigore; pol t(a)l(eri) bani 48 mîncarea lor la 79 zile, câte bani șase pe zi de om; șapte p(o)l t(a)l(eri) bani 48 li s-au dat vin, pe zi de om câte ocă una, ocoa po bani șase; șapte

⁴¹ Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 45-46.

⁴² C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei și Sucevei*, București, 1888, p. 44-45.

⁴³ Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească*, p. 264.

⁴⁴ Documentul a fost editat de N. Iorga în *Scrisori și zapise de meșteri români*, București, 1926, p. 25, și de Tit Simedrea, *op.cit.*, p.936, cu unele deosebiri. Din cauza lipsei accesului la documentul respectiv, doar vom semna aceste deosebiri. Astfel, la Simedrea s-a lucrat "pîn-la iunie 20 d (ni)".

⁴⁵ Și acest document a fost editat de Iorga, *op.cit.*, p. 25, și Simedrea, *op.cit.*, p. 936, cu unele deosebiri.

⁴⁶ La Iorga, *op.cit.*, p. 22 acest pasaj este neclar: "4.250. O slovă 100 ocă cositor 1: la ocă plumb a ieșit slove nouă ocă 233, zgură ocă 18, 1 lipsă, scăzământ ocă 14".

p<o>l t(a)l(eri) bani 48 li s-au dat iar lor de om pe zi o oca de făină, oca po bani șase, tot pe aceste 79 de zile; 15 t(a)l(eri) s-au dat simbrie la trei feciori, pâ luni doi p(o)l de om po lună t<aleri> doi p(o)l; opt p(o)l t(a)l(eri) bani 16 p(o)l⁴⁷ li s-au dat iar la aceștia trei pentru bucate, de om bani patru p(o)l de zi; 11 p(o)l t(a)l(eri) bani 46 p(o)l , li s-au dat lor făină, de om oca una pe zi, la zile 79, oca po bani șase; cinci p(o)l t(a)l(eri) bani 51 li s-au dat pe zi de om vin oca pol po bani trei, la zile 79; 36 bani li s-au dat sare oca 12 pe luni doi p(o)l⁴⁸; trei p(o)l t(a)l(eri) bani 30 s-au cumpărat zece care de lemne în 10 săptămâni, pe săptămână câte car unu, po bani 45⁴⁹; 80 bani s-au cumpărat mâncarea la patru inși ce au curățat slova; patru t(a)l(eri) s-au dat vin la doi <inși> pe zi câte oca p(o)l po bani trei; 13 t(a)l(eri) bani 90 s-au cumpărat 10 oca cositor⁵⁰; doi t(a)l(eri) s-au cumpărat șase oca plumbu. Total taleri 137 p(o)l bani 18⁵¹.

Deși obținerea unui poanson și a unei matrițe pentru fiecare literă era o operațiune costisitoare și pretențioasă, era totuși preferată confectionarea sau achiziționarea lor decât a literelor gata fabricate, deoarece permiteau turnarea literelor atunci când era nevoie. Evident, în timp, și materialele se uzau, deformându-se, așa cum indică o scrisoare a starețului Neonil de la mănăstirea Neamț, adresată Mitropolitului Andrei Șaguna în anul 1850. Neonil se plânge că matrițele sale erau "vechi și foarte arse de multa turnare, din cinci-șase litere turnate, abia iese una sau două bună, după cum se cade, și stampe nu avem, ca să batem alte matrițe"⁵².

În anul 1800, tipograful Mihail Strelbițchi a dăruit mănăstirii Neamț o parte din tipografia sa, între materialele donate aflându-se și litere de plumb și de lemn⁵³. Aceasta înseamnă că în tipografie puteau exista și litere din lemn, probabil litere mari sau inițiale ornate.

Litera se păstra în zețarie, în case de litere ("căști"), niște cutii dreptunghiulare, din scânduri, prevăzute cu despărțituri. Casa de litere era așezată pe "regală" și avea dedesupt alte patru case pentru păstratul

⁴⁷ *Ibidem*: "bani 6".

⁴⁸ *Ibidem*, p. 22: "sare oca pe lună 2 pol".

⁴⁹ *Ibidem*, urmează: "bani 45 pol bani s-au cumpărat luminări pol".

⁵⁰ Iorga, *loc. cit.*: "15 taleri 90 s-au cumpărat 1 oca cositor".

⁵¹ *Idem, op. cit.*, p. 22-23; Simedrea, *op. cit.*, p. 938-939.

⁵² N. Bănescu, *Starețul Neonil, Corespondența sa cu C. Hurmuzachi și Andrei Șaguna*, Valenii de Munte, 1910, p. 87-88.

⁵³ Dimitrie Dan, *Protopopul Mihail Strelbițchi, Schița biografică și bibliografică*, "Candela", Cernăuți, 1912, p. 5

"fundamentelor" cu "table" (formă, compoziție, zețuire) încă neîmpărțite, sau a "galioanelor" cu "table" încă nepuse în pagină⁵⁴.

Cerneala tipografică: Pentru tipografia de la Trei Ierarhi cerneala s-a importat, odată cu întreaga instalație tipografică. Constantin Șerban afirmă chiar că și în secolul al XVIII-lea cerneala se importa⁵⁵. Credem însă, că în secolul al XVIII-lea, fiecare tipograf își prepara singur cerneala.

Compoziția cernelii de tipar medievale este identică cu a celei de azi, în sensul că elementele componente au rămas aceleași: un colorant și firmis (extras de ulei de in). Coloranții sau "boielele"⁵⁶ erau: negru, obținut din negrul de fum (funingine) și roșu sau chinovar. Fiecare atelier tipografic era dotat cu "o piatră mare de marmură de pisat chinovar pe dânsa" sau cu "o piatră de frecat chinovariu"⁵⁷.

Firmisul se obținea din ulei de in, fiert la foc potrivit, în căldări sau ceaune de aramă așezate pe pirostrie, fie în aer liber, fie pe "o sobă pentru cerneală". Fierbera dura câteva zile și cerea multă atenție, deoarece uleiul de in își mărește volumul de aproape două ori în timpul fiertului. Spre a îndepărta apa din ulei, în căldări se puneau ceapă ori felii de pâine care se rumeneau la căldura uleiului spumegând⁵⁸. Cerneala se păstra în "bliduri pentru cerneală"⁵⁹, făcute din lemn. La tipografia de la Colțea existau și "două pietri pre care stă cerneala"⁶⁰. Prepararea cernelii era o îndemânare auxiliară a "pilcarului" (Tit Simedrea spune "pilicarul"!).

Teascul tipografic era o unealtă simplă, cioplită din lemn de stejar sau de pâr. Pentru prima tipografie din Țara Moldovei, teascul, unelte și meșterii au fost aduși de la Kiev și Liov. Proveniența străină a acestora oferă o explicație pentru întreruperea activității tipografice în Țara Moldovei între anii 1646 și 1679. Instalația tipografică a fost în mare parte distrusă în urma incendiului provocat de cazaci în anul 1650 iar după căderea de pe tron a lui Vasile Lupu, meșterii tipografi ucraineni au părăsit țara. Prin urmare, au dispărut atât prototipul, cât și persoanele capabile să-l reconstruiască. Din acest motiv, Mitropolitul Dosoftei a fost nevoit să ceară o tipografie completă de la Moscova. Pe măsură ce activitatea tipografică s-a consolidat și a căpătat stabilitate, tipografi

⁵⁴ Simedrea, *op.cit.*, p. 878.

⁵⁵ C. Șerban, Șt. Olteanu, *op.cit.*, p. 286.

⁵⁶ Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, nr. 158.

⁵⁷ Idem, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 21; Simedrea, *op.cit.*, p. 921 și 940-941.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 940; Virgil Molin, *Cerneala în trecut*, în "Grafica română", anul V, 1927, 56, p. 6.

⁵⁹ Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, nr.158.

⁶⁰ Idem, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 21; Simedrea, *op.cit.*, p. 940-941.

români au învățat să construiască singuri teascul tipografic. Primul meșter moldovean despre care știm că și-a lucrat singur teascul a fost Mitrofan, pentru tipografia de la mănăstirea Cetățuia, deoarece el este numit în unele dintre prefetele cărților tipărite acolo: "meșterul tiparelor" și "făcătorul tiparelor"⁶¹.

Teascurile de lemn au existat în atelierele tipografice românești până în secolul al XIX-lea. În anul 1799, Mitropolitul Iacob Stamati a reînnoit tipografia Mitropoliei din Iași, dotând-o cu patru teascuri tot din lemn⁶², iar la 1807, tipografia mănăstirii Neamț își începe activitatea, de asemenea cu teascuri din lemn. Abia în anul 1847, pentru acest din urmă atelier s-a achiziționat o mașină de tipărit cilindrică de la Viena, unică în țară la acea dată⁶³. De fapt, tipul prese tipografice inventate de Johannes Guttenberg s-a menținut în Europa până la începutul secolului al XIX-lea, suferind doar modificări neînsemnate. Astfel, după presa construită din lemn a urmat cea ferecată în fier, apoi cea construită în întregime din fier, dar principiul fundamental a rămas același: presiunea unei plăci de lemn sau fier asupra formeî înnegrită manual, cu ajutorul unor tampoane. Abia în anul 1800 lordul Charles Stanhope a inventat presa tipografică din fier, iar în 1814 a fost inventată prima mașină tipografică cu aburi, cel dintâi produs al acesteia fiind ziarul "Times" din Londra, care, la 20 noiembrie 1814, a fost imprimat mecanic⁶⁴.

Ilustrațiile. Dezvoltarea tiparului în Țara Moldovei provoacă decăderea artei miniaturii, al cărei loc a fost luat de gravură, care poate fi reprodusă pe fiecare carte, după un clișeu. Până la introducerea clișeului fotozincografic în secolul al XIX-lea, clișeul era constituit dintr-o gravură de lemn⁶⁵ de păr, buxus sau chiparos de către un "halcograf". Clișeul lucrat din asemenea esențe de lemn avea o rezistență deosebită, permițând un număr mare de impresiuni, între 25000 și 30000⁶⁶, explicându-se astfel utilizarea unor gravuri într-un interval de timp de câteva decenii. Gravura se săpa cu grosime egală cu înălțimea literelor, iar la capete rămânea o parte nesculptată, în lungime, care era fixată în presa tipografică. Pentru a reda întreaga imagine, se imprima întâi o parte

⁶¹ BRV, I, p.239 și 245.

⁶² G. Ionescu, *Tipografia Mitropolitană*, p. 106; I. Ivan, *Tipografia mănăstirii Neamț*, în MMS, XXXVIII, 1962, 5-6, p. 419.

⁶³ Ioan Ivan, *Din istoricul tiparniței de la mănăstirea Neamț*, în MMS, XLV, 1962, 7-9, p. 318.

⁶⁴ AGR, 1924, p. 54; Virgil Molin, *Mașina de tipar*, în "Grafica Română", anul II, 1924, nr.14, p. 5-6.

⁶⁵ Virgil Molin, *Xilografal Petru Papavici Rîmnicianu*, în BOR, XX, 1968, 3-4, p. 200.

⁶⁶ Nestor Vornicescu, *O xilogravură din anul 1661*, în MMS, XLII, 1966, 5-6, p. 302; Al. D. Bunesu, *Tehnica grafică*, în "Artă și tehnică grafică", 1940, 11, p. 63.

a xilografiei, apoi se întorcea și pe cealaltă, subiectul fiind desfășurat pe ambele părți.

*Hârtia de tipar*⁶⁷. În Țara Moldovei nu s-a produs hârtie până în anul 1841, când Gheorghe Asachi a înființat prima fabrică de hârtie pe moșia Petrodava, lângă Piatra Neamț. Prin urmare, nevoile de hârtie ale tipografiilor medievale moldovene au fost satisfăcute prin import. Hârtia s-a adus din Polonia, de la Moscova, de la Veneția și din Transilvania, proveniența hârtiei fiind indicată de filigran. În secolul al XVII-lea, tipografiile din Țara Moldovei au utilizat mai ales hârtia turcească, numită pergament sau pergamentoasă, care era o hârtie de lux și având ca filigran trei semilune. Asemenea hârtie a fost utilizată cu precădere la tipografia patriarhală de la mănăstirea Cetățuia, așa cum indică o scrisoare a patriarhului Dositei: "aflându-ne în Adrianopol la anul 1683, am trimis hârtie la Iași"⁶⁸. Hârtia de fabricație românească apare tot în secolul al XVII-lea, în timpul lui Matei Basarab. O hârtie fabricată în mod special pentru tipar a fost cea venețiană, care avea în filigran un leu, motiv pentru care era denumită în documentele românești "hârtie leu"⁶⁹.

Cantitatea de hârtie necesară pentru tipărirea unei cărți se stabilea în funcție de tirajul acesteia, iar cheltuielile legate de aprovizionarea cu hârtie aveau o pondere însemnată în ansamblul cheltuielilor dintr-o tipografie. La 26 august 1715, pe când lucra în tipografia episcopiei Buzăului, ieromonahul Mitrofan îl informează pe patriarhul Dositei al Ierusalimului despre consumul de hârtie "pentru numărul celor 500 de cărți <....>: la fiecare din cele 500 de cărți, în 39 pe lângă jumătate orânduite <sic>, fac la un loc numărul de coli <pagini?> tipărite 19750, care face 26 <topuri?> de hârtie și 250 de coli. Iar topurile de hârtie

⁶⁷ Problema comerțului cu hârtie în Țările Române ar necesita o cercetare de sine stătătoare, pe care nu ne-am propus-o deocamdată. Pentru istoria fabricării hârtiei în Țările Române sunt utile: Gh. Ionescu, *Contribuții la studiul începuturilor întreprinderii hârtiei în cancelariile Valahiei și Moldovei*, în SCIM, 1951, 2, p. 77-90; Jako Sigismund, *Paleografia latină cu referire la Transilvania*, în DIR, *Introducere*, vol. I, București, 1956, p. 178-183; Idem, *Începuturile folosirii hârtiei în țara noastră. I: Probleme ale istoriei hârtiei în România*, în "Revista bibliotecilor", 1969, 11, p. 675-678 și II: *Moara de hârtie din Sibiu și problema fabricării hârtiei în Moldova în secolul al XVI-lea*, nr.6, 1970, p. 369-374; Valerian Popovici, *Începuturile industriei de hârtie în Moldova*, în AAIC, t. I, s. III, f. 1-2, 1955, p. 87-110; Mihai Popescu, *Fabrici românești de hârtie, Filigrane*, în "Arta și tehnica grafică", caietul 9, 1939, p. 58-62 și *Fabrici de hârtie în Transilvania*, idem, caietul 13, 1940, p. 51-56.

⁶⁸ C.Erbiceanu, *Bibliografia greacă*, în BOR, XXV, 1903, 9, p. 823.

⁶⁹ M.Popescu, *Fabrici de hârtie în Transilvania*, p. 58.

trimise <...> erau 20 și alte șase topuri de hârtie și 250 de coli adăugându-le al Ungrovlahiei <Mitropolitul>⁷⁰.

În continuare, prezentăm *piesele componente ale unor instalații tipografice* descrise în documentele medievale. Iată instalația tipografică primită de Mitropolitul Dosoftei de la Moscova: "În anul de acum <1679> decembrie în 16 <...> s-au slobozit din casa tipografiei, în Țara Moldovei, câtră Dositei Mitropolitul aceiași țări, prin trimisul Ivan Bilevici, o mașină tipografică cu toate uneltele ei, pentru tipărirea cărților, iară ce anume unelte și de ce preț, se înșamnă aicea: *una mașină tipografică de lemn*, pe alocuri fericată cu fieru <...>. Și către ea de toate uneltele: *un teasc* și un *ypexy*, greutatea în ele 4 puduri *de aramă* <...>; un *torel* cumpănind 2 puduri 21 griveni și giumătate grivenu *aramă* <...>; un *pianu* în cumpănă de un pud fără de un pătrariu <...>; *unelte de aramă* în cumpănă 7 puduri, 11 griveni și giumătate de grivenu, <...>; o *ladă de lemn cu șuruburi de fieru*, iară în ea niște *cadrurele de fieru cu șuruburi* și două *marzane de lemn*, două *frășchete de fier* și un *tipari de lemn încleiet cu piele de vițal*; în ea două *conțuri de hârtie*, două *postavuri porumbii* <...>. Și *unelte de fier*: *manivelă*, *colovret*, *patru ferecat* cu fieru; la *manivelă încuietoare în ștocolă*, patru *stele de fier* și în ele patru *cuie* întărite, patru *verifi* la *stele*, două *chioturi sub colovrețu* și o *cheie* tot de fier⁷¹.

Tipografia domnească de la Colțea avea: "două *teascuri de lemn* bune cu toate *lemnile lor*; două *fundamenturi de acioaie vărsate*; două *călcători iar de acioaie vărsate cu opt cărlige de fier și cu opt șuruburi iar de fier și cu patru cercuri iar de fier*; patru *druguri mari de fier*; 12 *șuruburi mari de fier*; 12 *sucale de fier*⁷²; două *tobe căptușite pe muche*, cu *ferestrele iar de fier și cu toate șuruburile lor de fier*, deplin; două *ramce de fier*, *ramca cu câte 17 șuruburi iar de fier*⁷³; un *ciocănel de fier*; două *pietri pe care stă cerneala*; o *piatră mare care stă deasupra hârtiei*; un *vințile de fier*; patru *căști de lemn întru care stă slova*; o *tingire de leșie*, ocă 1p(o)l⁷⁴; o *sobă pentru cerneală*; patru *soflege cu pănăchițele lor*; o *tingire pentru pocor* ocă trei litre⁷⁵; o *pecete domnească din lemn*;

⁷⁰ Hurmuzachi-Iorga, *Documente*, XIV, 3, p. 119-120, LXXVI.

⁷¹ Th. Codrescu, *Uricariul*, vol.III, p. 102-104.

⁷² Document editat de Iorga, în *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 20-21 și de Simedrea, *op.cit.*, p. 940-941 cu deosebiri. Astfel, la Iorga, p. 20, după cele "patru cercuri iar de fier" urmează: "patru șuruburi iar mai măricele iar de fier, două druguri mari de fier, două șuruburi mari de fier, două sucale de fier".

⁷³ La Iorga, *op.cit.*, p. 21: "două ranice de fier, ranice cu câte trei șuruburi iar de fier".

⁷⁴ *Ibidem*: "oca 18".

⁷⁵ *Ibidem*: "o tingire pentru pocor ocă 1 <i> trei litre". La Simedrea, *op.cit.*: "o tingire pentru pocos". Termenul corect este "pocor", păcură.

cinci flori de lemn; 12 coneturi de lemn⁷⁶; 49 glavizne de lemn; o pilă cu craci; o pereche pirostirii; un topor; o linguriță de fier pentru vărsatul slovel<or>; un teasc din cele de la Colțea cu fundamentul lui și cu câte trebuiesc, lipsă nu iaste nimic. O piatră mare de marmură de pisat chinovar pe dânsa; patru Evangheliști; patru flori mari; patru sfârșituri; trei glazvine; un iaco; două miliț <și> un naș; o slovă, trei glazvine. Tot acolo mai erau: "o tigae de fier; două căldărușe; o pereche de pirostirii mici; opt căști de litere"⁷⁷.

După încheierea pregătirilor începea acțiunea de cules textul, zețuirea. Zețarul culegea din *căsuța de litere* așezată înclinat pe regală, într-un *culegar sau vâncălac* ("vimpălău"⁷⁸) stând în picioare înaintea regalului. *Culegarul* a fost lucrat inițial dintr-o bucată de fag și cuprindea numai un rând, dar cu timpul a devenit mai încăpător. Din 1683 s-a păstrat descrierea unui culegar din metal, cu 6 rânduri. Regalul era la început un simplu raft fără case. Asemenea tipografilor contemporani, meșterul evului mediu folosea și el: *linia de cules sau zeț-linia* ("dreptariu de alamă"⁷⁹); *galionul* (*șiful*) și *sula tipografică*; *tenaclul* (*port-manuscrisul*) cu *divizoriul*, *fundamentul* și *lada cu material reformat*⁸⁰.

Forma grafică a cărții. Inițial, cartea tipărită trebuia să fie o preluare a manuscrisului, prin tăietura literei și prin modul de ilustrare. În Țările Române, modelul grafic al cărților lui Macarie, a fost oferit de arta caligrafică a lui Gavril Uric de la mănăstirea Neamț, pentru ca, mai târziu, cartea tipărită să-i influențeze pe caligrafiile secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea⁸¹. Cartea tipărită în secolul al XVII-lea în Țara Moldovei are foaie de titlu, spre deosebire de tipăriturile din secolul anterior, care, la fel ca incunabulele, nu au foi de titlu. Apare numerotarea foilor și mai apoi a paginilor, cartea apropiindu-se ca formă de cea din zilele noastre. Paginile de titlu ale tipăriturilor din secolul al XVII-lea sunt fastuos ornamantate cu medalioane de sfinți sau colonade unite uneori printr-o arcadă. În partea de jos și de sus ale paginilor există scene cu subiecte religioase, influențate uneori de elemente realiste. Pagina de titlu a *Psaltirii* de la Iași din 1680, de pildă, are în partea de jos o scenă războinică. Ideea cadrului paginilor de titlu ale cărților românești vine, desigur, de la tipăriturile rutene aduse de meșterii tipografi din prima

⁷⁶ Iorga, *op.cit.*: "doi cenetari de lemn".

⁷⁷ Simedrea, *op.cit.*, p. 935.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 921.

⁷⁹ Simedrea, *op.cit.*

⁸⁰ Virgil Molin, *Dezvoltarea tehnică la începuturile tiparului*, în AG, 1926, p. 168-169.

⁸¹ M.Tomescu, *Cartea veche românească*, p. 592.

jumătate a secolului al XVII-lea. Treptat, paginile de titlu ale cărților românești încep să se deosebească de cele străine prin bogăția ornamentelor utilizate. Colonele încep să fie decorate cu elemente specifice Renașterii: motive botanice, figuri omenesti, delfini, lei, totul armonios îmbinat⁸². În tipăriurile din prima jumătate a secolului al XVII-lea se întâlnesc încă litere care amintesc caligrafia manuscriselor. Imprimare cu cerneală neagră și roșie, cărțile sunt împodobite cu inițiale ornate, frontispicii și ilustrate gravate în lemn și imprimate pe pagini întregi sau intercalate în text. *Inițialele ornate* sunt de mai multe mărimi. Cele mai numeroase au înălțimea a două rânduri de text și sunt alcătuite din linii albe pe fond negru, împodobit cu frunze stilizate. Inițialele mai mari, cu înălțimea a 4-5 rânduri, au ca motive decorative centauri, câprioare, cerbi, păsări, monahi și chiar scene biblice, mitologice sau laice. De exemplu, inițiala S chirilic (=dz) din *Cazania lui Varlaam*, Iași, 1643, este alcătuită din capul unui înger, o femeie, un cap de dragon și ramuri cu frunze stilizate. În aceeași tipăritură, un B chirilic (=v) este flancat de doi cântăreți: unul cu flautul, altul cu mandolina. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, inițialele ornate mari devin mai rare, introducându-se tot mai mult "inițiale tipografice", mai simple și mai mici. *Frontispiciile* care împodobesc tipăriurile din secolul al XVII-lea sunt alcătuite de obicei din motive florale, deosebindu-se astfel de cele alcătuite din figuri geometrice, ale tipăriurilor secolului anterior. *Frontispiciile* din cărțile românești apărute în prima jumătate a secolului al XVII-lea se aseamănă cu cele din tipăriurile liovene și kievene. În a doua jumătate a secolului, motivele florale se mențin ca niște elemente decorative, dar frontispiciile au o factură nouă.

O piesă ornamentală nouă, utilizată în toate cărțile românești din secolul al XVII-lea, este stema țării, imprimată pe a doua pagină a foii de titlu. În unele cazuri, în locul stemei voievodale este tipărită stema Mitropolitului care a suportat cheltuiala editării cărții. Stema, așezată într-un scut oval, poate fi încadrată de motive botanice combinate cu capete de îngeri, arhangheli, trâmbițași, busturi de femei sau de amorași care răsar din mijlocul petalelor. Un element cunoscut numai întâmplător cărții românești din secolul al XVI-lea, dar care devine obișnuit în secolul al XVII-lea, este *ilustrația de carte*. Ilustrația reprezintă fie chipurile apostolilor, fie scene inspirate din text. Cartea secolului al XVII-lea are gravuri compuse din mai multe scene, cu efecte de perspectivă uneori, cu personaje și clădiri în multe scene. Una din cărțile

⁸² M. Tomescu, *Forma grafică a cărții românești în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, în "Poligrafia", 1966, 2 (10), p. 32.

cele mai artistic ilustrate este *Cartea românească de învățătură*, Iași, 1643. Gravurile lui Ilia înfățișează uneori scene din istoria bisericii Moldovei ("Sf. Ioan cel Nou de la Suceava"). Alteori, gravorul folosește elemente inspirate din realitatea imediată. Astfel, cei doi ciobani din scena "Nașterea lui Ii(sus) H(ristos)" sunt îmbrăcați în costume moldovenesti. Călăul din gravura "Tăierea capului Sf. Ioan" este îmbrăcat în cămașă cu ȋtari și este ȋncins cu bete ca țaranii, iar Salomeea, Irod și Irodiada din aceeași scenă par niște domni și domnițe coborâți din pictura moldovenească⁸³.

Forma grafică și elementele ornamentale care vor predomina în cartea tipărită în secolul al XVIII-lea se stabilesc în vremea lui Constantin Brâncoveanu, astfel ȋncât ornamentele cărților din secolul al XVIII-lea se ȋmbogățesc doar în mică măsură cu motive noi. Tipăriturile apărute în timpul domnilor care au stăpănit atât în Moldova cât și în Țara Românească sunt ȋmpodobite cu stemele unite ale celor două țări, iar chenarele paginilor de titlu și frontispiciile sunt compuse din elemente tipografice. Mai rar se ȋntâlnesc frontispicii sau viniete finale alcătuite din frunze lucrate ȋntr-o manieră nouă sau din ornamente ale stilului rococo: ghirlande de flori și amorași⁸⁴.

Când textul cules sau "tabla" era gata, se lega strâns cu sfoară, pentru ca literele să nu se miște, apoi se așeza în fața teascului pe un "fundament" de lemn și *pilcarii* o ȋncăreau cu cerneală folosind un *plíc* (val, cilindru ȋmbibat cu cerneală, polon. "pilka"), un burete sau "șoflege cu pănăchițele lor"⁸⁵. Era nevoie de oarecare ȋndemânare pentru a ȋntinde uniform cerneala pe toată fața "tablei" și pentru ca literele să nu se lipească de pilc, stricând alinirea. După ce se aplica cerneala, "tabla" se așeza bine ȋnțepenită în niște "rame de fier" pe "fundamentul de acioaie"(tuci, fontă) al teascului. Se lua apoi o coală de hârtie de pe, "toba căptușită cu fier", se umezea și se așeza pe "tablă". Din acel moment intervenea *drugarul*, care ȋnvârtea prin puterea brațelor și cu ajutorul unui "drug mare de fier", un "șurub mare de fier", la al cărui capăt de jos era o "călcătoare de acioaie" atârând deasupra "tablei" din ramă. "Șurubul mare de fier" ȋnvârtindu-se, cobora "călcătorea" și, apăsând pe "tablă", urmele semnelor tipografice rămăneau pe hârtie.

După imprimare, coala de hârtie se ȋntindea pe o sfoară în atelier ca să se usuce. Aceleași operațiuni se repetau când coala intra din nou în teasc pentru a fi imprimată și pe partea cealaltă. După o "tablă" culeasă se

⁸³ M. Tomescu, *op.cit.*, p.35.

⁸⁴ Idem, *Arta tiparului românesc în secolul al XVIII-lea*, în "Poligrafia", 1966, 3 (II), p. 31-32.

⁸⁵ Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, nr.158; Simedrea, *op.cit.*, p. 940-941.

imprimau colile tipografice necesare pentru întreaga ediție a cărții. La sfârșit, "tabla" se desfăcea, slova se spăla cu leșie, cu ajutorul unor perii sau bureți și se împărțea în case, pentru zețuirea altei coli⁸⁶.

Se imprima întâi o coală de probă, pe care o corecta "diorthositorul", o persoană foarte cultă, care, de cele mai multe ori îndrepta și textul manuscris, nu doar greșelile de cules. Spre exemplu, ieromonahul Mitrofan, într-o scrisoare adresată patriarhului Dositei, la 27 decembrie 1718, mărturisește cât de mult lucra la o carte: "în cartea ce este la noi, a sinoadelor ecumenice și locale, îndreptăm numeroase greșeli ale canoanelor, dar în tipar ne folosim de toate canoanele din carte, pentru că în acea carte <trebuie> sigur să se știe adevărul număr, care, <este>: al cincelea sau al treizecelea, și pe urmă celelalte, număr care în șirul și rânduiala canoanelor ce avem nu e același. Dar și lipsa de sintaxă și în cele așezate chiar toate fiind mare, adesea ne scapă și ne silește a o lua de la capăt, ba chiar și unele rubricile ale capitolelor sunt greșite și chiar în tabla din această carte a toată lumea și minunată și, ca să spun adevărul, <și> stilul evlaviei e de îndreptat, și toate cărțile a toată lumea, și astfel a se apuca de corectură. Cât rămâne la mine și râvna mea pentru carte, cu nădejdea lui Dumnezeu sper <a da> o așezare bună a cărții și să se vadă tabla mult muncită a lui potrivită în toate privințele pentru ochii iubirii Tale părintești; iar cele mai de nevoie, care acum nu se pot însemna în foi, se vor face în tipar. Apare de multe feluri virtutea cărții, mai ales înțelepciunea cu privire la cele dumnezeiești și omenești a autorului. Pentru aceia răbdăm cât putem judecățile care sunt grozave și laborioase, dar nu întrec plăcerea sufletească ci ni vine de la acea carte, pentru care și nădăjduim a pune capăt bun cărții"⁸⁷.

Simpla cercetare a cărților românești medievale surprinde prin corectitudinea tipăririi. Preocuparea pentru calitatea tipăririi se vedește încă de la început în Țara Moldovei. Astfel, la 27 aprilie 1642, conducerea tipografiei de la Trei Ierarhi reproșa Frăției stavropighiene din Liov, furnizoarea literelor, că "lipsește douăzeci de accente"⁸⁸. De asemenea, *errata* a fost introdusă pentru prima dată tot într-o tipăritură ieșeană, în *Psaltirea slavo-română*, din anul 1680⁸⁹. Lipsa greșelilor de tipar din cărțile vechi se explică în primul rând prin nivelul înalt de cultură al tipografilor noștri. De asemenea, mai ales în atelierele tipografice mănăstirești, pe lângă munca diorthositorului propriu-zis, se mai făcea câte o corectură colectivă. Se știe că în atelierul tipografic de la

⁸⁶ Simedrea, *op.cit.*, p. 878-881 și 940.

⁸⁷ Hurmuzachi-Iorga, *Documente*, XIV, 3, p. 138-139, LXXXIX.

⁸⁸ Panaitescu, *Petru Movilă*, p. 70.

⁸⁹ BRV, I, p. 226

mănăstirea Neamț, după masă, șpalturile erau aduse în trapeză și fiecare călugăr verifica textul⁹⁰. Un anumit rol în controlul formei grafice a cărților avea și Mitropolitul sub auspiciile căruia se tipărea cartea. Astfel, la 25 septembrie 1703, Mitropolitul Theodosie al Țării Românești trimite episcopului Damaschin de la Buzău, care se pregătea să tipărească un *Apostol*, o scrisoare în care, după ce îl informează că îi trimite două tocuri de hârtie pentru a i se tipări și lui 25 de exemplare, adăugă; "și să nu le tipărești și <pe> acestea cum sunt celelalte *Apostole*, de iaste tabla îngustă, de au rămas atâta câmp fără treabă. Ci cât țin liniile cele de pe margine, să fie tot slovă și să mai adăogați și din jos vreun rând, ca să vă mai sporească și pentru hârtie, că vezi Frăția ta că să face cheltuială multă"⁹¹. (Credem că terminologia de "tablă îngustă" nu se referă la "tabla cuprinsului", așa cum consideră Emil Vîrtosu, ci la forma culeasă, zațul, care în însemnările din epocă este denumită "tablă").

După ce era imprimată și uscată, coala tipografică se fâlțuia (îndoia) și se cosea împreună cu altele în "trataje" sau caiete tipografice, obținându-se o carte "dezlegată" sau broșată⁹². Pentru această operațiune se foloseau sfoara, săpunul, cleiul și mucavaua amintite în documente⁹³. Numărul de îndoituri pe care le suferea hârtia tipografică pentru alcătuirea "colilor" sau "caietelor" unei cărți constituie *formatul tipografic*, o standardizare care s-a păstrat unitară în întreg ev mediu european și care reprezintă astăzi unul din elementele care permit datarea tipăriturilor. Astfel, dacă o coală imprimată a fost îndoită în două, rezultă formatul *in folio*, dacă a fost împărțită în patru, se obține formatul *in quarto*, dacă a fost împărțită în opt, formatul *in octavo* etc. Această standardizare a formatului reda dimensiunile exacte ale unei cărți în vremurile când hârtia se fabrica pretutindeni la aceleași dimensiuni ori diferea foarte puțin de la o fabrică la alta. Colile tipografice se fâlțuiau în funcție de *signatură*, adică de cifra, litera ori semnul care se imprima pe prima pagină a colii, atât pentru a-i ușura îndoirea, cât și pentru potrivirea în volum a tuturor colilor necesare. Signatura contribuie, de asemenea, la stabilirea formatului tipografic, deoarece, pentru cărțile imprimate în perioada analizată, succesiunea signaturii respectă, în general, următoarea

⁹⁰ Constantin N. Tomescu, *Scurtă povestire istorică despre sfânta mănăstire Neamțu*, 1942, p. 38; (în continuare: *Scurtă povestire*); Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p. 195.

⁹¹ Emil Vîrtosu, *Glosă despre terminologia tipografică la 1703*, în "Hrisovul", I, București, 1941, p. 449; (în continuare: Emil Vîrtosu, *Terminologia tipografică*).

⁹² Simedrea, *op.cit.*, p. 896.

⁹³ *Ibidem*, p. 936-937; Tanoviceanu, *op.cit.*, p. 707-708; Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, nr. 158; Idem, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 21 și 24.

ordine: la formatul *in folio*, coala fiind împărțită în două (are deci patru pagini), prima semnătură se găsește pe pagina 1, a doua pe pagina 5, următoarele fiind din patru în patru pagini; la formatul *in quarto*, coala este împărțită în patru, având opt pagini. Întâia semnătură este pe prima pagină, cea de a doua pe pagina 9, cea de a treia este pe pagina 17, iar următoarele din opt în opt pagini; la formatul *in octavo*, coala este împărțită în opt, având 16 pagini, astfel încât prima semnatura este pe prima pagină, a doua pe pagina 17 etc; la formatul *in 12*, coala este împărțită în 12 și are 24 de pagini, deci prima semnătură este pe pagina întâia, a doua la pagina 25 iar celelalte la distanță de 24 de pagini; pentru obținerea formatului *in 16* coala se împarte în 16, având 32 de pagini. Cea de a doua semnătură se găsește la pagina 33, a treia la pagina 65 etc. O mențiune specială trebuie făcută pentru incunabule și cărțile tipărite în secolul al XVI-lea care au numerotate doar foile, nu și paginile, astfel încât indicațiile de mai sus trebuie reduse la jumătate, adică: la formatul *in folio*, semnatura se află la fila 3, la formatul *in quatro* pe fila 5, la formatul *in octavo* pe fila 9 etc⁹⁴.

Pentru stabilirea formatului cărților tipărite până la jumătatea secolului al XIX-lea se poate utiliza și *filigranul*, adică urmele imprimate pe hârtie în momentul producerii acesteia de niște firme din sârmă de aramă, reprezentând diferite figuri, fixate pe forma de fabricare a hârtiei și care constituie "marca hârtiei". Astfel, la formatul *in folio*, filigranul va fi la mijlocul foi; la formatul *in quatro*, la baza foi; la *in octavo* filigranul va fi în partea de sus; la *in 12*, ceva mai sus de bază, iar la *in 16*, către marginea din afară a foi. Tipăriturile românești din secolele XVI-XVIII se încadrează perfect în toate regulile de mai sus, deși până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea predomină formatele *in folio* și *in quatro*, o mai mare varietate de formate tipografice producându-se în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea⁹⁵.

Forma finală a cărții tipărite se obținea prin *legare*. Primele știri despre legăturile de cărți lucrate în Țările Române sunt de la începutul secolului XV-lea, cei dintâi legători fiind călugării. Din secolul al XVII-lea și mai ales al XVIII-lea, numărul celor ce se ocupă cu legătoria crește ca urmare atât a dezvoltării producției tipografice cât și a înmulțirii manuscriselor și tipăriturilor vechi ale căror legături se deterioraseră în timp trebuiau și refăcute. Creșterea numărului de legători mai poate fi explicată și prin consistența câștigului asigurat de munca lor, sumele plătite pentru legarea cărților fiind întotdeauna ridicate. Prețul legăturilor

⁹⁴ Al. Iordan, *Ce este formatul de carte*, în "Hrisovul", II, 1942, p. 87-89.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 90-91.

varia în funcție de materialul folosit, de mărimea cărții și timpul în care se realizau. Cei care legau fără plată țineau să-și consemneze fapta ca pe o acțiune demnă de relevat.

Încadrată între artele minore, legătoria românească de carte din secolele XVI-XVIII a urmat, în linii mari, curente de dezvoltare ale domeniilor de artă înrudite. Repertoriul ornamental este influențat de sculptura în lemn și în piatră, de miniaturistică, de broderie și de gravura de carte. Pe măsură ce activitatea tipografică s-a dezvoltat, s-a ajuns la o analogie între elementele decorative tipărite în cărți și cele de pe coperti, întemeiată pe apropierea meșteșugurilor și pe identitatea celor care executau atât gravurile pentru ilustrații, cât și cele pentru legături. În secolele XVI-XIX, legătura cărților era lucrată "cu mâna", fiind astăzi de interes bibliofil. Consecința firească a înmulțirii tipăriturilor și a scăderii nivelului artistic al acestora în secolul al XVIII-lea în domeniul legătoriei a fost ieftinirea și standardizarea lucrărilor și apariția cărților broșate.

Procesul tehnologic este similar cu cel de astăzi, când este cazul legăturii artistice. Copertele sau scoarțele cărților se numeau "table" și se lucrau din lemn de tei (esență moale și ușoară) după care se acopereau cu pergament, catifea sau piele. Învelișul acesta se împodobeau uneori la colțuri și în mijloc cu argint, aur, pietre prețioase ori semiprețioase. Cusătura coalelor se făcea cu sforcică de cânepă, întărite de-a lungul cotorului cu o pânză tare. Legăturile pe cotor la distanțe egale, simetrice, ieșeau în relief dând învelișului cărții un aspect frumos. Un astfel de cotor se numește "cotor în bindere". Dacă ornamentul nu era metalic, pielea putea fi împodobită cu desene presate fie "în sec" (presajul orb), fie pe foițe de aur, în urma presării metalul prețios rămânând în adânciturile desenului. Uneltele se încălzeau pe cărbuni iar pielea se înmuia în prealabil. În loc de "table" de lemn se puteau face și coperte de carton gros. Pentru soliditatea legăturii și estetică, între carton și carte, se adăugau una sau două foi ("forzaț"). În cazul în care cartonul nu era suficient de tare, pentru rezistență se lipea pe acesta hârtie groasă, "maculatură", foi rupte din alte cărți mai vechi și chiar documente. Astfel, cu prilejul restaurării unui exemplar din *Cazania lui Varlaam*, Iași, 1643, provenit din comuna Săcălășani, jud. Bihor, s-a descoperit un document din anul 1689, iar într-un alt exemplar din aceeași carte, provenit din comuna Voievozi, jud. Bihor, s-au descoperit foi manuscrise, copii ale *Octoihului slavon* tipărit de diaconul Coresi în anul 1578⁹⁶. Uneltele de legătorie erau lucrate de zlătari, de gravori, uneori chiar de ceasornicari,

⁹⁶ Livia Bacăru, *Vechi legături de cărți românești*, în "Studii și cercetări de bibliologie", XIII, 1974, p. 39-63; Dan Simonescu, *Scurtă istorie a cărții românești*, București, 1994, p. 54; Gh. Buluță, *Scurtă istorie a editurii românești*, București, 1996, p. 54-55.

dar și de legătorii înșiși, erau simple și se transmiteau din generație în generație. *Catagrafia instrumentelor pentru legatul cărților* din biblioteca Episcopiei de Argeș în anul 1862 cuprindea: "cinci bucăți de aramă pe care se află sculptate Învierea Domnului <Isus> Hristos și cei patru evangheliști; un gherghief de cusut cărțile cu patru cutii în șuruburi; un teasc de lemn cu scripet; unul idem cu drugi de fier; o mașină pentru teascuri în două bucăți; un vârtej pentru custura care taie hârtia, fără cusătură; o cusătură care taie prin metoda vârtejului hârtia; un scripete <pe> care-l întrebuințează la facerea de flori pe cărți; unul idem fără scripeti <?>; cinci peceti pentru colțuri; două pile, una gogoneată și una lată; un ciocan mic de fier; două dalte; un boldu; o pecetie mică pătrată cu mâner de lemn; un hierăstrău; o rindea mare, două idem mai mici; două șurupelnițe cu șapte cuie; un dinte de porc; 50 table puse pe mucava pentru învățătura copiilor"⁹⁷, toate încâpând într-un coș de nuiete curățate". Fiind create de călugări, aceste instrumente s-au numit: "legături mănăstirești"⁹⁸.

Legarea nu se realiza totdeauna în tipografie, de cele mai multe ori cărțile vânzându-se nelegate, sarcina legării revenind cumpărătorilor. O tipografie dotată cu atelier de legătorie a fost cea de la mănăstirea Neamț⁹⁹.

Îndeletnicirile de bază în atelierul tipografic. Meseria de tipograf se bucura de o apreciere însemnată în epocă, fiind considerată mai mult decât o simplă îndeletnicire economică. N. Iorga arată că tipografii înșiși se considerau "un fel de aristocrație; meșteșugul era înălțat așa de sus, încât stătea alături de cărturărie și se confunda chiar cărturăria cu arta tipografică"¹⁰⁰. Este semnificativ faptul că, până la Regulamentul Organic, tipografii nu au fost încadrați în nici o breaslă. Tipografiile moldoveni din secolul al XVII-lea au fost mai ales călugări, meseria fiind preponderent masculină. În *Viețile sfinților* tipărite la Iași între anii 1682 și 1686 se află însă o însemnare: "Ana Doroficeovna Leatavova Marșalkova staro dubovsca dat-au agiutoriu la tipare și s-au răposatu în Țara Leșască în 7194 <1685>"¹⁰¹. Odată cunoscut, meșteșugul tipografic s-a transmis din generație în generație. Creatorul școlii tipografice moldovenesti a fost ieromonahul Mitrofan, care, pentru "meșteșugul

⁹⁷ Emil Vîrtosu, *Terminologia tipografică*, p. 450.

⁹⁸ L. Bacăru, *op.cit.*, p. 46.

⁹⁹ Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, p. 196.

¹⁰⁰ Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, nr. 150.

¹⁰¹ BRV, I, p. 246.

acesta al tipografiei <...> den tineretele mele multe locuri umblând și cu multă osteneală câștigându-l"¹⁰².

Într-adevăr, Mitrofan, a lucrat mai întâi la Iași, unde a avut ca ucenici pe Ursul, un mare zugrav, pe Nicolae, pe Andrei și pe Chiriac Moldoveanu. În următoarea etapă a vieții sale, în Țara Românească, l-a inițiat pe viitorul Mitropolit Antim Ivireanu, pe Mihail Ștefan care a lucrat la rândul său în Georgia și pe viitorul episcop de Buzău, Damaschin¹⁰³. Ucenic al lui Mitrofan, Mitropolitul Antim, apreciind învățătura acestuia, hotărăște la rândul său: "Las cu blestem <...> să aibă datorie tipograful să învețe meșteșugul tipografiei unul după altul, ca să nu piară acest meșteșug din țară, nici să se părăsească lucrul cărților"¹⁰⁴.

În secolul al XVIII-lea meșteșugul tiparului și al gravurii capătă un caracter familial, transmitându-se din tată în fiu¹⁰⁵. Astfel tipograful Ieremia Marcu din Iași este urmat de fiul Sandu, meșter apreciat, care, la rândul său, a organizat tipografia de la Episcopia de Rădăuți împreună cu Grigore Stan Brașoveanu, și a contribuit la refacerea tipografiei Mitropoliei din Iași și a celei de la Blaj¹⁰⁶. De asemenea, Mihail Strelbițki a lucrat împreună cu fiul său Policarp și cu ginerele Simion Isoteschi.

În general, cerințele dintr-un atelier tipografic medieval erau relativ reduse. În faza inițială, tipograful era un meșter complet care realiza singur, sau ajutat de un număr redus de ucenici, întregul proces: turnarea literelor, gravura, prepararea cernelii, tot el făcând și imprimarea propriu-zisă. N. Iorga spune că "în acel timp, zetarul, turnătorul de slove, săpătorul de lemn <...>, nu erau lucrători deosebiți, ci același om era în stare să îndeplinească toate aceste lucruri"¹⁰⁷. Consecința era durată relativ lungă a tipăririi unei cărți. În secolul al XVII-lea, în atelierelor din Țara Moldovei, exista deja diviziunea muncii: zetarul culegea textul și probabil că tot el făcea și corectura, era deci și "diorthositor", drugarul mâniau teascul iar pilcarul ungea cu pelca, adică aplica cerneala pe textul cules de zetar și ajuta la alte operațiuni auxiliare. Mai târziu, într-un document din 1747 se menționează imperativ: "când va lucra un teasc să fie un zătar, un drugar și un pelcar, iar când voi lucra două teascuri, să fie

¹⁰² Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I, București, 1969, p. 30.

¹⁰³ Anton I. Popescu, *Episcopul Mitrofan al Hușilor*, în *MMS*, XLV, 1969, p. 503-504.

¹⁰⁴ Antim Ivireanu, *Așezământul pentru tipografie*, în *Opere*, București, 1972, p. 336; (în continuare: *Așezământul lui Antim*).

¹⁰⁵ N. Iorga, *Tipografia la români*, p. 216.

¹⁰⁶ M. Tomescu, *Arta tiparului românesc în secolul al XVIII-lea*, p. 29-32.

¹⁰⁷ Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, nr. 158.

aceștia îndoiti (adică șase)¹⁰⁸. Acestea sunt operațiunile de bază dintr-o tipografie și s-au menținut până astăzi, dar în atelierul medieval mai existau: turnătorul, pilitorul, curățătorul de slovă, pisătorul de chinovar și câțiva lucrători necalificați. În secolul al XVIII-lea s-a ajuns la o mai mare tehnicitate a tiparului. La fel ca în atelierele europene, pentru a grăbi ritmul de imprimare se lucra cu mai multe teascuri, textul era cules simultan de mai multe echipe și imprimat paralel. Faptul este dovedit de notele tipografilor sau de micile deosebiri tehnice care există între cele două "ediții": inițiale, frontispicii sau viniere deosebite, cuvinte culese în ortografie diferită etc.¹⁰⁹ Procedul constituie în același timp și o mărturie a cerințelor sporite de carte tipărită. Deși în atelierul tipografic lucrau mai mulți meșteri, fiecare avea separat răspunderea tipăririi unei cărți și abia după terminarea ei trecea la editarea alteia¹¹⁰. Cu toate acestea, numărul de lucrători dintr-un atelier tipografic nu era prea mare. Astfel, tipografia Mitropoliei din Iași își începe activitatea în anul 1804 cu patru teascuri și 22 de lucrători: meșterul, cinci zețari, patru prubari, patru drugari, patru pelcari, doi turnători, un pisător de chinovar și un lucrător necalificat. Tipografia de la Chișinău, înființată în anul 1814, avea trei prese tipografice deservite de un meșter tipograf, șase culegători, trei drucari, trei pilitori, doi săpători (unul în aramă și unul în lemn), un turnător șef cu două ajutoare, deci în total 18 lucrători. Tipografia mănăstirii Neamț, una din cele mai bine organizate din secolul al XIX-lea, nu depășea nici ea numărul de 30 de lucrători¹¹¹. Din punct de vedere al numărului de lucrători și al organizării muncii, în secolul al XVIII-lea tipografia se încadrează în categoria manufacturilor¹¹².

Organizarea muncii. Activitatea zilnică dintr-o tipografie era coordonată de meșterul tipograf. După încheierea contractului, acesta primea uneltele pe bază de inventar. Astfel, la 24 iulie 1749, atelierul tipografic de la mănăstirea Colțea "s-au dat în seama Barbului și în seama lui Grigore"¹¹³. Regula era atât de strictă încât la tipografia duhovnicească de la Chișinău s-a prevăzut în regulamentul de organizare ca tipograful să preia atelierul pe bază de inventar: "tipograful este dator să supravegheze ordinea și aranjamentul tipografiei, care i se va da în deplină răspundere

¹⁰⁸ Tanoviceanu, *op.cit.*, p. 707-708; Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 17.

¹⁰⁹ M.Tomescu, *Arta tiparului românesc în secolul al XVIII-lea*, p. 29-32.

¹¹⁰ *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 368.

¹¹¹ C.Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei*, p. 44-45; Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească*, p. 264; Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, p. 195.

¹¹² Șt. Olteanu, C. Șerban, *op.cit.*, p. 286; *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 368.

¹¹³ Simedrea, *op.cit.*, p. 940-941.

cu toate instrumentele și lucrurile tipografice, *după inventar*"¹¹⁴. În momentul încheierii activității sau al contractului, meșterul tipograf preda uneltele din atelierul tipografic pe baza aceluiași inventar, după cum sugerează un document din anul 1715, referitor la tipografia Sfântului Mormânt de la mănăstirea Sf. Sava din Iași, când eclisiarhul mănăstirii urma să primească înapoi tipografia de la meșterul Constantin¹¹⁵. Începând cu anul 1775, în toate tipografiile din Țara Românească și Moldova apare, pe lângă meșterul tipograf, și câte un "chivernisitor" sau "purtător de grijă" al tipografiei¹¹⁶. Măsura constituie încă o dovadă a unității general-românești în activitatea tipografică. Meșterul tipograf urma "să supravegheze ordinea și aranjamentul tipografiei care i se va da, cu deplină răspundere, cu toate instrumentele și lucrurile tipografice <...>, cum și pe toți slujbașii tipografiei, pentru purtarea și lucrul cărora este obligat să aibă o supraveghere neîntreruptă. Pentru orice nemulțumire și rea purtare a slujitorilor, tipograful are dreptul <de> a-i pedepsi după propria sa apreciere, iar pentru fapte mai rele ni se va aduce la cunoștință nouă <Mitropolitului>"¹¹⁷. De asemenea, meșterul "trebuie să fie la curent cu înscrierea venitului și a cheltuielilor cărților notând câte anume se vor tipări, când și ce fel de cărți, și câte, când și unde și cu ce ordin se trimit. După tipărirea oricărei cărți, tipograful este obligat să ne înainteze socoteala de cât a costat pe tipografie acea carte. Și afară de această datorie este obligat să țină amănunțit cont în scris banii tipografiei, supraveghind ca fără știrea <Mitropolitului> să nu se facă cheltuieli mai mari de zece lei. În acest scop, să i se elibereze din Dicasterie patru cărți sigilate <registre>, cu obligația ca la începutul lunii ianuarie al fiecărui an, aceste cărți să fie aduse <...> pentru control"¹¹⁸. Meșterul tipograf "fără blagoslovenie nu va putea lipsi de la serviciul său, iar primind binecuvântarea <...> este obligat, pe tot timpul cât va lipsi, să încredințeze supravegherea tipografiei și a slujbașilor ei, unui bun și credincios funcționar al tipografiei"¹¹⁹.

Tipografiile aveau obligația "să lucreze cu dreptate și bine. Să nu lipsească când va fi <de> lucru nicidecum"¹²⁰. Dacă funcționau cel puțin două teascuri, norma de lucru era "să aibă a scoate pe zi o coală" pentru întreaga ediție a cărții. Programul de lucru era permanent ("și afară din

¹¹⁴ Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească*, p. 262.

¹¹⁵ Hurmuzachi - Iorga, *Documente*, vol. XIV, partea I, p. 693, DCLX.

¹¹⁶ BRV, I, p. 290, la București; p. 406, la Iași; p. 417, la Râmnic.

¹¹⁷ Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească*, p. 262.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 262-263.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ Simedrea *op.cit.*, p. 921.

duminici și sărbători să nu șază tipografia nici într-o zi"), până noaptea târziu ("din sară în sară să le dăm câte o lumânare, iar când voi lucra și noaptea, fiind noaptea mare să le dăm mai mult")¹²¹. După apariția calendarelor, în fiecare atelier tipografic trebuia să existe unul, pentru cunoașterea zilelor de lucru, așa cum era la Chișinău: "lucrul să continue în fiecare zi, afară de duminicile și sărbătorile ce se arată în tabloul înalt aprobat care și trebuie să se găsească totdeauna pe perete în tipografie"¹²². Tipografia era destinată să onoreze comenzile oficiale, astfel încât Regulamentul de funcționare a tipografiei de la Chișinău impune: "Să se tipărească cărți și alte lucrări în această tipografie numai cu învoirea și aprobarea noastră <a Mitropolitului Amfilohie Hotiniul> în scris; și fără ea să nu se tipărească nici o carte și nici o hârtie"¹²³. În *Așezământul* din anul 1713, reglementând funcționarea tipografiei, Mitropolitul Antim precizează că tipografia putea lucra "au cu bani străini, au cu banii casei"¹²⁴.

În același timp, tipografii erau obligați să imprime numai lucrări conforme cu doctrina ortodoxă. Mitropolitul Antim Ivireanul hotărăște: "să nu îndrăznească tipograful să tipărească vreo carte împotriva bisericii și a legii noastre, măcar de i-ar da pe coală câte 100 de galbeni de aur, iar de va călca porunca să fie anathema. Și de să va înțelege că au făcut una ca aceasta, să se dea știre Domnului să-l pedepsească cum va ști mai rău."¹²⁵. Din acest punct de vedere istoria cărții și a tiparului include și istoria *cenzurii*. Dat fiind faptul că, până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în Țările Române tipografia a funcționat sub patronaj domnesc și religios, acest patronaj presupunea în același timp, bani și protecție, dar și control. Astfel se explică faptul că până la Regulamentul Organic, în Țările Române nu au existat reglementări oficiale scrise, privitoare la cenzură. Considerăm necesară aici rediscutarea opiniilor potrivit cărora, în anul 1741, domnul Mihail Racoviță ar fi introdus cenzura civilă în Țara Românească¹²⁶. Amintim aici că în cursul anilor 1740-1742 Mihail Racoviță a emis câteva acte referitoare la activitatea tipografică din Țara Românească. Acele acte trebuie analizate integral și în succesiunea cronologică a evenimentelor. Mai întâi, la 20 octombrie 1740, Stoica Iacovici tipograf din București mărturisește în fața Mitropolitului Neofit

¹²¹ Tanoviceanu, *op.cit.*, p. 707-708; Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 17-18.

¹²² Const. N.Tomescu, *Tipografia duhovnicească*, p. 262.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Așezământul lui Antim*, p. 335.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 335-336.

¹²⁶ Gh. Buluță, *Scurtă istorie a cărții românești*, București, 1996, p. 73, Dan Simonescu, Gh. Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București, 1981, p. 64-65.

Criteanul și a unor boieri faptul că a furat din tipografia Mitropoliei două stampe, una de aramă și una din lemn, cu care a tipărit niște antimise pe care a încercat să le vândă Mitropoliei "pentru câștig". Pentru greșeala sa, Stoica Iacovici a fost exclus din rândul preoților și caterisit la 4 noiembrie 1740¹²⁷. Credem că pentru a evita în viitor asemenea fapte, precum și circulația în țară a unor obiecte de cult nesfințite, Mihail Racoviță a emis actele despre care s-a considerat că au instituit cenzura în Țara Românească. Astfel, la 3 decembrie 1741, Domnul interzice tipărirea cărților bisericești fără știrea și aprobarea arhireului locului, cărțile tipărite până în acel moment urmând să fie mai întâi cercetate și apoi distribuite. De asemenea, Mitropolitul a fost însărcinat "să cerceteze cu amănuntul ca, unde va găsi vreo sculă, au slove sau verice dichis ce au fost de mai înainte vreme la tipografia sfintei Mitropolii, să le ia și să le ducă iar la urma lor, după cum au fost și mai înainte"¹²⁸. În anul următor, prin hrisovul din 20 iulie 1742, se stabilește ca atelierul tipografic să funcționeze în incinta Mitropoliei sau a Episcopieiilor, sub supravegherea ierarhilor pentru ca "dreptul pe care-l aduce tipografia să fie dat Presfinției Sale, care mai presus de toți ceilalți are a întâmpina și a îndrepta greutățile care vin asupra-i și se ivesc pentru el de fiecare dată, drept neînsușit întru nimic, de nici o persoană și supt nici un motiv. Căci cel ce ar îndrăzni să smulgă Bisericii un drept strein lui este răspunzător în fața legii"¹²⁹. Din analiza documentelor rezultă de fapt că Mihail Racoviță a încercat doar să restabilească autoritatea Bisericii asupra activității tipografice, uzurpată de Stoica Iacovici și, mai ales, protejarea veniturilor furnizate de această activitate, fără să controleze conținutul tipăriturilor și fără să limiteze accesul la tipar. Excepția față de cadrul legislativ al vremii a constituit-o gestul tipografului Stoica Iacovici, iar nu măsura lui Mihail Racoviță. Știm astăzi că, încă din vremea Mitropolitului Antim Ivireanul, în momentele în care nu existau comenzi oficiale, tipograful era liber să lucreze pe cont propriu, cu obligația de a plăti Mitropoliei a patra din venitul obținut din desfacerea cărților: "iar nefiind la mijloc nici lucru de străin, nici al casei, și va vrea tipograful, cu cheltuiala lui să tipărească vreo carte, să aibă voie, cu știrea egumenului și a epitropilor să tipărească, și din câți bani va lua pe acea carte, să aibă datorie să dea bisericii al patrulea ban"¹³⁰. În plus, "tipograful este obligat să aducă spre cercetare tipărirea; și să se stăruiască ca tipărirea să se facă cu multă atenție și cât mai corect, fără întârziere, cu acea literă și hârtie ce

¹²⁷ Simedrea, *op.cit.*, p. 922-924.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 931.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 930.

¹³⁰ *Așezământul lui Antim*, p. 335

vom arăta noi, și nu în mai multe exemplare decât ordonăm" ¹³¹. Cenzura domnească a fost înființată pentru o scurtă perioadă, abia de către Mihai Șuțu în anul 1784. Repartiția cenzurii și instalarea ei definitivă, mai întâi pentru presă, apoi în producție și chiar în comerțul cu cartea s-a produs în timpul ocupației ruse, în anul 1828 ¹³².

Plata tipografilor. Primele informații despre plata tipografilor provin din Țara Românească, din vremea Mitropolitului Antim Ivireanul. Există opinii conform cărora, acesta a deprins meseria de tipograf în Țara Românească, sub îndrumarea lui Mitrofan episcopul de Buzău, marele tipograf care a lucrat întâi în Țara Moldovei ¹³³, astfel încât se reflectă o situație general-românească. Tipografii erau plătiți în bani, în natură, bucurându-se totodată și de anumite privilegii fiscale, existând deci, simultan, mai multe modalități de plată.

Plata în bani a tipografilor s-a făcut inițial în funcție de numărul de coli tipărite: "să aibă a lua tipografu care va fi, împreună cu feciorii lui, câți va avea, de lucru de coală plata lui taleri trei" ¹³⁴. Ulterior, pe măsură ce activitatea tipografică se dezvoltă, plata în bani se diferențiază. Astfel, în *Tocmala tipografilor* din București, în anul 1747 se prevede: "Câte coale va avea o carte care se va da în tipar, de va fi fără chinavar să li se dea tipografilor pentru simbria lor câte un zlot de coală, iar de va fi cu chinavar să li se dea câte un leu" ¹³⁵. Ca urmare a evoluției activității tipografice, plata s-a făcut în raport cu complexitatea ocupațiilor. Astfel, în anul 1749, în atelierul de la mănăstirea Colțea s-au plătit pentru 33 de zile lucrate: "trei t(a)l(eri) simbria jătariului; doi t(a)l(eri) simbria drugariului; un pol t(a)l(eri) simbria pilcarului; un t(a)l <er> lui vârsătoriu <...>, 18 t(a)l (eri) bani 90 la doi tipografi i la <un > diorthositor de coală" ¹³⁶. Muncitorii necalificați care făceau operațiile simple erau plătiți cu luna ¹³⁷.

La începutul secolului al XIX-lea, activitatea tipografică devine stabilă și permanentă, astfel încât, în tipografia de la Chișinău lucrătorii erau plătiți anual: *meșterul tipograf* era plătit cu 360 lei anual; *șase zețari* erau plătiți cu câte 120 lei fiecare; *trei drugari* erau plătiți tot cu câte 120 lei fiecare; *trei pilitori de slovă* erau plătiți cu câte 90 lei fiecare; doi

¹³¹ Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească*, p. 262.

¹³² Gh. Buluță, *Scurtă istorie a cărții*, p. 73-74; Radu Roseti, *Despre cenzura în Moldova*, I, în AARMSI, t. XXIX, 1907, p. 1.

¹³³ N. Șerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, în BOR, LXXIV, 1956, 8-9, 1956, p. 694.

¹³⁴ *Așezământul lui Antim*, p. 335-336.

¹³⁵ Tanoviceanu, *op. cit.*, p. 707-708; Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 17.

¹³⁶ Simedrea, *op. cit.*, p. 936-937.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 938-939; Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 22.

gravori (unul în aramă și altul în lemn) erau plătiți cu câte 120 lei fiecare; *turnătorul șef* era plătit cu 120 lei iar cele două ajutoare ale sale erau plătite cu 90 lei fiecare¹³⁸. Așa cum se observă din documente, cel mai bine plătiți erau meșterii tipografi și zețarii, în cazul când nu erau una și aceeași persoană. După ce s-a produs diviziunea muncii, un meseriaș bine plătit a fost și turnătorul de litere. În anul 1800, la tipografia de la Episcopia Râmnicului s-au plătit "150 lei pentru doi *vârsători*, pe cinci luni, câte 15 lei pe lună; 30 <lei> pentru un *pilitor*, pe trei luni, câte 10 <lei pe lună>; 15 <lei> iar pentru un pilitor, pentru o lună și jumătate"¹³⁹. Așa cum se observă din mențiunea de mai sus, în anul 1814, turnătorul șef al tipografiei de la Chișinău era plătit cu 120 lei anual, la fel ca zețarii iar cele două ajutoare ale sale erau plătite cu câte 90 lei fiecare, la fel ca pilitorii de slovă.

Plata în natură a tipografilor includea hrana zilnică și unele materiale necesare lucrului: lumânări, lemne de încălzit, sfoară, clei etc., așa cum aflăm din unele documente. Astfel, din *Însemnările din Condica de casă* a Mitropolitului Neofit Criteanul rezultă că popa Udrea a fost angajat "jătar la tipografia de sus și să-i dea pe lună câte t(a)l(eri) trei noi și *mertic după obicei* : pită și vin și bucate"¹⁴⁰. *Tocmala tipografilor* din anul 1747 este și mai explicită: "*Mertic* lor să le dăm fiștecăruia pe zi câte o ocă de făină, atât la feciori cât și la tipografi. Și pentru bucatele lor, acum la post să le dăm bucata de post de aice, iar când va veni de va fi la dulce, atunci le vom da bucate de dulce. Și sare să le dăm pe lună 10; și acum la post să le dea fasole, list de legume și varză și ceapă ocă cinci la lună. Și să le dăm și vin: la tipografi pe zi ocă două i la feciori ocă una. Și un dârvar. Pe săptămână să să dea câte un car de lemne, și din sară în sară să le dăm câte o lumânare, iar când vor lucra și noaptea, fiind noaptea mare, să le dăm mai mult. Să le dăm pe lună și câte o jumătate de ocă de drojdie de undelemn și săpun ocă una. Macava, după cum va fi cartea de mare, și sfoară de legatul tablilor să le dăm. O țigancă să le dăm să le facă de mâncare"¹⁴¹.

Un aspect important al modalităților de plată a fost acela că, alături de bani și alimente, tipografii aveau dreptul să primească un număr de cărți. În acest sens, există mențiuni documentare din diferite perioade. În timpul Mitropolitului Antim, tipograful avea dreptul "să ia și 10 cărți cu hârtia stăpânească, și feciorii câte o carte"¹⁴². Conform *Tocmalei*

¹³⁸ Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească*, p. 264.

¹³⁹ Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, nr. 158.

¹⁴⁰ Simedrea, *op.cit.*, p. 921.

¹⁴¹ Tanoviceanu, *op.cit.*, p. 707-708; Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 17-18.

¹⁴² *Așezământul lui Antim*, p. 335-336.

tipografilor din 1747, meșterii aveau dreptul "să-și puie la fieșcare carte <ediție> câte 100 de cărți cu hârtia lor, jătarii câte patru cărți, ceilalți feciori câte trei, iar mai mult să nu fie volnici a pune; iar de vor pune ei și vom afla noi, să să lipsească și de ale lor"¹⁴³. Prevederile *Tocmalei* sunt confirmate de tirajul *Evangheliei* de la București din anul 1749¹⁴⁴: "710 ale Mitropoliei¹⁴⁵; 100 ale dascălilor <Grigore Stan brașoveanul și Barbu Bucureșteanul>; opt la doi jătari cu hârtia lor; șase la doi drugari cu hârt(ia) lor; șase la doi pilcari, iar cu hârtia lor¹⁴⁶, cinci la cei ce au lucrat la tipograf, iar cu hârtia lor; cinci ale eclis (iar)h(ului) cu hârtia sa". La Chișinău, în anul 1814, monahul Ignatie tipograful primea, pentru tipăriturile mari (apărute în 1200 de exemplare) câte 100 de exemplare legate, iar din cele mici, câte 20. Din lucrările mari, ceilalți lucrători nu primeau nimic iar din cele mici numai câte un exemplar. Din oricare alte tipărituri (pașapoarte, ordine etc.) sau din bani, tipograful primea 10 lei, în timp ce plata celorlalți lucrători rămânea la aprecierea celui dintâi¹⁴⁷.

Sistemul scutirilor fiscale. Inițial, meșteșugul tipografic s-a practicat în Țara Moldovei de meșteri străini aduși de peste hotare, cărora li s-au creat anumite facilități fiscale. Prin urmare, de-a lungul timpului, tipograful au fost încadrați în categoria fiscală a străinilor. O mențiune în acest sens există pentru tipograful Duca Sotiriovici, adus la Iași în preajma anului 1740 de către Constantin Mavrocordat, care i-a oferit un privilegiu prin care urma "să fie scutit el cu toată casa lui <...> așijdere să scutească 110 stupi de desetină și 250 oi de goștină <...> și opt oameni scutiți de tot birul ce ar fi pe alții, ca să-i fie pentru lucrul tipografiei. Așijdere și pentru cât plumb, stiglos și hârtie va aduce pentru treaba tipografiei nici un ban vamă să nu dea"¹⁴⁸. De asemenea, în anul 1804, Mitropolitul Veniamin Costachi a primit de la domnul Țării Moldovei, Alexandru Moruzi, permisiunea să aducă la Iași "22 de oameni străini de peste hotar, ce va găsi pentru lucrul tipografiei <...> care oameni, aducându-i, să-i așeze ca să fie statornici la tipografie <...> să fie iertați și scutiți de tot birul visteriei și de alte dări și havalele ce vor fi pe alți

¹⁴³ Tanoviceanu, *op.cit.*, p. 707-708; Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 18.

¹⁴⁴ Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 23-24; Sîmedrea, *op.cit.*, p. 941, tot cu deosebiri.

¹⁴⁵ La Iorga, *op.cit.*, p. 23, sunt "610 ale Mitropoliei".

¹⁴⁶ La Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, pilcarii nu sunt menționați.

¹⁴⁷ Const.N.Tomescu, *Tipografia duhovnicească*, p. 264.

¹⁴⁸ ASI, Documente, Pachet 360 /2, f.107, copie din 1816 de T. Gașpar diac, în condica Mitropoliei; cf. C.Turcu, *op.cit.*, p. 24.

locuitori. Ei, niciodată, cât vor fi la slujba tipografiei, să nu fie supărați întru nimic, ca să-și caute cu toată odihna numai de lucrul acesta"¹⁴⁹.

O noutate în sistemul remunerării activității tipografice, specifică Țării Moldovei, aparține lui Constantin Mavrocordat care adaugă scutirilor fiscale și *salarizarea din partea statului*. Același Duca Sotiriovici avea "să ia și câte 20 lei pe lună de la Cămara gospod <și> la Paști și la Crăciun <câte> un postav i un atlas <...>. Și de s-ar întâmpla să tipărească Domnia noastră vreo carte, după tocmeala ce va avea, să i se plătească de la cămara noastră pentru aceasta, după dreptatea ce s-au căzut"¹⁵⁰. Deci, tipograful a devenit un slujbaș plătit pentru funcția îndeplinită, asemenea tuturor slujbașilor, eventualele comenzi primite din partea statului urmând să fie plătite separat. Aceste măsuri i-au permis lui Duca Sotiriovici să acumuleze o anumită avere: dintr-un document de la 29 iunie 1754 aflăm că tipograful avea moșie în codrul Iașilor, pe apa Vasluiului¹⁵¹. În catastiful Iașilor din anul 1775, Duca tipograful este menționat ca având casă în mahalaua Feredeilor¹⁵², iar în sama Visteriei Moldovei pe anul 1763 (iulie-decembrie) apare cu doi scutelnici¹⁵³. Un alt mare tipograf moldovean care a beneficiat de însemnate avantaje de pe urma activității sale a fost Mihail Strelbițchi. Preot fiind, acesta a început să activeze în domeniul tipografic mai întâi ca gravor și legător de cărți, pentru a ajunge în cele din urmă un tipograf renumit, urcând totodată și în ierarhia ecleziastică pe treptele de protopop și apoi de exarh în Mitropolia Moldovei. În plus, a fost împroprietărit de împărăteasa Ecaterina a II-a a Rusiei, de la care, spre sfârșitul vieții, a primit și pensie pentru serviciile sale¹⁵⁴. Trebuie subliniat faptul că meșterii tipografi s-au bucurat dintotdeauna de înaltă considerație și din partea autorităților ecleziastice. Ieromonahul Mitrofan a ajuns episcop de Buzău; Cosma ieromonah Valahul, după ce a lucrat în tipografia lui Duca Sotiriovicvi și apoi în cea a Mitropolitului Iacob I Putneanul, s-a întors în Țara Românească unde a ajuns ulterior Mitropolit. O evoluție asemănătoare a avut și tipograful Grigore de la Neamț, care, la începutul secolului al XIX-lea a devenit Mitropolitul Grigore al IV-lea al Țării Românești.

¹⁴⁹ Erbiceanu, *op.cit.*, p. 44-45.

¹⁵⁰ Vezi supra, n. 148.

¹⁵¹ ASI, Documente, Pachet 360 /3, f. 108.

¹⁵² I. Caproșu, M.R. Ungureanu, *Documente statistice privitoare la orașul Iași*, Iași, 1997, p. 63.

¹⁵³ Gh. Ghibănescu, *Sama visteriei Moldovei din 1763 (iulie - decembrie)*, în: IN, 1925, fasc. 5, p. 73.

¹⁵⁴ I. Frățiman, *Studiu contributiv la istoricul Mitropoliei Proilavia*, Chișinău, 1923, p. 45 și 342; Al. Ciurea, *Iacob Stamati*, Iași, 1946, p. 130.

Revenind la măsurile lui Constantin Mavrocordat, dorim să subliniem faptul că acestea au constituit premisele dezvoltării activității tipografice prin mijloace proprii. Lucrând la comandă, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, tipografia devine, mai mult decât până atunci, producătoare de venituri, atât pentru proprietarii particulari (Duca Sotirioviici, Mihail Strelbițchi), cât și pentru stat, și mai ales, pentru Biserică. Mitropolitul Iacob I Putneanul a plătit o parte din datoriile Mitropoliei Moldovei cu bani obținuți din vânzarea unor cărți pe care le-a tipărit în mod intenționat în acest scop¹⁵⁵. De la mijlocul secolului al XVIII-lea, numeroase acte administrative: hrisoave domnești, cărți de preoție și formulare fiscale încep să fie multiplicare cu ajutorul tiparului, contra cost, evident. Oferim doar exemplul unui formular tipărit din anul 1799, conform căruia, "la luatul acestui peciu <persoana în cauză> să aibă a da câte trei lei și patru părăle la Cămara Gospodii"¹⁵⁶.

Tirajul cărților. Tipografia românească lucra pentru întreaga creștinătate ortodoxă. Cu toate acestea, tirajul cărților nu era prea mare, cel obișnuit fiind între 500 până la 1000 de exemplare. Mircea Tomescu a numărat pentru perioada 1508-1830 aproximativ 21000 de titluri apărute, care nu depășesc 1.575.000 exemplare, stabilind astfel o medie a tirajului de 750 de exemplare pentru fiecare carte¹⁵⁷. Constantin Șerban consideră însă că până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, tirajul cărților a avut o medie doar de 150 de exemplare¹⁵⁸, cifră mult prea mică totuși. Încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Gheorghe Duca a cerut tipografiei din Liov să-i tipărească 400 de *Psaltiri* și o *Cazanie* în 200 de exemplare¹⁵⁹, deci mai mult decât media stabilită de Constantin Șerban. La tipografia arabă de la mănăstirea Sf. Sava din Iași, în anul 1745 s-a tipărit cartea *Arbitrul adevărului și expunerea dreptății*, legată într-un volum împreună cu *Manualul în contra infailibilității Papei*, în 1500 de exemplare¹⁶⁰. Probabil că tirajul cărților din tipografiile care lucrau în primul rând pentru comunitățile ortodoxe din Balcani, de la Muntele Athos și din Orient, era mai mare decât cel al tipăriturilor realizate în atelierile subordonate Bisericii Moldovei, deoarece în întregul Imperiu Otoman activitatea tipografică era interzisă, iar comunitățile ortodoxe ale căror nevoi de carte trebuiau satisfăcute erau relativ numeroase și foarte dispersate din punct de vedere geografic. În plus, investițiile pretinse de

¹⁵⁵ C. Turcu, *Cărți, tipografi și tipografii în Moldova*, p. 30.

¹⁵⁶ Iorga, *Studii și documente*, vol. XI, p. 95, nr. 223.

¹⁵⁷ M. Tomescu, *Carte veche românească*, p. 593.

¹⁵⁸ C. Șerban, Șt. Olteanu, *op.cit.*, p. 286.

¹⁵⁹ Iorga, *Studii și documente*, Vol. VII, p. CXCVC-CXCVI.

¹⁶⁰ BRV, IV, p. 65.

înființarea și funcționarea unui atelier tipografic nu se justificau printr-un tiraj redus.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, tirajul cărților înregistrează o creștere. În anul 1821, la tipografia de la Chișinău s-a întocmit o dare de seamă asupra activității desfășurate de la înființare și până în acel moment. Deși este incompletă, multe titluri nefiind menționate, aflăm totuși că *Bucoavna moldovenească* s-a tipărit în anul 1814 în 1200 de exemplare; în 1815 a apărut *Liturghia* în 1200 exemplare și un *Molevnic*, în 1200 exemplare. În anul 1816 s-au imprimat: un *Catihisis* în 3000 de exemplare, dar și un *Molevnic* numai în 300 de bucăți, un *Tedeum de Crăciun*, în 1500 de exemplare și un *Ceaslov* în 1200 de exemplare; *Registrul și rânduiala parastasului* apare în 1817 în 1600 de exemplare; *Psaltirea* din 1818 în 1600 de exemplare, iar în anul 1919 s-au tipărit 800 de *Mineie* și o *Gramatică rusească tradusă*, în 1500 de bucăți¹⁶¹. Deci tirajul cărților era variabil în funcție de necesitățile momentului.

Prețul cărților. Un studiu aprofundat al prețurilor cărților tipărite în Țara Moldovei în perioada analizată ar merita o cercetare separată. Structura lucrării noastre impune însă limitarea la *prețul de cost al cărții în atelierul tipografic*. În principiu, acesta includea: cheltuielile pentru aprovizionare, plata meșterilor, legat (dacă era cazul), diverse cheltuieli de administrație, adăugându-se o sumă suplimentară pentru a se obține un oarecare profit, așa cum indică socotelile tipografice. O socoteală exhaustivă este cea de la 21 octombrie 1749, pentru "cheltuielile ce s-au făcut la tipărit cârticeli grecești <la Colțea>, în zile 33: "trei t(a)l(eri) simbria jătariului; doi t(a)l(eri) simbria drugariului; un pol t(a)l(eri) simbria pilcarului; un t(a)l(er) lui vărsătoriu, șapte t(a)l(eri) na mâncarea la șapte inși în 33 de zile, pă zi bani pentru p(o)l; nouă t(a)l(eri) cetvărți 18 la pâinea a șase inși, pă zi bani patru p(o)l; nouă t(a)l(eri) cetvărți 18 la vin, pă zi ocă una, ocă pă bani șase; un po(l) t(a)l(eri) la ulei; 18 bani la sfoară; 84 bani la rușină; patru p(o)l t(a)l(eri) la hârtie; 24 bani la macava; 94 p(o)l bani la 63 lumânări; șapte t(a)l(eri) la patru cară <de> lemne ; 18 t(a)l(eri) bani 90 la doi tipografi i la <un> diorthositor de coală bani; șapte p(o)l t(a)l(eri) legat cărțului, de carte bani șase. Și s-au rânduit să se vândă aceste 150 cărțului, de carte bani 12"¹⁶². Un alt exemplu îl constituie corespondența dintre Ghervasie ieromonahul tipograf de la mănăstirea Neamț, din anul 1821, cu duhovnicul Serafim de la Hangu. Ghervasie îi

¹⁶¹ Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpînirea rusă*, Chișinău, 1992, p. 51.

¹⁶² Simedrea, *op.cit.*, p. 936-937.

scrie lui Serafim arătându-i prețul lucrării *Sfântul Efrim Sirul*: "un tom <...> iaste 14 lei legat cu meșină. Tomul I iaste de 115 coale și al doilea de 120. Faceți socoteală cum să află hârtia și cheltuiala tip(arului) și veți vedea ce câștig avem noi"¹⁶³. Cărțile se vindeau de multe ori nelegate, așa cum indică un document din 1 februarie 1749 din Țara Românească: "*Orologii* mici am tipărit noi bune 25 <...>. Toată cheltuiala *Orologhiului* este de 750 lei, de unde fiecare costă 12 parale. Aceste să se vândă deslegate câte un leu."¹⁶⁴.

Un exemplu mai deosebit de stabilire a prețului unei cărți îl reprezintă *Liturghia* tipărită la Iași în 1759. După ce lucrul la tipografie s-a încheiat, o comisie formată din marii boieri a fost însărcinată de către Domn, să stabilească prețul și modalitățile de vânzare. Aceștia au avut în vedere faptul că publicații similare se aduceau din Țara Românească "făcând alișverișul lor aicea", vânzându-se cu 12 și 13 lei. Pentru evitarea concurenței și asigurarea desfacerii cărților proprii s-a stabilit ca acestea să se vândă cu 10 lei¹⁶⁵.

Studiul prețurilor cărții tipărite trebuie să țină seama de câteva criterii, deoarece, aceeași tipăritură poate avea prețuri variabile, atât în timp cât și în spațiu. Spre exemplu, același exemplar, sau exemplare diferite din aceeași ediție, au putut avea un anumit preț la tipografie, un altul la târg și altul când s-au schimbat între doi posesori particulari. Ar trebui să se știe dacă tipăritura s-a vândut legată sau nelegată. De asemenea, deosebirile mari de prețuri într-un interval temporal sau geografic foarte mic se explică, de cele mai multe ori prin valoarea legăturii cărții în momentul vânzării, care putea fi obișnuită sau deopotrivă, legătură ferecată, care costa de câteva ori mai mult decât prețul cărții în sine. Pe de altă parte, odată ce au trecut un număr de ani de la data imprimării, intervenea faptul că o carte necesară devenea o raritate, în unele cazuri chiar atât de rară și căutată, încât se începea multiplicarea ei manuală, prin copierea originalului tipărit. Prețul cărților începe să scadă și să se oficializeze odată cu sporirea numărului de tipărituri. Deși cărțile tipărite erau mai ieftine decât cele manuscrise, ele s-au numărat dintotdeauna printre bunurile cele mai valoroase ale societății. Însemnările probează nenumărate cazuri în care, pentru a se putea cumpăra o tipăritură, era nevoie de efortul unei întregi colectivități sătești. Cartea tipărită, la fel ca și manuscrisul, se achiziționa ca un bun de mare valoare, se dăruia și se transmitea urmașilor.

¹⁶³ I.Ivan, *Cărți de ritual de cuprins nou testamentat tipărite la mănăstirea Neamț, în secolul al XIX-lea*, în MMS, XLIX, 1973, 3-4, p. 266.

¹⁶⁴ Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 19

¹⁶⁵ C.Turcu, *op.cit.*, p. 30.

Modalitățile de desfacere a cărților. Problema modalităților de desfacere a cărților tipărite poate fi elucidată doar în urma unei cercetări ample, bazată în primul rând pe studiul însemnărilor de pe cărți, pe care structura lucrării de față nu o permite. De aceea, ne vom limita la prezentarea sumară a modalităților de desfacere a cărții în momentul imediat următor apariției sale, urmând să aprofundăm subiectul cu altă ocazie. Cărțile tipărite se difuzau în primul rând prin vânzare, către bisericile, școlile și mănăstirile din Țara Moldovei, cât și la credincioșii din afara granițelor. Așa cum demonstrează numeroase însemnări de pe cărți, cumpărarea se putea face direct de la tipograful care le-a produs, sau de la Mitropolitul sub auspiciile căruia s-a lucrat. Un exemplar din *Triodul* tipărit de Duca Sotiriovici la Iași, în anul 1747 conține următoarea însemnare: "această sfântă carte <...> am cumpărat în zece lei noi de la Duca tipograful <...>, l(ea)t 7256 <1747>"¹⁶⁶, iar pe un *Ceaslov* apărut la Iași în anul 1797, se menționează "l-am cumpărat de la preasfințitul Mitropolit Iacov și am dat pe dânsul 22 lei <...>; văleat 1797 fev(ruarie) 10"¹⁶⁷. Desigur că lucrătorii tipografi vindeau și ei o parte din exemplarele primite drept plată. Achiziționarea tipăriturilor se făcea și cu prilejul târgurilor sau prin intermediul colportorilor. De asemenea, de unele exemplare a dispus Domnul care făcea diferite donații, iar altele reveneau Mitropolitului care patrona tipografia și care făcea schimb de cărți cu învățații vremii sale din întreaga lume ortodoxă. Un număr important de exemplare se împărțea în mod gratuit comunităților ortodoxe din întreaga arie românească, sud-est europeană și orientală. În cazul tipografiilor consacrate în primul rând comunităților ortodoxe din afara hotarelor românești, de la mănăstirile ieșene Cetățuia (în limba greacă, la sfârșitul secolului al XVII-lea) și Sf. Sava (în limba greacă între anii 1714 și 1715 și în limba arabă între 1745 și 1747), cărțile erau destinate încă de la început difuzării gratuite. Faptul este mărturisit deschis, de patriarhul Dositei al Ierusalimului și de patriarhul Silvestru al Antiohiei, pentru tipăriturile de la mănăstirile Cetățuia și Sf. Sava¹⁶⁸.

Activitatea tipografică a reprezentat un fenomen complex, cu multiple implicații social-politice și culturale. Consecințele dezvoltării activității tipografice au fost: amplificarea producției și comerțului cu hârtie și cu anumite materiale necesare în atelierul tipografic; formularea unor reglementări administrative și fiscale noi, și, nu în ultimul rând, formarea categoriei socio-profesionale a meșterilor tipografi. Dacă în

¹⁶⁶ IN, 1928, *Inscriptii*, p. 197.

¹⁶⁷ Ioana Cristache Panait, *Circulația în Moldova a cărții tipărite în limba română în secolul al XVIII-lea*, în MMS, XLVIII, 1972, 5-6, p. 427.

¹⁶⁸ BRV, IV, p. 65.

prima jumătate a secolului al XVII-lea, funcția esențială a tipografiei din Țara Moldovei a fost aceea de întărire a ortodoxiei, de la mijlocul secolului următor, atelierul tipografic moldovenesc intră, în primul rând, în slujba administrației interne a țării, contribuind la modernizarea societății moldovenești. Legăturile culturale permanente, circulația meșterilor tipografi dintr-o țară în alta, contribuie la uniformizarea tehnicii și a organizării acestei activități în întreaga arie geografică locuită de români. În întreaga perioadă analizată, tehnica utilizată în atelierele tipografice din Țara Moldovei a fost la același nivel cu tehnica Europei medievale iar formele de organizare au fost similare.

TECHNIQUE ET ORGANISATION DANS LES ATELIERES TYPOGRAPHIQUES DE MOLDAVIE JUSQU ' EN 1829

RÉSUMÉ

L'activité typographique a représenté un phénomène complexe, à multiples implications socio-politiques et culturelles. L'imprimerie s'est trouvée sous le patronage officiel de l'Etat, en constituant un instrument de réalisation des programmes politico-religieux de celui-ci. Mais la véritable mission de l'imprimerie dans la société roumaine médiévale se révèle lorsqu'on étudie son côté politique et culturel. Ses aspects sociaux et économiques. De la sorte, l'activité typographique a déterminé le développement de certaines occupations liées au processus de production du livre: la réalisation du papier et l'utilisation des métaux. Le métier typographique a été importé pendant la première moitié du XVIIe siècle mais à partir de la deuxième moitié du siècle en question, les artisans locaux s'en sont emparés, l'activité étant presque continuellement déroulée.

La technique typographique de Moldavie pendant la période analysée a été similaire à celle utilisée à travers l'Europe contemporaine de ces temps-là.

L'organisation des ateliers a été unitaire tout le long du territoire roumain à cause des liens permanents et de la circulation des artisans typographes à travers tout l'espace habité par les Roumains. Les ateliers typographiques avaient un petit nombre d'ouvriers qui était récompensés en argent, en nature et de plus, jouissaient de réductions fiscales. C'est au milieu du XVIIIe siècle qu'apparaît pour la première fois dans les Pays Roumains, le système de paie des salaires aux typographes. L'une des conséquences de ces mesures a été la constitution graduelle de la catégorie socio-professionnelle des typographes.

La forme graphique des imprimés moldaves médiévaux se fait remarquer par l'exactitude et l'esthétique tout à fait particulières, dues surtout au degré de culture des artisans typographes. Les prix des imprimés ont été haussés et leur distribution se réalisait aussi bien par la vente mais aussi gratuitement, en forme de dons.

MAREA UNIRE ȘI IMPERATIVUL ACCELERĂRII CIVILIZAȚIEI ECONOMICE

DE

NATALIA SIMION și IOAN SAIZU

Odată înfăptuită, Marea Unire a pus în fața României sarcini fundamentale fără precedent, pe plan economic, politic, social și cultural-artistic, toate purtând caracter de imperativ nu numai raportate la procesul de refacere a ceea ce prima conflagrație a distrus, dar și pentru a pune în valoare maximă potențele rezultate din actul de la 1 Decembrie 1918. În plan economic, necesitatea prioritară consta în integrarea și sudarea elementelor comune într-un organism unitar funcțional¹ care să îngăduie accelerarea civilizației în spațiul românesc.

Îngemănate, cele două cerințe obiective (integrarea și refacerea), de care depindea dezvoltarea ulterioară, devenea posibilă doar prin promovarea pârghiilor de ordin material, tehnic, financiar și uman. România se afla, cu adevărat, la mare răspântie economică și financiară. Fără găsirea soluțiilor în vederea refacerii și a dezvoltării, ea risca - după cum precizase cu temei Virgil Madgearu - să-și piardă independența economică și să-și pericliteze succesele politice² și aceasta pentru motivul esențial că valorificarea intensivă a avuțiilor solului și subsolului reclama eforturi materiale, financiare și umane incomparabil mai mari și mai diversificate decât în trecut.

Imperativul accelerării civilizației economice devenea cu atât mai presant pentru România, cu cât, pe de o parte, primul război mondial a făcut dovada că statele care n-au știut să se organizeze în plan economic au avut de suferit, iar, pe de altă parte, după încheierea conflagrației, popoarele s-au angajat într-un demaraj în

¹ Victor Axenciuc, *Unificarea organismului economiei naționale și refacerea economică postbelică a României*, în RdI, XXX, 1977, 5, p. 932.

² Virgil Madgearu, *Măsurile financiare extraordinare*, București, 1921, p. 2.

procesul de producție, de circulație și de consum fără corespondent în trecut³. Generația care adusese la biruință ideea de unitate națională a dorit să facă un pas decisiv printr-un progres diversificat, direcționând România spre un *ideal constructiv prin excelență, culturalizator și civilizator prin esență, productiv prin scop*⁴, ideal imposibil de atins fără a considera ca imperative soluțiile necesare. Aceasta însemna că profilul economic și instrumentarul de înfăptuire din epoca modernă trebuiau în mod radical modificate.

O dezbatere asupra acestor chestiuni nu a întârziat să apară la nivelul structurilor politice și științifice⁵, dezbatere considerată de unii ca fiind mai importantă din rațiuni practice decât teoretice⁶. Dezbaterea și aplicarea soluțiilor menite să asigure accelerarea civilizației economice nu puteau pleca de la alt punct decât acela al organizării mai întâi a tuturor activităților, organizare care ea însăși purta caracter imperativ. După Marea Unire - subliniase cu dreptate Gr. Antipa - România s-a aflat "în fața celei mai importante probleme ce i s-a prezentat vreodată, aceea a organizării noului său stat și a stabilirii liniilor mari a dezvoltării sale în viitor"⁷. Așijderea lui, C. Rădulescu - Motru a fundamentat teza că "știința organizării ar trebui să stea în fruntea tuturor științelor politice și să fie cea dintâi aplicată"⁸.

Cu alte cuvinte, o atare problemă fundamentală, care trebuia să asigure poporului cele mai favorabile condiții de existență și de propășire, nu se putea rezolva prin improvizații geniale și inspirații de moment, ci "printr-o muncă intensă bazată pe știință și pe învățămintele ei"⁹. Din acest considerent s-a extins stăruitoarea convingere de a stabili în procesul accelerării civilizației economice

³ I. Saizu, Al. Tacu, *Europa economică interbelică*, Iași, 1997, *passim*.

⁴ M. Mușat, I. Ardeleanu, *România după Marea Unire*, II, 1, București, 1986, p. V și urm.

⁵ Natalia Simion și Ioan Saizu, *Judecăți în favoarea modernizării României după Marea Unire*, în AIIAI, XXV, 1988, 2, p. 117-126; M. Todosia, I. Saizu, *Cultură și economie. Puncte de vedere din perioada interbelică*, Iași, 1986, *passim*.

⁶ D. Chirot, *Neoliberal and social democratic theories of development*, în *Social change in Romania, 1860 - 1940*, Berkeley, 1978, p. 31.

⁷ Gr. Antipa, *Problemele evoluției poporului român*, București, 1919, p. V.

⁸ C. Rădulescu - Motru, *Apel la organizare către intelectualii dinăuntrul și afara partidelor*, în "Buletinul Institutului Român de Organizare Științifică a Muncii", I, 1927, 4, p. 50.

⁹ Gr. Antipa, *op. cit.*, p. V.

un raport matematic între știință și politică, raport cu atât mai necesar, cu cât, în opoziție cu factorii politici, ale căror programe exprimau anumite categorii de interese, "numai omul de știință, având ca unică preocupare cercetarea și expunerea obiectivă a adevărului, este singurul care are îndatorirea de a îndeplini astăzi acest rol important"¹⁰.

Un asemenea raport matematic în vederea accelerării civilizației economice se impunea și pentru faptul că actul de la 1 Decembrie 1918 și consecințele lui au coincis cu momentul în care, în Occident, metodele moderne aplicate în economie cuceriseră însemnate poziții, trecându-se de la stadiul aplicării restrânse în cadrul unei singure unități de producție (fabrică, exploatare agricolă etc.) la practicarea lor la scară națională. Consolidarea Marii Uniri și prin accelerarea civilizației economice nu putea decât să sporească interesul pentru noile mentalități, care, în fapt, contribuiau la rezolvarea problemelor societății potrivit cerințelor timpurilor moderne. De aici, dorința de a căuta și de a găsi - după cum spunea G. Tașcă - forma de activitate rațională corespunzătoare idealului de sporire a producției¹¹.

Accelerarea civilizației economice nu putea fi lăsată în afara chibzuinței, a spiritului gospodăresc, mai cu seamă că existau atâtea dovezi că în toate ramurile exista o risipă de materiale și cheltuieli inutile, de energie, păgubitoare pentru toate categoriile de agenți social-economici. Altfel spus, sporirea dinamicii civilizației economice cerea, cu adevărat, în condițiile înmănuncherii laolaltă a tuturor energiilor și avuțiilor, nu numai organizare, ci și cadre temeinic pregătite, elan și vitalitate fără precedent, care să acționeze în spiritul mentalităților moderne; însăși conduita față de muncă se cerea modificată în sens calitativ și în chip radical.

Strălucitoarea teză a gândirii românești, anume ca în luarea deciziilor pentru accelerarea civilizației economice știința să coopereze cu factorul politic sau să-l substituie când acesta se dovedea incompetent, nu era cu totul nouă în timp, de vreme ce și până la actul de la 1 Decembrie 1918 s-a cerut ca România să dețină și o constituție economică, după cum posedă una politică¹², ceea ce denotă o admirabilă cutezanță în gândire și în intenție.

¹⁰ *Ibidem*, p. VI.

¹¹ G. Tașcă, *Producțiunea și organizarea muncii*, în *BIEB*, IV, 1925, 5, p. 382 - 384.

¹² C.D. Dissescu, *Discursuri parlamentare. Sesiunea din 1903 - 1904*, București, 1904, p. 28.

Faptul nu era cu totul nou nici *în spațiu*, de vreme ce datoriile științei față de civilizația economică erau la modă și în alte state, unde - după cum remarcase cu justete D. Gusti - "munca intelectuală a fost chemată după război să lucreze alături de munca manuală la refacerea lumii"¹³.

În vederea accelerării civilizației economice, în baza tezei că manifestările pe un asemenea plan nu sunt fenomene cu apariție întâmplătoare, ci componente ale societății, care-i pot asigura triumful sau pieirea, că prosperitatea depindea de dezvoltarea tuturor sectoarelor, s-a cerut imediat după Marea Unire să se fixeze și la noi o politică chibzuită, modernizatoare, spre a obține nu numai protecția avuției naționale, ci și valorificarea ei cât mai intensă și cât mai diversificată.

Era convingerea formulată și de institutele create în scop de studiere a potențialului material și uman, ca și a posibilităților de aplicare a soluțiilor, anume că România nu trebuia să aștepte "în liniște", sau să lase economia să evolueze "de la sine", în primul rând pentru faptul că orice bogăție era apreciată atunci, mai mult ca oricând în trecut, în lumina valorii ei internaționale. "*Problemele economice ale țării noastre* - subliniase Gr. Antipa - *nu mai pot fi, dar, nici ele judecate decât din punctul de vedere mondial și al rolului ce-l are această țară a-l îndeplini în producția și comerțul mondial*"¹⁴.

Implicarea deplină în rezolvarea tuturor problemelor care puteau spori ritmul civilizației economice atestă că ceea ce numim astăzi știință a conducerii nu reprezintă ceva cu totul nou sub raport teoretic și practic, ci o preocupare mai veche, preluată și ridicată după 1 Decembrie 1918 la statut de imperativ, de dinamism și de rigoare. O atare conduită asigura utilizarea maximă și optimă a bogățiilor și a energiilor, fapt posibil prin aplicarea legilor vieții economice, în raport de necesități hotărâtoare, fără spirit de imitație. Doar asemenea pârghii îngăduiau întrecerea cu alte popoare "pentru a nu fi înlocuiți pe pământul nostru și excluși de la viața și civilizația vremii"¹⁵.

Imperativul civilizației economice reclama, totodată, o cultură economică larg difuzată în opinia publică, exprimată de caracterul obligatoriu al "*intelectualizării progresive a vieții economice*", de

¹³ D.Gusti, *Opere*, III, București, 1970, p. 261.

¹⁴ Gr. Antipa, *op. cit.*, p. 298.

¹⁵ I.N. Angelescu, *Politica economică a României*, București, 1919, p. 22.

"*intelectualizarea efortului fizic uman*", ca o lege a maximului de rezultat pe baza efortului minim, fără pierderi materiale și financiare, lege care, căpătând perspective largi odată cu ridicarea organizării științifice la rangul de factor de transformare, să determine ca devenirile raționale "să precumpănească în istorie față de hazardul resorturilor individuale"¹⁶. În atare chip, accelerarea civilizației economice, ca nevoie fundamentală a statului român după Marea Unire, trebuia plasată, cu tot instrumentarul material și uman, pe primul plan, căci opera de refacere postbelică și, apoi, de avânt diversificat revendica nu trudă cu orice preț, ci "*muncă individual inteligentă și colectiv organizată*"¹⁷.

Pe această trebuință s-a impus teza coordonării economiei naționale, teză care, conjugată cu întărirea, fără a se ajunge la exces, a rolului intervenționist al statului și cu influența ideilor despre planificare¹⁸, a cerut o opțiune deschisă pentru regimul aplicabil procesului de accelerare a civilizației materiale, capabil să ateste lumii întregi "o țară de muncă intensă și pricepută"¹⁹.

Socotindu-se responsabili față de destinul avuției naționale, față de modul ei de valorificare și de conservare, oamenii de știință au relevat cu mai multă tărie decât partidele politice că accelerarea civilizației economice pune în prima linie a preocupărilor acceptarea unor forme superioare de organizare la scară națională. Cu alte cuvinte, nu numai coordonare, dar și stabilirea unor programe, chiar planuri generale și pe departamente de lucrări, alcătuite pe baze solide, pentru o perioadă mai îndelungată, planuri care, odată fixate, să rămână un *vade mecum*, partidele de guvernământ netrebuind să aibă alte pasiuni decât de a se întrece în opera de înfăptuire.

Astfel, Gr. Antipa a recomandat chiar în anul Marii Uniri crearea imediată a unei Administrații Speciale a Economiei Naționale, care să răspundă nevoilor presante de organizare perfectă a producției și a muncii, punerii în valoare a bogățiilor, structurării

¹⁶ Chr. Petrescu, *Considerațiuni pentru o nouă știință economică*, București, 1936, p. 21.

¹⁷ M. Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești*, București, 1942, p. 123.

¹⁸ Natalia Simion, Ioan Saizu, *Pledoarii în favoarea dezvoltării în regim planificat a agriculturii României*, în CAM, 1984, 4 (68), p. 144 - 146 ; I. Saizu, *Cariera conceptului de plan în România (perioada interbelică)* în AIIAI, XVIII, 1981, p. 117-150.

¹⁹ N. Vasilescu - Karpen, *Trebuie să rămânem o țară eminentemente agricolă?*, în "Buletinul Asociației Generale a Inginerilor din România", XV, 1933, 12, p. 461.

comerțului, satisfacerii consumului intern și asanării financiare²⁰. Era vorba de un organism care trebuia să concentreze specialiști din toate ramurile de activitate.

Revenind în 1923 asupra aceleiași necesități Antipa a propus constituirea unui Oficiu Special al Economiei Naționale, cu îndatorirea de a studia, coordona, sistematiza și armoniza activitatea tuturor departamentelor și a factorilor de producție interesați, de a fixa direcțiile și măsurile necesare, de a supraveghea executarea lor, pentru ca accelerarea civilizației economice să demareze efectiv și eficient.

Iată de ce, în același scop, N. Titulescu a stăruit încă din 1921 pentru un program de activitate economică pe durata a șapte ani, program stabilit în toate direcțiile și, pe cât posibil, prin acordul tuturor partidelor. Organizațiile politice urmau a fi obligate - revendica și P.N. Panaitescu - să se pună de acord și să înțeleagă că "o dezvoltare și un progres economic cer continuitate..., să convingă că această continuitate nu se putea obține decât atunci când se va lucra după un plan economic bine chibzuit și, toate împreună, să fie datoare a lua parte la alcătuirea și la înfăptuirea lui"²¹.

Cu alți termeni, un plan economic general urma să se sprijine pe un plan politic de succesiune, fără o modificare de la un guvern la altul, ori de la un titular la altul ; numai prin echilibrul elementelor constitutive, economice și psihice, precum și al celor normative, politice și juridice se putea asigura conservarea și funcționalitatea. Era un semn bun, în conformitate cu timpul și cu cerințele fundamentale care aspirau la organizarea întregului, nu încercări sporadice, fără legătură, risipitoare de mijloace și de energii; era o formă de apărare a intereselor superioare și de dinamizare a activităților economice în procesul civilizator.

Accelerarea civilizației economice după Marea Unire a fost înțeleasă și judecată nu numai ca întreg, ci și pe compartimente, ca factori constitutivi. În agricultură, care păstra statutul de ramură predominantă, preocupările de eficientizare au fost considerate cu atât mai necesare, cu cât un complex de factori internaționali, obiectivi și subiectivi, au impus creșterea producției agricole mondiale, rolul important jucându-l aplicarea metodelor științifice de

²⁰ Gr. Antipa, *Necesitatea înființării unei organizații a economiei naționale*, București, 1918, p. 11.

²¹ P.N. Panaitescu, *Nevoia de o cultură economică*, în CvL, LVII, 1925, ianuarie, p. 61.

cultivare a plantelor, extinderea tehnicii, stimularea activităților proprii în statele importatoare.

În asemenea condiții, noi probleme au fost puse și agriculturii românești. G. Ionescu - Șișești și N. Iorga remarcaseră cu dreptate în 1921 că România se afla într-o etapă când agricultura trebuia așezată pe baze solide, nu numai pentru nevoile prezentului, ci și ale viitorului²². Chestiunea esențială consta în "lucrările care să sporească în mod serios productivitatea pe unitate de suprafață"²³, fapt posibil prin imprimarea caracterului intensiv al agriculturii, prin tehnicizare, zootehnicizare și conducerea tuturor compartimentelor după principii științifice.

În mod similar s-a vorbit de rentabilitate, considerată drept cheia de boltă a producției agricole și soluția în creșterea produsului social și a venitului național, în ridicarea standardului de viață a țărănimii. De aici și ideea că nici o investigație destinată să descopere noi metode de producție nu putea fi socotită cu valoarea practică fără a fi fost bazată pe criteriile de rentabilitate.

Caracterul intensiv - ca expresie a civilizației economice - cerut imperativ de condițiile de după înfăptuirea Marii Uniri a impus ca mărirea producției să fie obținută în primul rând prin organizarea și înzestrarea micii proprietăți. Realitatea că în România, ca și în alte state europene, predomina gospodăria țărănească, datoare să sporească cu orice preț randamentul la hectar, trebuia luată în seamă în structurarea exploatațiilor și a muncii, în elaborarea și aplicarea teoriei. Cultura intensivă era - arăta pe bună dreptate N. Cornățeanu²⁴ - nu un produs al bunului plac, ci o cerință presantă, o rezultată sau un vector al evoluției, expresia unor măsuri politice chibzuite și a unor metode moderne aplicate, un efort continuu și sistematic prestat cu competență de agricultori.

Nu e de mirare, așadar, că, după reforma agrară, civilizația economică râvnită în plan agricol a fost asaltată de factorii politici și științifici, care, în genere, pornind de la aprecierea că, în mare, problema pământului a fost definitiv rezolvată, au stăruit, diferențiat

²² Marin Drăcea, Gh. Ionescu - Șișești, *Legătura dintre exploatarea agricolă și cea silvică*, București, 1921, p. 30 ; Gh. Buzatu și I. Agrigoroaiei, *N. Iorga și marea răscoală a țăranilor din 1907, în 1907 în perspectivă istorică*, Iași, 1988, p. 201 - 207.

²³ I.G. Vidrașcu, *Sporul bogățiilor agricole și domeniile ale țării*, București, 1927, p. 11.

²⁴ N. Cornățeanu, *Condițiile pentru intensificarea agriculturii românești*, București, 1943, p. 49.

Însă, pe necesitatea înlocuirii politicii agrare cu una agricolă. În numele noilor orientări au vorbit: țărăniștii, când reclamau "reechilibrarea" politicii de investiții în așa mod încât grosul capitalului să fie îndreptat spre finanțarea agriculturii și a industriilor prelucrătoare de produse agricole; liberalii, care au cerut creșterea cantitativă și calitativă a producției printr-o măsură severă de raționalizare a cheltuielilor; iorghiștii, când au stipulat întărirea proprietății țărănești și pregătirea ei pentru o cultură intensivă care să permită refacerea exportului; național-țărăniștii, când au propus creșterea după metode științifice a animalelor și aplicarea unui plan de practicare intensivă a producției și a desfacerii²⁵. Imperativul a figurat, chiar de timpuriu, și în stânga vieții politice prin prevederea măsurilor în stare să ducă la o agricultură intensivă prin introducerea de noi metode de lucru și de cultură, potrivit progresului tehnic și condițiilor pieții interne și mondiale.

După cum ușor se poate constata accelerarea civilizației economice a fost intuită prioritar prin teza că aplicarea legiurii agrare imediat după Marea Unire a dat naștere la o problemă cu caracter economic și tehnic, de intensificare a producției, problemă care, în viziunea unora, se confunda cu însăși dezvoltarea economică a țării. Era vorba, altfel spus, de un imperativ care, spre a fi împlinit, revendica mari investiții, modernizarea și raționalizarea inventarului viu și mort, rezolvarea problemei irigațiilor și ameliorarea terenurilor inundabile.

Față de toate aceste laturi, unii oameni de știință au adus în discuție că accelerarea civilizației economice la nivelul agriculturii nu putea avea loc fără piesa principală - omul. G. Ionescu - Șișești era întrutotul încredințat că procesul trebuia să pornească de la om, fără de care orice sacrificiu devenea zadarnic. Aceasta însemna înviorarea energiei umane, luminarea lucrătorului agricol, sporirea încrederii și a spiritului de solidaritate; cu alte cuvinte, un proces de instruire și de educație²⁶.

Țăranul trebuia ajutat și determinat să gândească în spiritul civilizației economice, adică să vadă în propria lui gospodărie un mijloc de valorificare a muncii, de înzestrare și de conducere a ei cât mai rațional, în raport de condiții naturale și de conjuncturi. Această preocupare teoretică a fost obsedantă nu numai pentru

²⁵ Natalia Simion, Ioan Saizu, *Pledoarii în favoarea...*, p. 144 - 146.

²⁶ G. Ionescu - Șișești, *Educația agricolă a satului*, București, 1930, p. 40.

perioada imediat următoare Marii Uniri, ci pe tot interstițiul dintre cele două conflagrații mondiale ale secolului.

Din punct de vedere practic, toate categoriile de producători rurali s-au străduit să modernizeze propriile exploatări și să realizeze o cultură intensivă. Dacă progresul a fost, în ansamblu, lent faptul s-a datorat în mod constant neîndestulării cu capital a gospodăriilor (într-o anumită perioadă și scumpirii creditului), nu producătorilor²⁷.

Dar civilizația economică la nivel rural nu putea fi accelerată după Marea Unire câtă vreme nu se asigura și o proporție rațională de suprafață păduroasă, câtă vreme interesul științific, modern și eficient nu acționa cu putere și în sectorul silvestru. Chestiunea, cucerind tot mai mulți aderenți, a atras pe baricadele disputei teoretice factorii politici și științifici. Pentru mulți însă, îndeosebi politicieni, "noțiunea de pădure e ceva vag, fapt care îi determină ... a nu avea nici cel mai elementar respect de această avuție"²⁸. La început, mențiunile programatice au fost precumpănitoare în stabilirea rostului pădurilor și a islazurilor comunale în contextul efortului de rezolvare a problemei agrare, prescripțiile privind valorificarea superioară a aurului verde fiind mai mult deductive.

Cu timpul, imperativul civilizației economice în sectorul silvic a câștigat enorm de pe urma exprimării cu fermitate a îndatoririlor profesionale și patriotice ale slujitorilor tehnicii și științef, angajați în draparea gândirii cu teze fortifiante. La rândul-i, corpul silvic a depus un efort fără precedent pentru "a zidi" convingerea pentru o strictă conservare, refacere și valorificare rațională a fondului silvestru în ideea firească de a răspunde tuturor nevoilor industriei și satisfacerii consumației, fără temere de epuizarea acestei avuții.

Oricare a fost pledoaria, ca direcție și esență, gospodăria silvică trebuia clădită după criterii științifice, pe ceea ce disciplina în sine numește *principiul permanenței* sau al *raportului susținut* pentru ca prin valorificarea rațională a pădurilor să rezulte în mod obligatoriu acțiunea armonioasă a atributelor ei fizice și sociale. Problema consta, deci, în "a căuta ca fiecare porțiune cât de mică ... să fie pusă în stare de a da prin exploatare sau prin cultură

²⁷ D. Șandru, *Creditul agricol în România (1918 - 1944)*, București, 1985, p. 172.

²⁸ M. P. Florescu, *Pădurile României*, București, 1925, p. 2.

rațională și sistematică maximul și optimul de producție și de rentabilitate"²⁹.

Revelatoare pentru înțelegerea nevoii de civilizație în atare domeniu este și teza că, indiferent de natura proprietății și de forma întreprinderii, trebuia să câștige preponderență, chiar exclusivitate, specialiștii față de elementele eterogene sub raport profesional, fără chemare sacră pentru pădure; revelatoare era și nevoia declanșării unei acțiuni culturale la nivelul întregii națiuni, având ca țel final nașterea și dezvoltarea conștiinței silvice, ca necesitate imperioasă, știut fiind că "nu din spirit de castă ori sectarism profesional *silvicultorii duc o luptă vie*, de fiecare zi, pentru luminarea atât a sferelor de jos ale nației, unde ignoranța e adesea firească și mai puțin vătămătoare, dar mai ales a sferelor de sus, conducătoare, unde ignoranța este conștientă și voită, săvârșind adevărate <<crime naționale>>"³⁰.

Numai suma soluțiilor legislative, financiare, tehnice și administrative a fost considerată a fi capabilă să ajungă la postulatul de maximum de producție cu minimum de cheltuieli, postulat care reprezenta, în fapt, idealul civilizației economice.

Grație Marii Uniri, politiciii protecționiste și cadrului juridic creat pe fundalul teoretizării necesității sporirii valorificării superioare a avuțiilor și a forței de muncă fizice și intelectuale s-a putut pleda cu statornicie și cu eficiență pentru propășirea industriei, de care atârnau în măsură covârșitoare binefacerile civilizației economice.

Inițial, imperativul a derivat din cel puțin două considerente: chiar cu potențialul economic antebelic refăcut, România se afla în urma a ceea ce trebuia și era obligată să fie spre a nu cădea în ierarhia națiunilor; obiectivul independenței obliga ca, pe fondul agricol al trecutului, să se clădească după 1 Decembrie 1918 un sistem industrial capabil să o atragă în ritmul și în categoria statelor dezvoltate. Efortul nu trebuia, în consecință, mărginit la refacerea a ceea ce războiul a distrus, ci direcționat după parametri moderni, singurii care puteau accelera civilizația economic în spațiul românesc.

Oricare a fost demonstrația privind rolul industriei în accelerarea civilizației economice, în stabilirea ierarhiei ramurilor,

²⁹ Gr. Antipa, *Problemele evoluției poporului român...*, p. 191.

³⁰ C. Cristea, *Rolul pădurilor în economia și apărarea națională*, București, 1934, p. 67.

doi coeficienți s-au cerut³¹ a fi precumpănitori: al valorificării, care releva nivelul intensității prelucrării, apreciindu-se pe drept cuvânt că, cu cât un asemenea coeficient era mai mare, cu atât se făcea dovada creșterii contribuției industriei la "înnobilarea" materiilor prime și la sporirea bunurilor materiale care reflectau civilizația economică a societății; al participării naționale, care punea în evidență cota deținută în fiecare compartiment de capitalul, forța de muncă, experiența și implicarea în conducere a elementului autohton. Era imperios necesar - declarase cu temei Dragomir Hurmuzescu în 1920 - de multă producție și, deci, de maximum de randament, la care nu se putea ajunge prin practica empirică, ci prin metode moderne, științifice, temeinic asimilate de lucrători³².

Accelerarea civilizației economice a fost explicată prin contribuția tuturor categoriilor de industrie în strânsă relație cu documentarea, cu învățământul și cu știința. Încă din 1918, deci anul Marii Uniri, se precizase că încurajarea și călăuzirea ramurilor industriale spre o intensitate și o extensiune normală nu puteau avea loc decât pe baza complexului de factori materiali, financiari și umani, cu cucerirea definitivă a pozițiilor strategice pentru inginerii permanent legați de producție, socotită drept "cea mai indispensabilă și mai nobilă ocupație a așezărilor omenеști"³³.

Concomitent s-a extins convingerea că o civilizație economică modernă nu putea avea loc fără a se repartiza fiecărei ocupații cel mai potrivit muncitor, ceea ce presupunea fixarea funcțiilor și delimitarea răspunderilor, în ideea că numărul agenților implicați devenea mai mic pentru aceeași cifră de fabricație când erau mai bine încadrați. Aceasta însemna selecționarea și pregătirea cadrelor în baza orientării profesionale, o activitate de care depindea reușita sau eșecul întreprinzătorilor.

De remarcat că, mai mult decât în trecut, după Marea Unire efortul în accelerarea civilizației economice prin industrializare a fost judecat, chiar precumpănitor, prin implicarea și exercitarea atributelor științei în alcătuirea de studii tehnice, sociale etc., în aprecierea lui C.D. Bușilă, de pildă, că numai astfel se înlesnea "buna îndrumare și raționala dezvoltare industrială în folosul

³¹ M. Manoilescu, *Refacerea economică prin exploatarea intensivă a petrolului*, București, 1923, p. 3.

³² Dr. Hurmuzescu, *Organizația științifică și industrială*, București, 1920, p. 7 - 8 și 18.

³³ Em. Al. Anastasiu, *Funcția inginerului și evoluția ei*, București, 1937, p. 5.

economiei naționale"³⁴. Ținând seama de situația privilegiată a statelor economice avansate, Dragomir Hurmuzescu a dovedit în 1920, deci imediat după Marea Unire imperioasă trebuință pentru români de a lega cât mai strâns industria de știință, știut fiind că numai în atare chip se putea lupta cu succes pe piața mondială³⁵.

Alți contemporani, convinși că imperativul de a se produce mult, bine și ieftin nu era posibil în lipsa studiilor amănunțite asupra fiecărui element constitutiv în procesul de producție, au învederat că, fără o cercetare prealabilă, științificește efectuată, orice măsură, oricât de bine intenționată ar fi, risca să nu-și atingă scopul.

Pentru civilizația industrială românească știința era de o necesitate "de prim ordin" și prin aceea că, pe de o parte, trebuia compensată lipsa unei îndelungate experiențe și a unui personal calificat care frânau producția de calitate, iar pe de altă parte, că, în condițiile de acerbă concurență pe piața mondială, nu se putea lupta cu succes cu metode și mentalități învechite, fără imaginație fecundă, controlată în permanență de logica științifică și de practică³⁶.

Afară de aceasta, fiecare ramură industrială, având probleme aparte, cerea soluții deosebite, posibile prin constituirea de comisii speciale capabile să studieze nu numai condițiile generale de creștere a producției, ci și cele proprii care, adesea, erau mai anevoioase. Meritorie rămâne propunerea de alcătuirea din timp a unor monografii și studii care, punând în lumină situația de la noi, să pledeze pentru eficiență și calitate.

Problema a fost considerată pe jumătate rezolvată dacă fiecare știa *ce, cât și cu ce preț* se putea vinde și cumpăra în condițiile în care standardizarea ocupa poziții tot mai înalte pe piața mondială, ceea ce însemna ca toate compartimentele vieții economice (aprovizionarea, depozitarea, controlul, evidența, evitarea risipei, onorarea comenzilor etc.) să fie supuse unor comandamente moderne de conducere și de execuție³⁷.

³⁴ C.D. Bușilă, *Îndrumarea industriei naționale*, în AES, I, 1918, 4, p. 7.

³⁵ Dr. Hurmuzescu, *op. cit.*, p. 15.

³⁶ P. P. Dulfu, *Știință și industrie*, în "Buletinul Uniunii Generale a Industriașilor din România", VII, 1928, 9-10, p. 285 ; E. Bădăraș, *Rolul fizicienilor în industria modernă*, în VR, XXX, 1938, 3, p. 107.

³⁷ I. Saizu, *Modernizarea României contemporane (perioada interbelică)*. Pas și impas, București, 1991, p. 189 - 190.

Dar accelerarea civilizației economice chema în prima linie a preocupărilor și alte activități. Problema transporturilor, îmbrățișată în formă modernă de statele industrializate, devenise cu atât mai imperativă pentru România cu cât, prin actul de la 1 Decembrie 1918, și-a sporit patrimoniul. Accelerarea civilizației economice nu putea avea loc, în consecință, fără ca în atare domeniu să se depună eforturi în trei mari direcții: refacerea capacității de trafic și orientarea rețelei către noile sensuri de circulație, odată cu schimbarea pozițiilor geopolitice la finele primei conflagrații mondiale; unificarea administrativă și tehnică și constituirea fiecărui mijloc de transport într-o unitate organică sub raport economic; organizarea traficului pe baze moderne, strategice și politice, potrivit nevoilor statului național unitar³⁸.

Cele trei mari direcții se impuneau a fi tratate cu maximă seriozitate și aceasta întrucât în perioada de după Marea Unire care s-a caracterizat printr-un efort de refacere și de diversificare a activităților economice, statul a urmat cu precădere politica tradițională în sectorul transporturi, concentrând principala atenție asupra căilor ferate, deținătoare de mari avantaje în procesul de valorificare a potențialului material și uman.

Toți factorii politici și științifici - fapt semnificativ - au judecat atunci că totul se putea rezolva numai prin organizarea și intensificarea mijloacelor de comunicație pe baze moderne, bine administrate, sigure și ieftine, prin completarea rețelei după noi criterii tehnice, cu linii duble directe între toate provinciile, rectificare și dublarea vechilor trasee subordonate politicii de a facilita accesul produselor spre Dunăre și Marea Neagră și de a satisface interesele strategice, completarea parcului de locomotive și vagoane cu unități perfecționate³⁹.

Interesul s-a vădit, dar cu ponderi diferite, și pentru celelalte compartimente din sectorul transporturi: traficul pe apă care, pe plan intern, să determine înființarea unei rețele complete și organice de căi de navigație și canale, folosite pentru transporturi, dar și cu avantaje pentru irigații și obținerea forței motrice, iar pe plan extern, să impună ca Dunărea și gurile ei să fie puse și menținute în cea mai bună stare de navigabilitate, spre a atrage cât mai mult traficul, act posibil fie executând toate îmbunătățirile cerute de știință și tehnică pe porțiunea ce curge pe teritoriul românesc, fie

³⁸ *Ibidem*, p. 191 - 192.

³⁹ *Ibidem*, p. 192.

obligând și ajutând pe coriverani să facă același lucru, noi - scria Gr. Antipa - trebuind să avem la Dunăre nu numai o politică defensivă, ci și una de inițiativă, constructivă, pașnică și energetică⁴⁰; traficul aerian, cu folos nemăsurat pentru economie și apărarea națională, impunându-se ca "la avântul pe care civilizațiunea ce trăim l-a dezlănțuit în omenire, sub imboldul progreselor aviațiunei, să fim și noi părtași, nu subjugati"⁴¹; transportul prin conducte, întrucât acesta prezenta mari avantaje (lesnicios, costul de patru ori mai mic, flux continuu, cheltuieli minime de întreținere și de administrație, siguranță); traficul rutier, care reclama nu doar refacerea și completarea rețelei, ci modernizarea șoselelor prin transformarea lor în vederea circulației intense și fără întrerupere pe tot timpul anului, fixarea de noi sisteme de șoseluire care să corespundă varietății vehiculelor și dezvoltării tracțiunii mecanice, totul cerând înlăturarea politicii acordării creditelor "cu lingurița", căci, "înainte de toate, chestiunea drumurilor este o chestiune de bani"⁴².

Ca expresie a civilizației economice, comerțul a fost invitat după Marea Unire să se supună, simultan cu toate compartimentele, comandamentelor modernismului. Disputa a antrenat toți factorii, dar într-un ritm mai lent comparativ cu alte sectoare. Dacă la nivelul organizațiilor politice criteriile de dinamizare a comerțului au derivat din doctrină și din ideologie, elementul modern fiind cu totul palid, oamenii de știință au revendicat imediat după 1 Decembrie 1918, organizarea creditului ca o condiție esențială a comerțului, restructurarea burselor de produse și de efecte, clasarea mărfurilor după categorii pentru a stabili "tipuri" sau "genuri", conform uzanțelor internaționale și aceasta întrucât dintre toate ramurile de activitate economică, schimburile de produse "leagă popoarele mai mult între dânsle și dovedește că omenirea în toată întregimea ei formează o unitate organică, cu o viață proprie"⁴³.

Ca indicator esențial al civilizației exprimată prin progres în condițiile refacerii capacităților de producție și ale diversificării dezvoltării a fost înțeles volumul importului, care nu trebuia să atingă nivelul antebelic, ca și interesul statului de a echilibra

⁴⁰ Gr. Antipa, *Chestiunea Dunării*, București, s.a., p. 37.

⁴¹ V. Rudeanu, *Inaugurarea primelor linii aeriene naționale*, în "Aeronautica", I, 1926, 2, p. 3.

⁴² N. Hoiescu, *În ce măsură se pune pentru România problema șoselelor moderne*, Cluj, 1928, p. 4.

⁴³ Gr. Antipa, *Problemele evoluției poporului român...*, p. 333-334.

bugetul prin intensificarea exportului, ceea ce a îngăduit în curând înregistrarea de excedente, cu excepția anilor agricoli slabi 1925 și 1928.

Trona convingerea că o știință a muncii în industrie se cuvenea să aibă drept corespondent o operațiune similară în comerț. Problemele care se puneau într-o întreprindere comercială (*ce*, prin *cine*, *cui* să se vândă și *cum* să fie finanțată consumația) trebuiau rezolvate științific, ca parte componentă a ceea ce era necesar pentru înlăturarea dificultăților, nemaifiind lăsate spre soluționare spiritului practic nativ.

De aici, argumentul că latura civilizatoare în sectorul comercial atârna de o sumă impresionantă de factori colaterali (cunoașterea gustului consumatorului, reclama metodică, organizarea transporturilor, creditarea sectorului, politica prețurilor, sprijinul moral acordat de stat prin oficiile comerciale, atașaii comerciali, camerele de comerț, legea antrepozitelor, participarea la expoziții internaționale etc.) care trebuiau mobilizați pentru a crea un adevărat renume produselor naționale.

În alți termeni, caracterul civilizator al desfacerii reclama în interiorul sectorului și în afara lui componente materiale, financiare și morale, inclusiv schimbarea radicală a mentalităților, pornind, chiar din faza aprovizionării și a prelucrării, cu o acțiune energică reprimatoare față de tranzacțiile ilicite. Totul se cuvenea subsumat convingerii exprimate de unii specialiști că nu putea exista comerț civilizat fără artă și știință, că activitatea respectivă în condiții moderne se putea desfășura numai prin cunoștințe științifice, că, în fine, comerțul constituia un barometru al gradului de civilizație și de cultură⁴⁴.

Privind comerțul după sferele sale, specialiștii au remarcat că gradul de civilizație, mai ales în localitățile mici, a "mers" destul de lent, evident și în faptul că, în timp ce la orașe exista o tendință de specializare a magazinelor, la sate acestea aveau un caracter, oarecum, universal. Pe de alta, contemporanii au subliniat cu justete că era nevoie "nu numai de o observare minuțioasă a comerțului nostru exterior, dar și de o *stimulare* și *îndrumare* a exportului"⁴⁵, în care scop au și propus înființarea unui institut de export ca un prețios auxiliar în furnizarea de informații utile.

⁴⁴ P. Drăgănescu - Brateș, *Comerțul, știința și arta*, în "Revista generală de comerț și contabilitate", XXIII, 1934, 4, p. 332.

⁴⁵ G. Ioanițiu, *Organizarea comerțului exterior*, în BIER, VIII, 1929, 9-10, p. 528.

M. Manoilescu a pus accent în civilizația economică în sectorul comerț pe elementele teoriei valorii și ale plus valorii spre a demonstra neechivalența schimburilor internaționale și exploatarea statelor agricole de către cele industriale.⁴⁵ În atare scop trebuia abandonat efortul de a găsi deosebiri de prețuri pentru cerealele românești, cu a căror contravaloare să se achiziționeze mărfurile scumpe ale Occidentului, și impus efortul de a descoperi acele piețe lesne de aflat "dacă îmbunătățești calitatea și dacă reduci prețurile"⁴⁶.

Înțelegând că accelerarea civilizației economice după Marea Unire era puternic împiedicată de fenomenul inflaționist, factorii politico-științifici s-au angajat într-o dispută de durată pentru soluționarea modernă a problemelor sectorului financiar. Partidele au înscris în programele lor o serie de prevederi care, deși diferite, veneau în atingere cu criteriile sugerate de oamenii de știință. Cum orice soluție începea cu moneda și cu rezolvarea ei, o literatură bogată a fost dată la iveală.

Pentru remediere - se știe - s-au propus trei soluții, în conformitate cu acelea care circulau și pe plan european: revalorizarea leului, adică ridicarea valorii lui până la cuantumul de aur existent înainte de război; circulația paralelă, ceea ce semnifică înființarea pe lângă moneda timpului a alteia convertibilă în aur, care urma să "lucreze" alături de leul vechi, dar fără o legătură cu acesta; devalorizarea, adică stabilizarea monedei prin convertibilitatea ei la un curs nou, inferior celui legal, însă apropiat de nivelul determinat de deprecierea monetară.

În atare problemă, partidele s-au divizat: soluția revalorizării, care aducea avantaje substanțiale marelui capital, a fost susținută cu precădere de P.N.L., convins că îmbunătățirea nivelului de trai și ridicarea valorii leului se puteau produce numai când finanțele statului și producția erau restabilite, rezolvare considerată utopică în condițiile grele de după război; a doua soluție, apreciată drept cea mai dăunătoare din punct de vedere tehnic și practic, nu a obținut nici un aderent; în schimb, stabilizarea a polarizat toate forțele politice neliberale, însuși cabinetul Brătianu, spre sfârșitul mandatului 1922 - 1926, abandonând soluția revalorizării și aliniindu-se cu factori politici care au cerut stabilizarea monetară, limitând-o la început numai la schimburile cu străinătatea⁴⁷.

⁴⁶ M. Manoilescu, *Autarhia spirituală*, în AES, XVII, 1934, 7-9, p. 16.

⁴⁷ I. Saizu, *Politica economică a României între 1922 și 1928*, București, 1981, p. 161.

Pentru accentuarea civilizației economice în strânsă legătură cu moneda, partidele politice s-au pronunțat, tot diferit, pentru modificarea regimului B.N.R. La unele organizații, o asemenea manifestare a purtat doar vestimentație etică. Cea mai înaintată poziție în această direcție a avut-o atunci, după Marea Unire, Partidul Țărănesc, care, în 1919, a propus etatizarea B.N.R., punând-o în situația de a nu fi dependentă față de guverne, partide sau organizații financiare private⁴⁸.

Civilizația economică la nivel financiar se reflectă și în modul în care a fost apreciat raportul între capitalul național și cel străin în procesul valorificării avuțiilor și a forței de muncă. Se știe că, după 1 Decembrie 1918, burghezia liberală, mai puternică decât în perioada antebelică, a redeclanșat curentul de opinie pentru tranșarea în favoarea sa a relației cu capitalul străin, ceea ce a pus-o în opoziție cu opinia altor factori politici și științifici, adepți ale "porților deschise" sau a colaborării loiale, necondiționate⁴⁹.

Criteriul civilizației în raportul respectiv a fost judecat - fapt deosebit de semnificativ - prin eficiența obținută în două direcții: al oportunității întăririi capacității capitalului național; al acceptării finanței externe în cadrul unui program care să satisfacă interesele și demnitatea României. Dacă prima direcție apăsă puternic pe pârghia nevoii dezvoltării prin forțe proprii a potențialului material și uman, mărturisind un puternic sentiment de încredere în capacitățile națiunii pe toate planurile pentru o dezvoltare complexă și integrală, a doua orientare avea în vedere crearea posibilităților acumulărilor interne, ceea ce, altfel spus, însemna ca înlesnirile acordate capitalului străin să fie bine cântărite și răsplătite pe măsura contribuției aduse la dezvoltarea economiei naționale. În al doilea caz, încă din 1919 se ceruse ca participarea capitalului străin să aibă loc sub controlul statului într-o proporție determinată și pe baza unui program de lucru, în strânsă colaborare cu mijloacele financiare interne, fără a urmări alt scop decât al rentabilității oneste.

În condițiile grele de după război, chemarea finanței externe era inevitabilă, necesitate susținută chiar în programul P.N.L., în care se preciza că "prin noi înșine" nu înlătură, ci, dimpotrivă, dorește colaborarea în "raporturi de cinstită și frățească conlucrare, iar nu legături de asuprire sau de acaparare primejdioase

⁴⁸ "Țara nouă", 7 octombrie 1919.

⁴⁹ Gh. Buzatu, *România și trusturile petroliere internaționale până la 1929*, Iași, 1981, p. 82-99; I. Saizu, *op. cit.*, p. 38-55.

suveranității naționale care ar lăsa poporul român sărac într-una din cele mai binecuvântate țări ale Europei"⁵⁰.

Esența problemei conduitei față de capitalul străin, ca pârghie utilă în civilizația economică românească nu s-a rezumat - simplist - la alternativă; dezacordul între factorii politici și științifici a intervenit "numai în legătură cu *rolul și gradul de colaborare* ce trebuia admis și *regimul* care urma să fie aplicat capitalurilor străine"⁵¹.

Așadar, după Marea Unire s-a acordat o deosebită atenție pentru ca, în raport de structura avuțiilor și a forței de muncă, să se aplice o asemenea politică încât accelerarea civilizației economice să rezulte ca un imperativ cu sens ireversibil, punând în evidență aspirația legitimă a României spre progres, bunăstare, cultură și conviețuire pașnică pe o planetă abia ieșită dintr-o convulsie și intrată într-un demaraj necrutător.

LA GRANDE UNION ET L' IMPERATIF DE L' ACCELERATION DE LA CIVILISATION ECONOMIQUE

RÉSUMÉ

Après avoir réalisé la Grande Union, l'impératif de l'accélération de la civilisation économique, entre autres priorités, s'avérait être tout à fait pressant pour la Roumanie. Le pays a été dirigé vers un idéal constructif - par excellence, culturel et civilisateur - par essence, productif - par but. Tout en analysant la manière dont la théorie est devenue pratique, nous attirons l'attention sur le fait que l'accélération de la civilisation économique a été comprise et jugée pas seulement comme un tout, mais aussi par compartiments. Par conséquent, nous avons relevé l'aspiration légitime de la Roumanie vers le progrès, la prospérité, la culture et les relations paisibles en une époque où les effets de la première Guerre mondiale étaient pleinement ressentis.

⁵⁰ "Viitorul", 1 decembrie 1918.

⁵¹ Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 84.

CREDITUL AGRICOL ÎN ANII GUVERNĂRILOR NAȚIONAL-ȚĂRĂNIȘTE

DE

DUMITRU ȘANDRU

La 10 noiembrie 1928, național-țărăniștii veneau la conducerea României, înlocuind guvernul național-liberal, care își prezentase demisia cu o săptămână mai înainte. Titulatura și programul formațiunii politice ajunsă la putere ofereau lumii rurale din România speranța că interesele ei se vor bucura de atenția noli echipe guvernamentale. Partidul Național-Liberal, care inițiasse exproprierea marilor proprietăți și împrăștierea țăranilor, a promovat, după legiferarea reformei agrare, o politică perseverentă de industrializare a țării, pe care, în condițiile insuficienței capitalurilor de investiție, a încercat să o susțină în mod prioritar din veniturile exploatărilor agricole. Optica național-țărăniștilor în materie de politică economică părea, la o analiză de suprafață, antinomică față de cea a liberalilor, noua formațiune politică ajunsă la cârma țării propunându-și să susțină cu precădere interesele proprietarilor de pământ, ale țăranilor în mod special¹.

Conjunctura în care național-țărăniștii au preluat puterea a fost marcată de începutul mării depresiuni economice, care a lovit majoritatea statelor lumii. Chiar dacă în primele luni de guvernare noua situație internațională nu a influențat în mod profund cursul vieții economice, curând efectele crizei vor fi puternic resimțite și în România, obligând guvernul Iuliu Maniu să se adapteze la o stare de lucruri pe care nu o întrezărise. Din această cauză, politica agrară și agricolă a național-țărăniștilor trebuie judecată nu numai prin prisma programului enunțat și pus în practică, ci și în funcție de impactul economiei naționale cu marea depresiune, care i-a silit să adopte o serie de măsuri dictate de noile condiții cu care s-au confruntat agricultura țării și producătorii agricoli.

Partidul a preluat puterea de la o formațiune care reprezentase prin excelență interesele industriașilor, bancherilor și marilor comercianți

¹ Vezi "Cuvântul agronomilor", București, III, 1928, nr.13-14, p.164-165.

și care, deși nu nega importanța agriculturii, o neglija în mod culpabil, obligând-o în plus să suporte din veniturile ei o bună proporție din costul industrializării. Scopurile declarate ale Partidului Național-Țărănesc vizau revizuirea acestei politici și sprijinirea prioritară a agriculturii, considerată de liderii lui drept principala ramură a economiei naționale².

Întrucât una din problemele dominante cu care s-a confruntat agricultura românească de după primul război mondial a constituit-o insuficiența mijloacelor financiare, conducerea Partidului Național-Țărănesc și-a concentrat atenția asupra soluționării ei. În primul deceniu de după Unire capitalurile instituțiilor bancare fuseseră orientate cu precădere către industrie și spre finanțarea operațiilor comerciale, băncile, în special cele mari, alocând procente nesemnificative din fondurile lor de lucru agriculturii. Cele câteva organizații de credit specializate în finanțarea proprietarilor de exploatare agricole nu puteau satisface decât o parte redusă din cererile producătorilor rurali; în plus, marea masă a țăranimii nu a avut posibilități de a contracta nici de la ele, nici de la băncile comerciale împrumuturi pe termene lungi sau, chiar, mijlocii.

Din aceste motive, național-țăranistii au încercat să găsească formule de finanțare adecvate necesităților exploatarelor agricole, prin adaptarea într-o mai bună măsură a instituțiilor bancare existente la cerințele economiei agrare și să creeze o serie de noi bănci pentru a spori, prin intermediul lor, fondurile și modalitățile de creditare a proprietarilor funciari rurali.

Data fiind concepția ideologilor Partidului Național-Țărănesc despre rolul cooperatiei, conducerea lui și-a început acțiunea prin restructurarea organizației de credit popular. Legea pentru organizarea cooperatiei, din 28 martie 1929, elaborată de ministrul muncii, cooperatiei și asigurărilor sociale din guvernul Iuliu Maniu, Ion Răducanu, a pus în lichidare Centrala Băncilor Populare și Centrala Cooperativelor de Producție și Consum, creând în locul lor Banca Centrală Cooperativă, ca organ de finanțare a întregii mișcări a cooperatiei³. Concepută ca o societate de economie mixtă, cooperativă, ea a fost organizată, potrivit legii din 28 martie 1929, ca o asociație cu participarea statului, a cooperativelor și a federațelor. Capitalul social autorizat a fost de un miliard de lei, față de 200 000 000 de lei, cât avusese, cu începere din 12 iulie 1928, fosta Centrală a Băncilor Populare, din care participația statului era de jumătate.

² An. Gusti, *Scrisori sociale, politice și economice*, București, 1940, p.157.

³ MOF, nr. 71 din 28.III.1929.

Inițial, statul a vărsat doar 250 000 000 de lei din capitalul social subscris, restul fiind depus în cursul anilor 1931-1933 în mai multe tranșe⁴. Restul de 500 000.000 de lei trebuia acoperit de către cooperative și federale, dar, la bilanțul din 31 decembrie 1929, acestea aveau subscris un capital social de 59 270 000 lei și vărsat de numai 23 967 488 lei. Patru ani mai târziu, la bilanțul din 1933, capitalul social subscris la Banca Centrală Cooperativă de către băncile populare și federale asociate sporise la 82 040 000 lei, iar cel vărsat la 63 456 309 lei⁵.

Legea din 28 martie 1929 a renunțat la secția de credit pe termen lung, prevăzută a se înființa pe baza *Godului cooperației* din 12 iulie 1928, pe lângă Centrala Băncilor Populare, deoarece creditul pe termen lung, chiar și cel țărănesc, urma să fie contractat la noile instituții de credit agricol. Justificarea acestei intenții a legiuitorului s-a făcut atât în *Expunerea de motive* a legii cooperației, cât și în proiectul lui Ion Mihalache, devenit legea pentru organizarea creditului funciar rural și a creditului agricol, din 20 august 1929, în care se arăta că Banca Centrală Cooperativă este alcătuită ca o instituțiune de credit pe termen scurt. Rezolvarea creditului imobiliar și de amenajare a exploatărilor țărănești este lăsată în sarcina unei noi organizațiuni pe care o avem acum și care va avea să lucreze cu micul agricultor prin intermediul organizațiilor sale cooperative⁶.

Principala preocupare a consiliului de administrație al noii bănci a fost de a lichida patrimoniul preluat de la fostele centrale, de circa cinci miliarde de lei, și portofoliul lor din aprovizionări, de 1631092 000 lei, și de a-și reduce activul și pasivul la valoarea de circa un miliard de lei, cât reprezentau fondurile proprii ale Băncii Centrale Cooperative. De aici a rezultat o prudență excesivă din partea centralei față de acordarea de noi credite, a căror valoare a scăzut de la 598 880 640 lei, în 1929 -1930, la 16 953 737 lei, în 1933⁷.

În primii ani de activitate, conducerea Băncii Centrale Cooperative s-a abținut de la a contracta credite de reescont de la Banca Națională a României, de teamă să nu se ajungă la o subordonare a

⁴ Vezi ASB, fond Centrocoop, Oficiul Național al Cooperăției, dosar 4/1931; 8/1933, f. 9; 9/1934-1935, f. 163.

⁵ Idem, dosar 8/1933, f. 5; idem, fond Centrocoop, Băncile populare, dosarele 226, f. 2; 456, f.16; Constantin I.Oprescu, *Cooperația*, în *Aspecte ale economiei românești*, Consiliul Superior Economic, 1939, p.496.

⁶ ASB, fond Centrocoop, Oficiul Național al Cooperăției, dosar 2/1933-1934, f. 45; Raymond Polin et G. J. Charon, *Les coopératives rurales et l'état en Tchécoslovaquie et en Roumanie*, Paris, 1934, p. 112.

⁷ D. Sandru, *Creditul agricol în România, 1918-1944*, București, 1985, p. 57.

centralei față de institutul de emisiune. În aceeași perioadă, Banca Centrală Cooperativă a primit oferte de creditare, în special din străinătate, dar și în această privință, conducerea ei a fost rezervată, motivând termenele de scadență propuse ca fiind prea scurte și nesiguranta recuperării sumelor în intervalul dat. Această poziție a consiliului de administrație a făcut ca banca să nu poată satisface decât o mică parte din cererile de credit ale cooperativei, în 1931, de pildă, ea reușind să acopere doar 23,5% din suma globală solicitată de agricultori⁸.

În pofida reticenței conducerii național-tărăniște a centralei față de institutul național de emisiune, aflat sub controlul liberalilor, la începutul anului 1931 banca s-a văzut nevoită, totuși, din lipsă de fonduri, să contracteze credite de reescont la Banca Națională a României pentru a fi distribuite federalelor sub formă de credite de rulment, pe efecte, cu dobândă de 7% pe an, care urma să le folosească în operațiile proprii în vederea finanțării băncilor populare și cooperativeelor⁹. În anii următori, însă, valoarea creditelor scontate la Banca Națională a României s-a menținut în jurul sumei de 18.000.000 de lei¹⁰. Poziția rezervată a conducătorilor centralei față de colaborarea cu institutul de emisiune a creat o situație nefirească pentru finanțarea cooperativei românești, care nu a beneficiat în această perioadă de credite de reescont anuale mai mari de 20.000.000 de lei, în vreme ce cooperativa sâsească din Transilvania a luat, prin mijloace normale, credite de peste 100.000.000 de lei de la Banca Națională, cu toate că ea avea și alte izvoare de creditare din străinătate¹¹.

În anul 1932, când Banca Centrală Cooperativă a încheiat lichidarea vechilor centrale și a operațiilor din aprovizionări, ea s-a lansat în acțiuni de *warantare*, pe care le-a realizat în contul Casei Autonome a Monopolurilor¹². Astfel, într-o perioadă în care pentru țărănime lipsa creditului devenise o problemă acută, centrala, care fusese creată de național-tărăniști cu principalul scop de a asigura micilor producători capitalurile necesare, nu a oferit agricultorilor decât sume derizorii. Refuzând să sprijine pe țărani, sub pretextul unei prudente excesive față de recuperarea plasamentelor, centrala s-a aliniat la politica de finanțare a exportului unor produse agricole, în care a investit capitaluri mari, concurând, de fapt, activitatea Centralei Cooperative de Import și Export,

⁸ Vezi ASB, fond Centrocoop, Oficiul Național al Cooperativei, dosar 4/1931.

⁹ Idem, dosar 4/1931; 9/1934-1935, f.141.

¹⁰ Idem, dosar 4/1931; 8/1933, f.10; 9/1934-1935, f.141.

¹¹ Idem, dosar 9/1934-1935, f.141.

¹² Idem, dosar 8/1932-1935, f.1 și urm.; 8/1932, f. 56; 8/1933, f. 94.

constituită la 29 mai 1929 în mod special cu o asemenea misiune, în baza aceleiași legi a cooperăției din 28 martie 1929¹³.

La 20 august 1929, național-țărăniștii au adus modificări și în regimul juridic al Creditului Funciar Rural, prin legea pentru organizarea creditului funciar rural și a creditului agricol¹⁴. Legea anula o parte din privilegiile vechii bănci, restrângând simțitor operațiunile permise societăților de credit funciar rural. Prin limitarea operațiilor Creditului Funciar Rural, legea din 20 august 1929 punea societatea în situația de a nu mai putea finanța Casele de Credit ale Agricultorilor, dar, pe de altă parte, legiuitorul permitea creditelor funciare rurale ce s-ar fi constituit să acorde țăranilor împrumuturi de investiții pe termen de 30 de ani, cu garanții ipotecare¹⁵, operație pe care societățile respective nu au practicat-o de fapt.

Legea pentru organizarea creditului funciar rural și a creditului agricol a reprezentat cea de-a doua mare inițiativă a național-țărăniștilor în direcția reformei creditului destinat producătorilor rurali. Dispozițiile ei aveau în vedere crearea unor formațiuni bancare puternice pentru finanțarea agriculturii, cu participarea statului și a capitalului privat. Aceasta era motivația pentru care o parte din privilegiile deținute până atunci în exclusivitate de Creditul Funciar Rural erau restrânse spre a fi extinse asupra noilor societăți. Atingând interesele liberalilor, care dețineau la Creditul Funciar Rural, atât prin capital, cât și prin funcțiile de conducere, poziții dominante, legea a generat proteste vehemente din partea lor și refuzul de a modifica statutul societății potrivit noilor stipulații¹⁶.

Cum divergențele dintre Partidul Național-Țărănesc și Partidul Național-Liberal pe tema reorganizării societății nu au putut fi aplanate și cum consiliul de administrație a refuzat să ia în considerație dispozițiile legii din 20 august 1929, conducerea național-țărăniștă a inițiat crearea câtorva noi institute de credit specializat, prin intermediul cărora spera să submineze și poziția Creditului Funciar Rural. În baza legii din 9 aprilie 1930 a fost înființat Institutul de Credit Ipotecar Tranzitoriu, cu principalul scop declarat de a inlesni debitorilor convertirea creanțelor ipotecare cu termen scurt și cu dobânzi mari în creanțe ipotecare pe

¹³ Vezi D. Șandru, *op. cit.*, p. 59.

¹⁴ MOF, nr. 183 din 29.VIII.1929.

¹⁵ Vasile Secară, *Creditul agricol țărănesc*, în "Independența economică", XIX, 1936, 8 -10, p. 228; *Istoricul și activitatea Creditului Funciar Rural și situațiunea creată prin legea din 20 august 1929*, București, 1930, p. 43.

¹⁶ Vezi Biblioteca Națională București, fond Al. Saint Georges, Pachet XLV, dosar 5, f. 7-9; "Viitorul", 3.XII.1929.

termen lung, de 10 - 30 de ani, și cu dobânzi reduse. Capitalul social autorizat era de 100.000.000 de lei, dar banca obținea dreptul de a-și crea mijloace de lucru și prin emisiuni de obligații garantate de stat, care puteau ajunge până la 600.000.000 de lei¹⁷. Societatea nu a reușit însă, din cauza conjuncturii economice în care a fost înființată, să acopere decât o mică parte din capitalul social și nici să plaseze pe piață obligațiile emise, astfel că ea nu a putut deveni un instrument eficient al statului în acțiunea de convertire a datoriilor agricole. La 1 ianuarie 1933, banca s-a transformat în Institutul de Credit Ipotecar, păstrând vechiul capital autorizat și obținând dreptul de a negocia obligațiuni până la de zece ori valoarea capitalului social subscris. Institutul își fixa prin statut drept sarcină principală să acorde împrumuturi ipotecare pe termen scurt, de cel mult cinci ani, și pe termen lung, de cel mult 20 de ani, cu ipotecă asupra imobilelor rurale și urbane sau garantate cu privilegii. Dar banca a continuat și după reorganizare să sufere de pe urma lipsei mijloacelor financiare. Finanțarea redusă pe care a efectuat-o, totuși, nu a servit agriculturii, întrucât cea mai mare parte din creditele distribuite au fost obținute de către industriași și comercianți, timp în care marii proprietari funciari rurali, care trebuiau avuți în mod prioritar în vedere de societate, au primit un procent foarte redus din totalul lor¹⁸.

Prin legea promulgată la 17 mai 1930, pentru reorganizarea *Căsei Rurale*, național-tărăniștii au încercat să transforme această bancă într-o instituție de credit care să răspundă într-o mai mare măsură politicilor lor agrare. Potrivit noii legi, Casa Rurală, obținea dreptul de a-și majora capitalul social de la 80.000.000 la 100.000.000 de lei și de a emite bonuri rurale în valoare de 250.000.000 de lei, față de 100.000.000 de lei, cât îi permitea legea de constituire¹⁹. Sarcina prioritară a societății era aceea de a cumpăra pământ în orice întindere în mod direct sau prin finanțarea statului atunci când își exercita dreptul de preemțiune. Din cauza agravării crizei economice, banca nu și-a putut recupera creanțele, astfel că a fost nevoită să sisteze operațiile de creditare, pe care le-a reluat abia în anul 1936²⁰.

Apoi, în primăvara anului 1931, sub guvernarea G. G. Mironescu, național-tărăniștii au obținut acordul Parlamentului pentru

¹⁷ Gh. Z. Ionescu, *Legislația agrară din România privind creditul și cooperația în anii 1929-1933*, în AUB, Istorie, 1974, 1, p.150.

¹⁸ MOF, nr 83 din 8.IV.1933; ASB, fond Centrocoop, Oficiul Național al Cooperăției, dosar I/1931-1948, f. 55 și urm.

¹⁹ D. Șandru, *Rolul "Casei Rurale" în finanțarea agriculturii*, în CI, Iași, 1975, p. 205-211.

²⁰ Vezi ASB, fond Casa Rurală, dosar 18/1931, f.12; registrul 2/1936-1948, f.15 și urm.

înființarea a două noi instituții de credit specializat: *Banca Agriculturii și Creditul Agricol Ipotecar* al României. Cea dintâi, cu un capital social autorizat de 650 de milioane de lei subscris în întregime de stat și cu scop declarat de a efectua asanarea și de a converti datoriile vechi ale producătorilor rurali, nu și-a putut începe activitatea, întrucât statul nu a vărsat capitalul promis, astfel că, în iunie 1932, a fost pusă în lichidare²¹.

Creditul Agricol Ipotecar al României s-a creat în baza legii din 18 martie 1931²², cu scop de a distribui împrumuturi ipotecare producătorilor agricoli, proprietari ai unor exploatări mai mari de 15 ha. Capitalul societății a fost acoperit din tranșa a doua a împrumutului de stabilizare obținută de guvern în baza Convenției de la Paris, din 24 martie 1931, încheiată cu un consorțiu de bănci străine, care au subscris și au vărsat, împreună cu statul român, suma de 330.000.000 lei-aur²³. În anii crizei, când la ordinea zilei se ridica chestiunea conversiunii datoriilor agricole, banca a plasat o parte redusă din fondurile sale sub formă de împrumuturi, tocmai din cauza nesiguranței în care se aflau atunci creditele²⁴. Pe de altă parte, nici agricultorii nu s-au angajat la contractarea unor noi obligații, întrucât nu se limpezea încă o soluție eficientă pentru depășirea dificultăților prin care treceau. De altfel, numărul total al împrumuturilor distribuite de ea în anii 1932 - 1933 s-a ridicat la 147, iar valoarea plasamentelor a fost de 145.710.000 lei²⁵. În plus, în vara anului 1933, guvernul Al. Vaida-Voievod a dat o altă destinație unei însemnate părți din mijloacele de lucru ale Institutului. Astfel, suma de 900 de milioane de lei din dotațiile ce le făcuse statul român acestei bănci a fost restituită guvernului, care urma să finanțeze din ea programul de susținere a prețului intern al grâului²⁶.

Dacă avem în vedere inițiativele național-țărăniștilor de constituire a unor puternice organisme bancare menite să asigure producătorilor agricoli fondurile necesare exploatărilor lor și rezultatele noilor instituții putem aprecia că ele au fost nesemnificative. Eșecul politicii lor în această direcție a fost cauzat în principal de condițiile neprielnice ale perioadei în care partidul s-a aflat la conducerea țării, o

²¹ Gh. Z. Ionescu, *op. cit.*, p. 153; Mihail Romniceanu, *Izvoarele creditului agricol în România*, în *Organizarea și finanțarea creditului agricol în România*, Iași, 1938, p. 22.

²² MOF, nr. 64 din 18.III.1931.

²³ Vezi D. Șandru, *Creditul agricol în România*, p. 62.

²⁴ N. Popescu-Duță *Creditul și instituțiunile noastre de credit*, în "Economia națională", LIII, 1932, 7- 8, p. 213.

²⁵ Vezi AST, fond Sindicatul Agricol Timiș-Torontal, dosar 27/1934, f.1.

²⁶ Vezi ASB, fond Oficiului Central pentru Valorificarea Grâului, dosar 5/1933-1934, f. 22, 49-50.

perioadă de profundă criză, în care întreaga organizație bancară a României s-a confruntat cu probleme insurmontabile. Guvernele nu au onorat decât în parte promisiunile făcute, de a vărsa capitalul social cu care se angajase se participe la înființarea unor instituții de credit. În plus, societățile nu și-au putut plasa pe piață scrisurile funciare rurale care le-ar fi asigurat o parte din mijloacele de lucru. De altfel, dintre toate instituțiile bancare create sau reorganizate în anii guvernărilor național-tărăniste singura care s-a dovedit după marea depresiune cât de cât viabilă a fost Creditul Agricol Ipotecar al României²⁷. De fapt, dacă avem în vedere societățile bancare reorganizate sau înființate în perioada 1929 - 1931 nu constatăm o ameliorare, prin intermediul lor, a situației creditului agricol, ci doar o infiltrare a național-tărăniștilor în conducerea acestora, cu scop vădit de subminare a pozițiilor cheie ale liberalilor din acest sector al economiei naționale.

În 1929, ministrul agriculturii și domeniilor, Ion Mihalache, aprecia că agriculturii românești i-ar fi trebuit cel puțin 1, 2 miliarde de lei pentru investiții în lucrări imediat productive²⁸. Departamentul de resort a solicitat atunci, din împrumutul de stabilizare contractat de guvern la 7 februarie 1929 de la un grup financiar internațional, suma de un miliard de lei, care să fie utilizată pentru terminarea lucrărilor de îndiguiri și ameliorări funciare ale sindicatelor Oltenița - Surlari - Dorobanțu și Brateșu (19 milioane de lei) pentru valorificarea regiunii inundabile a Dunării (100 milioane de lei) pentru construirea căii ferate înguste Cluj - Răcățeau (90 milioane de lei), pentru silvicultură (70 milioane de lei), pentru cumpărare de reproducători de rasă și pentru construirea a o mie de grajduri (488 milioane de lei), iar restul pentru lucrări cu caracter public menite să producă venituri imediate²⁹. Dar, din totalul de 14.599 milioane de lei, cât reprezenta valoarea netă a primei tranșe a împrumutului de stabilizare și dezvoltare economică, guvernul a repartizat agriculturii 500 milioane de lei, adică a 29-a parte, din care 231 milioane de lei s-au folosit pentru cumpărarea unor seminte, restul pentru achiziționarea de mașini și unelte agricole³⁰.

Guvernele din perioada marii depresiuni economice s-au confruntat cu grava problemă a datoriilor agricole produsă de fenomenul

²⁷ Vezi "Economia națională", LXV, 1938, 3, p. 32; Caius Bardoși, *Înstituțiile de credit specializat*, în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 600; Banca Națională a României, *Legi - Statute. Dispozițiuni monetare, convențiuni financiare*, București, 1939, p. 544; ASB, fond Banca Agronomilor, dosar 34/1926-1942.

²⁸ "Argus", 28.VI.1929.

²⁹ "Buletinul agricol", Craiova, V, 1929, 7-8, p. 22.

³⁰ "Argus", 28.VI.1929.

crizei, care tindea să ducă la o generalizare a stării de neliniște socială în lumea satelor. În timpul cât s-au aflat la putere, național-tărăniștii nu au dat însă dovadă că doreau să soluționeze în mod eficient această problemă. Ideea unei conversiuni a datoriilor agricole s-a născut în 1929, când au fost depuse în Parlament primele proiecte de legi redactate din inițiativa unor deputați. Dar, până la 18 aprilie 1931, data înlocuirii cabinetului național-tărănist condus de G. G. Mironescu cu guvernul Iorga-Argetoianu, nici unul din aceste proiecte nu a devenit lege. Problemei i s-a dat o primă reglementare legală abia la 19 aprilie 1932, în vremea guvernării Iorga-Argetoianu³¹.

Noul cabinet național-tărănist care înlocuia la 6 iunie 1932 guvernul condus de Nicolae Iorga, constituit sub președinția lui Alexandru Vaida Voievod, a convocat Parlamentul la 30 iulie 1932, cu scop expres de a modifica legea din 19 aprilie 1932. Dar, - așa cum observa ministrul plenipotențiar al Statelor Unite ale Americii la București, Charles S. Wilson, într-un raport trimis la 18 octombrie 1932 subsecretarului de stat - săptămâni în șir au fost consacrate unor discuții inutile pe tema răspunsului la *Mesajul tronului* sau a unor controverse cu caracter personal și de partid, iar proiectul a fost analizat în grabă în ultimele zile ale sesiunii³².

Proiectul guvernului a întâmpinat o serioasă opoziție nu numai din partea băncilor și a datornicilor, ci și a național-liberalilor și chiar din partea unor deputați național-tărăniști, 27 dintre aceștia din urmă, în frunte cu fostul ministru al justiției în cabinetele conduse de Iuliu Maniu și în al doilea guvern G. G. Mironescu și vicepreședinte al partidului, Grigore Iunian, votând împotriva lui³³. Deși în timpul dezbaterilor s-au propus peste două sute de amendamente la legea din 19 aprilie 1932, în cele din urmă guvernul nu a găsit o manieră satisfăcătoare de a o modifica și, ca urmare, a supus votului Parlamentului un moratoriu care suspenda aplicarea ei pe o perioadă de 18 luni³⁴. Urmarea a fost aceea că Iunian, care militase cu consecvență pentru păstrarea legii Argetoianu și pentru extinderea dispozițiilor ei asupra tuturor categoriilor de datornici, și-a dat demisia din funcția ce o deținea. Astfel, așa cum observa Charles S. Wilson în raportul menționat, Partidul Național-Tărănesc a ieșit din

³¹ Vezi MOF, nr. 93 din 19.IV.1932.

³² Vezi National Archives of the United States of America, Washington D. C., Record Group Number 59, Decimal File 1930-1939, doc. 871.032/66.

³³ D. Șandru, *op. cit.*, p. 81.

³⁴ MOF, nr. 251 din 26.X.1932.

bătălia privitoare la modificarea legii conversiunii datoriilor agricole cu prestigiu diminuat și, oarecum, slăbit³⁵.

Cea de-a doua lege de conversiune a datoriilor promulgată în perioada guvernărilor național-țărăniște, la 14 aprilie 1933, **aseza** fundamentul asanării datoriilor pe un moratoriu de cinci ani, cu o dobândă de 1 % pe an, ce se acorda debitorilor care nu puteau să-și plătească creditorii³⁶. Membrii Legației americane de la București, care au urmărit cu o deosebită atenție încercările cercurilor guvernante românești de a soluționa această spinoasă problemă, apreciau legea din aprilie 1933 un pic mai favorabil în raport cu cea anterioară, cu observația că nici aceasta nu putea fi scutită de critici. Charles S. Wilson o găsea, în conținutul ei general, mai puțin drastică față de instituțiile de credit, comparativ cu legile precedente, considerând-o drept o încercare serioasă de a fi rezonabilă atât cu creditorii, cât și cu debitorii. După opinia ministrului american de la București, aplicarea legii ar fi agravat sistemul de credit al țării, lovind în special în băncile provinciale. În plus, observa Wilson, întreaga lege fusese proiectată în grabă, unele din prevederile ei nefiind clare. Membrii Legației americane discutaseră cu câțiva funcționari ai guvernului și cu doi juriști români și nici unul nu se dovedise capabil să îi dea o interpretare precisă³⁷.

Privită în ansamblu, politica național-țărăniștilor în domeniul creditului agricol nu a avut finalitate. Nu se poate spune că în perioada guvernării conducerea partidului nu a încercat să asigure agriculturii mijloacele financiare de care ea avea nevoie, însă toate inițiativele ei au fost anihilate de marea criză economică din anii 1929 - 1933. În același timp, Partidul Național-Țărănesc s-a dovedit incapabil să rezolve în mod acceptabil problema datoriilor agricole, soluția oferită de el față de agricultorii datornici fiind mai inefficientă comparativ cu legea concepută de fostul conservator Constantin Argetoianu, ca să nu mai vorbim de legea din 7 aprilie 1934 a Partidului Național-Liberal, partid care nu pretindea că susține în mod prioritar interesele proprietarilor funciari rurali.

³⁵ National Archives of the United States of America, Washington, D. C., Record Group Number 59, Decimal File 1930-1939, doc. 871.0321/66.

³⁶ MOF, nr. 88 din 14.IV.1933.

³⁷ National Archives Of the United States of America, Washington, D. C., Record Group Number 59, Decimal File 1930-1939, doc. 871.51/915.

LE CREDIT AGRICOLE PENDANT LES ANNEES DES GOUVERNEMENTS NATIONALO-PAYSANS

RÉSUMÉ

Nommé au pouvoir le 10 novembre 1928, le Parti National Paysan s'est heurté dès le début à la conjoncture qui a mené à la grande crise économique des années 1929 - 1930. Notre étude analyse la politique du parti dans le secteur agraire, plus précisément, la situation du crédit agricole. Jugée dans cet ensemble, la politique des nationalo-paysan dans le domaine du crédit agricole a été dépourvue de finalité, le Parti National Paysan s'avérant incapable de résoudre de manière efficace et acceptable le problème des dettes externes. D'ailleurs, ses solutions se sont avérées plus inefficaces que celles proposées par l'ancien conservateur Constantin Argetoianu ou par le Parti National Libéral en 1934.

MIȘCĂRI DE POPULAȚIE LA GRANIȚA ROMÂNNO-BULGARĂ CA URMARE A CEDĂRII CADRILATERULUI (1940-1944)

DE

DOREL BANCOS

În perioada celui de-al doilea război mondial s-au produs și în spațiul românesc, ca de altfel în întreaga Europă¹, importante mișcări de populație, generate de modificarea frontierelor, de politica germană față de minoritatea germană din afara granițelor Reich-ului sau de politica adoptată de guvernul antonescian relativ la unele minorități etnice din cadrul statului român.

Prin tratatul de la Craiova, semnat de reprezentanții guvernului român și ai celui bulgar la 7 septembrie 1940, România ceda Bulgariei sudul Dobrogei, județele Durostor și Caliacra, teritoriu cunoscut în epocă sub denumirea de Dobrogea Nouă sau Cadrilater. În suprafață de 6.921 km² acest teritoriu reprezenta 6,9 % din suprafața totală a țării² iar conform datelor recensământului din 29 decembrie 1930, era locuit de un număr de 378.391 locuitori, dintre care, potrivit apartenenței etnice, 77.687 (20,5%) erau români, 143.279 (37,5%) erau bulgari și 129.122 (34,1%) turco-tătari³. După criteriul limbii materne, numărul românilor se ridica la 79.708 persoane, al bulgarilor la 142.469 și al turco-tătarilor la 144.745⁴. Dintre români, un număr de 40.090 locuiau în județul Durostor,

¹ Despre mișcările de populație în Europa în perioada celui de-al doilea război mondial vezi: Joseph B. Schechtman, *European Population Transfers, 1939 - 1945*, Oxford University Press, New York, 1946, *passim*; Malcom J. Proudfoot, *European Refugees: 1939 - 52*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 1956, p. 32 - 229; Anna C. Bramwell (ed.), *Refugees in the Age of Total War*, Unwin Hyman Ltd., London, 1988, p.69-85, 112-151; Michael R. Marrus, *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*, New York-Oxford, Oxford University Press, 1985, p.189 - 195; Dimitrie Gherasim, *Schimbul de populații între state*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, București, 1943, p. 50 - 127.

² Anton Galopentia, *Populația teritoriilor românești desprinse în 1940*, în "Geopolitica și geoistoria", 1941, 1, p. 39.

³ ASB, fond Stoica Vasile, dosar I / 116, f. 88.

⁴ *Ibidem*.

care cuprindea trei orașe și 191 sate, iar 37.597 în județul Caliacra, compus din trei orașe și 203 sate⁵.

Cedarea Cadrilaterului către Bulgaria a fost însoțită de un schimb de populație⁶, stipulat prin dispozițiile tratatului de la Craiova. "Înaltele Părți Contractante - se precizează în articolul III - sunt de acord pentru a proceda într-un termen de trei luni cu începere de la schimbul instrumentelor de ratificare ale prezentului Tratat, la schimbul obligatoriu dintre supușii români de origine etnică bulgară din județele Tulcea și Constanța (acesta din urmă în delimitarea dinainte de 14 iunie 1925) și supușii români de origine etnică română din județele Durostor și Caliacra"⁷. Principiul schimbului de populație prevăzut în tratat a fost dezvoltat prin dispoziții de amănunt într-un "Acord privitor la schimbul de populație Română și Bulgară" care constituia anexa C a tratatului. Potrivit articolului I al acestui acord, precizare existentă de altfel și în articolul III din tratat, se prevedea și executarea unui schimb facultativ de populație, în termen de un an de la schimbul instrumentelor de ratificare a tratatului, care să cuprindă pe bulgarii din România și românii din Bulgaria, aflați în alte regiuni ale celor două țări. Se preciza, de asemenea, că dacă dintr-o parte își exprima dorința de a emigra un număr mai mare de persoane, cealaltă parte avea posibilitatea de a decreta emigrarea obligatorie pentru un anumit număr de persoane, până la atingerea unui număr echivalent de imigranți. Persoanele care părăseau România, respectiv Bulgaria, pierdeau cetățenia acestor state în momentul trecerii frontierei (art. II). Proprietățile imobiliare rurale ale repatriaților erau considerate bunuri abandonate și deveneau proprietatea statului pe teritoriul căruia se găseau. Bunurile imobiliare urbane ale celor deplasați rămâneau însă proprietatea privată a acestora și în consecință erau supuse regimului stabilit de legile țării unde se găseau (art. IV) ; conținutul acestei prevederi va genera însă numeroase fricțiuni în relațiile dintre România și Bulgaria legate de transpunerea ei în practică, autoritățile bulgare căutând să limiteze accesul înapoi peste frontieră al celor deja plecați, pentru a-și administra bunurile. Ambele guverne se obligau să despăgubească populația cosanguină pe care o

⁵ *Ibidem*, f. 84-86.

⁶ În istoriografia românească postbelică nu există studii sau lucrări referitoare la acest aspect ca rezultat al cesiunii teritoriale către Bulgaria cu implicații, pe toată perioada războiului, atât asupra relațiilor româno-bulgare cât și asupra politicii sociale a guvernului Ion Antonescu. Ca excepție semnalăm preocupări mai recente la Dumitru Șandru care alocă acestui subiect un capitol (p. 143 - 151) din lucrarea domniei sale: *Miscări de populație în România (1940 - 1944)*, Iași, 1996, aflată sub tipar dar consultată de noi prin bunăvoința autorului.

⁷ MOF, nr. 212, partea I, din 12 septembrie 1940.

primeau pentru bunurile abandonate pe teritoriul statului de unde a fost dislocată (art. V). Persoanele destinate schimbului de populație aveau dreptul de a dispune liber de toate bunurile lor mobile de orice natură (vite, inventar agricol etc.) fără a fi supuse nici unor taxe sau altor restricții (art. VI). Cele două guverne trebuiau să întocmească liste cu persoanele supuse schimbului obligatoriu (art. VIII). Într-o perioadă de 5 zile de la data schimbului instrumentelor de ratificare a tratatului⁸, trebuia să fie înființată o comisie mixtă, alcătuită din 4 membri, doi din partea României și doi din partea Bulgariei și care avea posibilitatea de a constitui, în caz de necesitate, subcomisii paritare care să lucreze sub ordinele sale (art. IX). Comisia mixtă avea sarcina de a supraveghea transferul de populație, precum și de a rezolva problemele legate de acest transfer: de a verifica inventarul celor deplasați, de a constata totalul datoriilor, creanțelor și drepturilor acestora și de a proceda la evaluarea bunurilor și drepturilor lor (art. X). Soldul general rezultat din situațiile individuale relative la proprietățile imobiliare rurale, stabilit de către comisia mixtă, era considerat ca o creanță de la stat la stat și urma să fie achitat în conformitate cu dispozițiile acordului financiar anexat tratatului (anexa D) (art. XII)⁹. Potrivit acestui acord financiar, Bulgaria se obliga să plătească României o sumă globală de un miliard lei, care urma să fie pusă la dispoziția Ministerului de Finanțe al României în două tranșe egale, la 15 ianuarie 1941 și la 15 ianuarie 1942, cele două țări renunțând apoi definitiv la toate pretențiile de ordin financiar de la stat la stat rezultate din transferul de teritoriu și din schimbul de populație. Alte probleme de ordin financiar și economic, rezultate din tratatul de la Craiova și nereglementate prin acordul financiar, urmau să facă obiectul unui viitor acord special ce trebuia încheiat între cele două state¹⁰.

În vederea reglementării unor posibile probleme viitoare privitoare la aplicarea tratatului de la Craiova, pentru a căror soluționare nu era prevăzută o procedură specială, textul tratatului stipula, la articolul VI, crearea unei alte comisii mixte, în afară de cea prevăzută în acord, alcătuită din trei membri români și trei membri bulgari, cu sediul la Giurgiu, și care urma să se întrunească în termen de trei zile după schimbul instrumentelor de ratificare a tratatului. În cazul apariției unei probleme litigioase comisia mixtă trebuia să găsească soluția de rezolvare în timp de zece zile de la data sesizării, în caz contrar aceasta fiind supusă

⁸ Pentru partea română, tratatul semnat la Craiova precum și anexele sale, a fost ratificat prin decretul-lege nr. 3.099 din 10 septembrie 1940, publicat în MOF, nr. 212 din 12 septembrie 1940.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

rezolvării pe cale diplomatică celor două guverne. Dacă nici cele două guverne nu ajungeau, în termen de două luni, la un acord, diferendul era supus arbitrajului. Fiecare stat trebuia să desemneze câte un arbitru iar aceștia trebuiau să se pună de acord pentru desemnarea unui supra-arbitru. În caz de dezacord, alegerea supra-arbitrului era încredințată unei terțe puteri, desemnată de comun acord de către cele două guverne¹¹.

Prin decretul-lege nr. 3128 din 16 septembrie 1940 a fost înființat, pe lângă Ministerul Afacerilor Externe, un Comisariat General chemat să ducă la îndeplinire deplasarea de populație prevăzută în tratatul româno-bulgar din 7 septembrie 1940 (art. 1). Atribuțiile acestui Comisariat general erau: "a) Execută evacuarea obligatorie a populației române din Cadrilater și așezarea ei definitivă în Dobrogea, în locul populației bulgărești, precum și în alte regiuni ale țării; b) Ia măsurile necesare pentru mutarea obligatorie a populației bulgărești din Dobrogea Veche. c) Evaluează bunurile populației evacuate, în măsura în care acest lucru este necesar, pentru a se acorda o compensație în bunurile devenite libere prin mutarea populației bulgărești din Dobrogea Veche. d) Execută schimbul facultativ de populație, compensând emigrarea unui număr de supuși români de origine etnică bulgară cu numărul supușilor bulgari de origine etnică română, potrivit alin. 2 al art. 3 din tratatul menționat. e) Rezolvă toate problemele economice, sociale, culturale și juridice ce decurg din reșezarea populației românești din teritoriile evacuate sau imigrate" (art. 2). Atribuțiile încredințate Comisariatului la punctele c și d cădeau în competența comisiei mixte româno-bulgare, ajungându-se astfel la o suprapunere de competențe. Conducerea Comisariatului General a fost atribuită unui comisar general, funcție care a fost încredințată rezidentului regal al ținutului Marea, ajutat de un secretar general și de mai mulți specialiști în diferite domenii (agricultură, cadastru, transport etc.) (art. 3)¹². La începutul lunii octombrie 1940, în cadrul Comisariatului General al Dobrogei au fost create trei comisii speciale, ce urmau să se ocupe de problemele schimbului de populație: Comisia de identificare și evaluare a bunurilor bulgarilor din Dobrogea, Comisia pentru cadastrarea acestor bunuri și Comisia pentru identificarea bulgarilor¹³. În realitate, operațiile pe teren în legătură cu realizarea schimbului de populație au fost executate în cea mai mare măsură, mai ales după desființarea rezidențelor regale, de către comisia mixtă alcătuită în baza prevederilor tratatului de la Craiova, anexa C.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Idem*, nr. 215, partea I, din 16 septembrie 1940.

¹³ ASB, fond Președinția Consiliului de Miniștri (se va cita în continuare: P.C.M.), dosar 426 / 1940, f. 138.

Conform prevederilor acordului privitor la schimbul de populație ce constituia anexa C a tratatului, comisia mixtă a instituit mai multe subcomisii mixte pe teren, întocmind, și un *Regulament special de aplicare a Acordului pentru schimbul de populații*. Județele Tulcea și Constanța au fost împărțite în 20 de zone iar județele Durostor și Caliacra în 10 zone pentru a ușura lucrările în vederea schimbului. În fiecare din aceste zone funcționau una sau mai multe subcomisii, compuse fiecare din câte patru membri, doi români și doi bulgari¹⁴.

Prima operație efectuată în vederea realizării schimbului obligatoriu de populație a fost întocmirea, pe cale administrativă, a unor liste, conform cu articolul VIII din acord, ce cuprindeau numele persoanelor ce urmau a fi deplasate. Acest demers s-a dovedit a nu fi unul facil. Stabilirea originii etnice, criteriul în fapt după care se realiza deplasarea de populație, a fost lăsată la deplina apreciere a autorităților locale, care s-au ghidat la întocmirea listelor după datele pe care le aveau la îndemână, în bună măsură după informațiile oferite de recensământul din 1930¹⁵. Listele au fost afișate în comunele din județele dobrogene iar cei înscrși pe ele aveau dreptul de a face contestație înaintea subcomisiei mixte din zona respectivă. Subcomisiile rezolvau contestațiile în baza interviuării celui interesat, a consultării unor date ca fișele de recensământ, registrele de populații, mărturiile unor consăteni etc., prin rezoluția *admis* sau *respins*, fără nici un fel de motivare. Dacă la nivelul subcomisiei se ivea un dezacord în ceea ce privește soluția dată, cea care hotăra era comisia mixtă, în termen de trei zile. Din diverse rațiuni (avere, legături sociale etc.) multe persoane dintre cele supuse schimbului încercau prin toate mijloacele să rămână pe loc deși, în unele cazuri, nu existau dubii asupra originii etnice a acestora. De multe ori, membrii comisiei mixte au fost nevoiți să se deplaseze personal la fața locului, în comunele respective, pentru a examina situația unor locuitori. În genere au fost exceptați de la schimbul de populație militarii și funcționarii dar și aici comisia mixtă a hotărât de la caz la caz. În cazul unor locuitori a căror origine etnică era greu de stabilit, comisia mixtă solicita relații lămuritoare prin telefon sau telegraf, de la primăriile de unde erau originari aceștia. Unii dintre aceștia aduceau de la primăria comunei de origine certificate de origine etnică română chiar dacă, în multe cazuri, era limpede că petiționarii erau de origine etnică bulgară¹⁶.

¹⁴ Dimitrie Gherasim, *op. cit.*, p. 96.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, f. 97 - 98 ; în cazul unui asemenea certificat de origine etnică română trimis la comisia mixtă, la care aceasta a solicitat telegrafic primăriei respective

O altă problemă survenită cu prilejul întocmirii listelor și care a generat numeroase contestații a fost cea a domiciliului locuitorilor ce urmau a fi evacuați. În situația celor care aveau domiciliul în afara Dobrogei și susțineau că nu ar trebui deplasați, comisia s-a condus după normele generale ale codului civil în materie de domiciliu, considerând drept domiciliu adevărat locul unde fiecare persoană își avea principală sa așezare, o plecare temporară din localitatea respectivă nefiind socotită ca schimbare de domiciliu și deci ca motiv de radiere de pe lista de evacuare. Multe greutăți au fost întâmpinate de către subcomisiile și comisia mixtă și în rezolvarea contestațiilor întemeiate pe faptul căsătoriilor mixte, atât din Cadrilater cât și din vechea Dobrogea. Tratatul de la Craiova și acordul anexă nu stipulau nimic despre aceste situații, pe care comisia a fost nevoită să le rezolve de la caz la caz, ținând cont de împrejurările specifice fiecărei familii de acest fel. Au existat cazuri când această situație a generat adevărate tragedii familiale, mergând până la dezmembrarea lor, în situații în care unul dintre soți nu dorea să treacă în cealaltă țară în timp ce celălalt agreea ideea¹⁷.

Toate operațiile de pe teren în legătură cu întocmirea inventarelor și evaluarea proprietăților imobiliare rurale ale persoanelor supuse deplasării au fost executate de către subcomisiile mixte în colaborare cu autoritățile administrative române și bulgare și cu proprietarii. Valoarea bunurilor putând fi stabilită "după orice element de informare (art. X din tratat), a fost fixată de multe ori diferit pentru bunuri de același fel situate în Cadrilater comparativ cu cele din Dobrogea Veche, fiind stabilite valori mai mici în Cadrilater¹⁸.

Evacuarea propriu-zisă a etnicilor bulgari din județele Tulcea și Constanța a început la 5 noiembrie 1940¹⁹ și a durat până la 14 decembrie 1940, data limită stabilită de cele două guverne pentru încheierea operațiunilor de efectuare a schimbului obligatoriu de populație. Traseele urmate de către etnicii bulgari evacuați au fost stabilite de către comisia mixtă româno-bulgară. Cei domiciliați la sud de calea ferată Cernavodă-Constanța s-au deplasat în Bulgaria pe jos, cu căruțele. Cei din Constanța și din zona gurilor Dunării au fost transportați cu vase maritime, urmând un traseu de-a lungul coastei Mării Negre. Bulgarii din plasele Măcin, Topolog și Dunărea de Jos au urmat un

să motiveze care au fost criteriile după care a acționat când a eliberat certificatul, primarul a răspuns, tot telegrafic: "după adevăr și dreptate"! (*Ibidem*).

¹⁷ *Ibidem*, p. 99.

¹⁸ *Ibidem*, p. 105.

¹⁹ AMApN, fond Microfilme, Rola 72, F. II. 1.538, Cadrul 97-98.

traseu fluvial, pe Dunăre, iar restul repatriaților bulgari au folosit mijloacele de transport pe calea ferată²⁰.

Operațiunile de transfer au fost însoțite de un conflict între guvernele român și bulgar în legătură cu numărul populației evacuate. În timpul discuțiilor de la Craiova guvernul român a avansat cifra de 60.000 de bulgari ce urmau a fi evacuați²¹, cifră neacceptată însă de partea bulgară, căzându-se de acord asupra unui plafon de 56.000 persoane²². Ulterior, partea bulgară a încercat, prin diverse metode, să obțină o micșorare a numărului repatriaților pe care trebuia să-i primească, în timp ce partea română încerca să-l sporească.

La 28 septembrie 1940 când a fost prezentat de către ambasadorul Bulgariei la București, Petrov Tchomakov, Pomenov, președintele delegației bulgare în comisia mixtă pentru aplicarea tratatului (numită și comisia Pomenov-Dianu, după numele liderilor celor două delegații), a atras atenția ministrului român de externe Mihail Sturdza asupra dificultăților pe care le-ar putea întâmpina operațiunile de evacuare și de instalare dacă numărul bulgarilor evacuați din Dobrogea ar întrece cu mult pe cel arătat de recensămintele românești²³. Bulgarii au solicitat de asemenea fixarea oficială a unui plafon pentru numărul conaționalilor ce urmau a fi evacuați din județele Tulcea și Constanța. Inițial, fixarea acestui plafon a fost prezentată ca o obligație a guvernului român luată cu ocazia discuțiilor de la Craiova. Ulterior, oficialitățile bulgare au afirmat că ar fi imposibil pentru guvernul bulgar să primească în Cadrilater un număr mai mare de evacuați deoarece trebuia să mai plaseze aici, în locul celor 106.000 de români, ce se considera că au fost deplasați de aici până la 23 octombrie 1940, încă peste 45.000 foști refugiați (cifră considerată mult exagerată de partea română) ce se întorceau acolo. Neînțelegerile cu privire la numărul bulgarilor ce trebuiau evacuați au degenerat în cadrul lucrărilor subcomisiilor mixte însărcinate cu executarea acestei operații, unde conflictele serioase între cele două părți au putut fi cu greu evitate. Delegații bulgari solicitau să se ia în considerare numai datele recensământului din 1930 în timp ce reprezentanții români cereau aplicarea *ad-literam* a tratatului și regulamentului care nu prevedeau un număr limită cu privire la cei deplasați²⁴.

În telegrama nr. 67.763 din 23 octombrie 1940, ministrul român de externe Mihail Sturdza transmitea Legației române din Sofia

²⁰ *Ibidem*, Cadrul 94 - 95.

²¹ AMAE, fond 71 / Bulgaria, vol. 77, f. 790 - 791.

²² *Ibidem*, f. 696.

²³ *Ibidem*, f. 549.

²⁴ *Ibidem*, f. 690-691.

instrucțiuni cu privire la poziția guvernului român în chestiunea stabilirii unui plafon relativ la numărul bulgarilor evacuați. Se preciza că numărul celor supuși evacuării, trecuți pe listele românești se ridica la aproape 75.000 persoane dar guvernul român își manifesta disponibilitatea de a agree un acord pentru un plafon minim de 65.000 evacuabili²⁵. Rezultatul intervenției ministrului român de la Sofia, Eugen Filotti, pe lângă primul ministru bulgar B. Filov, în sensul celor comunicate de Ministerul Afacerilor Externe, a fost transmis la București prin două telegrame succesive, nr. 3.182, ora 18 și nr. 3.192, ora 20, din 25 octombrie 1940, la scurt timp după consumarea întrevederii cu oficialul bulgar. Convorbirea dintre cei doi a fost catalogată ca fiind *destul de aprigă*. Primul ministru bulgar a refuzat inițial să accepte majorarea plafonului de 56.000 bulgari, argumentând că Sofia făcuse deja o concesie când a acceptat majorarea cifrei de la 44.000 (cifră despre care, după opinia sa *se vorbea* în *aide-memoire*-ul înaintat de partea română la 16 august 1940 și care a constituit baza tratativelor) la 56.000, considerând că această cifră a fost definitiv acceptată de partea română la Craiova și în cadrul comisiei mixte. În concluzie, a solicitat ca lucrările subcomisiilor mixte să continue pe această bază iar transportul bulgarilor să înceapă imediat, adăugând că în cazul persistenței dezacordului Bulgaria nu s-ar opune unui arbitraj asupra problemei²⁶. Ministrul român i-a replicat că nici textul tratatului, nici regulamentul comisiei nu prevedeau un plafon de 55.000 persoane și că ar fi deci greu ca un arbitraj să dea dreptate Bulgariei; a adăugat apoi că a cere României să păstreze un rest de minoritari bulgari ar fi contrar ideii politice care stătea la baza schimbului obligatoriu înscris în tratat și că cifra de 65.000 evacuabili propusă de partea română reprezenta ea însăși o concesie importantă față de totalul real. După *lungi și energice insistențe* primul ministru bulgar s-a declarat în cele din urmă de acord să accepte plafonul de 60.000, solicitând ca transportul bulgarilor definitiv înscrși pe liste să înceapă imediat. În ceea ce privește surplusul: ce putea rezulta în urma rezolvării tuturor contestațiilor depuse de evacuabili, s-a decis ca acesta să facă obiectul unei examinări ulterioare²⁷. Guvernul român a consimțit de asemenea la acest plafon, cu condiția ca reprezentanții bulgari în subcomisiile mixte să nu mai creeze dificultăți în timpul lucrărilor, ca tratatul și regulamentul să fie aplicate exact iar evacuările să înceapă imediat. În cadrul subcomisiilor mixte, reprezentanții bulgari au păstrat însă o atitudine neschimbată, fapt ce a determinat Ministerul Afacerilor Externe de la

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, f. 696 - 697.

²⁷ *Ibidem*, f. 790 - 791.

București să intervină la Sofia în direcția reglementării situației. La 2 noiembrie 1940, ministrul român de externe Mihail Sturdza comunica telegrafic titularului Legației române de la Sofia, Eugen Filotti, că membrii bulgari ai subcomisiilor mixte făceau propagandă împotriva evacuării în loc de a face evacuare și solicita acestuia să atragă atenția primului ministru bulgar asupra gravității situației. Oficialul român era însărcinat de asemenea să-i comunice acestuia că dacă va fi cazul guvernul român va proceda la măsuri proprii de executare, accelerare și îndeplinire totală a evacuării, măsuri care ar putea cuprinde, printre altele, vaste câmpuri de concentrare în vecinătatea imediată a frontierei²⁸. Nu cunoaștem reacția oficialităților bulgare la această stare de lucruri semnalată de București; putem aprecia însă că s-a ajuns la o destindere a situației deoarece n-a mai fost necesar ca guvernul român să transpună în practică amenințările vehiculate.

După începerea efectuării propriuzise a operațiunilor de transferare în Bulgaria a etnicilor bulgari din județele Tulcea și Constanța, starea de nervozitate sesizabilă în relațiile dintre cele două țări a fost alimentată de presa bulgară, care a publicat informații alarmante despre preținse abuzuri comise de autoritățile române împotriva emigranților bulgari ce părăseau țara (furtul acestora, verificarea lor neomenoasă, ținerea oamenilor noaptea fără adăpost lângă frontieră distrugerea inventarelor și documentelor personale etc.)²⁹. Pentru a dezminți aceste afirmații neadevărate, guvernul român a permis deplasarea la punctele de frontieră, în gările și porturile de îmbarcare precum și în diferite comune cu locuitori bulgari, a opt comisii mixte, compuse din câte un delegat român și doi delegați bulgari. Aceste comisii s-au deplasat în puncte și au urmat itinerarii stabilite exclusiv de către delegații bulgari, fără avertizarea reprezentanților români, evitându-se astfel posibilitatea de a fi prevenite autoritățile locale. De asemenea, comisia mixtă însărcinată cu supravegherea schimbului de populație s-a scindat în două subcomisii care au asistat la îmbarcarea etnicilor bulgari în portul Constanța, exprimându-și completa satisfacție atât asupra felului cum se făcea controlul vamal, cât și asupra concursului larg dat emigranților de armata română. Guvernul român a invitat și membrii comisiei mixte pentru aplicarea tratatului (Pomenov-Dianu) să se deplaseze ei înșiși în diferite porturi, gări, comune și puncte de frontieră pentru a asista la operațiile de evacuare³⁰.

²⁸ *Ibidem*, f. 717.

²⁹ *Ibidem*, f. 739 - 740.

³⁰ *Ibidem*, f. 749.

În contextul neexecutării de către partea bulgară a obligațiilor asumate la Craiova cu privire la situația generată de deplasarea populației românești din Cadrilater, ministrul României la Sofia a intervenit și la ambasadorul Germaniei de aici, Beckerle, căutând să obțină mijlocirea acestuia în rezolvarea diferendului. În întrevvedere din 22 noiembrie 1940 acestuia i s-a comunicat că executarea tratatului de la Craiova de către partea bulgară se efectua în astfel de condiții încât se periclita interesele românești în Cadrilater și că de fapt nu se realiza nici o parte din tratat în care interesele românești erau în joc. Oficialul german a răspuns evaziv, refuzând, probabil la ordinele Berlinului, să se implice; a argumentat că nu cunoaște problema dar că ar fi bine ca ambele părți să se liniștească deoarece chestiunile în cauză vor găsi o rezolvare satisfăcătoare după terminarea războiului când Germania va avea posibilitatea să se ocupe de reorganizarea Europei³¹.

Tensiunile în relațiile dintre cele două țări legate de schimbul de populație s-au amplificat în prima jumătate a lunii decembrie 1940 în legătură cu ivirea unor diferende de opinii relativ la atingerea plafonului de 60.000 de bulgari deja evacuați din Dobrogea Veche. La 6 decembrie, reprezentantul României în comisia mixtă pentru aplicarea tratatului, Dianu, transmitea telegrafic de la Sofia că până în ziua precedentă, 5 decembrie 1940 inclusiv, pe baza verificării minuțioase de către această comisie a registrelor de ieșire, fuseseră evacuați din județele Tulcea și Constanța un număr maxim de 57.000 persoane³². În același timp autoritățile bulgare au susținut că numărul etnicilor bulgari deplasați se ridica la 60.000 și au solicitat plecarea tuturor românilor din Cadrilater, în fapt a unui rest de 4.700 persoane, orașeni din zona Turtucaia-Silistra. Guvernul român a refuzat să-i primească propunând în contrapartidă schimbul acestora cu circa 6.000 etnici bulgari rămași în Vechea Dobroge, în caz contrar amenințând cu recurgerea la arbitraj³³. În condițiile refuzului bulgar, autoritățile române au solicitat totuși evacuarea, până la 14 decembrie a încă 2.500 bulgari pe care îi considera, unilateral, ca făcând parte din cota de 60.000; în cazul unui refuz din partea Sofiei de a-i primi pe aceștia, partea română amenința cu aplicarea strictă a tratatului, adică deplasarea tuturor bulgarilor din județele Tulcea și Constanța³⁴. La rândul său, guvernul bulgar a adoptat o poziție rigidă, procedând la expulzări de la Turtucaia și Silistra, de unde o parte din români au fost duși în mod demonstrativ la frontieră, în zona Olteniței și

³¹ Idem, vol. 79, f. 372 - 373.

³² Idem, vol. 77, f. 789.

³³ Ibidem, f. 790 - 793, 796 - 797.

³⁴ Ibidem, f. 798.

Ostrovului. Guvernul român și-a menținut poziția refuzând să-i primească și a insistat asupra plecării unui rest de 2200 bulgari din satele Nuntași și Lunca, pe care Sofia s-a arătat dispusă să-i accepte, însă condiționat³⁵. În schimbul acestora trebuiau să plece toți românii rămași în Cadrilater³⁶. De asemenea, autoritățile bulgare au amenințat cu evacuarea unui număr egal de români din Cadrilater în cazul în care România ar proceda, după 14 decembrie, la evacuarea forțată a unor bulgari ce nu făceau parte din plafonul de 60.000³⁷. Partea română nu a agreat ideea schimbului și a amenințat că fie va trece bulgarii din Nuntași și Lunca forțat peste graniță, fie îi va împrăști în sate bulgărești din restul țării iar în situația în care autoritățile bulgare vor trece la expulzări silite de români urbani va proceda identic cu etnicii bulgari rămași în nordul Dobrogei³⁸. În fața acestei situații guvernul bulgar a acceptat până la urmă, la 14 decembrie 1940, și pe cei 2200 bulgari din satele Nuntași și Lunca³⁹, iar în contrapartidă, autoritățile românești au primit, imediat după această dată, încă un număr de 78 familii de români din Cadrilater⁴⁰.

La câteva zile după data încheierii oficiale a schimbului obligatoriu de populație (14 decembrie 1940) guvernul României a propus Sofiei începerea unor negocieri amicale în vederea schimbului restului de români și bulgari. Primul ministru bulgar B. Filov a rejectat însă propunerea socotind-o inacceptabilă, susținând că guvernul bulgar primise deja 63.000 conaționali din nordul Dobrogei și că nici o discuție nu mai era posibilă atâta vreme cât cei 4.700 români rămași în Cadrilater, în regiunea Turtucaia, nu erau primiți în România⁴¹.

Guvernul bulgar a revenit la sentimente mai bune în primăvara anului 1941, când tratativele pentru continuarea schimbului obligatoriu de populație au fost reluate. La începutul lunii aprilie 1941, cele două părți au convenit ca 3.600 bulgari din nordul Dobrogei să fie schimbați cu cei 4.700 români rămași în Cadrilater, în regiunea Turtucaia⁴². Transferul a fost perfectat printr-un protocol semnat la 11 aprilie 1941 și trebuia să se încheie la 25 mai⁴³. Ulterior, data limită a efectuării acestui schimb de populație a fost prelungită de comun acord de către cele două părți, la

³⁵ *Ibidem*, f. 808 - 809.

³⁶ *Ibidem*, f. 895 - 896.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, f. 811.

³⁹ *Ibidem*, f. 819.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 823.

⁴¹ *Ibidem*, f. 837 - 840.

⁴² *Idem*, vol. 78, f. 324.

⁴³ *Ibidem*, f. 416.

sugestia Bucureștiului⁴⁴, până la 10 iunie 1941⁴⁵. Nu deținem informații detaliate cu privire la efectuarea acestui schimb de populație. Știm doar că în baza acestui acord au fost trecuți în Bulgaria în aprilie și mai 1941 un număr de 954 bulgari capi de familie, în total 3.078 persoane din nordul Dobrogei⁴⁶. De partea cealaltă, după unele informații, un număr de 3850 de macedo-români din Cadrilater au trecut în România în zilele de 7-9 aprilie 1941⁴⁷. Această deplasare poate fi percepută ca un gest de bunăvoință din partea guvernului român, numărul românilor evacuați mai devreme încadrându-se probabil în prevederile protocolului al cărui conținut fusese definitivat de cele două părți încă de la 1 aprilie 1941⁴⁸. Cu privire la numărul total al celor deplasați, atât al românilor din Cadrilater trecuți în România cât și al bulgarilor din Dobrogea Veche deplasați în Bulgaria, câteva precizări se impun cu necesitate deoarece suma acestora, de ambele părți, depășește cu mult datele înregistrate la recensământul din 1930 în Dobrogea și faptul nu poate fi explicat prin sporul natural al populației. După datele noastre totalul etnicilor bulgari evacuați din județele Tulcea și Constanța s-a ridicat la 62778 persoane (57500 înregistrați de către comisia mixtă pentru schimbul de populație până la 5 decembrie 1940, 2200 evacuați ulterior, la 14 decembrie, din satele Nuntași și Lunca, și 3078 deplasați în aprilie și mai 1941), în timp ce la recensământul din 1930 fuseseră înregistrați în cele două județe un total de doar 42070 bulgari⁴⁹. Diferența în plus poate fi doar parțial explicată prin sporul natural al populației bulgare sau prin încheierea unor căsătorii mixte. O posibilă explicație, și singura după părerea noastră, dacă excludem posibilitatea ca la recensământul din 1930 să se fi înregistrat cifre mult eronate datorită paletei largi de criterii aplicate și publicării datelor pe județe și comune existând astfel posibilitatea verificării acestora, este aceea că alături de populația bulgară au fost evacuate în Bulgaria și persoane de altă origine etnică, în special turco-tătari și greci.

Un număr neprecizat de turci, dar și armeni și greci, s-au deplasat din Cadrilater în nordul Dobrogei în zilele în care s-a produs transferul

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 441.

⁴⁶ *Românizarea. Înfăptuiri. 6 decembrie 1941 - 6 decembrie 1942*, Subsecretariatul de Stat al Românizării, Colonizării și Inventarului, Oficiul de Studii, Documentare și Îndrumare, București, f.a. (1943?), p. 67 (în continuare se va cita: *Românizarea. Înfăptuiri. 6 dec. 1941 - 6 dec. 1942...*).

⁴⁷ Nicolae Cușa, *Macedoromânii pe văile istoriei*, Constanța, 1990, p. 44 - 45.

⁴⁸ Vezi AMAE, fond 71 / Bulgaria, vol. 78, f. 324.

⁴⁹ Vezi Dumitru Șandru, *op.cit.*, p. 144.

acestui teritoriu din componența României în cea a Bulgariei⁵⁰. În timpul unei întrevederi din 12 octombrie 1940 cu șeful guvernului bulgar B. Filov, ministrul României la Sofia, Eugen Filotti, a solicitat acestuia ca Bulgaria să-i reprimească, solicitare cu care oficialul bulgar s-a declarat în principiu de acord⁵¹. Nu deținem informații relativ la numărul acestora. În timpul operațiunilor de evacuare aceștia au fost probabil asimilați cu etnicii bulgari deoarece nu am depistat în arhive nici un document oficial care să menționeze deplasarea în Bulgaria a unor supuși români de altă origine etnică în afară de cea bulgară, cu excepția cazurilor familiilor mixte. În același timp însă există note informative ale organelor de ordine ale statului român, în special ale jandarmeriei, în care se semnalează revenirea ulterioară în țară, din Bulgaria, a unor persoane de origine turcă ce fuseseră deplasate din nordul Dobrogei în toamna anului 1940⁵².

Numărul românilor evacuați din Cadrilater s-a ridicat, după datele comisiei mixte româno-bulgare pentru transferul de populație, la un total de 23.175 capi de familie reprezentând 103.711 persoane⁵³. Dintre acestea, 65.382 persoane erau aromâni, originari în special din Macedonia grecească dar și din Albania, cei mai mulți colonizați în Cadrilater în perioada anilor 1925-1932⁵⁴. La recensământul populației din 1930 în județele Durostor și Caliacra fuseseră înregistrați însă numai

⁵⁰ *Ibidem*, p. 145.

⁵¹ AMAE, fond 71 / Bulgaria, vol. 77, f. 690 - 691.

⁵² În nota nr. 437 din 9 aprilie 1941 întocmită de către Serviciul Jandarmeriei din cadrul Inspectoratului General al Jandarmeriei se fac referiri la trei persoane deplasate în Cadrilater în toamna anului 1940 și care au revenit fraudulos din Bulgaria la sfârșitul lunii martie 1941. Una dintre aceste persoane era turcul Suliman Ramadan care trecuse granița în România la 24 martie și care își motiva acțiunea susținând faptul că turcii erau rău tratați în Bulgaria (ASB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei (se va cita în continuare: I.G.J.), dosar 40 / 1941, f. 1); vezi și Dumitru Sandru, *op. cit.*, p. 146.

⁵³ *Românizarea. Înfăptuiri. 6 dec. 1941 - 6 dec. 1942...*, p. 66; alte evaluări avansate în perioada războiului situează numărul românilor evacuați din Cadrilater la 21.897 capi de familie, în total aproximativ 100.000 de suflete [*Trei ani de guvernare. 6 septembrie 1940 - 6 septembrie 1943* (se va cita în continuare *Trei ani de guvernare...*), București, 1943, p.143 ; este posibil ca această cifră să nu includă și numărul românilor evacuați din Cadrilater în primăvara lui 1941] sau la 22.810 capi de familie, în total 102.093 persoane (ASB, fond P.C.M., dosar 677 / 1943-1944, f. 66) ; într-o notă a Subsecretariatului de Stat al Colonizării și Populației Evacuate către Ion Antonescu din 4 decembrie 1940 se precizează că numărul refugiaților din Cadrilater se ridica la data respectivă la 106.000 persoane (Idem, dosar 398 / 1940, f. 5.).

⁵⁴ Nicolae Cușa, *op. cit.*, p. 44 - 45; în această perioadă au fost strămutate în Cadrilater un număr de 6.553 familii de aromâni, reprezentând un total de 32.765 suflete (*Ibidem*, p. 40).

77.728 locuitori de origine etnică română. Diferența în plus poate fi însă explicată prin migrațiile de populație românească sau aromână ce au survenit în această provincie în perioada 1930-1940. Astfel, excedentul de 14.509 imigranți români și 6.832 imigranți aromâni care, potrivit datelor specialiștilor Institutului Central de Statistică al României au fost colonizați în această perioadă pe pământurile etnicilor turci de aici deplasați în Turcia în baza convenției româno-turce din 4 septembrie 1936⁵⁵, a făcut ca cifra de 77.728 români înregistrată în 1930 să se ridice ulterior la 98.619 persoane⁵⁶, cifră la care se adaugă desigur și sporul natural înregistrat în cei zece ani.

Evacuații bulgari din 265 de sate din județele Tulcea și Constanța au luat cu ei 18.500 cai, 3.500 porci, 215.000 oi, 12.500 cornute mari și 12.500 cornute mici⁵⁷ iar bunurile rămase în urma deplasării lor reprezentau 113.586 ha teren arabil și 11.794 gospodării⁵⁸. La rândul lor, etnicii români deplasați din Cadrilater au abandonat acolo 227.361 ha teren arabil și 18.760 gospodării⁵⁹.

Dintre cele aproximativ 16.000 familii de bulgari evacuate din nordul Dobrogei, 14.500 au fost colonizate de autoritățile bulgare pe bunurile rămase de la românii plecați din Cadrilater, fiind înzestrate cu terenuri agricole în suprafață totală de 314.558 acri de pământ⁶⁰.

Operațiunile de transfer al populației de origine etnică română, din Cadrilater s-au încheiat înainte de terminarea evacuării etnicilor bulgari și germani din nordul Dobrogei astfel încât autoritățile de la București s-au văzut nevoite să cazeze o bună parte a acestor coloniști în special pe aromâni, în mod provizoriu, pentru câteva luni, în județul Ialomița și în sudul județului Constanța⁶¹. Ulterior aceștia au fost deplasați în localitățile părăsite de bulgari și germani dar unii dintre ei au rămas în comunele ialomițene unde fuseseră cazați provizoriu⁶².

Din numărul total al refugiaților români din Cadrilater, 15.833 de familii au fost așezate provizoriu, în toamna anului 1940 și în primăvara anului 1941, în județele Tulcea și Constanța, ceilalți răspândindu-se în

⁵⁵ În baza acestei convenții, care stipula posibilitatea emigrării voluntare pentru turcii din Dobrogea, în perioada 15 aprilie 1936 - 15 aprilie 1941 au emigrat în Turcia, în etape, un număr de peste 70.000 de etnici turci din Dobrogea (Dimitrie Gherasim, *op. cit.*, p. 70 - 72.).

⁵⁶ Anton Galopenția, *op. cit.*, p. 39.

⁵⁷ Joseph B. Schechtman, *op. cit.*, p. 407.

⁵⁸ *Românizarea. Înfăptuiri. 6 dec. 1941 - 6 dec. 1942...*, p. 67.

⁵⁹ *Trei ani de guvernare...*, p. 143.

⁶⁰ Joseph B. Schechtman, *op. cit.*, p. 408.

⁶¹ Nicolae Cușa, *op. cit.*, p. 43.

⁶² Vezi Dumitru Șandru, *op. cit.*, p. 149.

alte zone ale țării. Bunurile puse la dispoziție de Comisariatul General al Dobrogei pentru așezarea lor în această provincie reprezentau în total 139.519 ha teren arabil și 14.275 locuințe rămase de la bulgarii și germanii repatriați⁶³. Procesul colonizării lor aici a fost marcat de apariția unor asperități în relațiile dintre ei și populația localnică. Într-o notă a Corpului de Cavalerie Stat Major B.2. către Prefectura Rădăuți din 18 noiembrie 1940 se semnală apariția în Dobrogea a unor incidente între localnici și românii și macedonenii evacuați din Cadrilater pe tema dreptului de a ocupa gospodăriile bulgarilor plecați⁶⁴. Posibilitățile practice de așezare în Dobrogea permiteau însă colonizarea a numai aproximativ 12.700 familii⁶⁵. Cea mai mare problemă aici era cea a caselor; cele rămase de la germani și mai ales de la bulgarii evacuați se găseau în condiții cel puțin precare. În august 1943 a fost aprobată repararea și construcția aici a 3.900 locuințe⁶⁶.

Măsuri concrete în direcția așezării definitive a coloniștilor stabiliți în Dobrogea Veche au fost luate cu destulă întârziere de către autoritățile de la București. Abia la 26 august 1941 a fost adoptat un decret-lege (nr. 2.396) cu privire la colonizarea în Dobrogea a proprietarilor agricoli evacuați din Cadrilater în baza tratatului româno-bulgar din 7 septembrie 1940. Conform acestui act legislativ, coloniștii cazați în Dobrogea-Veche, pe terenurile și în gospodăriile trecute în *Fondul imobiliar al colonizării*, urmau să primească câte un lot de colonizare (art. 2) al cărui preț, stabilit de comisiile mixte româno-germane și româno-bulgare ca urmare a plecării germanilor și bulgarilor și majorat cu 5% (art. 7), urma să fie compensat cu suma ce trebuiau s-o primească drept despăgubire pentru bunurile abandonate în Cadrilater, conform articolelor 5 și 12 din acordul româno-bulgar din 7 septembrie 1940 (art. 10). Coloniștii erau obligați, potrivit articolului 11 să se constituie în *cooperative agricole de coloniști*, comunale sau regionale, cu terenuri de minimum 1000 hectare, care să organizeze și să exploateze întreaga proprietate a membrilor în bune condiții tehnice, să asigure desfacerea produselor lor și distribuirea justă a ajutoarelor acordate de stat. Noii veniți erau scutiți de impozite către stat și județ timp de 10 ani de la punerea lor în posesie (art. 14)⁶⁷.

Așezarea definitivă pe loturi a coloniștilor stabiliți în județele Tulcea și Constanța a decurs anevoios. Subsecretariatul de Stat al

⁶³ *Românizarea, Înfăptuiri. 6. dec. 1941 - 6 dec. 1942...*, p. 67.

⁶⁴ ASS, fond Prefectura Rădăuți, dosar 13 / 1940, f. 102.

⁶⁵ *Trei ani de guvernare...*, p. 143.

⁶⁶ Joseph B. Schechtman, *op. cit.*, p. 411.

⁶⁷ MOF, nr. 201, partea I, din 26 august 1941.

Colonizării, Românizării și Inventarului a terminat abia în ianuarie 1943 îndeplinirea formalităților de predare, cu procese-verbale individuale, a loturilor de cultură și a gospodăriilor către coloniștii așezați în aceste două județe. Numărul coloniștilor așezați definitiv cu procese-verbale se ridica la 11.865 capi de familie⁶⁸.

Disponibilitățile de pământ din Dobrogea fiind insuficiente pentru colonizarea tuturor evacuaților stabiliți provizoriu acolo, un număr de coloniști au trebuit să fie transferați în alte regiuni ale țării unde exista pământ disponibil. În noiembrie 1941, 796 capi de familie evacuați din Cadrilater au fost așezați în județele Rădăuți și Suceava, pe bunurile rămase de la germanii și maghiarii repatriați din aceste județe. Un număr de 122 comercianți proveniți din Cadrilater au fost așezați în orașele Suceava, Rădăuți și târgul Siret distribuindu-li-se câte o prăvălie sau o industrie și câte o locuință⁶⁹. Așezarea coloniștilor în sudul Bucovinei a fost însoțită și de manifestarea unor nemulțumiri în rândul populației locale, legate de procesul atribuirii unor bunuri către noii veniți. Prefectura județului Rădăuți comunica Guvernământului Bucovinei la 16 ianuarie 1942 că populația autohtonă din acest județ era nemulțumită deoarece unele proprietăți rămase în urma repatrierii germanilor și ungarilor și care au fost date inițial în custodia localnicilor, ulterior au fost în parte luate de la aceștia și atribuite coloniștilor. De asemenea, în urma evacuării evreilor din Rădăuți, la atribuirea fondurilor de comerț rămase au fost preferați noii veniți cărora li s-au dat cele mai mari prăvălii, fără ca mulți dintre ei să fie negustori de meserie, fapt care, se arăta în notă, pe lângă că a alimentat nemulțumirea localnicilor, a produs și perturbații în viața economică locală⁷⁰.

În Consiliul de Miniștri din 5 septembrie 1941 s-a avansat ideea ca evacuării din Cadrilater, neplasați până la data respectivă să ia locul găgăuzilor din satele din regiunea Bolgradului și sudul Basarabiei de unde aceștia urmau să fie dislocați prin diferite măsuri economice în scopul de a fi trecuți în Ucraina⁷¹. Ulterior însă, s-a renunțat la această idee, procedându-se doar la deplasarea unui număr restrâns de familii de coloniști care au fost așezate pe loturile germanilor repatriați din sudul Basarabiei. La 31 martie 1942, programul de colonizare în această zonă

⁶⁸ ASB, fond P.C.M., dosar 1.074 / 1943, f. 81. Se pare că procesul nu a fost totuși încheiat de vreme ce, potrivit anumitor informații, așezări definitive pe loturi de cultură se mai realizau aici și în anii 1947 - 1948 (vezi Dumitru Șandru, *op. cit.*, p. 150).

⁶⁹ *Românizarea. Înfrățituri. 6 dec. 1941 - 6 dec. 1942...*, p. 71 - 72.

⁷⁰ ASS, fond Prefectura Suceava, dosar 106 / 1942, f. 2, 82.

⁷¹ ASB, fond P.C.M., dosar 467 / 1941, f. 164.

era deja întocmit, fiind asigurate atât transportul, cât și hrana coloniștilor până la strângerea noii recolte⁷². Au fost așezate aici un număr de 1.235 familii de coloniști, 240 din sudul Bucovinei și 986 din Dobrogea. Dintre acestea, 443 au fost instalate în județul Cetatea Albă, 552 în județul Chilia și 240 în județul Cahul. Noilor veniți li s-au atribuit spre folosință câte un lot de cultură de 16 ha și câte o gospodărie în centrele depopulate foste colonii germane⁷³. Pentru coloniștii din Cadrilater au fost repartizate 29 loturi de cultură a câte nouă ha fiecare și în județul Timiș-Torontal⁷⁴.

Guvernul român a luat măsuri pentru ajutorarea coloniștilor dispersați în diferite zone ale țării prin intermediul Comisariatului General al Dobrogei, instituție care, după 18 septembrie 1940 a funcționat în cadrul Subsecretariatului de Stat al Colonizării și Populației Evacuate⁷⁵, organism transformat ulterior în Subsecretariatul de Stat al Românilor, Colonizării și Inventarului și trecut pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri⁷⁶. Până la 16 noiembrie 1940, Comisariatul General al Dobrogei a acordat coloniștilor din Cadrilater ajutoare în valoare totală de 20.500.000 lei (avansuri acordate în contul despăgubirilor pentru bunurile rămase în Cadrilater în valoare de 16.000.000 lei, cereale și furaje în valoare de 500.000 lei și ajutoare distribuite în numerar în valoare de 4.000.000 lei)⁷⁷, dar sprijinirea lor a continuat și după această dată. Într-o notă din 14 ianuarie 1941 Comisariatul General al Dobrogei transmitea Prefecturii Iași, cu privire la situația coloniștilor stabiliți temporar pe raza acestui județ, că și-a luat sarcina de a veni în ajutorul acestora, distribuindu-le, până la 1 iulie 1941, alimente, furaje și lemne în contul despăgubirilor ce le reveneau din Cadrilater și a recoltei din vara anului 1941⁷⁸. La 22 martie 1942 Guvernământul Bucovinei comunica Prefecturii județului Rădăuți că Subsecretariatul de Stat al Românilor, Colonizării și Inventarului a pus la dispoziția acestei provincii pentru ajutorarea celor veniți din Cadrilater o sumă de două milioane lei, din care 700.000 lei erau alocați județului Rădăuți. Suma era destinată procurării de hrană pentru oameni și pentru

⁷² Idem, dosar 351 / 1942, f. 3.

⁷³ *Românizarea. Înfăptuiri. 6 dec. 1941 - 6 dec. 1942...*, p. 72.

⁷⁴ *Ibidem*; s-a prevăzut de asemenea colonizarea unor grupuri de emigranți din Cadrilater în zona Deltei Dunării. Pentru așezarea lor aici, unde urmau a fi create colonii de pescari, au fost alocate de la stat 25 milioane lei pentru construcția de case și 18 milioane lei pentru procurarea de unelte pentru pescuit (Joseph B. Schechtman, *op. cit.*, p. 411).

⁷⁵ Vezi MOF, nr. 217, partea I, din 18 septembrie 1940.

⁷⁶ Idem, nr. 102, partea I, din 3 mai 1941.

⁷⁷ ASB, fond P.C.M., dosar 398 / 1940, f. 5V.

⁷⁸ ASI, fond Prefectura Iași, dosar 228 / 1941, f. 202.

vite și trebuia acordată numai coloniștilor care aveau absolută nevoie, cu excepția celor turbulenți și a celor care plecau în Basarabia⁷⁹. Diverse ministere au acordat, de asemenea, ajutoare în bani repatriatilor sosiți din Cadrilater; până la 20 ianuarie 1943 suma totală a acestora s-a ridicat la 42.151.103 lei⁸⁰.

Deși guvernul român a acționat constant în direcția sprijinirii celor sosiți din Cadrilater, problema despăgubirii acestora pentru bunurile abandonate acolo a rămas nerezolvată în perioada războiului. Relativ la situația valorii acestor bunuri, abia în vara anului 1942 s-a procedat la întocmirea unor situații oficiale în baza cărora urmau să se acorde despăgubiri. Prin ordinul circular nr. 7.457 din 30 iunie 1942, Direcția Administrației Locale din cadrul Ministerului Afacerilor Interne înștiința prefecturile că începând cu 8 iulie subcomisiile mixte pentru schimbul de populație cu Bulgaria urmau să se deplaseze în județele unde existau coloniști români din Cadrilater, pentru ai asculta pe aceștia și a le întocmi situațiile stat (stabilirea oficială a averii și a prețurilor trecute în situațiile lor provizorii), în conformitate cu dispozițiile tratatului de la Craiova. Timpul pentru activitatea acestor subcomisii era limitat de către guvernele român și bulgar la două luni, neputând fi depășit. Cele patru subcomisii mixte se găseau pe teren, în județele Tulcea și Constanța, de la data de 18 mai, iar lucrările de întocmire a situațiilor stat ale coloniștilor urmau a se încheia pe 17 iulie 1942⁸¹. Nu deținem informații în legătură cu acordarea de către statul român a unor despăgubiri către persoanele transferate din Cadrilater. Există însă date care converg spre ideea că aceste despăgubiri n-au fost totuși oferite⁸². În octombrie 1948, un număr de 384 coloniști capi de familie din județele Tulcea și Constanța solicitau încă să li se achite contravaloarea recoltei ce le rămăsese în Bulgaria în toamna anului 1940⁸³.

Efectuarea schimbului de populație în urma cedării Cadrilaterului a ridicat în fața guvernului român nu numai problema plasării coloniștilor sosiți în țară dar și numeroase alte chestiuni, legate de aplicarea în

⁷⁹ ASS, fond Prefectura Rădăuți, dosar 106 / 1942, f. 37.

⁸⁰ *Românizarea. Înfrupturi. 6 dec. 1941 - 6 dec. 1942...*, anexa 32, nepaginată.

⁸¹ ASS, fond Prefectura Suceava, dosar 42 / 1942, f. 1-2.

⁸² Acestei situații i se poate găsi o explicație parțială în faptul că Bulgaria nu și-a respectat angajamentele financiare asumate la Craiova la 7 septembrie 1940 și nu a achitat statului român nici suma forfetară prevăzută în acordul financiar anexat tratatului (anexa D) și nici alte solduri rezultate în urma schimbului de populație. Dacă ar fi fost obținuți, acești bani s-ar fi constituit într-un surplus bugetar capabil să alimenteze plata indemnizațiilor cuvenite coloniștilor din Cadrilater.

⁸³ Vezi Dumitru Șandru, *op. cit.*, p. 150.

practică a unor prevederi ale acordului din 7 septembrie 1940 de către guvernul bulgar. Relațiile româno-bulgare au fost marcate, toată perioada războiului, de existența unor fricțiuni generate de neîndeplinirea, de către partea bulgară, a prevederilor economice și financiare ale tratatului de la Craiova.

Cum schimbul de populație s-a hotărât a se desfășura în perioada recoltatului de toamnă, în acordul privitor la modalitățile de evacuare și de transferare a teritoriului ce constituia anexa B a tratatului, au fost stipulate prevederi speciale cu privire la soarta recoltelor de porumb, bumbac și floarea soarelui, ce nu puteau fi culese și transportate de către cei supuși schimbului. Comisia mixtă pentru aplicarea tratatului urma să însărcineze subcomisiile mixte să constate la fața locului, în județele Tulcea, Constanța, Durostor și Caliacra, atât totalul suprafețelor însămânțate cu porumb, bumbac și floarea soarelui, care nu erau încă culese de populația mișcată, cât și producția medie aproximativă la hectar. Pe baza rapoartelor prezentate, comisia mixtă trebuia să stabilească cifrele forfetare corespunzând producției pe hectar de porumb, bumbac și floarea soarelui, nerecoltată până în momentul evacuării. Membrii comisiei erau însărcinați apoi să definitiveze cantitatea rezultând ca sold în favoarea unuia dintre guverne, guvernul rămas debitor obligându-se a transfera această diferență în natură celui alt guvern până cel mai târziu la data de 1 martie 1941⁸⁴. În urma evaluării recoltelor abandonate de cei deplasați a rezultat un important sold în favoarea României, pe care însă guvernul bulgar a refuzat să-l recunoască și, în consecință, să-l achite. Guvernul de la Sofia a căutat de asemenea să uzeze de diverse subterfugii pentru a eluda și plata indemnizației forfetare de un miliard lei prevăzută în acordul financiar anexat tratatului (anexa D); a supraevaluat valoarea proprietăților bulgarilor rămase în nordul Dobrogei, susținând că acestea s-ar ridica la 321.234 acri de pământ, în valoare de 1.692.000.000 lei, și 13.500 case, evaluate la 644.000.000 lei. Se considera astfel că despăgubirile ce trebuiau plătite refugiaților bulgari de aici depășeau suma asumată la Craiova și în consecință aranjamentul de a achita un miliard de lei României apărea inadecvat⁸⁵. Mai mult decât atât, în primavara lui 1941 guvernul bulgar a solicitat României plata unei despăgubiri de 1.600.000.000 leva pentru o pretinsă nepredare a unei părți din arhive⁸⁶.

Potrivit articolului V al tratatului de la Craiova, românii refugiați care nu fuseseră cuprinși în schimbul de populație aveau posibilitatea de

⁸⁴ MOF, nr. 212, partea I, din 12 septembrie 1940.

⁸⁵ Joseph B. Schechtman, *op. cit.*, p. 407.

⁸⁶ AMAE, fond 71 / Bulgaria, vol. 80, f. 273.

a-și lichida în mod liber proprietățile lor rurale, în termen de 18 luni de la ratificarea tratatului. Autoritățile de la Sofia nu au respectat nici această prevedere împiedicând accesul acestora în Cadrilater pentru a-și administra bunurile. Acestea au fost luate în posesie de autoritățile agricole locale iar formațiunile de "trudovaci" (armata bulgară a muncii) au ridicat recoltele fără plata nici unei indemnizații către proprietari⁸⁷. Atitudinea oficialităților bulgare relativ la îndeplinirea obligațiilor economice și financiare ce le reveneau potrivit tratatului de la Craiova este oglindită într-o telegramă din 18 februarie 1941 destinată Ministerului Afacerilor Externe de la București în care Legația României de la Sofia informa că "...Guvernul bulgar urmărește să obțină reducerea drepturilor și creanțelor noastre prin contrapretențiuni și subterfugii în speranța de a nu mai avea nimic sau foarte puțin de plătit, fie în baza acordului financiar, fie în baza drepturilor proprietarilor urbani și rurali și de a câștiga pământ, case și bani /.../. Tactica rămâne aceeași pe toată linia: dreptul la solda de recolte tinde a fi anihilat prin dovezi că recolta a fost mică iar pentru bumbac inexistentă. Dreptului la suma forfetară și la despăgubirile cuvenite proprietarilor urbani și rurali se opun așa-zisele cereri reconvenționale. La articolul 5 se caută anihilarea drepturilor proprietarilor români prin restrângerea până la absurd a sferei lui de aplicare. În afară chiar de excluderea funcționarilor la proprietățile urbane se urmărește intrarea în posesie prin măsuri legislative spoliatorii și printr-o compensație generală cu imobilele urbane din Dobrogea românească"⁸⁸. Câteva zile mai târziu ministrul României acreditat la Sofia informa din nou departamentul externelor de la București (telegrama nr. 772 din 22 februarie 1941) că "...se urmărește pe de o parte tergiversarea spre a se eluda eventual toate obligațiile, iar pe de altă parte făurirea unor probe care să arate că nu Bulgaria a sabotat sau refuzat

⁸⁷ ASB, fond P.C.M., dosar 1.113 / 1943, f. 43 ; vezi și Idem, fond I.C.J., dosar 24 / 1943, f. 126. Un astfel de caz, de împiedicare de către autoritățile bulgare a accesului românilor în Cadrilater spre a-și administra bunurile, a fost semnalat Ministerului Afacerilor Externe de la București de către Legația română din Sofia prin telegrama nr. 527 din 13 februarie 1941. Se comunica o informație primită de la Consulatul român din Varna potrivit căreia, un anume preot Nicolae Georgescu, venit din Pitești la Bazargic pentru a vinde o casă, a fost arestat la 29 ianuarie 1941 sub acuzația de spionaj fiind apoi bătut cu cruzime de un agent de siguranță și de un polițist militar. Preotul român a fost eliberat abia după trei zile, fiind găsit nevinovat de către parchetul din Varna. Se aprecia în telegramă că faptul nu constituia decât un nou inel în lanțul de abuzuri destinate a împiedica folosința și vânzarea proprietăților române (AMAE, fond / 71 Bulgaria, - vol. 78, f. 112.).

⁸⁸ *Ibidem*, f. 157 - 157.

tratativele. Chiar în caz de arbitraj se va tinde a se încărca în bloc arbitrii cu cât mai multe probleme necesitând anchete și cercetări îndelungate de natură a face imposibilă pronunțarea hotărârii înainte de câteva luni în speranța că, în interval, complicațiile războiului în raport cu care Bulgaria se consideră foarte tare ar putea dezactualiza sub o formă sau alta toate pretențiile..."⁸⁹.

Dezacorduri între cele două guverne s-au manifestat și în legătură cu modalitățile de efectuare a schimbului facultativ de populație prevăzut a se realiza în articolul III al tratatului de la Craiova. Schimbul de populație preconizat nu a mai avut loc deoarece guvernele de la Sofia și București nu au ajuns la un acord asupra textului de regulament care să organizeze operațiunile de emigrare. Guvernul român susținea ca cele două operațiuni, schimbul obligatoriu și cel facultativ, să aibă un caracter compensator și să se desfășoare paralel și sincron, în timp ce guvernul bulgar se pronunța pentru desfășurarea lor distinctă și succesivă, prima voluntară iar apoi cea decretată⁹⁰. Oricum, nici acest posibil schimb facultativ de populație nu era privit cu satisfacție de către etnicii bulgari rămași în România, ci dimpotrivă. Ministerul Afacerilor Interne comunica prefecturilor prin ordinul circular nr. 6.538 A din 7 iunie 1941 că pentru a se sustrage schimbului facultativ de populație ce se zvonea a se desfășura în scurt timp, foarte mulți etnici bulgari obținuseră de la autoritățile comunale certificate că sunt de origine etnică română. Se dispunea să fie luate măsuri urgente ca să nu mai fie eliberate astfel de acte iar cele deja emise să fie verificate⁹¹. Această atitudine se datora probabil și informațiilor sosite în țară despre tratamentul prost la care unii coloniști bulgari plecați din nordul Dobrogei erau supuși de către autoritățile bulgare din Cadrilater. Datorită acestei situații mulți etnici bulgari plecați în Cadrilater au încercat, de multe ori reușind, să revină fraudulos în România. La 24 decembrie 1941 Inspectoratul General al Jandarmeriei era informat despre trecerea frauduloasă în țară, pe la Silistra, a unui anume Peiu Ilie Ivan și a soției acestuia, Elena, evacuați în 1940 în baza tratatului și reveniți acum în comuna Traian, județul Tulcea. Acesta își motiva revenirea în România susținând că guvernul bulgar persecuta pe toți bulgarii care au fost evacuați și nu cunoșteau bine limba bulgară, iar soțiile românce ale acestora și care vorbeau românește erau supuse la pedepse corporale⁹².

⁸⁹ *Ibidem*, f. 182.

⁹⁰ ASB, fond. P.C.M., dosar 45 / 1941, f. 41.

⁹¹ ASS, fond Prefectura Rădăuți, dosar 45 / 1941, f. 87.

⁹² ASB, fond I.G.J., dosar 40 / 1941, f. 16, vezi și Dumitru Sandru, *op. cit.*, p. 146.

Numeroși etnici bulgari foști supuși români care au fost deplasați în Cadrilater în baza tratatului de la Craiova, au adresat atât Legației române de la Sofia cât și consulatelor românești din Bulgaria, cereri de a li se aproba revenirea în România. Motivațiile acestora în susținerea solicitărilor adresate au constituit obiectul notei nr. 742 din 8 iunie 1942 pe care ministrul român de la Sofia, G.Caranfil, a adresat-o lui Mihai Antonescu, ministru interimar al departamentului externelor la data respectivă. Majoritatea petenților arătau că sunt căsătoriți cu românce, iar copii lor fiind crescuți în limba maternă nu vorbeau bulgărește și se aflau deci în imposibilitate de a urma cursurile școlilor bulgărești. Susțineau că alții în aceeași situație au fost lăsați la vatră fără nici o dificultate la al doilea transport iar printre cei obligați să emigreze se găseau și fii de românce, orfani din primul război mondial. O altă categorie mai restrânsă susțineau că sunt români de origine iar evacuarea lor a fost făcută în mod abuziv de către fostele organe administrative și polițienești legionare, care n-au urmărit decât răzbunarea politică. În ceea ce privește raporturile cu restul populației bulgare și cu autoritățile din Cadrilater, persoanele în chestiune arătau că sunt tratate ca români sau bulgari renegați ai căror copii nu vorbeau limba țării și în consecință supuși la tot felul de vexațiuni. Majoritatea declarau că, indiferent de soluția pe care o va da statul român, preferă să treacă clandestin în România, cu orice risc și pe orice cale, decât să rămână mai departe în Bulgaria⁹³. Din informațiile de care dispunem rezultă că guvernul de la București nu a decis rezolvarea favorabilă a cererilor acestora de revenire în România, trecerile continuând în mod fraudulos. Pe baza notelor informative primite de la organele locale de jandarmi, alcătuite în urma informațiilor obținute de la bulgarii reînțorși în România, Inspectoratul General al Jandarmeriei informa, prin nota nr. 44.981 din 21 octombrie 1943, atât Marele Stat Major, cât și Serviciul Special de Informații, că unii coloniști bulgari trecuți în Cadrilater erau foarte nemulțumiți de felul cum erau tratați de către statul bulgar și că doreau să revină în România. Se preciza, de asemenea, că acei dintre ei care erau căsătoriți cu românce erau primiți în armată numai după ce divorțau și din această cauză unii dezertau căutând să revină în România⁹⁴.

Persistența dezacordurilor și imposibilitatea rezolvării pe cale amiabilă, prin tratative bilaterale, a litigiilor apărute ca urmare a neîndeplinirii de către guvernul bulgar a obligațiilor ce-i reveneau

⁹³ AMAE, fond. 71 / Bulgaria, vol. 80, f. 494 - 495.

⁹⁴ ASB, fond I.C.J., dosar 24 / 1943, f. 177.

potrivit prevederilor tratatului semnat la Craiova au determinat guvernul român să apeleze la procedura arbitrală.

Tribunalul arbitral s-a constituit la Viena, la 17 iunie 1941, sub președinția profesorului Viktor Bruns de la Universitatea din Berlin, având ca membri câte un reprezentant din partea guvernelor român și bulgar⁹⁵. Activitatea tribunalului s-a dovedit a fi inefficientă, guvernul bulgar încercând prin schimburi de memorii, să prelungească procesul. La sugestia Germaniei, Sofia a propus, la 30 iunie 1942, ca dezacordurile să fie rezolvate pe cale tranzacțională, prin negocieri bilaterale, propunere acceptată de partea română. În urma negocierilor dintre Mihai Antonescu și Petrov Tchomakov, ambasadorul Bulgariei la București, s-a ajuns la un compromis, iar la 1 aprilie 1943 a fost semnat la București un acord pentru stingerea litigiilor decurgând din aplicarea tratatului de la Craiova⁹⁶.

Conform acordului de la 1 aprilie 1943, România renunța la 150 milioane lei reprezentând valoarea bunurilor de rechiziții, iar guvernul bulgar se obliga să achite, în două tranșe, diferența de până la un miliard de lei (850 milioane). Bulgaria se angaja, de asemenea, să livreze 12.000 tone porumb și contravaloarea în franci elvețieni a altor 6.000 tone porumb și 500 tone floarea soarelui (4.550.000 franci elvețieni achitați la 1 aprilie 1943). Era acceptată din partea autorităților bulgare libera trecere în Cadrilater a refugiaților care nu fuseseră cuprinși în schimbul de populație, dar aveau proprietăți aici, iar persoanele păgubite puteau înainta cereri comisiei mixte⁹⁷.

Înțelegerea din 1 aprilie 1943 prelungea termenul de efectuare a schimbului facultativ de populație până la 1 noiembrie 1943, iar cei interesați trebuiau să raporteze autorităților până la 31 mai. Schimbul urma să se facă pe bază voluntară dar era compensatoriu; dacă un guvern găsea un număr mai mare de emigranți voluntari celălalt guvern avea posibilitatea ca până la concurența acestui număr să decreteze emigrarea forțată⁹⁸. Românii repatriați din Bulgaria urmau să fie colonizați în Transnistria, iar bulgarii plecați din România, în Tracia⁹⁹. La 23 mai 1943 evenimentele au luat însă o turnură neașteptată. Bulgaria și-a schimbat poziția iar comisia mixtă româno-bulgară a anunțat că cele două țări au renunțat la schimbul voluntar de populație și că aplicațiile nu vor mai fi primite. Această schimbare de atitudine a guvernului bulgar s-a datorat

⁹⁵ Idem, fond P.C.M., dosar 1113 / 1943, f. 45.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 46 - 47.

⁹⁸ ASB, fond Prefectura Iași, dosar 64 / 1943, f. 351.

⁹⁹ Joseph B. Schechtman, *op. cit.*, p. 413.

probabil presiunii Ungariei, pentru care aplicarea acestei înțelegeri putea constitui un precedent periculos în condițiile în care s-a opus constant ideii unui schimb de populație cu România în contextul generat de problema nord-vestului Transilvaniei. În mai 1943, ambasadorul Ungariei de la București a atras atenția guvernului bulgar că încheierea unei înțelegeri cu România privitoare la un alt schimb de populație poate crea dificultăți Ungariei și va fi deci privită ca un act neprietenos din partea guvernului maghiar¹⁰⁰.

După abandonarea acestei idei de repatriere voluntară și până la sfârșitul războiului, la granița româno-bulgară s-au mai produs doar mici schimburi de populație. Bulgaria și-a concentrat eforturile în direcția repatrierii a circa 6.000 de etnici bulgari din Banat. Este vorba despre un mic grup etnic, cu origine discutabilă, cel mai probabil bulgari, însă de confesiune catolică, ce populau șapte sate din zona afluenților Carașului: Carașovă, Clocotici, Iabalcea, Lupac, Nermet, Rafnic și Vodnic. Populația acestor localități se ridica în 1941 la 6.280 locuitori, fiind în scădere comparativ cu datele recensământului din 1930 când au fost înregistrați un număr de 7.030 crașoveni¹⁰¹. Primii 155 dintre așa-numiții crașoveni au trecut în vestul Bulgariei în septembrie 1943, fiind așezați pe bunurile germanilor plecați în Reich, din satul Bardarski Geren. Al doilea grup de 96 crașoveni din Banat a trecut granița la 19 octombrie același an și au fost colonizați în nordul Bulgariei. O comisie specială a fost creată la Sofia pentru a organiza repatrierea crașovenilor¹⁰², însă nu deținem informații, cu excepția celor menționate mai sus, cu privire la realizarea acestei mișcări de populație. Un alt grup de refugiați etnici bulgari, cei mai mulți meșteșugari din București, a sosit în Bulgaria la 9 octombrie 1943. De asemenea, din Bulgaria numai mici grupuri de români au mai trecut în România¹⁰³.

Cu toate eforturile depuse, guvernul român n-a reușit să determine Bulgaria, până la sfârșitul războiului, să execute integral prevederile tratatului din 7 septembrie 1940 sau pe cele ale acordului din 1 aprilie 1943. În noiembrie 1943 se mai desfășurau încă negocieri între delegațiile

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 413 - 414.

¹⁰¹ Victor Tufescu, *O măruntă populație balcanică în Banat: crașovenii*, în "Balcania", IV / 1941, p. 508.

¹⁰² Joseph B. Schechtman, *op. cit.*, p. 413 - 414; acest autor apreciază eronat, probabil după surse bulgare, numărul crașovenilor la data începerii efectuării deplasării lor la 7.466 persoane (*Ibidem*).

¹⁰³ *Ibidem*; într-o notă a legiunii de jandarmi Vlașca trimisă Inspectoratului General al Jandarmeriei la 16 noiembrie 1943 se semnală venirea prin portul Giurgiu a unui mic grup de emigranți români din Bulgaria care ulterior s-au stabilit în comuna Moinești, județul Bacău (ASB, fond I.G.J., dosar 24 / 1943, f. 213).

română și bulgară cu privire la lichidarea intereselor foștilor proprietari din sudul și respectiv nordul Dobrogei¹⁰⁴.

DEPLACEMENTS DEMOGRAPHIQUES DE LA POPULATION DE LA ROUMANIE ET SES EFFETS SUR L'ETAT D'ESPRIT (1944 - 1947)

RÉSUMÉ

Tout en évitant les spéculations d'ordre théorique, l'auteur a passé en revue les implications démographiques et financières du traité de Craiova (le 7 septembre 1940). Il s'agit d'une démarche méticuleuse qui en soumet à notre attention les plus "techniques" et moins abordés aspects. Une partie significative de l'exposition est allouée à des problèmes de procédure: des transferts de population, inventaires, dédommagements, etc. En bénéficiant d'un substantiel apport scientifique, Dorel Bancos nous offre de multiples informations d'ordre statistique, mais subordonnées au contexte dramatique des années '40. Certes, il y a aussi des références au tragisme de la situation. Des mentions à part visent les moments critiques et les tensions diplomatiques survenus dans les relations roumaino-bulgares.

¹⁰⁴ Joseph B. Schechtman, *op. cit.*, p. 408.

EVOLUȚIA SITUAȚIEI MATERIALE A POPULAȚIEI ROMÂNIEI ȘI IMPLICAȚIILE EI ASUPRA STĂRII DE SPIRIT, 1944 - 1947

DE

ȘTEFAN MARIȚIU

Necesitatea continuării efortului de război până în mai 1945, prezența în țară a Armatei Roșii, dar și efectele negative pe care agitațiile de factură politică le-au avut asupra vieții economico-sociale, au dus la o deteriorare continuă a situației materiale a populației din România. Acest proces s-a desfășurat concomitent cu creșterea dependenței economice a țării față de U.R.S.S., ca urmare a aplicării prevederilor din Convenția de Armistițiu (12 septembrie 1944), înființării primelor *Sovromuri* și încheierii cu partea sovietică a acordului comercial din 8 mai 1945¹. Ulterior, etatizarea Băncii Naționale a României în decembrie 1946², dar și materializarea *propunerilor* P.C.R. privind *redresarea situației economice și financiare a țării* (16 iunie 1947)³, au devenit la rândul lor etape de maximă importanță pe linia subminării fundamentelor economice ale societății românești.

În perioada premergătoare actului de la 23 august 1944, bombardamentele au constituit un fenomen cu urmări extrem de grave, atât pe plan material, prin distrugerile provocate, cât mai ales în ceea ce privește starea de spirit a populației care poate fi caracterizată cu ajutorul unui singur cuvânt - frica. Așa cum reiese dintr-o notă a Ministerului Afacerilor Interne, datată 6 mai 1944, numai în luna aprilie a aceluiași an, pe întreg teritoriul țării (fără Capitală) au fost înregistrate 8604 clădiri distruse sau avariate, 1768 morți și 1194 răniți⁴. O evaluare succintă a pagubelor produse în București în perioada 4 aprilie-24 august 1944, pe

¹ Gheorghe Onișoru, *Alianțe și confruntări între partidele politice din România (1944-1947)*, București, 1996, p. 63.

² Ioan Scurtu (coordonator), *România. Viața politică în documente. 1946*, București, 1996, p. 534-547.

³ Idem, *România. Viața politică în documente. 1947*, București, 1996, p. 170-176.

⁴ ASRI, Fond "D", dosar 7951, f. 27.

lângă numărul ridicat al victimelor⁵, indică 3500 imobile distruse total, 3200 dărâmate parțial, 2700 grav avariate și 2500 incendiate⁶. La toate acestea trebuie adăugate efectele devastatoare ale bombardamentelor germane din intervalul 24-26 august 1944, astfel încât aproximativ 1 / 10 din totalul populației bucureștene rămăsese fără adăpost⁷. De asemenea, diferite ramuri ale economiei naționale au avut de suferit importante daune, fiind distruse numeroase clădiri, instalații de producție, materii prime sau produse finite, în timp ce personalul a fost afectat de tot mai dese dispersări și întreruperi ale activității. Reconstrucția a fost dificilă, un buletin informativ din noiembrie 1946 al Inspectoratului de Jandarmi Suceava semnalând faptul că populația urbană este neliniștită, lipsindu-i mijloacele de existență "întrucât nu se găsesc posibilități de lucru, din cauză că o bună parte din întreprinderile industriale au fost distruse cu ocazia războiului și până în prezent nu au fost puse în stare de funcționare"⁸.

Într-un ordin circular din 3 noiembrie 1944, conducerea Ministerului Afacerilor Interne atrăgea atenția organelor din subordine că se impune asigurarea unor condiții de cazare și *bună viațuire* pentru sinistrați, aceasta fiind *o datorie cetățenească și națională*. Prefecturile și primăriile de pe întreg cuprinsul țării trebuiau să efectueze un recensământ complet, în același timp, apartamentele sau camerele disponibile urmând să fie rechiziționate. Cazarea sinistraților urma să fie făcută în funcție de starea socială și posibilitatea de plată a chiriei, aceasta netrebuind să depășească valoarea locativă a imobilului⁹. Situația trebuia reglementată rapid, în noiembrie 1944, 90% din clădirile orașului Sulina fiind distruse sau grav avariate, în timp ce la Tecuci erau aglomerati aproximativ 3000 de refugiați din Moldova de Nord, asigurarea mijloacelor minime de trai devenind tot mai problematică¹⁰.

Eliberată de coșmarul bombardamentelor, populația a trecut la reconstruirea sau repararea locuințelor, însă fie prețurile exorbitante ale materialelor de construcții, fie dificultățile de transport impuneau folosirea materialelor vechi, recuperate de la clădirile distruse¹¹. Potrivit unui buletin informativ al Direcției Comerțului Interior, în octombrie

⁵ *Ibidem*, f.28.

⁶ Ioan Lăcustă, *În București acum 50 de ani* în MI, XVIII, 1994, 10, p. 87.

⁷ Ion Alexandrescu, *Economia României în primii ani postbelici (1945-1947)*, București, 1986, p.31.

⁸ ASB, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr.54/1946, f.71.

⁹ Idem, Fond Ministerul de Interne - Direcția Administrației de Stat, dosar 2/1944, f.13.

¹⁰ *Ibidem*, f.40-41.

¹¹ ASRI, Fond "D", dosar 4033, f.25.

1944, majoritatea fabricilor de cărămizi nu lucrau din pricina lipsei de combustibil, iar din depozitele de materiale de construcții lipseau varul, ipsosul, cimentul sau țigla. Totodată, ca urmare a inexistenței vagoanelor și dezorganizării transportului pe căile ferate, cheresteaua nu se găsea decât în cantități insuficiente¹². Uriasele greutăți din transporturile rutiere și feroviare au împiedicat aprovizionarea pieței cu geamuri, în condițiile în care cererile pentru acest produs se ridicau la cote foarte înalte. În octombrie 1944, conducerea fabricii de geamuri de la Scăieni a fost nevoită să ia măsura întreruperii lucrului, depozitele fiind suprasaturate de marfă și orice posibilitate de livrare exclusă¹³. În aceste condiții, nu ne mai poate mira un comunicat apărut în presa centrală, în luna octombrie 1944 - "Sosesc geamuri în București! Comercianții sunt obligați să servească pe toată lumea și să treacă într-un registru special pe toți cei cărora le-au vândut geamuri. Nu se vinde nimănui mai mult de 10 m²"¹⁴.

O notă din noiembrie 1944 a Serviciului Special de Informații avertiza că deși în domeniul construcțiilor există foarte mult de lucru, nici un antreprenor serios nu s-a angajat, fluctuația prețurilor la diferitele materiale, precum și indisciplina și hoția de care dădeau dovadă cei dispuși să presteze o astfel de muncă, descurajând din start majoritatea acțiunilor de o mai mare anvergură¹⁵. Problema refacerii clădirilor distruse sau avariate a cunoscut și manifestări extreme, astfel încât, conform unei note din 11 februarie 1945 a Inspectoratului General al Jandarmeriei, în municipiul Oradea toate casele nelocuite fuseseră devastate complet, populația lăsându-le fără uși, ferestre sau dușumele¹⁶.

Fără îndoială, unul dintre factorii generatori de grave consecințe în ceea ce privește situația materială a populației din România, a fost Convenția de Armistițiu. Articolele 10-12 ale acestui document¹⁷ au constituit tot atâtea pârghii prin care puterea sovietică, într-o manieră ce plasa România pe poziția de țară ocupată, deși în declarațiile oficiale acest lucru nu era recunoscut, a putut dispune de rezervele financiare, întreprinderile industriale, flota comercială, alte mijloace de transport rutier și feroviar, dar mai ales de depozitele de combustibil sau de alimente ale statului român. Sovieticii doreau în special produse petroliere, cereale, vite, cai, materiale lemnoase, dar și diverse mașini,

¹² *Ibidem*, dosar 8180, vol. 20, f.263.

¹³ *Ibidem*, f. 115.

¹⁴ Ioan Lăcustă, *op. cit.*, p.88.

¹⁵ ASRI, Fond "D", dosar 8180, vol. 20, f.106.

¹⁶ *Ibidem*, dosar 6006, f. 223.

¹⁷ Marin Radu Mocanu (coordonator), *România - marele sacrificat al celui de-al doilea război mondial. Documente*, București, 1994, vol.1, p. 310-314.

instalații industriale, utilaje de foraj-extracție etc. Într-un ordin circular din 7 septembrie 1945 al Ministerului de Interne, se cerea "aplicarea loială și scrupuloasă a condițiilor Armistițiului", oferindu-se chiar și un îndreptar legislativ și de execuție, *Codul Armistițiului*, întocmit de funcționari ai Oficiului de Documentare și Studii Administrative. Simpla enumerare a capitolelor acestei lucrări ne poate oferi o imagine clară asupra obligațiilor pe care populația din România trebuia să le suporte: "1. Convenția de Armistițiu (cu anexe); 2. Organele aplicării Armistițiului; 3. Restituiri; 4. Repatrieri; 5. Bunuri inamice; 6. Despăgubiri; 7. Prestațiuni (aprovizionarea); 8. Retragera din circulație a publicațiilor antidemocratice; 9. Dreptul Penal al Armistițiului; 10. Regimul financiar-contabil al aplicării Armistițiului" ¹⁸.

Trebuie spus că Înaltul Comandament Aliat (Sovietic) a urmărit cu scrupulozitate îndeplinirea de către statul român a împovărătoarelor sarcini ce-i fuseseră impuse. Cuantificarea aspectelor de ordin economico-financiar făcută de Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului și care se referă la perioada 12 septembrie 1944 - 31 martie 1947¹⁹, ilustrează imaginea tragică a unui jaf de proporții considerabile, care a atins fiecare ramură de producție. Nu face obiectul studiului de față o prezentare extinsă a ceea ce a însemnat aplicarea Convenției de Armistițiu, dar ținând cont de faptul că marea masă a populației a trebuit să suporte consecințele nefaste ale acestui act, nu putem să nu remarcăm o serie de factori care s-au răsfrânt în mod negativ asupra condițiilor de trai și a situației materiale a tuturor cetățenilor din România.

Imediat după 23 august 1944 au fost semnalate cazurile unor ofițeri sovietici care au mers la diferite întreprinderi pentru a inventaria instalațiile sau pentru a obține informații asupra capacității de producție²⁰. Totodată, exista temerea că producția urma să fie rechiziționată, iar fabricile demontate și duse în U.R.S.S., fapt confirmat de evenimentele ulterioare. Astfel, o notă din 9 decembrie 1944 a Prefecturii Poliției Capitalei evidențiază nemulțumirea muncitorilor de la "Malaxa" față de dispoziția Comisiei pentru aplicarea armistițiului de a se demonta laminorul pentru a fi trimis în Uniunea Sovietică²¹.

Prefectura județului Buzău, într-o dare de seamă din 11 septembrie 1945, menționa în contul aplicării Convenției de Armistițiu amenajarea și repararea unor imobile, pentru a fi puse la dispoziția

¹⁸ ASB, Fond Inspectoratul General Administrativ, dosar 166, vol.2, f. 300.

¹⁹ Constantin Hlihor (coordonator), *Armata Roșie în România. Documente*, București, 1995, p. 149.

²⁰ ASRI, Fond "D", dosar 4033, f.21.

²¹ *Ibidem*, dosar 8200, vol.23, f.61.

armatelor sovietice, precum și înzestrarea acestora cu mobilier și obiecte de cazarmament. Totodată, a fost asigurată plata alocațiilor lunare *cuvinte* subcomisiilor aliate, repararea și întreținerea spitalelor sovietice, cheltuieli de înmormântare a ostașilor sovietici, precum și tăierea lemnului folosit drept combustibil de Armata Roșie²². Pe lângă toate acestea, trupele sovietice *preluau* fără forme legale cantități însemnate de cereale, dar și foarte multe oi, vaci sau porci. Concluzia venea aproape firesc - "Nemulțumiri se înregistrează în legătură cu executarea Convenției de Armistițiu, din cauză că stocul de animale se împuținează și sarcinile armistițiului apasă mai mult și mai greu asupra satelor"²³.

Scăderea constantă a producției de cereale, atât ca urmare a stării de război, cât și din pricina unor fenomene naturale de o vitregie neobișnuită (iernile grele și seceta prelungită din perioada 1945-1947), coroborată cu livrările efectuate ca urmare a *armistițiului* a condus la o diminuare drastică a rezervelor de grâu și porumb destinate consumului populației²⁴. Inspectoratul General al Jandarmeriei atrăgea atenția în ianuarie 1946 asupra nemulțumirii sătenilor, prețul oficial practicat de Centrele de colectare a cerealelor nepermițându-le să-și procure articolele de primă necesitate care erau vândute la prețuri de speculă - "Astfel, un sătean pentru ca să poată cumpăra pâanza necesară confecționării unei cămăși, este obligat să plătească suma obținută din vânzarea la preț oficial a 3 saci de grâu"²⁵. Ca urmare a panicii generată de criza economică în care se zbătea țara, în mai 1947 a apărut semnalarea că de teama confiscării de către guvern a recoltei, în foarte multe comune din țară sătenii au început să sape gropi în pământ la o adâncime de 2-3 metri, în care intenționau să ascundă cea mai mare parte a recoltei, lăsând în hambare doar necesarul pentru consum și un mic surplus ce trebuia pus la dispoziția autorităților în caz de nevoie²⁶.

Asigurarea cotelor impuse de Convenția de Armistițiu a dus la scăderea considerabilă, atât din punct de vedere cantitativ, cât și calitativ a efectivelor de animale domestice. Au apărut disfuncționalități grave în ceea ce privește asigurarea subzistențelor pentru populație, dar și a forței de tracțiune necesară în agricultură și transporturi. Un raport din octombrie 1944 al Serviciului Special de Informații evidențiază faptul că se făceau rechiziții de către tot felul de persoane, pe baza unor simple fițiuci (*bonuri de mână*), efectul imediat fiind acela că populația, de teama

²² ASB, Fond Inspectoratul General Administrativ, dosar 173, f. 50.

²³ *Ibidem*, f. 53.

²⁴ Constantin Hlihor, *op.cit.*, p. 163.

²⁵ ASB, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 139/1945, f.1.

²⁶ ASRI, Fond "D", dosar 4157, f. 120.

acestor confiscări, sacrifica în mod inutil extrem de multe animale domestice de rasă: vaci de lapte, oi merinos, scroafe de reproducere etc.²⁷ În județul Argeș, în lunile iulie-august 1945, lipsa furajelor și nesiguranța locuitorilor confrunțați cu rechizițiile de tot felul au dus la o extindere îngrijorătoare a vânzării vitelor în târguri, pentru tăiere²⁸. Aceeași situație putea fi întâlnită și în Banat, muncile agricole efectuându-se cu mare greutate, din cauza lipsei brațelor de muncă, a animalelor de tracțiune și a uneltelor agricole - "La cele de mai sus se mai adaugă și faptul că unii dintre agricultori nu îndrăznesc să iasă la muncile agricole cu vitele pe care le mai au de teamă că li se ridică de către ostașii sovietici. Alții nu au curajul să părăsească nici domiciliile fiindu-le teamă că vor fi jefuiți de către anumiți indivizi înarmați, unii purtând uniformă militară sovietică"²⁹.

Piața românească a avut foarte mult de suferit din cauza lipsei mărfurilor caracteristice sectorului industrial (produse ale industriei alimentare, textile, de pielărie, materiale de construcții, produse siderurgice, lemn și hârtie). Cu toate acestea, pe listele cu produse livrate către U.R.S.S. întâlnim, înscrise cu minuțiozitate, articole dintre cele mai diverse: zahăr, ulei, conserve, mere și prune uscate, cântare, fasunguri pentru lămpi electrice, lenjerie de mătase, talpă și branturi, ace de cusut, penițe sau creioane, diferite tipuri de hârtie etc.³⁰ Pe o astfel de listă, întocmită în ianuarie 1945 de Prefectura județului Dâmbovița, printre bunurile ce urmau a fi *restituite* Uniunii Sovietice era menționată chiar și o cămilă³¹!

O atenție aparte, ținând cont de situația sanitară precară existentă în țară în perioada de referință, merită informația potrivit căreia, în septembrie 1944 din ordinul Comandamentului armatei sovietice se găseau blocate în vâmi, importante stocuri de medicamente. A apărut rapid un intens trafic clandestin, prețurile practicate fiind, la acea vreme, de o sută de ori mai mari decât cele oficiale³².

Așa cum am mai arătat, starea de lucruri deosebit de dificilă din agricultură a provocat dezechilibre majore în ceea ce privește aprovizionarea populației cu alimente, acesta fiind un factor generator de mari necazuri și nemulțumiri, atât în mediul rural, cât și în orașe. Practic, problema alimentară este prezentă în absolut toate informările cu privire

²⁷ *Ibidem*, dosar 8180, vol. 20, f. 268.

²⁸ ASB, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 22/1945, f. 52.

²⁹ *Ibidem*, dosar 77/1945, f.6.

³⁰ Constantin Hlihor, *op.cit.*, p.170-173.

³¹ ASB, Fond Ministerul de Interne - Direcția Administrației de Stat, dosar 7/1945, f. 2.

³² ASRI, Fond "D", dosar 8180, vol. 20, f. 268.

la starea de spirit a societății românești în perioada 1944-1947. În același interval de timp, o secetă cumplită a pustiit cu predilecție zonele răsăritene și sudice ale teritoriului național, efectul fiind o altă calamitate - foametea - care prin victimele și suferințele imense ce le-a provocat și-a pus o amprentă nefastă asupra stării de spirit a populației.

O sinteză informativă din 1946 a Inspectoratului Regional de Poliție Constanța arăta că datorită secetei, în lipsa alimentelor, în județele Tulcea și Ialomița, populația a început să mănânce *macucă*, (rezidurile produse prin strângerea semințelor de floarea soarelui în teascuri)³³. În august 1946, locuitorii din zonele rurale ale județului Buzău, pentru a-și potoli foamea consumau fructe sau turte din ghiinde amestecate cu făină de mei³⁴. Tot în Buzău, un an mai târziu, în aprilie 1947, au fost semnalate numeroase cazuri de țărani care se hrăneau cu mămăligă preparată din coajă de copac măcinată și amestecată cu 1 % mălai, ceea ce a produs grave indigestii și îmbolnăviri³⁵. Aproximativ în aceeași perioadă a anului, Prefectura județului Râmnicu Sărat atrăgea atenția că tabelele de recensământ ale înfometatilor conțineau un număr de 194 000 cazuri de persoane complet lipsite de hrană și fără vreo posibilitate de a cumpăra porumb "la liber"³⁶. Totodată, cazurile mortale provocate de inaniție erau într-o creștere accentuată, o notă din 3 februarie 1947 a Direcției Siguranței și Ordinii Publice a județului Buzău dezvăluind însă faptul că în multe dintre cazuri, la autopsii medicii fixau drept cauză a decesului, frigul³⁷. Buletinul informativ pe luna noiembrie 1946 al Inspectoratului de Jandarmi Galați relevă o stare de spirit extrem de încordată și agitată, astfel încât, datorită lipsei de alimente "Cetățenii trăiesc o adevărată tragedie. Sunt familii în raza județelor Tutova, Râmnicu Sărat și Putna, care nu mănâncă decât o singură dată la 2-3 zile. Populația este istovită, nu are bani cu ce să-și cumpere porumb, nu au îmbrăcăminte și încălțăminte, nu are nici un fel de aliment pentru iarnă, nu mai are ce vinde, cu un cuvânt, nu mai are absolut nimic"³⁸.

Imediat după apariția militarilor sovietici în București, la 5 septembrie 1944, piețele Capitalei resimțeau o lipsă deosebit de accentuată a tuturor categoriilor de produse alimentare³⁹. De fapt, Comandamentul Militar Sovietic adoptase sistemul ridicării fără preaviz a

³³ *Ibidem*, dosar 3997, f. 58.

³⁴ *Ibidem*, dosar 3996, f. 298.

³⁵ *Ibidem*, dosar 4157, f. 97.

³⁶ *Ibidem*, dosar 4277, f. 85.

³⁷ ASB, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 96/1946, f.162.

³⁸ *Ibidem*, dosar 54/1946, f.137.

³⁹ ASRI, Fond "D", dosar 8200, vol.24, f.29.

animalelor sacrificate în abatorul comunal, spre a le da ulterior o altă destinație decât aceea a aprovizionării populației bucureștene⁴⁰. Protestele au fost numeroase, cerându-se o grabnică reglementare a situației, însă această stare de lucruri a fost perpetuată cu maximă consecvență.

Tot în septembrie 1944, Camerele de Comerț din Pitești, Giurgiu și Râmnicu Vâlcea semnalau lipsa de pe piață a uleiului, unturii, untului, brânzei, orzului, dar și a peștelui, în timp ce rația de carne de vită se dovedea a fi cu totul neîndestulătoare pentru a putea satisface nevoile unei gospodării⁴¹. În București, carnea de vacă distribuită pe cartelă era de foarte slabă calitate, însă la același comerciant pentru un preț de speculă, se putea obține carne fără os și în orice cantitate. Primăria Capitalei, în încercarea de a rezolva această problemă, printr-o decizie din octombrie 1944, a stabilit că doar în zilele de sâmbătă și duminică ale fiecărei săptămâni putea fi oferită la vânzare carnea raționalizată⁴². Tăierile clandestine de animale, metodă practică și în anii anteriori, au constituit o altă sursă de aprovizionare atât pentru populație cât și pentru restaurante⁴³.

Alimentarea cu pâine a orășenilor a fost tot mai dificilă, deși pentru o scurtă perioadă, între 16 august și 6 septembrie 1944, stocurile create ca urmare a liberalizării comerțului cu cereale (grâu, secară, porumb) făcuseră posibilă suspendarea măsurii de raționalizare⁴⁴. Sinteza contrainformativă pe luna decembrie a anului 1945, elaborată de Biroul II al Marelui Stat Major, sublinia faptul că în fața centrelor de pâine se formau cozi de sute de persoane, majoritatea neavând îmbrăcăminte și încălțăminte corespunzătoare pentru a putea face față frigului de afară⁴⁵. Pâinea continua să fie extrem de greu de procurat și în ianuarie 1947, Serviciul Special de Informații atrăgând atenția asupra stării de spirit îngrijorătoare a populației din zona Moreni și din împrejurimi. Aici, oamenii se strâneau dis de dimineață în fața brutăriilor încercând să cumpere pâine la un preț mult superior celui oficial⁴⁶. De fapt, din absolut toate părțile țării, rapoartele informative semnalau profunda nemulțumire existentă în straturile sociale cele mai diverse față de regimul de distribuție a pâinii. Astfel, în octombrie 1946, la Galați se hotărâse fabricarea unui singur fel de pâine și nu se mai permitea producerea

⁴⁰ *Ibidem*, dosar 4271, f. 24.

⁴¹ *Ibidem*, dosar 8180, vol. 61, f. 47.

⁴² *Ibidem*, dosar 4033, f. 48.

⁴³ *Ibidem*, f. 31.

⁴⁴ Ion Alexandrescu, *op.cit.*, p. 34.

⁴⁵ ASRI, Fond "D", dosar 2292, vol.1, f. 204.

⁴⁶ *Ibidem*, dosar 8180, vol. 61, f. 47.

chiflilor, dar atunci când totuși apărea vreun vânzător de chifle acesta era asaltat de mulțime "căutând fiecare să cumpere pentru copii cât de puțin, indiferent de preț"⁴⁷.

Autoritățile au căutat să controleze criza de pâine, fie prin micșorarea rațiilor sau distribuirea numai a mălaiului, fie prin ample acțiuni ale poliției în vederea descoperirii surselor de aprovizionare clandestină a comercianților de făină. Toate aceste măsuri au eșuat, nereușind decât să stârnească nemulțumirea negustorilor și a cetățenilor, aceștia fiind puși în situația de a nu se mai putea aproviziona nici măcar de pe *piața neagră*⁴⁸. În aceste condiții, nu par deloc exagerate afirmațiile ziaristului american Freydin Seimour, corespondent al ziarului "New York Herald Tribune", care într-un articol din 15 decembrie 1946 intitulat *Foametea crește în România*, consemna faptul că țăranii din Moldova mâncau ghindă, în timp ce trupele sovietice erau bine aprovizionate și consumau pâine albă din abundență⁴⁹.

Îngrijorarea și supărarea populației de rând se manifesta și în legătură cu dezorganizarea existentă în comerțul intern, care se materializa prin lipsa de pe piață a majorității produselor de primă necesitate. La aceasta se adăuga dispariția produselor C.A.M. (Casa Autonomă a Monopolurilor) - tutun, țigări, chibrituri, timbre, sare, dar și a medicamentelor, lemnului sau petrolului lampant. Inspectoratul General al Jandarmeriei semnală în decembrie 1945 profunđa îngrijorare a locuitorilor din zona muntoasă a județului Alba, obligați să cumpere chibrituri numai în contrapartidă cu ouă, sau petrol lampant la schimb cu alimente a căror valoare depășea suma de 1 000 de lei pentru un litru⁵⁰. Situația materială a populației a fost agravată de inflația galopantă care a dus la creșterea fabuloasă a prețurilor la stoffe, țesături, încălțăminte, dar și de *inflația* de clientelă sovietică, ofițerii și soldații Armatei Roșii cumpărând mari cantități de mărfuri și plătind cu ruble⁵¹.

Se poate spune că în perioada 1944-1947 a avut loc o răsturnare spectaculoasă a tuturor tabu-urilor comerciale existente în vremuri nu demult trecute, astfel încât, un raport din octombrie 1947 al Siguranței Craiova semnală *năvala bucureștenilor* în regiunile Olteniei, județul Dolj fiind preferat în mod special. Țăranii își puteau desface produsele la domiciliu fără a mai fi nevoiți să le transporte la oraș, pentru produsele

⁴⁷ *Ibidem*, dosar 4534, f. 131.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 414.

⁴⁹ *Ibidem*, dosar 4157, f. 16.

⁵⁰ ASB, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 90/1945, f. 18.

⁵¹ ASRI, Fond "D", dosar 4033, f. 27.

alimentare cumpărătorii plătind pe loc oricât li se cerea⁵². Este interesantă semnalarea unui avion militar ce ateriza în fiecare vineri la hotarul comunei Poiana Mare (jud. Dolj), de unde strângea tot felul de alimente, decolând apoi către București⁵³.

Sistemul de vânzare a produselor era total dezorganizat, astfel încât, puținele alimente aduse uneori pe piață erau desfăcute într-o atmosferă deprimantă, pretutindeni existând "goană după hrană, cozi interminabile, îmbulzeli și vociferări"⁵⁴. De asemenea, în foarte multe dintre orașe producătorii nu mai reușeau să-și ducă marfa în piete, fiind obligați să o vândă la "bariere" sau chiar pe drum. Evident, nu puteau lipsi abuzurile și jafurile. Iată ce putem citi într-un raport din aprilie 1945 al Inspectoratului General al Jandarmeriei - "S-a constatat că foarte mulți locuitori de pe teritoriul rural al Banatului care veneau săptămânal la târgurile ținute în comunele urbane pentru a vinde diferite articole alimentare și mai ales ouă, păsări, brânzeturi și alte derivate ale laptelui provenite de la gospodăriile lor, nu mai au curajul să-și comercializeze aceste produse, întrucât au fost cazuri când li s-au ridicat chiar în gări la coborârea din trenuri, de către anumite persoane care afirmă că fac parte din "Uniunea Patriotică". Datorită acestei situații se constată o scădere destul de mare a acestor articole alimentare de pe piețele comunelor urbane și mai ales în orașul Timișoara. S-a mai constatat că mulți dintre locuitorii din această regiune, nu îndrăznesc să-și vândă la târguri diferite animale, pentru că sunt expuși să fie jefuiți de către anumiți infractori și mai ales de bande formate din dezertori români și sovietici, care sunt foarte bine înarmate, dispunând de automate și munițiuni suficiente"⁵⁵.

În mai 1947 Inspectoratul General al Jandarmeriei aprecia că starea de spirit a populației era extrem de alarmantă, lipsa hranei și creșterea excesivă a prețurilor făcând credibil zvonul potrivit căruia s-ar fi intenționat pauperizarea întregii populații, dar și schimbarea monedei aflată în circulație. Toate acestea au dus la dispariția mărfurilor de pe piață, instabilitatea prețurilor, refuzul unora dintre negustori de a mai primi în operațiunile comerciale moneda românească, neacceptând drept plată decât valută, aur, stofe sau pânzeturi, mulți fiind chiar tentați să-și lichideze afacerile⁵⁶. Majoritatea populației, văzându-și periclitată existența de zi cu zi, a ajuns să fie dominată treptat de o adevărată stare de panică, astfel că au apărut zvonuri despre existența unor mișcări

⁵² *Ibidem*, dosar 4530, f. 141.

⁵³ *Ibidem*, dosar 8200, vol. 39, f. 147.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 239.

⁵⁵ ASB, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 77/1945, f. 8.

⁵⁶ ASRI, dosar 7916, f. 289.

populare pormite din cauza disperării. Într-un raport din 5 ianuarie 1947 al Direcției Generale a Poliției se afirma că mizeria a luat proporții considerabile, periferiile Capitalei fiind lipsite de pâine și căldură. Căderea zăpezii amplificase greutatea, lemnele fiind foarte scumpe, în timp ce la stațiile de distribuie a gazului lampant se formaseră cozi de sute de persoane⁵⁷.

Imediat după instalarea sa, la 6 martie 1945, guvernul Groza a adoptat câteva legi care încercau să rezolve problema aprovizionării populației, dar nu au fost decât soluții temporare și au avut o eficacitate îndoielnică. La 24 mai 1945 a apărut Decretul-Lege pentru organizarea și funcționarea Oficiilor Economice Județene, act normativ care își propunea să ofere autorităților mijloacele de a controla nivelul producției, necesarul pentru consum și disponibilul de resurse din județe. Oficiile economice trebuiau să urmărească circulația mărfurilor și a produselor, dar și activitatea de colectare din teritoriu, să coordoneze și să se îngrijească de aprovizionarea populației⁵⁸. Bunele intenții s-au transformat însă într-o sursă de permanente nemulțumiri, astfel că, la 20 ianuarie 1946, Legiunea de Jandarmi Râmnicu Sărat raporta că populația rurală se simțea nedreptățită în raport cu celelalte categorii sociale⁵⁹. În iulie 1947, Direcția Generală a Poliției avea informații că personalul auxiliar și administrativ de la Academia Română era profund afectat de modul injust în care se făcuse distribuie zahărului prin *Economatul* instituției⁶⁰.

Declarația din 6 martie 1947 a primului ministru, dr. Petru Groza, lăsa să se întrevadă eșecul încercărilor guvernului în privința reglementării aprovizionării populației - "M-am înțeles astăzi cu dl. ministru al Economiei Naționale să ridice toate barierele și în afară de porumb și grâu, să lase totul liber pentru că în situația actuală controlul este iluzoriu și constituie doar un mijloc de spoliere a populației"⁶¹. De fapt, în perioada anterioară guvernul procedase la blocarea (în sensul interzicerii vânzării libere) și colectarea produselor alimentare și a cerealelor, însă consecințele imediate au fost: creșterea prețurilor, greutatea în aprovizionarea economatelor, incorectitudinea colectărilor și dificultăți de transport. Peste toate acestea s-a suprapus rezistența înverșunată a țăranilor, care, în județul Sibiu, la zvonul că strângerea de cereale se făcea în vederea expedierii peste graniță, fie și-au ascuns produsele, fie le-au

⁵⁷ *Ibidem*, dosar 8619, vol. 2, f. 120.

⁵⁸ ASB, Fond Inspectoratul General Administrativ, dosar 192, vol. 2, f. 128-131.

⁵⁹ Idem, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 90/1945, f. 49.

⁶⁰ ASRI, Fond "D", dosar 7916, f. 536.

⁶¹ *Ibidem*, dosar 4534, f. 605.

vândut clandestin. Fenomenul s-a extins și în restul țării, astfel încât, județul Constanța nu putea raporta decât colectarea a 35% din cota prevăzută, județul Mehedinți 20%, iar în județul Romanai au fost numeroase cazurile în care țăranii au reacționat violent la apariția autorităților⁶². Cu toate acestea, în iunie 1947 a fost votată *legea de circulație a bunurilor agricole* care limita posibilitatea cumpărării de către persoane fizice a terenurilor mai mari de 15 ha, introducând totodată dreptul de preemțiune al statului, acesta putând cumpăra pământurile disponibile ce depășeau 5 ha. Legea era completată cu un nou plan de colectare care trebuia îndeplinit pe seama producătorilor agricoli, pretextul fiind că "statul trebuie să creeze stocuri de produse alimentare necesare populației muncitoare"⁶³.

Lipsurile existente la toate categoriile de produse, alături de obtuzitatea sau de măsurile restrictive adoptate de către autorități, au favorizat apariția și dezvoltarea cu repeziciune a unor fenomene profund dăunătoare precum *specula* sau "*bursa neagră*". Într-o dare de seamă ce acoperea perioada 6 martie - 31 octombrie 1945, Prefectura județului Ilfov identifica printre factorii generatori de speculă lipsa produselor alimentare, dar și "râvna fiecărui cetățean de a-și constitui o mică rezervă, măcar pentru sezonul de iarnă", previziunile dovedindu-se pesimiste - "întinderea ei însă este generală pe toată țara și pe lângă toate eforturile depuse de unele organe administrative, nu se poate realiza decât foarte puțin pe acest teren"⁶⁴.

Direct proporțional cu evoluția acestor practici creștea îngrijorarea și supărarea cetățenilor de rând, pe măsură ce se constata că autoritățile de stat nu puteau sau nu doreau să pună capăt infracțiunilor menționate. Dintr-o notă a Direcției Generale a Poliției aflăm că în 1945, Brașovul, datorită poziției sale geografice, devenise un important punct de întâlnire a tuturor speculanților din Capitală și din restul țării. Zilnic aveau loc aici tranzacții cu devize, aur brut și mărfuri, care depășeau suma de 200-300 milioane lei, printre bunurile traficate fiind menționate și textilele, pielăria sau talpa. Majoritatea articolelor proveneau din Banat, unde se găseau la prețuri mai mici, urmând a fi vândute la preț de speculă în București. Era folosită ruta Sibiu - Făgăraș - Brașov - București și ca amănunt interesant, transporturile se făceau cu autocamioane aliate (sovietice) pentru sume variind între 700000 și 1000000 lei⁶⁵. De

⁶² *Ibidem*, f. 70.

⁶³ Apud Bogdan Tănăsescu, *Colectivizarea între propagandă și realitate*, București, 1993, p.13.

⁶⁴ ASB, Fond Inspectoratul General Administrativ, dosar 173, f. 87.

⁶⁵ ASRI, Fond "D", dosar 4619, f. 103.

asemenea, o notă informativă din Timișoara, datată 8 august 1945, punea în evidență existența unei puternice rețele de contrabandă către Ungaria, prin Timișoara sau Arad. Din România plecau camioane pline cu alimente (făină, untură, slănină, miere), reîntorcându-se încărcate cu mătăsuri, articole tehnice și electrotehnice etc. Din nou se impune observația că majoritatea camioanelor erau sovietice⁶⁶.

Situația aceasta s-a perpetuat și în perioada ce a urmat, astfel că, într-unul din buletinele sale informative pe luna septembrie 1947, Serviciul Special de Informații atenționa că la Arad frontiera nu era păzită în mod corespunzător, siguranța, poliția și grănicerii având în componență cadre corupte care *lucrau mână în mână* cu contrabandiștii. Ca urmare a acestui fapt, o serie de firme din Ardealul de Nord au reușit să transporte peste graniță importante cantități de sare, cherestea sau alte materii prime, dar și foarte multe animale, preferați fiind caii care pe o filieră pornită din județul Prahova ajungeau în Cehoslovacia, Ungaria și Polonia⁶⁷.

Profitând de lipsurile și nevoile pe care era nevoită să le îndure marea majoritate a populației, a apărut rapid o categorie de indivizi specifică tuturor perioadelor de tranziție sau de criză - *speculanții*. În octombrie 1947, Direcția Generală a Poliției constata că în urma ridicării restricțiilor cu privire la aprovizionarea cu alimente și reducerea tarifelor pe C.F.R. pentru persoanele care deserveau Capitala, județele Romanai și Dolj au fost invadate de un număr considerabil de *precupeți*. Aceștia plăteau sume mari de bani pentru achiziționarea de făină, păsări, brânzeturi sau zarzavaturi, pe care apoi le revindeau pe piața bucureșteană la prețuri considerabil mai ridicate⁶⁸.

Încercările autorităților, sprijinite și de populație, de a curma acest fenomen nu au fost încununate de succes deși au fost aplicate măsuri punitive destul de spectaculoase. Astfel, o notă din 21 august 1947 a Inspectoratului de Siguranță al Capitalei sublinia participarea activă a cetățenilor la identificarea și chiar molestarea celor care încercau să se abată de la prețurile fixate prin mercurial⁶⁹. Aspecte asemănătoare au putut fi remarcate și la Sibiu, unde, șase comercianți care vânduseră vin și țuică la prețuri mai mari decât cele oficiale, după ce au fost purtați prin oraș având atârinate de gât inscripții batjocoritoare, în cele din urmă au fost reținuți de Poliție pentru cercetări⁷⁰. În decembrie 1947, populația din București comenta cu multă satisfacție măsura luată de guvern de a folosi

⁶⁶ *Ibidem*, dosar 8619, vol. 2, f. 111.

⁶⁷ *Ibidem*, dosar 8200, vol. 40, f. 14.

⁶⁸ *Ibidem*, dosar 4530, f. 78.

⁶⁹ *Ibidem*, dosar 9486, vol.1, f. 260.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 136.

speculanții depistați la curățirea zăpezii. Există chiar informația că în timp ce o astfel de echipă își desfășura activitatea în zona statuii lui Ionel Brătianu, cetățenii mai curioși care asistau la această scenă i-au huiduit, unii afirmând chiar că *ar trebui împușcați toți speculanții*⁷¹.

O mare parte din vină, față de starea critică a economiei și comerțului, aparținea corpului controlorilor din Ministerul Economiei Naționale, aceștia încurajând practic activitatea speculativă prin participarea la tot felul de afaceri dubioase⁷². Un raport din aprilie 1947 al Direcției Generale a Poliției evidenția supărarea populației nevoiașă, pe de o parte față de nivelul exagerat al prețurilor, iar pe de altă parte față de faptul că înainte de Paști apăruseră pe piață tot felul de *controlori*. Aceștia, prin activitatea lor socotită de cumpărători drept *total nepotrivită*, i-au împiedicat pe cetățeni să se aprovizioneze cu cele strict necesare pentru prăznuirea sărbătorilor⁷³. De asemenea, existau semnale că agenții sindicali profitau de nemulțumirea bucureștenilor, îndemnându-i să se înscrie în organizațiile muncitorești, unde ar fi urmat să primească alimente, îmbrăcăminte și încălțăminte la preț redus⁷⁴.

Marea majoritate a populației dispunea de posibilități financiare reduse, raportul dintre salarii și prețuri fiind total dezechilibrat. În decembrie 1945 indicele de scumpete a produselor alimentare de primă necesitate, raportat la anul 1938, marcase o creștere de 4000 - 10000 %, în timp ce salariile fuseseră majorate numai cu 2000 %⁷⁵. Iată care erau prețurile, în martie 1946, la alimentele de bază și la principalele articole de îmbrăcăminte și încălțăminte: un litru de lapte costa 1 500-2 000 lei, un litru de ulei - 10-12000 lei, un ou - 500-600 lei, un kilogram de carne de vită - 1-12 000 lei, un kg de carne de porc - 16-18000 lei, un kg de brânză de oi 20-40 000 lei, un kg de cartofi 1700-2 000 lei, un kg de fasole - 2000 - 2200 lei, un kg de mălai 1200 - 1500 lei. O cămașă costa 60 - 80000 lei, un metru de stofă pentru haine - 140 - 160000 lei, o pereche de ciorapi de damă - 40 - 50000 lei, o pereche de pantofi de damă - 180 - 200000 lei, o pereche de pantofi bărbătești - 200 - 250000 lei⁷⁶. Pentru a putea avea termeni de comparație, în august 1946, salariul mediu pe care-l primea un functionar era de 150-200 000 lei, în timp ce un muncitor ceferist avea între 300 și 600000 lei pe lună⁷⁷.

⁷¹ *Ibidem*, dosar 4530, f. 521.

⁷² *Ibidem*, dosar 4157, f. 665.

⁷³ *Ibidem*, f. 716.

⁷⁴ *Ibidem*, dosar 8206, vol. 5, f. 324.

⁷⁵ *Ibidem*, dosar 4530, f. 538.

⁷⁶ ASB, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 90/1945, f. 142.

⁷⁷ *Ibidem*, dosar 149/1946, f. 31

Deși, în comparație cu celelalte categorii sociale, muncitorii au beneficiat de creșterile salariale cele mai semnificative, aceștia se plâneau totuși de insuficiența mijloacelor financiare, neplata orelor de muncă suplimentare sau de proasta aprovizionare a economatelor. Posibilitățile pecuniare reduse nu le permiteau aprovizionarea *la negru*, astfel încât mulți dintre lucrători lipseau nemotivat, căutând să-și angajeze lucrări pe cont propriu. La uzinele *Malaxa*, în august 1946, din totalul de 9000 de salariați doar 6000 frecventau zilnic atelierele⁷⁸. Aproximativ în aceeași perioadă, în portul Brăila, din cei 2500 de muncitori doar 10% munceau în mod permanent, restul fiind nevoiți să lucreze doar 2-3 zile pe lună, starea de spirit a acestora fiind extrem de agitată⁷⁹.

Funcționarii publici au fost copleșiți de greutatea materiale, salariile nepermițându-le acoperirea cheltuielilor pentru hrana familiei nici măcar 10 zile (în 1946), fără a socoti alte cerințe, precum îmbrăcăminte sau lemnele și combustibilul necesare încălzirii locuințelor. Chiar și pentru funcționarii C.F.R. care primeau circa 250000 de lei pe lună, nivelul prețurilor făcea ca multe dintre produsele și articolele de primă necesitate să fie inaccesibile. Învățătorii din unele localități din Moldova au cerut Ministerului Educației Naționale majorarea salariilor cu 250%, iar la Cluj, la 1 martie 1946, corpul didactic primar și secundar a suspendat cursurile pentru a protesta împotriva modului în care guvernul a găsit de cuviință să vină în întâmpinarea revendicărilor⁸⁰. Este dramatic cazul învățătorului Crișan Nicolae din comuna Șinca Veche (Făgăraș), care în februarie 1946 și-a părăsit postul și a plecat să lucreze la încărcat vagoane cu lemne, din salariul de învățător (90000 lei/lună), neputând să achite taxa de 100000 de lei pe care fiul său trebuia să o plătească la liceul din Blaj, fără a mai pune la socoteală trebuințele celorlalți membri ai familiei⁸¹.

La rândul lor, în martie 1946, comercianții și micii întreprinzători din județul Vlasca, din pricina impozitelor foarte mari se vedeau puși în situația de a-și închide întreprinderile sau de a nu mai face comerț. Stârnea mari nemulțumiri prețul de contractare a peștelui și tutunului, considerat mult prea mic față de prețul de vânzare⁸².

Nu este lipsită de interes o prezentare a nivelului impozitelor percepute de fisc în martie 1946, acesta provocând mari necazuri, mai

⁷⁸ ASRI, Fond "D", dosar 3996, f. 135.

⁷⁹ ASB, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 149/1946, f. 67.

⁸⁰ ASRI, Fond "D", dosar 2292, vol.1, f. 98.

⁸¹ ASB, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 152/1946.

⁸² *Ibidem*, dosar 139/1945, f. 112 și 126.

ales în mediul rural. Astfel, pentru un hectar de vie trebuia plătit un milion de lei pe an, la fel ca și pentru un hectar de livezi cu pomi fructiferi sau pentru un hectar cu grădini de zarzavat. Pământul arabil era evaluat la 100000 lei/an pentru un hectar, iar fâneața la 120000 lei/an⁸³. În aceste condiții, nu ne mai poate mira raportul din noiembrie 1946 al Inspectoratului de Jandarmi Galați - "agricultorii manifestă dorința de a fi scutiți pe acest an de impozit sau cel puțin amânați pentru anul viitor, deoarece anul acesta nu au scos nici sămânța de pe ogoarele impozabile"⁸⁴.

În perioada 1944-1947 situația materială a țărănimii s-a degradat continuu, o stare de nemulțumire generală punând stăpânire pe marea majoritate a populației rurale. Defectuoasa funcționare a cooperativelor sătești a constituit un adevărat măr al discordiei, articole precum stamba, bocancii, opincile sau uneltele agricole, fiind distribuite doar între membrii consiliilor de administrație și acționari. Așa cum reiese dintr-o notă din 1 martie 1946 a Legiunii de Jandarmi Râmnicu Sărat, sătenii erau nemulțumiți și de prețul foarte mare al cerealelor (100000 de lei sacul de porumb și 80000 de lei sacul de grâu), în condițiile în care locuitorii din zona de munte a județului câștigau în medie 3000 de lei pe zi⁸⁵. De asemenea, disproporția dintre prețul produselor agricole și cel al articolelor de primă necesitate (aflat într-o permanentă creștere) a amplificat curentul de ostilitate al țăranilor față de autorități. La acestea se adaugă frământările generate de insuficiența pământului împărțit în urma reformei agrare din 25 martie 1946, lipsa inventarului agricol și a animalelor, lipsa semințelor. Organele specializate în menținerea siguranței statului au avut permanent în atenție nemulțumirile existente în lumea satului, considerându-le o posibilă sursă a unor izbucniri violente.

La sfârșitul anului 1943, deci în plin război, structurile informative americane (O.S.S.) apreciau că "România se bucură de cel mai înalt consum caloric din Europa, iar în 1943-1944 consumul său caloric poate chiar să depășească propriul său standard antebelic"⁸⁶. În anii ce au urmat actului de la 23 august 1944, societatea românească a fost nevoită să facă față unei deteriorări constante a nivelului de trai și a situației sale materiale. Aceasta a făcut ca starea de spirit a populației să fie dominată de nemulțumire și de grija permanentă pentru asigurarea condițiilor minime de existență.

⁸³ *Ibidem*, dosar 90/1945, f. 151.

⁸⁴ *Ibidem*, dosar 54/1946, f. 144.

⁸⁵ *Ibidem*, dosar 90/1945, f. 133.

⁸⁶ Apud Larry L. Watts, *O Casandă a României. Ion Antonescu*, București, 1993, p. 380.

L'EVOLUTION DE LA SITUATION MATERIELLE DE LA POPULATION DE LA ROUMANIE ET SES IMPLICATIONS SUR L'ETAT D'ESPRIT (1944 - 1947)

RÉSUMÉ

Si en 1943, un rapport d'O.S.S. appréciait que la Roumanie détenait la plus grande consommation calorique d'Europe, avec la perspective qu'en 1943-1944, celle-ci dépassât le standard de l'entre-deux-guerres, entre 1944-1947 le niveau de vie et la situation matérielle de la société roumaine se sont continuellement détériorés. Nous avons analysé, conformément aux informations d'archive, la manière dont ce fait s'est reflété sur l'état d'esprit de la population. Notre conclusion est qu'il y a eu une réaction négative, le mécontentement et la préoccupation pour s'assurer les conditions minimales d'existence étant prédominants.

ROMÂNII DIN AFARA GRANİTELOR

BEGEGNUNG DER DRITTEN ART. DIE REZEPTION DER BUKOWINA IN DER ZEITUNG „OPINIA“ AUS IAȘI (1897-1914)

VON

MIHALY-LORAND DESZPA

1. Einleitung. Parallele Welten. Bukowina und Rumänien in der Zeitspanne 1775-1914

Die Bukowina, das nördlichste Randgebiet des im 14. Jahrhundert entstandenen Fürstentums Moldau, war bis in das Jahr 1774 aus dem Gebiet Cernăuți und Suceava gebildet worden. Nach diesem „unglücklichen Jahr“, wie es von der rumänischen Geschichtsschreibung genannt wird, wurden die zwei moldauischen Gebiete, von den Österreichern besetzt, in einer Provinz unter den Namen Bukowina vereinigt und der Habsburgischen Monarchie einverleibt.¹ Die Idee der Angliederung der Bukowina wird dem Kommandeur des 2. Wallachischen Grenzregiments in Siebenbürgen, Karl Freiherr von Enzenberg, beigemessen.² Enzenberg verfaßte im Winter 1772/1773 eine Denkschrift für den diplomatischen Vertreter Österreichs in Konstantinopel, Freiherr von Thugut, in der er von einer „Verbindung“ zwischen Siebenbürgen und Galizien, das eben damals von dem Reich neu erworben wurde, sprach.³

Als der türkisch-russische Krieg von 1768-1774 beendet wurde, trat die Pforte am 7 Mai 1775 ein Gebiet von 10.442 qkm an Österreich als „Dank für die Bewahrung vor größeren Verlusten“,⁴ ab.

¹ Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, 1991, S. 1.

² Emanuel Turczynski, *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft*, Wiesbaden, 1993, S. 27.

³ *Ibidem*, S. 27.

⁴ *Ibidem*, S. 27.

Die neue Provinz blieb 10 Jahre lang unter Militärverwaltung, und im Jahre 1786 wurde sie der Provinz Galizien angeschlossen. 1860 bekam die Bukowina einen eigenen Landtag, von einem Hauptmann geleitet. Die Regierung aus Wien wurde in der Provinz von einem Gouverneur vertreten. Dieses politische System konnte sich bis in das Jahr 1918 entwickeln, als die Bukowina mit dem Königreich Rumänien vereinigt wurde.⁵

In dieser Zeitspanne (1775-1918) bekam die Bukowina eine ganz unterschiedliche und neue Gestaltung. Mit dem Jahr 1775 „begann eine Periode der Landeseinrichtung und der Verwaltungsorganisation, die vom Geist josephinischer Zweckmäßigkeit und dem rechtsstaatlichen Denken des Frühliberalismus geprägt war.“⁶ Die ethnisch-konfessionelle Struktur der Bukowina wurde durch die großen Einwanderungen, besonders in der Zeit als Buchenland ein Teil der polnischen Provinz Galizien war, sehr geändert. Zu der einheimisch-ethnischen Bevölkerungsstruktur (Rumänen, Ruthenen, Juden usw.), kam noch eine, religiös ganz unterschiedliche, deutschsprachige Bevölkerung, insbesondere aus Deutschland, Österreich, Böhmen, Siebenbürgen. Aus Galizien fand eine Einwanderung der Ruthenen, Juden und Polen statt. Die ethnisch-konfessionelle Vielfalt der Bukowina wurde noch verstärkt durch den Zuzug von Lippowanen, Magyaren und Szekler.⁷

In der Bukowina wurde von den Österreichern eine neue Rechts- und Gesellschaftsordnung eingeführt. Die alten inhumanen Normen des byzantinischen Rechtes wurden abgeschafft und an ihre Stelle haben die damaligen Herrscher der Bukowina neue westliche Werte gesetzt. „Die Bukowina war - so behauptet Emanuel Turczynski - im Laufe einer Generation zu einer Oase bürgerlicher Freiheiten und Menschenrechte ...geworden.“⁸

Als die Bukowina in das Reich eingegliedert wurde, fanden hier die Österreicher äußerst primitive kulturelle Zustände vor. Die Lage der Bildung in der Bukowina wird uns von einem Zeitgenosse mit folgenden Worte geschildert: „Als die österreichischen Truppen ihre Fahnen auf dem Boden dieses Landes aufpflanzten, stand das Bildungs- und Unterrichtswesen noch auf der niedrigsten Stufe der Entwicklung. Für

⁵ Ion Nistor, *op.cit.*, S. 1.

⁶ *Ibidem*, S. 27.

⁷ *Ibidem*, S. 29-35.

⁸ *Ibidem*, S. 44.

die Volksschule fehlte selbst der Begriff.⁹ Schon während der Militärverwaltung wurden die ersten Maßnahmen für die Einrichtung der Schulen getroffen. Die Leistungsfähigkeit des von der österreichischen Schulverwaltung in der Bukowina aufgebauten rumänischen Schulwesens lassen wir am besten von einem rumänisch-nationalistischen Schulmann Teodor Balan beurteilen: „Die rumänische Schule in der Bukowina war nicht so schlecht, wie sie dargestellt wurde. Sie ermöglichte einem Pumnul, die ihm anvertraute Jugend nach seinem Willen zu erziehen, während in der jüngsten Zeit aus ihr eine junge Generation hervorging, die es unternahm, unsere kulturelle Einheit zu fördern. Dies alles sind Wahrheiten.“¹⁰ Die Entwicklungen aus dem wirtschaftlichen, kulturellen, politischen und religiösen Leben der Provinz hatten als Endergebnis die Umgestaltung der Bukowina aus einem typisch orientalisch-balkanischen Gebiet des Fürstentums Moldau in ein mitteleuropäisches Land.

In diesem Zeitabschnitt (1775-1918) fanden auch in dem rumänischen Gebiet tiefgründige Veränderungen statt. Nach den großen politischen Errungenschaften: die Vereinigung der Fürstentümer Moldau und Wallachai, der Gewinn der Unabhängigkeit und die Ausrufung des Königreichs Rumänien hatten dazu beigetragen, daß die rumänische Nation ihr Vertrauen in der eigenen Kräfte wiedergewonnen hat.

Die Beseitigung der türkischen Oberlehnsherrlichkeit hat den Modernisierungsprozeß zum schnellen Fortgang gebracht, der Wechsel der internationalen Satzung hat dem rumänischen Königreich eine gründliche Eingliederung in den wirtschaftlichen Umlauf, in das politische Leben und in den europäischen Geist überhaupt, gestattet.¹¹

Die Fortentwicklung der rumänischen Gesellschaft war nicht organisch, harmonisch und sie wurde auch von Funktionsstörungen nicht verschont. Die Modernisierung war nicht ein Prozeß mit einer uniformen Flugbahn, mit gleichen Ergebnissen für alle Bereiche, sondern es war ein Prozeß voller Nichterfüllungen.

Unsere Absicht ist zu zeigen in welcher Weise im Königreich Rumänien, bzw. in der Stadt Iasi, der ehemaligen Hauptstadt des Fürstentums Moldau, ein Teil der Rumänen, die konservativ gesinnte

⁹ Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus*, Graz-Köln, 1965, S. 59-60.

¹⁰ Teodor Balan, *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial 1914-1918*, apud Prokopowitsch, *op.cit.* S. 75.

¹¹ Ioan Scurtu, Ioan Bulei, *Democrația la români*, București, 1990, S. 160.

Schicht der Bevölkerung, die Realitäten aus der österreichischen Provinz Bukowina wahrgenommen hat. Diese Erforschung des Bildes der Bukowina ermöglicht uns das Handeln der rumänischen Regierung -und des Volkes überhaupt - nach der Vereinigung mit den drei Provinzen im Jahre 1918 besser beurteilen zu können.

Das Bild der Bukowina werden wir aus der Iassyer Zeitung „Opinia“, zwischen 1897-1914, zur Kenntnis nehmen. Die Zeitung wurde im Mai 1897 als Presseorgan der konservativer Partei aus Iași mit der folgenden Absicht gegründet: „...căci astfel vom reuși pe de o parte a complini educatiunea civică și socială a concetățenilor noștri, eară pe de altă parte îi vom îndruma pe calea cea largă a unui conservatorism intransigent asupra principiilor sale fundamentale, dar pătruns de spiritul nou al democrației...“¹² Wir können aus dem obigen Text gleich eine der Hauptideen der Konservativen erkennen. Es handelt sich um die Idee der Aufklärung des Volkes durch Bildung. Die Informationen aus der Zeitung hatten den Zweck dem Volk Richtlinien über das Leben und der umgebenden Welt zu vermitteln. Unser Vorhaben ist um so Wichtiger, weil in der von uns behandelten Zeit, die Zeitungen fast die einzigen Mittel zu Information waren. Die Zeitungen in ihrem Wunsch das Volk aufzuklären, übergaben den Menschen verschiedene Bilder nach denen viele auch gehandelt haben. Um die Problematik, welche wir in unserer Arbeit erörtern werden, verstehen zu können, müssen wir zwei Sachverhalte in Betracht nehmen: 1. Nicht alle Leute des Königreichs Rumänien hatten Geld, um die umgebenden Länder zu besuchen und auch die, die das materielle Problem gelöst hatten, besuchten die großen und berühmten Städte Europas und von den umgebenden Ländern bereisten sie - wie wir noch sehen werden - nur die Gebiete, welche in einer großen Mehrheit von Rumänen bewohnt waren. 2. Das Königreich Rumänien hatte vor 1918 wenige Nationalitäten in seinem Gebiet, die zudem völlig von den Rumänen ignoriert worden waren (z.B. das jüdische Problem). Nachdem die neuen Gebiete - die viele andere Nationalitäten in ihrem Raum hatten - mit Rumänien vereinigt wurden, kamen die Rumänen mit neuen Völkern in Berührung, die meistens aus anderen Quellen als dem direkten Kontakt bekannt waren.

Unsere Arbeit beschäftigt sich in seinem ersten Teil mit dem Problem der Imagologie, bzw. dem Bild der ländlichen Gemeinschaft und der Nationalitäten. In dem zweiten Teil werden wir das kulturelle

¹² „Opinia“, nr.1, 1 Mai 1897.

und politische Leben in der Bukowina schildern, so wie die Zeitung „Opinia“ es wiedergab. Die wichtigen Zitate aus der Zeitung werden wir in Rumänisch vorlegen um den Parfüm der Epoche beizubehalten.

2. Das Bild der ländlichen Gemeinschaften

In der ländlichen Welt finden, nach 1775, zwei für unsere Vorhaben wichtige Entwicklungen statt. 1. Die soziale Entwicklung. Österreich wollte die neue Provinz voll in den abendländischen Kulturkreis eingliedern und ergriff deshalb zur Besserstellung der Bauern aus Bukowina entsprechende Maßnahmen. Am 5. April 1782 mit dem Leibeigenschaftsaufhebungspatent „war ein wichtiger Schritt zu einer modernen Gesellschaftsordnung getan, auch wenn die bäuerliche Freizügigkeit noch gewissen Einschränkungen unterlag. Wichtig war für die bäuerliche Bevölkerung..., daß ihre Rechte und Pflichten klar geregelt waren.“¹³ Einen weiteren Schritt in der Befreiung der Bauern aus Bukowina brachte das kaiserliche Gesetz vom 22. März 1787, in dem geregelt wurde, daß alle Ackerbaufelder, die bis zum 1. November im Besitz der Bauern waren, auch weiter in ihrem Besitz bleiben sollten.¹⁴ 2. Die Veränderungen der ethnischen Bevölkerungsstruktur. Um diese Veränderungen dreht sich die ganze Diskussion - und *volens nolens* auch das Bild - über die ländlichen Gemeinschaften der Bukowina. Wegen der häufigen türkisch-österreichisch-russischen Kriege wurde die Zahl der Bevölkerung niedriger und deswegen sahen sich die österreichischen Behörden genötigt einer Bevölkerungszuwanderung aus den Provinzen des Reiches zuzustimmen. Eine andere aber von der rumänischen Geschichtsschreibung sehr beliebte Erklärung der niedrigen Bevölkerungszahl ist die Theorie der massiven Auswanderungen der rumänischen Bevölkerung nach Moldau.¹⁵ Wir können die Theorie der Auswanderungen nicht widersagen, es könnte möglich sein, daß einige Angehörige der rumänischen Bevölkerung die Auswanderung nach Moldau bevorzugten, aber es ist schwer eine massive Auswanderung der rumänisch-ländlichen Bevölkerung anzunehmen, unter den Bedingungen in welche wir alle wissen, daß die ländliche Bevölkerung der konservativste Teil des Volkes ist und daß sie ihre Güter sehr schwerlich verlassen.

¹³ Emanuel Turczynski, *op.cit.*, S.42-43.

¹⁴ Ion Nistor, *op.cit.*, S. 60.

¹⁵ *Ibidem*, S. 62-63.

In diesem Kapitel möchten wir das Bild des Dorfes und der Bauern aus der Bukowina vorführen, so wie dieses Bild von einem Teil der Bevölkerung durch die Schilderungen der Zeitung „Opinia“ zur Kenntnis genommen wurde.

2.1. Das Bild des Dorfes

Über die Dörfer aus der Bukowina haben wir nicht so viele Erwähnungen. Die erste Information (September 1897) machte den Jassyer Leser klar, daß während der Eingliederung der Bukowina, die Mehrheit der ländlichen Bevölkerung eine rumänische Abstammung hatte. Aus dem selben Artikel erfahren wir, daß die Rumänen mehr die Dörfer bewohnen und daß die rumänischen Dörfer in dem Gebiet zwischen Prut und den Gebirgen konzentriert sind.¹⁶

Beschreibungen haben wir nur über die Dörfer Frătăuții Vechi und Frătăuții Noi gefunden. Nach Frătăuții Vechi kam man mit der Kutsche aus der Stadt Radautz, das Dorf ist „schön und groß“ und es war einmal „der Hauptsitz der Bojaren aus der Zeit Stefan des Großen“. Frătăuții Noi hat eine „schöne und kleine Kirche“ die, seit einiger Jahrhunderten, von dem „Pfarrer Nicoară gebaut worden war.“¹⁷ Das Dorf ist auch von „rumänischen Siedlungen umgeben, Costișa, Vicov, Frătăuții Vechi, Pătrăuții usw., Dörfer die auch in der Geschichte Stefan des Großen erwähnt wurden.“¹⁸

Die rumänischen Dörfer aus der Bukowina hatten mehrere und schönere Häuser als die aus Rumänien: „... și sat aicea se înțelege 4-500 de case la un loc, iar nu ca la noi (in Rumänien n.n.), 40 ori 50 . Casele sunt ...mari și gospodărești. Cel mai nevoieaș om are casă cu trei sau patru încăperi.“¹⁹ Der Verfasser des Artikels war auch von den Kuhställen beeindruckt: „Mirarea te prinde însă cînd vezi grajduri mai mari decît casele.“²⁰

Die rumänischen Dörfer aus der Bukovina waren in „ländlichen Genossenschaften“ organisiert, die sich jährlich bei einem großen Kongreß trafen.²¹

¹⁶ „Opinia“, nr.117, 20. September 1897.

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹ „Opinia“, nr. 52, 10 Juni. 1898.

²⁰ *Ibidem.*

²¹ „Opinia“, nr.536, 17. September 1908.

Wie ein Fest in einem rumänischen Dorf aussah, erfahren wir aus einer Nummer der Zeitung „Opina“ von 1908. In dem Dorf Banila hatte die „Societatea mazililor și răzășilor din Bucovina“ ein großes Fest veranstaltet. Die Gäste aus Cernowitz, der Ritter von Cuparencul und 7. Studenten aus dem Akademischenverein „Junimea“ wurden von dem Pfarrer des Dorfes mit „Salz und Wasser nach der alten Sitte der Rumänen“ empfangen. „Am Platz der Veranstaltung hatten die Rumänen aus Banila ein Portal aus Tannen mit rumänischen Fahnen ausgeschmückt, gebaut.“²² Die Versammlung begann mit dem Anstimmen des Liedes „Deșteaptă-te Române“, danach folgten die Reden vom Ritter von Cuparencul und einigen der anwesenden Studenten. Die Versammlung endete mit dem Lied von Ciprian Porumbescu „Trei culori“. Abends um 8.00 Uhr wurde ein Ball veranstaltet, der bis zum frühen Morgen dauerte.²³

Wie wir aus dem obigen Beispiele merken können, wurden für die Jassyer Leser der konservativen Zeitung nur Informationen über rumänische Dörfer veröffentlicht. Die Bürger aus Iași, die keine Möglichkeit hatten die Bukowina zu besuchen, konnten überhaupt kein Bild über die Dörfer und den Lebensstil der Bauern, die zu anderen Nationalitäten gehörten, haben.

2.2. *Der Bauer*

Über den Bauern aus der Bukowina haben wir sehr gegensätzliche Informationen. Einerseits sind sie mit einem schweren Schicksal dargestellt, und dies wegen der anderen Nationalitäten, die auf der wirtschaftlichen und moralischen Ebene die rumänischen Bauern zerstören, andererseits wurden sie für ihren besonderen Arbeitseifer sehr bewundert.

Die Masse der Bauern aus der Bukowina war in mehreren sozialen Schichten eingeteilt, die 1/4 Bauern besaßen von 40 bis 100 Jochen Ackerfeld, von diesen Bauern gab es nur 9%, die 1/2 Bauern hatten in ihrem Besitz von 10 bis 40 Jochen Ackerfeld, 26% der Bauern gehörten zu dieser Stand, und die 3/4 Bauern, welche von 1 bis 6 Jochen Ackerfeld hatten und 40% der Bauern bildeten. 25% der Bauern aus der Bukowina hatten überhaupt keinen Ackerfeld.²⁴

²² „Opinia“, nr.561, 17. Oktober 1908.

²³ *Ibidem*.

²⁴ „Opinia“, nr. 1611, 25. Januar 1913.

Schuldig für den schlechten Stand der rumänischen Bauern waren, selbstverständlich, die Fremden: „Țăranul român fiind aproape cu totul proletarizat *de elemente străine* și de alcoolism, se vede silit să-și caute o soartă mai bună peste ocean, unde speră într-o viață mai omenească și unde emigrează cu sutele...“²⁵ Die Erziehung der Kinder scheint nach einigen Meinungen auch problematisch gewesen zu sein: „...în loc să deie țăranului școli bune...li s-a dat iadul cârciumei și frâul liber al cămătarilor care le sug fără milă și măduva din oase“.²⁶ An dieser Stelle wird auch an Fremden gedeutet, obwohl nicht ganz offen gesagt, wird in den obigen Text vom dem Autor des Artikels an die Juden Hinweis gemacht. Der Geldwucherer und der Kneipewirt - wie wir in dem Kapitel über das Bild der Juden sehen werden - sind, in der Kollektivenmentalität der Rumänen, Symbole für die Juden geworden. Wissenswert ist auch die Tatsache, daß die rumänischen Bauern für ihre schlechte Lage gar keine Schuld oder Verantwortung tragen, sondern die „Fremden“ haben diesen Schuld, insbesondere die Deutschen, Ruthenen und Juden. Wir glauben, daß diese negative Einstellung über der Lage der rumänischen Bauern einen politischen Hintergrund hatte. Alle diese Artikeln wurden in der Zeitspanne 1908-1913 geschrieben, in einer Zeit als die Rumänen aus der Bukowina mit Bestürzung zur Kenntnis genommen hatten, daß sie in der Provinz nicht mehr die Mehrheit bildeten und immer mehr von den Ruthenen in die Abwehr gedrungen worden waren.

Die positiven Berichte über die Bauern aus der Bukowina sind nicht so zahlreich, aber für unser Kapitel über die Imagologie sind sie unschätzbar. Die rumänischen Bauern waren insbesondere Viehzüchter, „ihre Kühe waren sehr gepflegt...und deswegen gaben sie auch so viel Milch“.²⁷ „In der Bukowina sind die Ackerfelder und die Obstgärten sehr gut bearbeitet, weil die Bauer eine systematische Kultivierung des Bodens betreiben.“²⁸ Der Verfasser glaubt, daß die Rumänen aus der Bukowina den Ackerbau von den ungarischen Kolonisten gelernt haben. „Aceasta probabil sub influența coloniștilor unguri, care i-au deprins să-și îngrijească bine pământul, arăturile să le facă bine și sămănăturile la timp.“²⁹

²⁵ „Opinia“, nr. 1456, 26. November 1911.

²⁶ „Opinia“, nr. 1611, 25. Januar 1913.

²⁷ „Opinia“, nr. 52, 10 Juni 1898.

²⁸ „Opinia“, nr. 543, 25 September 1908.

²⁹ *Ibidem*.

Wir haben auch einige Berichte, die nicht in das bisherige Muster passen und welche zu der Realität viel näher stehen. Im Sommer 1908 hatte der Baron von Hurmuzachi von der Regierung aus Wien um Hilfe verlangt, weil die Bauern keine Futtermittel für ihr Vieh mehr hatten und deswegen ihre Kühe hätten verkaufen müssen.³⁰ Manchmal war der Mangel so groß, daß es zu bäuerlichen Aufstände kam. Wegen so eines Aufstandes wurden 1909 257 rumänische Bauern aus Crasna verhaftet.³¹ Die rumänischen Bauern wurden manchmal auch in idyllischen Bilder dargestellt: „...am văzut într-o grădină, fete și flăcăi, neaoși, cu plete mari și rețezate, nalți ca niște brazi, întinzînd o horă curat românească.“³²

Leider sind wir nicht in der Lage, Bilder der anderen Nationalitäten wiederzugeben, weil, wie wir merken konnten, das Interesse der damaligen Mitarbeiter der Zeitung sich nur auf die rumänischen Bauern gerichtet hatte.

3. Das Bild der Städten

3.1. Czernowitz

Der berühmte Historiker R. Kaindl wurde von dem Stadtrat beauftragt, eine Geschichte der Stadt Cernowitz zu schreiben. Die erste Erwähnung der Stadt stammt aus dem Jahr 1408, es handelt sich um einen Brief des Fürsten Alexandru cel Bun für die Kaufleute aus Lemberg und Suczawa. Die Gründung der Stadt muß irgendwann im 14. Jahrhundert angenommen werden.³³ Aus dem selben Artikel erfahren wir, daß die Stadt Cernowitz im Jahre 1900 67.622 Einwohnern hatte, unter denen 43.441 Deutschsprachige, 13.000 Ruthenen, 21.000 Juden, 9000 Rumänen, 8000 Polen waren.³⁴

Im Jahre 1908 war der Stadtrat mit der Auflösung der Spielhäusern beschäftigt, wegen der großen Gewinne, die sie über den jungen Aristokraten hatten.³⁵

Eine andere Information über Cernowitz haben wir aus dem Jahr 1909, als in dem Friedhof aus Cernowitz das Denkmal des Pfarrers und

³⁰ „Opinia“, nr.479, 9. Juli 1908.

³¹ „Opinia“, nr. 743, 6. Juni 1909.

³² „Opinia“, nr 546, 28. September 1908.

³³ „Opinia“, nr. 543, 14 September 1908.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ „Opinia“, nr. 330, 4 Januar 1908.

Professors Vasile Găină eingeweiht wurde. Das Monument war ein Obelisk aus einem Granitstein in welchem das Gesicht des Verstorbenen eingehauen wurde.³⁶

Eine große Freude für der Stadt Cernowitz brachte der Besuch des Erzherzogs Leopold Salvator, der von der Einweihung des Kaiserin Elisabeta gewidmeten Denkmals veranlaßt wurde. Wie die Stadt für das Fest vorbereitet wurde, erfahren wir von einem Augenzeuge: „Toate străzile au fost splendid decorate cu drapele și ghirlande de brad. Edificiile prezentau un aspect pitoresc, căci au fost bogat împodobite cu covoare, flori, tablouri, embleme și drapele cari fălăiau mîndru la adierea vîntului de toamnă. Seara întreg orașul a fost iluminat feeric și corpul veteranilor uniformizați au făcut o retragere cu torțe cu muzica în frunte.“³⁷ Die rumänische Bevölkerung hatte mit Begeisterung an den Festlichkeiten teilgenommen: „Die Rumänen aus der Bukowina haben bei dieser Gelegenheit nochmals ihre Loyalität zu den Habsburgernhaus bewiesen, indem alle an diesem Fest mit voller Freude teilgenommen haben.“³⁸

Eine neue Gelegenheit zum Feiern wurde von dem 83. Geburtstagfest des Kaisers Franz Josef veranlaßt. Aus diesem Anlaß hatte man in der Stadt Cernowitz große Vorbereitungen getroffen. Dieser wie auch der obige Artikel wurde von dem selben Verfasser geschrieben und beide zeigen uns die Loyalität der Bürger aus Cernowitz zu der kaiserlichen Familie und der Monarchie. „In ajunul serbării orașul a fost frumos iluminat și mai în toate galantarele prăvăliilor din centru s-a observat statuia bătrînului monarh, înconjurată de culorile imperiale și lămpioanele electrice care-i dădea o înfățișare înălțătoare. Iar armata a aranjat o frumoasă paradă cu făclii și muzică pe toate străzile orașului, înălțând astfel entuziasmul mulțimei care și așa e pătrunsă până în adîncul inimii de o credință și o loialitate desăvârșită către casa de Habsburg.“³⁹

Die letzte Information über Cernowitz wurde 6 Monate vor dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs gesendet. Es handelt sich um eine Kommission, die de Auftrag hatte Geld für einen Denkmal, das für den

³⁶ „Opinia“, nr. 721, 9 Mai 1909.

³⁷ „Opinia“, nr. 1416, 5 Oktober 1911.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ „Opinia“, nr. 1661, 10 August 1912.

„... großen Politikern und Rumänen Eudoxiu Hurmuzachi“ gewidmet war, zu sammeln.⁴⁰

3.2. *Storojineti*

Über Storojineti haben wir leider nicht so viele Berichte, die wenigen Informationen die wir haben sind Berichte über kulturelle Veranstaltungen, die von nationalen Feiern veranlaßt wurden. Am Feiertag gehen die Menschen in die „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril“ Kirche in „Nationaltracht gekleidet, wo sie mit Frömmigkeit die heiligen Lieder hören.“⁴¹ Wenn man aus der Kirche heraus kam, konnte man vorne „einen schönen Palast sehen, mit große Gärten und mit einem langen Baumgang, der dem berühmten Kämpfer für die Nationalrechte der Rumänen, Ritter von Flondor, gehört.“⁴² „In Storojineti wohnen viele Rumänen. Auf den schönen Straßen, mit großen Häusern kann man viele rumänische Bauern, in schöner Nationaltracht und auch rumänischen Kaufmänner sehen.“⁴³ Storojineti war ein sehr beliebter Ort für Veranstaltungen mit einem nationalen Charakter.⁴⁴

3.3. *Radautz*

Über Radautz haben wir eine einzige Information gefunden. Der Verfasser des Artikels hatte eine längere Reise in der Bukowina gemacht. Nach zwei Tagen Aufenthalt in der Stadt war er zu folgender Schlußfolgerung gekommen: „Radautz ist eine große Stadt und von vielen Rumänen bewohnt.“⁴⁵

Nach einen ersten Betrachtung könnte man sagen, daß die Bukowina nur drei Städte hatte. Das wäre aber eine völlig falsche Annahme, da die Bukowina auch andere Städte hatte, aber für die anderen Städte wurde leider von den Touristen und Journalisten aus Rumänien kein Interesse gezeigt. Alle Ausflüge von Rumänien nach Bukowina von denen in der Zeitung berichtet wurde, hatten als

⁴⁰ „Opinia“, nr. 2092, 31 Januar 1914.

⁴¹ „Opinia“, nr. 546, 28 September 1908.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ „Opinia“, nr. 543, 25 September 1908.

⁴⁴ „Opinia“, nr. 546, 28 September 1908, nr. 621, 3 Januar 1909, nr. 623, 6 Januar 1909.

⁴⁵ „Opinia“, nr. 542, 24 September 1908.

Reiseroute Radautz, Storojineti, Cernowitz und die bemalten Klöstern aus Bukowina.

4. Das Bild der Nationalitäten

Gleich nach der Abtretung der Bukowina an Österreich setzte ein starker Zustrom von Einwanderern aus Siebenbürgen, Galizien, Moldau, Böhmen, Deutschland usw. ein, der die ethnisch-konfessionelle Bevölkerungsstruktur des Buchenlandes änderte. Um neue Siedler zu gewinnen, wurden günstige Untertanpflichten und Rekrutierungsfreiheiten eingeführt.⁴⁶ Wie diese multikulturelle Provinz und die einzelnen Nationalitäten in Rumänien, bzw. in Iași rezipiert wurden, möchten wir in diesem Kapitel zeigen.

4.1. Die Deutschen

Um die von Joseph II. geplanten wirtschaftlich-technischen Reformen zu verwirklichen, wurde von dem Wiener Hof eine staatlich gelenkte Neubesiedlung mit deutschen Einwanderern ergriffen. Um diese Reformen schneller verkörpern zu können, ließ der Kaiser auch protestantische Ansiedler aus dem süddeutschen Raum zur Einwanderung in der Bukowina zu. Der Andrang von Kolonisten aus den überfüllten Landstrichen Südwestdeutschlands war so groß, daß Wien die Zahl der Ansiedler beschränken mußte.⁴⁷ 1782/83 fand eine Einwanderung von zwei Dutzend deutschen Bauernfamilien aus dem Banat statt. Es folgten Siedler, die ursprünglich für Galizien angeworben worden waren, dort aber wegen der großen Einwanderungswelle des Jahres 1782 nicht mehr angesiedelt werden konnten.⁴⁸ Nach 1780 begann der systematische Abbau von Bodenschätzen in der Bukowina, dem bald darauf auch der Salzabbau am Karpatenranden, sowie der Abbau der Eisenlager folgten. Für diese Anlaß wurde 1783 die Ansiedlung von Bergleuten aus der deutschen Sprachinsel Zips in der Slowakei begonnen.⁴⁹ 1793 erstand die erste Glashütte, die von deutschen Siedlern aus Böhmen errichtet wurde.⁵⁰ Nach Abschluß der

⁴⁶ Emanuel Turczynski, *op.cit.*, 27-29.

⁴⁷ *Ibidem*, S. 33.

⁴⁸ *Ibidem*, S. 33.

⁴⁹ *Ibidem*, S. 35.

⁵⁰ *Ibidem*, S. 37.

Ansiedlungsmaßnahmen waren bis ins erste Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts etwa fünftausend deutsche Familien eingewandert, die nur etwas mehr als 20% der Gesamtbevölkerung ausmachten. Die deutschsprachige Bevölkerung aus der Bukowina stellte die Funktionselite dar, die „das geistige und politische Profil dieser Kulturlandschaft entscheidend prägen sollte.“⁵¹

Die deutsche Nationalität der Bukowina wurde als der gefährlichste Feind der Rumänen angesehen, weil sie das rumänische Volk in ihrem lebenswichtigen Interessen verletzt haben.⁵² Die Deutschen werden sogar mit den „ungarischen Barbaren“ verglichen, wegen einigen Unregelmäßigkeiten im Zusammenhang mit den Wahlen im Jahr 1898.⁵³ Den österreichischen Behörden wird die Verspätung der Wahllisten und die Aufhebung mit Gewalt der Bauern um sie zu zwingen die deutsche Wahllisten zu wählen, vorgeworfen.⁵⁴ Andere wichtige Vorwürfe, die häufig vorkommen, sind „die stiefmütterliche Verwaltung des religiösen Fonds“ und die Zerstückelung des Fürstentums Moldau durch die Eingliederung der Bukowina in die Donaumonarchie.⁵⁵ Obwohl das Land einmal den Rumänen gehörte, werden die anderen Nationalitäten geschützt und die Rumänen müssen einen ungleichen Kampf führen, weil sie nicht offen, sondern aus dem Hintergrund angegriffen werden: „Subt acest regim de libertate constituțională, Românul bucovinean, are a duce o luptă neegală cu elementele conlocuitoare, care din împrejurări esecționale par a fi ocrotite. În Transilvania Românul știe că are dușman fățiș pe Ungur, contra căruia luptă temeinic. În Bucovina din contra lupta e surdă. Pe din față e acea politețe manierată, care te adimenește și pe din dos te ruinează.“⁵⁶ Die

⁵¹ *Ibidem*, S. 39.

⁵² „Opinia“, nr. 1443, 10. November 1911. „...dintre care cei mai primejdioși au fost germanii, cari ...printr-o ură birocratică foarte intensă...au vătămât interesele cele mai vitale ale popoarelor autohtone din Bucovina și făceau ca germanii-naționali să aibă preponderență în toată mișcarea culturală, economică, politică și din cauza complectei germanizări a școalelor și îndepărtarea elementului românesc de la orice întreprindere comercială. Cel mai mare dușman al românilor n-ar fi putut cauza mai multe pagube acestora, ca germanii-naționali, așa preinșii factori ai culturii moderne.“

⁵³ „Opinia“, 2. September 1898. „Cele ce se petrec în Bucovina, cu prilejul alegerilor, dovedesc că autoritățile austriece sunt geloase de laurii bașibuzucilor ungurești și că-și dau osteneala să merite, din partea Europei, aceleași aprecieri ca și stăpânirea barbară din Transilvania.“

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ „Opinia“, nr. 108, 10. September 1897; nr. 580, 8. November 1908.

⁵⁶ „Opinia“, nr. 108, 10. September 1897.

Deutschen werden von 1897 bis 1914 nur einmal positiv dargestellt: „...von unseren Nachbarn lassen nur die Deutschen aus der Bukowina zu, daß die rumänische nationale Bewegung sich frei entwickeln kann.“⁵⁷

Aus dem Obigen kann man leicht das negative Bild der Deutschen aus der Bukowina ersehen. Es werden keine Unterschiede zwischen den Deutschen aus Österreich, Deutschland usw. gemacht, für die Rumänen aus dem Königreich sind die Deutschen diejenigen, die ein Teil des Landes eroberten, die Siedler nach Bukowina brachten und unter ihrem Schutz gehalten haben und dadurch die Rumänen in die Gefahr der Entnationalisierung gebracht haben. Den Deutschen wird noch vorgeworfen, daß sie die rumänische Schule und Kultur germanisieren wollten.⁵⁸

4.2. Die Ruthenen

„Von beiläufig 1890 angefangen bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges bildeten die nationalen Gegensätze zwischen den Rumänen und Ruthenen das wichtigste und am meisten diskutierte Problem der Bukowinaer Landespolitik, mit dem sich oftmals auch die Wiener Zentralstelle beschäftigen mußten. Die Grundlage für diesen ständig anwachsenden Konflikt bildete die Tatsache, daß die Zahl der Ruthenen dauernd zunahm und nach den Volkszählungsergebnissen seit 1880 die Rumänen, die bis zu diesem Zeitpunkte die stärkste Nation der Bukowina waren, zahlenmäßig bereits überflügelt hatten.“⁵⁹ Das komplizierte Problem des Kampfes zwischen den Rumänen und Ruthenen widerspiegelt sich ganz genau in der Zeitung „Opinia“, in der wir in der Zeitspanne 1897-1914, 25. Artikeln über den Kampf der Rumänen aus der Bukowina mit den Ruthenen gefunden haben.

Aus den Artikeln über die Rumänen und Ruthenen lassen sich drei Problemen unterscheiden: 1. Das Problem der Herkunft der Ruthenen und des Entnationalisierungsprogramms, das sie gegen den Rumänen führten; 2. das Problem des Kampfes zwischen den beiden Völkern in der gr.-or. Kirche; 3. das Problem der Schulen in den gemischten Gemeinden.

1. Die Angliederung der Bukowina hatte den Rumänen aus diesem Gebiet großen Schaden gebracht, und durch den Anschluß an der

⁵⁷ „Opinia“, 21. Mai 1898.

⁵⁸ „Opinia“, nr. 580, 8. November 1908.

⁵⁹ Erich Prokopowitsch, *op.cit.*, S. 99-100.

Provinz Galitien wurde den Ruthenen der Weg zu Bukowina freigemacht. Die Ruthenen haben sich in dem Gebiet zwischen Pruth und Dnjester niedergelassen und unterstützt von den österreichischen Behörden haben sie viele rumänische Dörfer entnationalisiert.⁶⁰ Ein langer Artikel wird im Jahre 1911 gegen ein Versuch der Ruthenen, die aus einem Teil der Provinz Galitien und Bukowina eine ruthenische Provinz zu gründen versucht haben, geschrieben.⁶¹ Um der ruthenischen Entnationalisierungswelle entgegenzukommen, wurde die „Societatea mazililor și răzășilor din Bucovina“, geleitet durch den Ritter von Cuparencul, gegründet. Dieser Verein hatte viele kulturelle Veranstaltungen und Demonstrationen organisiert.⁶² Die Spannungen waren so groß, daß mit der Gelegenheit der Wahlen im Winter 1909, die rumänischen Studenten aus Czernowitz die Fenster des Hauses des Freiherrn Wasilko einschlugen.⁶³ Gegen die Zerstörung des Restaurants aus dem Nationalpalast von 40. Ruthenen⁶⁴ wurde 1. Woche später eine große Demonstration gegen „den Terror der Ruthenen“ veranstaltet.⁶⁵

2. Der erste Artikel über das kirchliche Problem berichtet über die Bestrebungen der Ruthenen die Führung in der gr.-or. Kirche zu übernehmen: „Rușii însă, nu vor să știe nimic nici de această rămășiță din urmă atât de puțină a caracterului românesc al eparhiei, ci din contră vor să șteargă toată urma și se gândesc la o viitoare biserică rusească a Bucovinei, în care sub un Mitropolit rus, ce-l așteaptă ei nu peste mult timp, nădăjduiesc să treacă peste noi ca niște morți.“⁶⁶ Vier Monate später bricht ein neuer Skandal aus. Gleich nach der Beerdigung des Arhimandriten Miron Calinescu erschien ein Artikel in der ruthenischen Zeitung „Bukowinaer Post“ in dem der Verfasser behauptete, daß der

⁶⁰ „Opinia“, nr. 117, 23 September 1897. „Schimbarea de regim, provenită din alipirea Bucovinei a adus mari lovituri elementului românesc. Prin alipirea administrativă a Bucovinei către Galiția s-a înlesnit venirea unui mare număr de Ruteni și Poloni în Bucovina. ...Ruteni au ocupat în mare parte satele. Astfel azi regiunea dintre Prut și Nistru e locuită în mare parte numai de Ruteni, care au desnacionalizat sate întregi de Români. Ruteanul atacă pe Român la vatra lui și-l răpune“; „Opinia“, nr. 151, 31 Oktober 1897. „Austria în lupta sa de rasă față de rusism crede că înlesnind o dezvoltare normală Rutenilor din monarhie vor forma cu vremea un contrafort rusismului...“.

⁶¹ „Opinia“, nr. 1398, 14. September 1911.

⁶² „Opinia“, nr. 1478, 23. dezember 1912 .

⁶³ „Opinia“, nr. 736, 29. Mai 1909.

⁶⁴ „Opinia“, nr. 1037, 10. Juni 1910.

⁶⁵ „Opinia“, nr. 1042, 19. Juni 1910.

⁶⁶ „Opinia“, nr. 1394, 8. September 1911.

Arhimandrit von ruthenischer Abstammung gewesen sei. Diese Behauptung provozierte eine große Demonstration der rumänischen Studenten aus Czernowitz.⁶⁷ Am Anfang des Jahres 1912 gingen die ruthenische Politikern unter der Führung des Freiherrn von Wassilko zum Kaiser mit der Bitte die gr.-or. Kirche aus der Bukowina in zwei Diözesen einzuteilen.⁶⁸

Um der ruthenischen Bestrebungen eine Antwort zu geben, hatten die rumänische Politikern eine große Demonstration in Czernowitz veranstaltet, an der „mehr als 10.000 Rumänen aus der ganzen Bukowina teilgenommen hatten.“⁶⁹ Die Teilnehmer hatten die folgenden Losungen gegen den Ruthenen skandiert: „Nieder mit der fremden Ruthenen“, „Nieder mit der Ruthenen“ und „Zurück in Galitien.“⁷⁰

Die Regierung wollte den Auseinandersetzungen ein Ende setzen, indem sie eine weitere Vikarstelle vorschlug. Die Rumänen haben gefordert, daß der rumänische Vikar derjenige sein muß, der das *cum jures successionis* Recht bekommt. Die Diskussion scheiterte, weil die Ruthenen nicht einverstanden waren.⁷¹

Am Anfang des Jahres 1913 gelang es den zwei Parteien eine Diskussion zu haben. Von der rumänische Seite nahmen I. Ritter von Flondor, Tud. Steffanelli, Simionovici, Tarnovschi und Constantin Hurmuzachi teil. Das Ergebnis war die Einigung über die Idee, daß sie die Kirche in zwei Diözesen einteilen mußten.⁷²

3. Die Rumänen waren auch unzufrieden, weil aus dem religiösen Fond mehr Geld für die ruthenischen als für die rumänischen Schulen ausgegeben mußten,⁷³ obwohl für den Fond die Ruthenen kein Geld herausgaben, sondern sie hatten nur die Klöstern und die Kirchen zerstört.⁷⁴

⁶⁷ „Opinia“, nr. 1493, 14. Januar 1912.

⁶⁸ „Opinia“, nr. 1510, 5. Februar 1912.

⁶⁹ „Opinia“, nr. 1543, 15. März 1912.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ „Opinia“, nr. 1589, 13. Mai 1912.

⁷² „Opinia“, nr. 1815, 23. Februar 1913.

⁷³ „Opinia“, nr. 130, 5. Oktober 1897.

⁷⁴ „Opinia“, nr. 1554, 30. März 1912. „La mărirea averii bisericești din Bucovina n-a contribuit nici un ucrainean...Ucraini, vecinii noștri năvăleau adesea în Moldova și veniau pînă în Bucovina prădând mănăstirile noastre în același fel ca și tătarii cu toate că ei au fost de legea pravoslavnică. Dovezi sunt tăeturile de topoare pe părțile de fer ale sf. mănăstiri Putna și Sucevița, mulțumită haidamaliilor rutene, cazacii. Și astăzi vin

Im September 1911 kamen 500. Bauern zum Gouverneur, um sich über die Slawisierung der rumänischen Schulen zu beklagen.⁷⁵ Die Slawisierungswellen der Schulen waren in den gemischten Dörfern sehr akut, da rumänische in ruthenische Schulen umgewandelt wurden.⁷⁶

Wir können uns vorstellen, daß die Ruthenen den Rumänen aus dem Königreich nicht sympatisch waren. Die Ruthenen wollten die Kirche, die von den Rumänen als Grundstein der Romanismus gesehen wurde, slawisieren. Die Ruthenen wurden von den Rumänen beschuldigt, einen großen Teil der rumänischen Dörfer und besonders die Schulen ruthenisiert zu haben. Die Rumänen konnten und wollten die Tatsache, daß die Ruthenen längst zur stärksten Bukowinaer Nation geworden waren, nicht akzeptieren.

4.3. Die Juden

„In der Bukowina wohnen Juden schon seit langer Zeit. In der Zeit der Angliederung der Bukowina, im Jahre 1775, befanden sich, nach der Aussagen von Splinyi - dem ersten Gouverneur- 500 jüdische Familien. 112 dieser Familien wohnten in Czernowitz. ... 1857 waren es schon 85.000 Juden, 12,79% der Bevölkerung.“⁷⁷ Diese statistischen Ergebnisse waren für den Autor des Artikels überhaupt kein Grund zu feiern, weil „Der Jude von der Arbeit der anderen lebt“, er „nimmt den Grundbesitz der rumänischen und ruthenischen Bauern“, „der Jude ist der ökonomische und politische Feind der Rumänen.“⁷⁸ Der selbe Verfasser, Gh Ghibănescu ein Gegner des Antisemiten A.C. Cuza, schrieb folgendes über die Juden aus der Bukowina: „In der Bukowina werden die Juden ebenso sehr gebraucht wie in Rumänien, mit dem Unterschied, daß dort (in der Bukowina, Anm. d. Verf.) die Bojaren die Juden geschützt und ihnen auch politische Freiheiten gegeben haben

acea cari îi țin de sfinți pe acei bandiți ucrainieni, vin zic, să ceară de la fondul românesc bani. În lături păcătoșilor.“

⁷⁵ „Opinia“, nr. 1399, 16. September 1911.

⁷⁶ „Opinia“, nr.1487, 8. Januar 1912.

⁷⁷ „Opinia“, nr. 155, 5. November 1897.

⁷⁸ *Ibidem.* „...evreul trăiește prin munca tuturor celorlalți“, „Sistematic evreul cămătar sugere munca țaranului Rutean și Român, dezmoștenindu-i de micile lor proprietăți.“ „Ovreiul e dușmanul Românilor și economicește și politicește.“

...die Bojaren haben die Bauern ausgebeutet, indem sie die Bauern den Juden ausgeliefert haben.“⁷⁹

Im Jahre 1911, war die Stadt Sireth, mit eine starke rumänische Bevölkerung, der Schauplatz antijüdischen Verfolgungen. Während der Verfolgungen sind vier Menschen gestorben und mehrere wurden verletzt. Welche die Ursache der Verfolgungen gewesen war, wissen wir nicht.⁸⁰

Es wurde viel über die Kämpfe der jüdischen Studenten um die Anerkennung der jüdischen Nationalität berichtet. In Februar 1912 fand eine große Demonstration der jüdischen Studenten statt. Die Demonstration lief nach dem selber Muster aller studentischen Bewegungen ab. Eine große Versammlung vor der Universität und danach ein Marsch durch die Stadt. Die Demonstrationen dauerten zwei Tage lang, was auch ganz normal war, trotzdem schrieb der Berichterstatter, daß „die Wiederholung der Demonstrationen einen peinlichen Eindruck gemacht haben.“⁸¹

Die Eindrücke die wir vorgestellt haben, gehören nicht der Rumänen aus der Bukowina - mit einer Ausnahme, die jedoch nicht so scharf gegen die Juden gerichtet war -sondern der Rumänen aus dem Königreich, was uns veranlaßt von einem aus Rumänien importierten Antisemitismus zu reden. Die folgenden drei Beispiele werden, so glauben wir, Eloquent sein. Bei den Kommunalwahlen in Czernowitz von 1913 nahmen auch Nicolae Iorga und A.C. Cuza, zwei für ihren Antisemitismus bekannte Professoren, mit dem Zweck den rumänischen Wählern das Zutrauen nachsuchen, teil.⁸²

Die Antisemiten aus Rumänien hatten nicht nur zu den Politikern sondern auch zu den Studenten gute Verbindungen. Nachdem die Studenten des Vereins „Societatea academică Junimea“ das Urteil des Prozeßes in dem der Professor A.C. Cuza verwickelt war, erfahren

⁷⁹ „Opinia“, nr. 120, 24. September 1897. „În Bucovina Jidanii sînt tot aşa de necesari românului ca şi în România, cu deosebirea că acolo l-au ocrotit boerii şi le-au dat drepturi politice...boerimea a subţ ţărănimea, lăsând-o în exploatarea jidamului.“ .

⁸⁰ „Opinia“, nr.1321, 1.Juni 1911.

⁸¹ „Opinia“, nr. 1520, 11 Februar 1912. „Repetarea continuă a acestor demonstraţii a produs asupra publicului o impresie penibilă.“ .

⁸² „Opinia“, nr. 1824, 6. März 1913. „În aceste alegeri au fost implicaţi şi Iorga şi Cuza cu drept de a le solicita încrederea alegătorilor români.“ .

hatten, schrieben sie ihm sogleich einen Brief, in dem sie ihm „ihre Bewunderung und ihren Glauben an seine Ideen versicherten.“⁸³

Im Frühling 1914 hatten die Studenten aus Czernowitz zusammen mit Studenten aus Iasi einen Ausflug nach Konstantinopel geplant. Eine Woche vor der Abreise bekamen die Studenten aus Czernowitz eine Nachricht, in der ihnen klar gemacht wurde, daß die Studenten aus Iasi den Ausflug boykottieren würden, falls jüdische Studenten aus Czernowitz teilnehmen würden.⁸⁴

4.4. Die Polen

Die Polen waren „nicht so viele in der Bukowina. 1870 waren es 28.000 Polen. Die meisten von ihnen wohnen in den Städten. Polnische Zentren sind: Czernowitz, Suczeawa, Vascauti, Radautz, Cacica und Sireth.“⁸⁵

Obwohl in der Bukowina wenige Polen gewohnt haben, waren sie eine Gefahr für die Rumänen aus dem Buchenland. „Das Ziel der Polen war erstens die Rumänen und dann die or.-gr. Kirche zu zerstören.“⁸⁶ Die Polen könnten dieses Ziel durch ihre Politiker aus Wien erreichen, die die normale Entwicklung der Rumänen bremsen konnten.⁸⁷

Wir haben eine Erwähnung über die Ungarn. Überraschenderweise ist dies ein positives Bild.⁸⁸ Wir sollten uns aber nicht täuschen, es ist nicht die Rede von einer spontanen Liebe der Rumänen für die Ungarn, sondern die Zahl der Ungarn war zu klein, um sie für die Rumänen eine Gefahr bedeuten zu können. Die anderen Nationalitäten aus der Bukowina werden überhaupt nicht erwähnt.

⁸³ „Opinia“, nr.1507, 1 Februar 1912. „Societatea academică Junimea din Cernăuți luând cu indignare la cunoștință sfârșitul procesului ce l-ați intentat calomniatorului evreu (sic) Socor, vă înconjură cu toată dragostea și admirația, asigurându-vă de neclintita ei credință în ideile pe cari le propovăduiți pentru ridicarea neamului din care facem parte.“

⁸⁴ „Opinia“, nr.2138, 23. März 1914.

⁸⁵ „Opinia“, nr. 154, 4 November 1897.

⁸⁶ *Ibidem*, „Ținta Polonilor de atac sunt Românii în primul rând, apoi biserica ortodoxă.“

⁸⁷ *Ibidem*, „Ei bine tocmai această preponderență a polonilor la Viena e o piedică reală în dezvoltarea normală a românilor...ei au un rost politic la Viena cum nu au Românii.“

⁸⁸ Sihe Anm. 29.

Die Schlußfolgerungen ergeben sich von selbst; die Rumänen aus der Bukowina hatten keine Freunde, in der Sicht der Zeitung *Opinia*, sondern sie waren von Feinden umgeben und mußten mit ungleichen Kräften hart um das Überleben als Nation kämpfen.

5. Das Bild des politischen Lebens

Eine Bildung von politischen Parteien konnte in der Bukowina erst nach der Anerkennung der Landesautonomie (1848) erfolgen, als die ersten Wahlen für den Landtag stattfanden. Erfolg hatten hier, wie auch in den übrigen Gebieten des Reiches, zwei politische Strömungen: eine autonomistische und eine zentralistische Partei. „Die Autonomisten, oder auch Föderalisten genannt, verlangten die Aufrechterhaltung der historischen und politischen Individualität der einzelnen Provinzen, welche den Kaiserstaat bildeten, während die Zentralisten den Standpunkt vertraten, die Provinzen nach josephinischen Grundsätzen in einen Einheitsstaat zusammenzufassen.“⁸⁹ Beiden Parteien gehörte der Großteil des rumänischen Adels und der Intellektuelle an.⁹⁰ Die Unzufriedenheit mit der von den Bojaren geführten Politik hatte als Finalität die Gründung einer neuen Partei mit der Name „Concordia“ (20. März 1885). Im Jahre 1892 fand zwischen der Zentralistenpartei und dem politischen Verein „Concordia“ die schon lange angestrebte Vereinigung der zwei Parteien statt. Die neue Partei hieß „Rumänische Nationalpartei der Bukowina“. Um das Jahr 1900 hatte Dr. Aurel Ritter von Onciul eine eigene Partei, die Demokratische Partei gründete. Im Jahre 1900 hatten die Mitglieder des akademischen Vereins „Junimea“ einen eigenen Kandidat aufgestellt, der auch gewählt wurde. Seit diesem Erfolg spielte die Gruppe „der Jungen“ eine große Rolle als Oppositionsgruppe gegenüber der Nationalpartei.⁹¹

Um das Bild des politischen Leben aus der Bukowina besser zum Kentnis nehmen zu können, werden wir dieses Kapitel in zwei Teile strukturieren: 1. Informationen über die Wahlen; 2. Informationen über die Parteien. Die Zeitung „Opinia“ aus Iasi hat, auch was das politische Leben angeht, nur für die rumänischen Parteien und Politikern Interesse gezeigt.

⁸⁹ Erich Prokopowitsch, *op.cit.*, S. 45.

⁹⁰ *Ibidem*, S. 46–47.

⁹¹ *Ibidem*, S. 48–49.

5.1. *Die Wahlen in der Bukowina*

Was die Wahlen angeht, verfügen wir nicht über viele Informationen. Die erste Nachricht stammt aus dem Jahr 1898 und berichtet über die Kandidaten für den Landtagswahlen aus Czernowitz. Die Rumänen stellen fünf Kandidaten für diese Wahl auf: Grigorcea, R. von Pruncul, Ioan Lupul, Teodor von Flondor, Petrowski und Gr. Popovici. Wir erfahren noch, daß Steffanelli, Aurel Onciul und Victor Stîrcea ihre Kandidatur abgesagt hatten. Von Hurmuzachi, wissen wir nicht, warum er auf die Kandidatenliste nicht aufgenommen wurde.⁹²

Als Kandidaten für die zweite Kurie der Großgrundbesitzer wurden nach einer langen Sitzung die folgenden Personen genannt: Freiherr von Vassilco, Iancu Ritter von Flondor und Wolczinski. Es gab einen langen Streit um den Freiherr Nicolai Mustață, der nicht als Kandidat akzeptiert wurde.⁹³

5.2. *Die Parteien*

Die Geschichte der rumänischen Parteien aus der Bukowina, so wie sie von der Zeitung „Opinia“ widerspiegelt wurde, ist eigentlich eine Geschichte der Streitigkeiten, Versöhnungen und Uneinigkeiten der rumänischen Parteien und Politiker aus der Bukowina. Die erste Information über das Leben der Parteien aus der Bukowina bringt die frohe Nachricht über die Vereinigung der drei rumänischen Parteien.⁹⁴ Dieser Bericht hat auch in Rumänien viel Freude gebracht,⁹⁵ aber der Frieden hat nicht mehr als 10 Monate gedauert.⁹⁶ Schon im August 1909 haben die Mitglieder der rumänischen Partei eine Sitzung in Suczawa gehalten, um die inneren Unzufriedenheiten hinter sich zu lassen. Gleichzeitig mit dieser Sitzung hat auch eine Versammlung der gr.-or. Priestern in Sireth stattgefunden, bei welcher Gelegenheit die Einigkeit

⁹² „Opinia“, nr.94, 26. August 1898.

⁹³ „Opinia“, nr.120, 22. September 1898.

⁹⁴ „Opinia“, nr. 554, 8. Oktober 1908.

⁹⁵ „Opinia“, nr. 555, 9. Oktober 1908. „Un act de mare însemnătate s-a petrecut zilele trecute pe pământul Bucovinei. După frământări istovitoare și certe nenorocite, cari păreau că nu mai iau sfârșit, Românii bucovineni și-au întins mîna frățește și s-au împăcat chemând în fruntea noului partid pe vrednicul și nobilul fruntaș dr. Iancu Flondor, mare proprietar în Storojineț.“

⁹⁶ „Opinia“, nr. 789, 5. August 1909.

aller rumänischen Parteien gefordert wurde.⁹⁷ Aus einem anderen Artikel erfahren wir, daß die Streitigkeiten von drei Abgeordneten der Partei begonnen wurden. Die drei Abgeordneten, Hurmuzachi, Simionovici, Isopescu-Grecul hatten die Partei verlassen⁹⁸, aber - selbstverständlich - nicht für lange Zeit.⁹⁹

Nach einem Informationsmangel von zwei Jahren, erfahren die Leser der Zeitung „Opinia“ aus Iasi, daß die Versammlungen der Politiker nicht lange Zeit nützlich waren, und daß es jetzt vier rumänische Parteien gab, denen es nicht gelang zu einer Verständigung zu kommen.¹⁰⁰ Diese Uneinigkeiten der rumänischen Parteien „haben als Finalität, daß die wichtigsten rumänischen Problemen ungelöst bleiben.“¹⁰¹ Der Kampf der rumänischen Politiker führte auch zu Auseinandersetzungen zwischen der Bevölkerung, bzw. zwischen den verschiedenen sozialen Schichten der rumänischen Bevölkerung.¹⁰²

Eine ganz merkwürdige Geschichte fand in dem Landtag statt, als die Abgeordneten den Haushalt für das Jahr 1913 wählen wollten. Die Demokraten, die sich betrogen fühlten, wollten die Sitzung des Landtages dadurch boykottieren, indem sie die ganze Sitzung lang gegen den neuen Haushalt reden wollten (z.B. Aurel Onciul hat fünf Stunden lang gegen den Haushalt gesprochen). Wie die Sitzung zum Ende kam, erfahren wir von einem Augenzeuge: „Un deputat al partidului democrat numește partidul național reclamagiu. D-sa se mai ocupă și cu câteva personalități ale acestui partid, zeflemisindu-i. La un moment dat deputatul dr. Blîndu se repede la orator, dîndu-i două palme puternice fapt care a atras după sine un tumult îngrozitor, deputații se însultau între ei în mod trivial...“¹⁰³ 1913 fand ein harter Kampf zwischen der

⁹⁷ *Ibidem*, „Aici (preoții n. n.) au luat următoarele hotărâri:...2) trebuiesc aplanate imediat conflictele dintre deputații români; 3) unirea definitivă trebuie să se facă pe baza unui program votat de comitetul național provizoriu...“.

⁹⁸ „Opinia“, nr. 794, 12. August 1909.

⁹⁹ „Opinia“, nr. 804, 25. August 1909.

¹⁰⁰ „Opinia“, nr. 1398, 14. September 1911. „Avem 9 deputați în parlamentul de la Viena, și se poate zice că sînt desbinați în tot atâtea grupulețe. Unul e democrat, altul e naționalist, celălalt e țărănesc, iar altul e socialist etc.“

¹⁰¹ *Ibidem*. Über den selben Problem sihe auch: „Opinia“, nr. 1430, 10. November 1911; nr. 1455, 25. November 1911; nr. 1459, 30. November 1911; nr. 1487, 5. Januar 1912.

¹⁰² „Opinia“, nr. 1515, 11. Februar 1912. „E de ajuns să se ivească neînțelegeri între conducătorii români, ca să se despărtească preoții și învățătorii și să înceapă a se lupta sfâșiindu-se între olaltă. Așa dară întrebarea cărui partid aparține cineva, decide soarta raportului între aceștia.“.

¹⁰³ „Opinia“, nr. 1706, 6. Oktober 1912.

nationalen und der demokratischen Partei, um die Führung der Zentrale der rumänischen Bank, statt.¹⁰⁴ Gleich vor dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges übernahm die Zeitung „Opinia“ eine Nachricht aus dem „Bukowinaer Tageblatt“ über die Bestrebungen der drei rumänischen Parteien zu einer Einigung zu kommen.¹⁰⁵

Wie wir merken können, hatten die rumänische Parteien und Politiker kein positives Bild. Obwohl einige von ihnen als „gute Rumänen“ angesehen wurden, waren sie unfähig sich in einer Partei zu vereinigen und für die „Nationale Sache“ zu kämpfen. Wegen ihre Unfähigkeit eine Partei zu bilden, hatten die Rumänen aus der Bukowina zu leiden, indem sie von den anderen Nationalitäten unterdrückt wurden. Aber was die Zeitung nicht geschildert hat, ist die Tatsache, daß keine der vier großen Nationalitäten einen geschlossenen parteipolitischen Block bildeten, denn die modernen Ideologien sowie das pragmatische Denken überwandern zunehmend die Grenzen des engen nationalistischen Denkens.¹⁰⁶ Man kann auch bei keinen von ihnen die Idee der Vereinigung mit dem Königreich Rumänien finden und nicht einmal mit dem unmäßigen Nationalismus der „Liga culturală română“ waren sie einverstanden.¹⁰⁷ Diese sind einige der Hauptideen, die sich in der Zeitung „Opinia“ widerspiegeln und wir können uns vorstellen, daß diese Tatsachen nicht ein sehr großes Vertrauen der Bevölkerung Rumäniens in die rumänischen Politiker aus der Bukowina erwecken konnte.

6. Das Bild des kulturellen Lebens

Nichts von dem multikulturellen Wesen der österreichischen Provinz Bukowina ist in der „Opinia“ wiederzufinden. Was die Kultur angeht, wurde die Aufmerksamkeit der Mitarbeiter der Zeitung nur von den rumänischen Veranstaltungen erweckt. Die Informationen die wir haben, können wir in zwei Kategorien einordnen: 1. Schauspielertruppen aus dem Königreich Rumänien, die an Veranstaltungen in der Bukowina teilgenommen haben; 2. kulturelle Veranstaltungen der Rumänen aus der Bukowina.

1. Im Jahre 1898 hatte der Chor der Metropole aus Iasi unter der Leitung von G. Muzicescu eine Tournee in der Bukowina veranstaltet,

¹⁰⁴ „Opinia“, nr.1804, 10. Februar 1913.

¹⁰⁵ „Opinia“, nr. 2175, 14. Mai 1914.

¹⁰⁶ Emanuel Turczynski, *op.cit.*, S. 204.

¹⁰⁷ „Opinia“, nr.2135, 22. März 1914; nr. 2138, 26. März 1914.

wobei sie „einen riesigen Erfolg hatten.“¹⁰⁸ Vierzehn Jahre später kam die Oper aus Bukarest unter der Leitung von Al.C. Bărcănescu nach Czernowitz. Die Truppe hatte in ihrem Repertoire die folgenden Lieder: „Der treue Bauer“, „Wiener Blut“, „Der Graf von Luxemburg“, „Der Soldat aus Schokolade“, „Die Tochter des Waldhüters.“¹⁰⁹ Scheinbar waren diese Operettenaufführungen sehr beliebt, da die Bukarester Truppe acht Aufführungen in Czernowitz hatte. Nach dem Repertoire und der Zahl der Veranstaltungen können wir feststellen, daß die Tournee nicht nur für die rumänische Bevölkerung gedacht war. Juni 1912 hatten in Czernowitz die Schauspieler der National Theater aus Bukarest zwei Theaterstücke, „Avarul“ und „Conul Leonida față cu reacțiunea“, vorgeführt.¹¹⁰

2. Das kulturelle Leben der Rumänen aus der Bukowina steht unter dem Zeichen der verschiedenen Vereine, die den Auftrag hatten das Volk über die „rumänische Musik und Literatur“, aufzuklären.¹¹¹ Im Dezember 1908 hatte der Verein „Academia Ortodoxă“ in Sireth und Radautz „musikalisch-literarische Abende“ veranstaltet.¹¹² Sehr aktiv waren auch die Berufsvereine wie z.B. der Verein der Lehrer aus Radautz, der einen literarischen Abend veranstaltet hatte, bei welcher Gelegenheit, der Lehrer Gh. Tofan einen Vortrag über „Die rumänische Gegenwartsliteratur“ gehalten hatte.¹¹³ Eine wichtige Rolle in dem musikalischen Leben der Rumänen aus der Bukowina spielte der Verein „Armonia“, der am 10 Juli 1881 gegründet wurde.¹¹⁴ Im Dezember 1908 hatte der Verein ein großes Konzert „In Memoriam Ciprian Porumbescu“ organisiert.¹¹⁵ Derselbe Verein hatte zusammen mit Professor C. Sandru und der in Milan und Prag ausgebildeten B. Sesan ein Konzert veranstaltet. Im Programm hatten sie nationale Lieder und Arien aus Traviata und Trovatore.¹¹⁶ Großen Erfolg hatte der Verein „Armonia“ mit der Aufführung der Oper „Hatmanul Baltag“ von Negruzzi und Caragiale.¹¹⁷

¹⁰⁸ „Opinia“, 24. Juni 1898.

¹⁰⁹ „Opinia“, nr. 1552, 30. März 1912.

¹¹⁰ „Opinia“, nr. 1606, 3. Juni 1912.

¹¹¹ Ion Nistor, *op.cit.*, S. 284.

¹¹² „Opinia“, nr. 596, 29. November 1908.

¹¹³ „Opinia“, nr. 599, 3. Dezember 1908.

¹¹⁴ Ion Nistor, *op.cit.*, S. 285.

¹¹⁵ „Opinia“, nr. 599, 3. Dezember 1908.

¹¹⁶ „Opinia“, nr. 1455, 25. November 1911.

¹¹⁷ „Opinia“, nr. 1605, 2. Juni 1912.

Sehr wichtig in Czernowitz war das „Eminescu Festival“. Die Festlichkeiten im Jahr 1909 haben morgens um 9. Uhr mit einem Gottesdienst an der Metropole begonnen, dann folgte ein Ausflug zum Haus von Aron Pumnul, wo Eminescu eine Zeit gewohnt hatte. Hier hat der Chor „Somnoroase pășărele“ und „La Arme“ gesungen. Abends wurde das Festival in dem „Munizipal Theater“ fortgesetzt. Die Veranstaltung begann mit dem Lied „Pe al nostru steag“, danach folgte ein Vortrag von Sextil Puscariu, und der Iassyer Schauspieler State Dragomir hatte mehrere Gedichte von Eminescu vorgetragen. Das „Eminescu Festival“ wurde von dem Chor beendet, der „Bucovina“, „La Arme“, „Somnoroase pășărele“ und „Ce te legeni codrule“ gesungen hat.¹¹⁸

Aus dem Jahr 1912 können wir einen Bericht in der Zeitung „Opinia“ über eine Initiative einiger Rumänen ein „Museum für Geschichte“ zu gründen, finden. In diesem Sinne wurden alle Rumänen, „die wichtige historische Quellen über die Geschichte der Rumänen aus Bukowina besitzen“, um Hilfe gebetet.¹¹⁹

Die rumänischen Vereine aus der Bukowina waren nicht nur im Bereich der Kultur tätig, sondern hatten auch an Wohltätigkeitsaktionen teilgenommen. Im Jahr 1912 hatte der „Verein für rumänische Literatur und Kultur aus der Bukowina“ dem österreichischen Roten Kreuz 1000. Kronen gespendet.¹²⁰

Das Bild des Unterrichtswesens der Bukowina ist aus den selben Elementen zusammengestellt. Die Rumänen müssen für ihre Schulen einen Kampf an zwei Fronten führen. Einerseits müssen sie mit den anderen Nationalitäten, für die Beibehaltung oder Gründung von neuen Schulen, einen schweren Kampf führen.¹²¹ Andererseits kämpfen sie mit dem eigenen Volk, um sie zu überzeugen ihre Kinder in irgend einem Handwerk ausbilden zu lassen.¹²² Diese Kämpfe wurden von den studentischen Vereinen, „Academia Ortodoxa“, „Bucovina“, „Dacia“, „Junimea“, „Moldova“ und von den beruflichen Vereinen geführt.¹²³

¹¹⁸ „Opinia“, nr. 758, 24. Juni 1909.

¹¹⁹ „Opinia“, nr. 1570, 18. April 1912.

¹²⁰ „Opinia“, nr. 1772, 30. Dezember 1912.

¹²¹ „Opinia“, nr. 663, 20. Januar 1909; nr. 723, 12. Mai 1909; nr. 1420, 9. Oktober 1911; nr. 1689, 16. September 1912.

¹²² „Opinia“, nr. 1618, 17. Juni 1912.

¹²³ „Opinia“, nr. 1425, 18. Oktober 1911.

Es wird kein Wort über das gesamten Unterrichtswesen gesagt, so daß die Bevölkerung aus dem Königreich - denen nur die nationalen Schulen bekannt waren - kein Bild über das multikulturelle Unterrichtswesen haben.¹²⁴

7. Begegnung der dritten Art

Durch die Eingliederung der Bukowina, am Ende des Ersten Weltkriegs, in das Königreich „Großrumänien“, das überhaupt keine multikulturelle Tradition hatte und sogar mißtrauisch gegenüber allen Fremden war, fand eigentlich eine Vereinigung von zwei fremden Welten, besser gesagt, eine Begegnung der dritten Art statt. Die Unverträglichkeit der zwei Welten wird sehr klar von einem „Held“ des rumänischen Nationalkampfes, Neculai Totu, ausgedrückt: „Cînd am venit la Cernăuți credeam că mă aflu într-o altă lume; pretutindeni se auzeau numai vorbe străine și mai ales jidovești.“¹²⁵

Zu dem Zeitpunkt der Eingliederung der Bukowina zum Königreich Rumänien, hatte die Bevölkerung Rumäniens klare Bilder - leider aus einem ganz engen Blickwinkel gesehen - über die Realitäten aus der Bukowina.

Das Bild der rumänischen Parteien und Politiker sah nicht besonders gut aus. Wir haben gesehen, daß die Meinung über die Unfähigkeit der rumänischen Parteien und Politikern eine Einheit zu bilden und auf dieser Weise besser für die Rechte der Rumänen zu kämpfen, fast in allen Artikeln über die rumänischen Parteien weit verbreitet war. Aber was die rumänische Bevölkerung nicht wissen konnte, war die Tatsache, daß alle Parteien aus der Bukowina nach den modernen Ideologien organisiert waren und deswegen einen geschlossenen parteiischen Block nicht bilden konnten. Die Politiker wurden als gute Rumänen angesehen, aber trotzdem konnte man nicht allen Vertrauen, weil die meisten von ihnen mehrere male ihre Loyalität zu der Habsburgen Monarchie gezeigt hatten. Durch das negative Bild der Parteien und Politiker wird uns klar, warum nach der Vereinigung mit dem Königreich, die Bukowina durch keine regionalen Parteien im

¹²⁴ Über den Unterrichtswesen der Bukowina sihe Hannelore Burger, *Sprachrecht und Sprachgerechtigkeit im Österreichischen Unterrichtswesen*, Wien, 1995.

¹²⁵ Lyá Benjamin, *Paradigma Falik-Totu sau cum s-a transformat un fapt cotidian într-un caz de asasinat politic*, in: „*Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*“, Band 2, S.195.

Parlament in Bukarest vertreten wurde¹²⁶ und warum die meisten Politiker aus der Bukowina, verhaftet oder marginalisiert wurden.

Das Bild der rumänischen Bauern und Städter war auch nicht besonders gut. Die Bauern lebten in Armut, und deswegen waren sie gezwungen in anderen Länder den Wohlstand zu suchen. Schuldig an der Tatsache, daß einige von ihnen arm, slavisiert und entnationalisiert wurden, waren die anderen Nationalitäten aus der Bukowina, die von den Rumänen aus dem Königreich als Feinde betrachtet wurden.

Die Ruthenen wurden als eine der gefährlichsten Nationalitäten angesehen. Sie wurden für die Entnationalisierung der rumänischen Bauern schuldig gemacht, dadurch, daß sie aus Galitien in einer großen Zahl in der Bukowina eingewandert sind, wo sie die rumänischen Schulen und die gr.-or. Kirche in ihren Besitz nehmen wollten. Das negative Bild der Ruthenen führte dazu, daß die neue politische Macht harte Maßnahmen gegen sie ergriffen hatte. Um den ukrainischen Charakter zu verändern, wurden in den rein ukrainischen Gebieten rumänische Bauern aus dem Altreich zur Ansiedlung gebracht.¹²⁷ Die rumänischen Behörden versuchten in den ersten Jahren nach 1918 „durch alle nur möglichen Schikanen, wie Zeitungsverbote und Zensurmaßnahmen, die Verbreitung der ukrainischen Blätter zu verhindern...“¹²⁸

Als sehr schwierig gestalteten sich die Verhältnisse für die Juden, die, wie wir merken konnten, auch ein negatives Bild hatten. Die Juden hätten, auf wirtschaftlicher und politischer Ebene, den Rumänen schwere Verluste zugefügt. Die Juden waren diejenigen, die zusammen mit den Deutschen und durch die Zurückdrängung der Rumänen, die städtische Elite gebildet haben. In den ländlichen Gemeinden wurde den Juden vorgeworfen, daß sie die rumänischen Bauern ausgebeutet und ihren Moral zerstört hätten.

Nach der Erforschung der Rezeption der Juden aus der Bukowina in der Iassyer Zeitung „Opinia“, wird uns plötzlich klar, daß die Tötung eines jüdischen Schülers, David Falik, und die Freisprechung des Täters, überhaupt kein Zufall gewesen war. Die antisemitische Kampagne der rumänischen Zeitungen, die aus einem kleinen Fall ein nationales Problem gemacht haben, ist auf einen gut und lange vorbereiteten Boden

¹²⁶ Ion Nistor, *op.cit.*, S. 414-415.

¹²⁷ Emanuel Turczynski, *op.cit.*, S. 218.

¹²⁸ Prokopowitsch, *Die Entwicklung des Pressewesens in der Bukowina*, S. 25, apud Turczynski, *op.cit.* S. 219.

gekommen. Die Demonstrationen aus dem Jahr 1926 wurden von den Rumänen als staatsfeindliche Demonstrationen wahrgenommen, weil sie aus den Bildern, welche ihnen lange Zeit vorgeführt worden waren, sehr klar wußten, daß alle Ansprüchen der Nationalitäten aus der Bukowina eigentlich eine Zurückdrängung des rumänischen Wesens in diesem Gebiet bedeuteten.

Die Unkenntnis der kulturellen Realitäten und des Unterrichtswesens aus der Bukowina, wie auch das exklusive Interesse der Rumänen aus dem Königreich nur für die rumänische Kultur¹²⁹, und, selbstverständlich, auch das negative Bild der anderen Nationalitäten, führten dazu, daß die Deutschen, Juden, Ruthenen usw. eine Romanisierungspolitik durchmachen mußten, bei welcher ihre Schulen und Kultureinrichtungen verboten wurden.

Alle Nationalitäten der Bukowina, die eine bessere wirtschaftliche, politische und kulturelle Lage hatten, wurden von den Rumänen aus dem Königreich als Feinde der Rumänen aus der Bukowina gesehen, weil durch diese Situation, die Entwicklung der Rumänen aus der österreichischen Provinz Bukowina gezähmt wurde. Nach dem selben Paradigma hat die Bevölkerung aus dem Königreich Großrumänien gedacht, wenn sie die Anstrengungen der anderen Nationalitäten für die Erhaltung ihrer eigenen Identität als staatsfeindlich und als Schwächung der rumänischen Interessen betrachtet hat.

Während einer Generation wurde die polyethnische Struktur der Donaumonarchie fast ganz zerstört und die zeitgenössische Geschichte bestätigt uns, daß aus der Geschichte nur selten Lehren gezogen werden, so daß leider auch Heute in Rumänien nach dem selben Paradigma gedacht wird (die Nationalitäten aus Rumänien werden immer noch als virtuelle Feinde betrachtet), was uns klar macht, daß Rumänien, in der Perspektive der europäischen Integration, nicht nur auf wirtschaftlicher Ebene einen Paradigmawechsel nötig hat.

CÂTEVA CONSIDERAȚII ASUPRA ACTIVITĂȚII PARTIDULUI ROMÂNESC DIN BANATUL SÂRBESC (1923 - 1929)

DE

DAN LAZĂR

Abordarea unora dintre aspectele privitoare la situația minorității române din Banatul jugoslav de după primul război mondial nu a reprezentat o prioritate în istoriografia românească, mai ales în aceea de după 1945. Cu câteva excepții - marcante - din perioada anilor '30¹, tratarea istorică a problemelor teritoriale româno-jugoslave, în general, precum și a situației minorităților române de dincolo de linia de frontieră dintre cele două țări, în special, credem că ar trebui reconsiderată și necesar explicată.

Facem această aserțiune întrucât "tradiționala" amicitie politică româno - sârbă, privită, de regulă, ca o axiomă istorică, poate să-și găsească relevanțe și în analizarea fenomenelor de tensiune care s-au manifestat între România și Regatul Sârbo - Croato - Sloven în perioada anilor '20, datorită cercetătorului fiind aceea de a lămuri cauzele acestor tensiuni și de a emite judecăți pe baza probelor existente.

Ne propunem, în acest sens, să clarificăm câteva aspecte, relativ puțin cunoscute, legate de destinul politic al minorității române rămasă, după 1919, în ceea ce se numește - impropriu - Banatul sârbesc. Ne vom opri, de fapt, la formele de organizare politică a acestei minorități, concretizate, pe parcursul a șase ani (1923-1929) în existența Partidului Român din Regatul Sârbo - Croato - Sloven.

De altfel, nici în istoriografia jugoslavă nu a fost reflectată această problemă, excepția constituind-o micromonografia istoricului de

¹ Vâlsan Gheorghe, *Românii din Serbia*, București, 1911; Florescu Florea, *Românii din Jugoslavia*, 1941; N. Lupu, *Noi și sârbii*, București, 1925; Filipescu Theodor, *Voivodina sârbească*, București, 1929; Drăghicescu Dimitrie, *Les Roumains de Serbie*, Paris, 1919; Molin Romulus, *Românii din Banat*, Craiova, 1932; Lalesco T., *La problème ethnographique du Banat*, Paris, 1919 etc.

origine română Gligor Popi, de la Vârșet,² consacrată activității acestui partid. La lipsa unor studii referitoare la activitatea Partidului Român a contribuit și insuficienta cunoaștere a materialului informativ. Cele mai multe mărturii există în presă, atât în cea a partidului, cât și în aceea din Jugoslavia, dar și din România³, precum și în documentele de arhivă de la Belgrad, Novi Sad, Pančevo, Vârșet, Timișoara și București.

Pentru înțelegerea motivelor care au dus la organizarea politică a românilor din Banatul jugoslav, credem că se impune creionarea situației în care se găsea populația românească din statul jugoslav după primul război mondial.

Românii continuă să trăiască și după 1919, în marea lor majoritate, în mediul rural. Potrivit recensământului din 31 ianuarie 1921, numărul românilor din Banatul sârbesc se ridica la 79.621 de suflete. Foarte puțini dintre aceștia locuiesc în orașele Vârșet, Biserica Albă (Bela Crkva), Pančevo și Zrenjanin, ei fiind majoritari sau singura comunitate etnică în 17 comune, iar în 19 comune conviețuiesc într-un mozaic etnic⁴.

Ocuparea, în noiembrie 1918, a Banatului de către armata sârbă, starea de tensiune existentă între Belgrad și București, generată de împărțirea provinciei, care a distrus unitatea istorică, economică și culturală a acesteia au bulversat populația românească din zona de vest a Banatului, nevoită să trăiască, împotriva aspirațiilor sale, într-un stat străin, ale cărui guverne nu au ascuns, practic, programul de "sârbizare" forțată a minorităților naționale de pe teritoriul său. Prin tratatul de pace de la Saint Germain, din 10 septembrie 1919, era prevăzută protecția internațională a minorităților din Regatul Sârbo - Croato - Sloven. Tratatul se referă, implicit, și la minoritatea română din Banatul sârbesc, dar prevederile acestuia nu au fost aplicate la Belgrad. Dimpotrivă, guvernele jugoslave au exercitat asupra minorității române abuzuri politice, economice și culturale deosebit de dure. În plus, românii trăitori în Timoc nu erau recunoscuți la Belgrad prin acest etnonim, ci prin acel de "vlah", din punct de vedere politic partidul românilor din Banat neavând nici o posibilitate de apărare a drepturilor acestora.

Situația românilor din Banat devine îngrijorătoare în primii ani de existență ai Regatului jugoslav. După împărțirea Banatului a funcționat dreptul de opțiune. În baza acestuia, cea mai mare parte a intelectualilor români a părăsit Banatul, stabilindu-se în România. Pe

² Gligor Popi, *Formarea, dezvoltarea și activitatea Partidului Român din Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor (1923-1929)*, Uzdin, 1993.

³ "Banatski Radikal", Pančevo, "Pančevo", Pančevo, "Nova Zora", Vârșet, "Vojvodina", Vârșet, "Nădejdea", Timișoara, "Politika", Belgrad ș.a.

⁴ *Statistički Godišnjak* (Anuarul statistic), Beograd, vol. I, 1929, p. 69.

lângă o mai bună percepție a viitorului sumbru al minorității române din Serbia, intelectualii români - profesori, medici, avocați, preoți, învățători - au fost obligați, printr-o gotărare a guvernului, să învețe, în termen de un an, limba sârbă și să fie testați pentru a putea profesa în funcție de buna cunoaștere a acestei limbi. Sub pretextul necunoașterii limbii sârbe, autoritățile de la Belgrad au înlocuit majoritatea funcționarilor români cu funcționari de origine sârbă, croată sau muntenegreană, ba chiar și bosniaco-musulmană. Numai la Vârșet au fost schimbați, în 1921, șapte funcționari, iar 11 persoane cu titlul de "doctor" și-au părăsit posturile, trecând în România, pentru că nu cunoșteau limba sârbă⁵.

Există, de asemenea, numeroase mărturii referitoare la maltrătarile la care poliția sârbă a supus preoțimea și învățătorii din Banat, singurii în măsură să țină trează conștiința națională a românilor de la sate. Un raport referitor la persecutarea preoților români a fost înaintat și Ministerului Cultelor de la București, prin intermediul Oficiului Episcopal din Caransebeș, autoritățile sârbe promițând ameliorarea situației⁶.

Într-o situație critică s-au aflat și școlile românești din Banatul sârbesc. Din 105 învățători români câți au funcționat în partea occidentală a Banatului înainte de 1918, în 1921 nu mai existau decât 32⁷. Prin Ordinul Ministerului Învățământului din 1921 se introducea limba sârbă în școlile minoritare, începând cu clasa I, la toate obiectele de studiu. De asemenea, școlile primare bisericești, cu o veche tradiție în Banat, au fost transformate în școli de stat, pierzându-și caracterul confesional. În școlile românești învățământul era practicat - sub pretextul deficitului de cadre didactice de origine română - din ce în ce mai mult de către învățători sârbi, croați sau bulgari, care nu cunoșteau deloc limba română.

Aceste abuzuri au fost sancționate, în primul rând, de reprezentanții bisericii. S-a remarcat, în acest sens, protopopul de Vârșet, Traian Oprea, care, în repetate rânduri, a semnalat în mod public persecuțiile autorităților sârbești. În cele *24 de plângeri*, pe care Traian Oprea le expune public, în 1922, el reamintește că populația românească a fost exceptată de la prevederile reformei agrare, că elevii și studenții care au dorit să studieze în România au primit foarte greu sau deloc pașapoarte, diplomele nefiindu-le recunoscute de autoritățile de resort de la Belgrad; totodată, el mai face cunoscut faptul că lipsa manualelor în

⁵ *Cronica românilor din Regatul S.C.S. (1918-1928)*, Calendarul pe anul 1928, Vârșet, p. 46.

⁶ Raportul protopopiatului de la Vârșet, din 20 septembrie 1919, trimis episcopului de Caransebeș, AMBT, III, 243/918, nr. 3027.

⁷ Gligor Popi, *op. cit.*, p. 14.

limba română a devenit cronică, nefiind permisă nici achiziționarea altora din România⁸.

Lipsa egalității românilor din Regatul Sârbo - Croato - Sloven cu celelalte naționalități reiese și din faptul că aceștia au fost privați de dreptul de participare la alegerile pentru Adunarea Constituantă, din noiembrie 1920. În *Legea privind alegerile deputaților pentru Adunarea Constituantă* se arată că "acei locuitori ai Regatului S.C.S. care, prin tratatele de pace cu Germania, Austria și Ungaria au dreptul de opțiune la statele lor naționale (...) nu se bucură de dreptul de vot". Situația economică precară a populației românești a dus, la rândul ei, la depopularea Banatului, între anii 1920-1927 emigrând în S.U.A. 367 familii de români⁹.

Situația dificilă a comunității românești din Banatul sârbesc de după primul război mondial are, în primul rând, cauze care decurg dintr-o politică deliberată, promovată de autoritățile de la Belgrad. Intelectualii români rămași în Banat au realizat gravitatea fenomenului și au considerat că singura cale legală de luptă și de promovare a intereselor comunitare este cea politică, de organizare a unui partid, care să militeze pentru promovarea și apărarea acestor drepturi.

Inițiativa de organizare a românilor din Banat debutează la sfârșitul anului 1921, fiind intensificată în anul 1922, când și cetățenii jugoslavi de origine română au fost introduși pe listele electorale, recunoscându-li-se un drept de care fuseseră privați la alegerile pentru Constituantă. Primele nuclee politice se formează în orașele Vârșeț, Biserica Albă (Bela Crkva) și Pančevo. S-a discutat aici, în principal, viitorul politic și cultural al minorității române în noua comunitate statală jugoslavă, posibilitățile legale de acțiune pentru apărarea intereselor acestei comunități. Concluzia era, practic, una singură: calea optimă pentru promovarea acestor deziderate era aceea de formare a unui partid politic al românilor bănățeni.

În noiembrie 1922 este întocmit, la Pančevo, programul Partidului Român, pentru a cărui adoptare s-a decis convocarea Congresului românilor bănățeni¹⁰. De asemenea, la adunarea intelectualilor români de la Vârșeț, din 25 decembrie 1922, s-a ales un comitet central, format din 30 de membri, al cărui președinte a fost desemnat, prin vot, Aurel Novac, avocat din Biserica Albă, fost deputat

⁸ "Nădejdea", XLI, 7.X.1926.

⁹ N. Gacesa, *Situația românilor voievodineni în reforma agrară și colonizări între cele două războaie mondiale (Savremeno obrazovanje. Prilozi za istoriju)*, Novi Sad, 1970, p. 110.

¹⁰ "Graiul Românesc", I, 1923, Pančevo.

la Budapesta și eminent luptător pentru drepturile politice ale românilor, încă din timpul stăpânirii austro-ungare¹¹. Ca vicepreședinte a fost ales protopopul Traian Oprea, o altă personalitate de prestigiu a "intelighenției" românești bănățene, locul de secretar general fiind ocupat de avocatul Ioan Jianu. Comitetul central de la Vârșeț a hotărât să convoace adunarea de constituire a Partidului Român pentru data de 10 februarie 1923, în marea comună românească Alibunar¹².

La 10 februarie 1923 s-au adunat la Alibunar reprezentanți din toate localitățile din sudul Banatului jugoslav, unde trăiau români, cifra participanților ridicându-se la peste 5.000 de persoane. Despre programul partidului a vorbit avocatul Ioan Jianu, care, pe lângă celelalte calități de om politic, mai poseda una, absolut necesară: cunoștea perfect limba sârbă. Au mai luat cuvântul și alți fruntași, precum Aurel Novac, Traian Oprea, Alexandru Guga - preotul din Coștei, Nicolae Popovici - preotul din Alibunar, care a și încheiat, de altfel, adunarea. În final, au fost trimise la Belgrad două telegrame, una adresată regelui Alexandru, cealaltă primului ministru Nikola Pašić, care erau informați despre intențiile politice ale noului partid politic¹³.

De asemenea, au fost adoptate, în unanimitate, programul și statutul Partidului Român și s-a votat lista comitetului central, alcătuită în 25 decembrie 1922, la Vârșeț. Totodată, preotul Ioan Naia a dat citire listei candidaților Partidului Român pentru proximele alegeri parlamentare, programate pentru 18 martie 1923. În același scop, al promovării orientării partidului în statele românești, luna martie a anului 1923 debutează cu înființarea primelor organizații locale, prilej de noi campanii și adunări populare, menite să facă mai bine cunoscut partidul în rândul minorității române din statele și comunele bănățene.

Prima decizie politică majoră a Partidului Român a fost aceea de participare a partidului la alegerile pentru "Skupština" (parlamentul jugoslav) din 18 martie 1923, pe listă independentă. În acest scop, partidul a desfășurat o amplă campanie electorală, cu precădere în Banatul de Sud, fieful partidului. În Banatul de Nord, reprezentantul românilor, avocatul Vasile Cocora, din Becicherecul Mare (Zrenjanin), a candidat pe lista Partidului Radical, al lui Nicola Pašić - cel mai puternic partid din Regat - unde cap de listă a fost desemnat Momčilo Ivanić. Ca partid tânăr, reprezentant al unei minorități naționale, în adunările politice organizate în localitățile cu majoritate românească fruntașii partidului

¹¹ "Nădejdea", Timișoara, nr. 302, 14.03. 1923.

¹² "Graiul Românesc", nr. 1, 4.03.1923.

¹³ Idem, *Adunările populare din Alibunar*, nr.1, 4.03.1923.

relevă motivele existenței acestei formațiuni politice, subliniind, în special, că numai unitatea poate să promoveze interesele comunității românești din Regatul Sârbo - Croato - Sloven. Era cu atât mai necesară sublinierea acestei realități, mai ales în circumstanțele în care o mare parte a electoratului român gravita puternic spre partidele sârbești, în special spre democrații lui Ljuba Davidović.

Singurul reprezentant al Partidului Român ales în "Skupština" de la Belgrad, după alegerile din 1923, a fost Ioan Jianu, care a obținut 7.059 de voturi. Conform datelor publicate de ziarul "Banatski Radikal", din 25.03.1923, din 53.427 de voturi alegătorii din Banatul de Sud au dat cele mai multe Partidului Radical (20.571) și Partidul Democrat (13.215), iar Partidului Român numai 7.059 voturi. În Banatul de Nord aproape toți alegătorii de origine română au votat partidul Democrat¹⁴.

Eșecul evident al primei ieșiri a Partidului Român pe eșicherul politic jugoslav a fost pus, în primul rând, pe insuficienta maturizare politică a alegătorilor români. Nu trebuie omisă, însă, nici campania dură dusă de marile cotidiene centrale de la Belgrad - în special de "Politika" - față de existența Partidului Român, catalogat, adeseori, ca un partid "antistatal" și "antisârb"¹⁵.

Insuccesul din alegerile din martie 1923 a obligat conducerea partidului la reconsiderări de strategie politică absolut necesare. Cea mai importantă dintre acestea a fost aceea a alcătuirii unor viitoare alianțe politice cu partide puternice din Regat, opțiunea axându-se - firesc - pe o viitoare colaborare cu cel mai puternic partid, Partidul Radical Sârb, condus de Nikola Pašić. Colaborarea debutează în luna august a anului 1923, cu prilejul vizitei la Pančevo a ministrului de finanțe, Milan Stojadinović¹⁶. Urmarea acestei întâlniri a fost includerea deputatului Ioan Jianu în Clubul Deputaților Radicali, iar la prima sesiune ordinară a parlamentului, pe lista Clubului Radical pentru comitetul de finanțe a candidat și Ioan Jianu.

Căderea guvernului de coaliție Pašić - Pribičević, la 27 martie 1924 și formarea guvernului Blocului de Opoziție, condus de Ljuba Davidović a contribuit, în cea mai mare măsură, la denunțarea acordului dintre Partidul Radical și Partidul Român. Se arăta în rezoluția din 5 august 1924, că Partidul Radical nu mai are posibilitatea de a satisface doleanțele românilor bănățeni, astfel că Partidul Român "a înghețat" orice colaborare cu radicalii. Previzibil, comitetul partidului și-a îndreptat

¹⁴ "Politika", Beograd, 6.03.1923.

¹⁵ "Banatski Radikal", Pančevo, XIII, 1.04.1923.

¹⁶ Idem, XXIV, 15.06.1924.

atenția spre guvernul nou format, adoptând hotărârea potrivit căreia partidul va sprijini guvernul, dacă acesta va satisface mai multe revendicări, printre care: recunoașterea egalității în drepturi a românilor în ceea ce privește aplicarea reformei agrare, reciprocitate în domeniul învățământului față de starea sârbilor și croaților din România, acceptul ca elevii și studenții jugoslavi de origine română să-și continue studiile în România și să li se recunoască diplomele. Căderea guvernului Blocului de opoziție, la 15 octombrie 1924, și formarea unui nou guvern de coaliție, între Partidul Radical și Partidul Democrat Independent, la 6 noiembrie același an, au făcut inoperante și ultimile înțelegeri. Comitetul central al partidului a analizat situația politică tulbure din Jugoslavia, hotărând colaborarea în viitor, doar cu acele partide, puternice, care se vor angaja să sprijine doleanțele românilor. Părerea noastră este că aceste deziderate nu puteau fi promovate de nici un partid mare sârbo-croat, întrucât un partid etnic, precum cel al românilor, era prea puțin important în ecuația de guvernare jugoslavă, al cărei pol rezida, în primul și în primul rând, într-o eventuală colaborare pe axa Belgrad - Zagreb. În condițiile în care fricțiunile politice dintre cele două mari națiuni constitutive ale Regatului erau deja de notorietate în Europa postbelică, erodând periculos de mult însăși stabilitatea statului, apelul la sprijinul unui partid minuscul era, în cel mai bun caz, unul de pur calcul electoral, pe termen scurt și foarte scurt.

Partidul Român a făcut mari eforturi pentru ca la noile alegeri parlamentare, convocate pentru 8 februarie 1925, să se prezinte mai bine organizat și structurat în teritoriu. S-a procedat, în acest sens, la o amplă reorganizare a partidului, cu precădere în localitățile Banatului de Nord, unde românii votaseră, în special, cu partidele sârbești. Pe această linie, de o deosebită importanță a fost adunarea Partidului Român de la Vârșet, ținută la 23 decembrie 1924. Cu acest prilej, Ioan Jianu a prezentat un amplu raport asupra situației politice din țară, precum și asupra stadiului negocierilor cu câteva dintre partidele politice. Adunarea a fost de acord cu propunerea ca Partidul Român să facă listă comună cu Partidul Radical, în așa fel încât românii să prezinte candidații lor pentru cercurile electorale Alibunar, Torontal, Vârșet. Conform înțelegerii, Ioan Jianu figura drept candidat unic pentru cercul electoral Alibunar.

Acordul dintre Partidul Radical și Partidul Român a provocat mari nemulțumiri, în ambele partide. Ioan Jianu a fost acuzat de oportunism politic și de dorința de ocupare, cu orice preț, a unui fotoliu în "Skupština" de la Belgrad; sârbii din Partidul Radical, la rândul lor, nu

mai erau dispuși, sub nici o formă, "să salveze mandatul unui român care recent a fost aderent al lui Davidović, când acesta era la putere"¹⁷.

În preajma noilor alegeri, organul de presă al Partidului Român, "Graiul Românesc", a publicat diverse proclamații către alegătorii români, în care se arătau locul și rolul partidului. De asemenea, s-a relevat că partidul este organizația tuturor românilor din Jugoslavia el militând pentru egalitatea acestora cu celelalte naționalități ale regatului sârbo - croato - sloven, justificându-se, totodată și alianța cu cel mai puternic partid din regat, Partidul Radical.

În campania electorală, multe sate bănățene au fost vizitate de către delegații mixte, sârbo - române, și s-a insistat, mai ales, asupra necesității colaborării dintre cele două popoare, făcându-se aluzii și la înrudirea dintre cele două dinastii, precum și la trecutul comun de suferință sub stăpânirile străine. Foarte multe sate locuite de populație românească au continuat, însă, să rămână sub influența politică a Partidului Democrat, în special în regiunile Banatului de Nord¹⁸.

Candidatul partidului, Ioan Jianu, nu reușește, în pofida acestei înțelegeri, să obțină numărul de voturi necesar, în cercul electoral Alibunar majoritatea votând cu Partidul Democrat. Cele mai multe rezerve au venit din partea păturii sărăcimii române, atrasă de promisiunile demagogice ale democraților; fruntașii partidului român o caracterizează ca fiind cu "înclinații bolnave bolșevice" și, mai ales, cu "credința pierdută în frate și în Dumnezeu"¹⁹.

Analizând eșecul electoral de la alegerile generale din februarie 1925, când românii din Banatul jugoslav nu au reușit să obțină nici măcar un singur loc de deputat în parlament, se constată faptul că alegătorii români au fost quasidezbiinați și nu au urmat apelul Partidului Român, dând un număr mare de voturi democraților. Mai mult, în cercul electoral Alibunar, cu o majoritate etnică românească, candidatul român a primit mai multe voturi de la alegătorii sârbi, decât de la cei români²⁰.

De asemenea, și în circumscripția Pančevo - Bela Crkva (Biserica Albă) democrații au avut un mare succes în satele cu populație mixtă, sau majoritară românească.

Acest eșec electoral, datorat, în mare parte, însăși minorității române, a răscolit profund structurile Partidului Român, incapabil să fie un exponent serios, autorizat, al aspirațiilor unei destul de importante minorități etnice. Liderii acestuia au văzut în înfrângere, în primul rând,

¹⁷ "Narodna Nova Zora", Vârșet, nr. 2, 11.01.1925.

¹⁸ "Graiul Românesc", nr. VII, 15.02.1925.

¹⁹ Idem, 15.02.1925.

²⁰ Idem, nr. VIII, 22.02.1925.

lipsa oricărui sprijin moral și material din partea statului român, în cei șase ai de când Banatul fusese împărțit. Totodată, părerea acestora era că lupta românilor pentru drepturi politice, sociale, culturale și economice devenise cu mult mai grea în Regatul Sârbo - Croato - Sloven decât lupta dusă sub fosta stăpânire austro - ungară. Într-adevăr, mulți analiști ai vremii relevă duritatea regimului de la Belgrad în ceea ce privește tratamentul aplicat minorităților. După secole de dominație, Serbia devine hegemon într-un stat a cărui mărime nu o visaseră nici cei mai optimiști vizionari sârbi, politica Belgradului provocând mari nemulțumiri, atât în cadrul minorităților naționale, cât, mai ales, în rândul celorlalte două națiuni constitutive ale statului jugoslav: croată și slovenă. În această ecuație, mica minoritate românească, nu putea avea, practic, nici o armă eficientă în lupta cu un regim adept al politicii de sârbizare a statului multinațional.

Insuccesul din alegerile din 1925 a însemnat pierderea legitimității Partidului Român de reprezentant politic al românilor din Banatul sârbesc. Secretarul partidului și fostul deputat Ion Jianu părăsește Jugoslavia, în iunie 1925, el stabilindu-se în România, unde primește și cetățenia română²¹.

Conducerea partidului convoacă, în aceste circumstanțe deosebit de nefavorabile, la 21 mai 1927, o conferință de clarificare politică, în localitatea Banatski Karlovac, despre care se afirmă că va hotărî soarta poporului român din Regatul S.C.S. Se arăta, printre altele, că guvernele care s-au succedat la Belgrad nu au făcut nimic pentru minoritatea română, fiind dezavuat, totodată, acordul cu Partidul Radical. De asemenea, rezoluția adoptată se baza, în continuare, pe principiile cuprinse în programul Partidului Român, cerându-se ca partidul să militeze, în continuare, pentru îndeplinirea dezideratelor din program, în scopul conservării drepturilor culturale, sociale și economice care sunt garantate minorităților prin tratatele de pace.

Situația politică deosebit de tensionată de pe scena politică jugoslavă a dus la noi alegeri anticipate, stabilite pentru 11 septembrie 1927. Partidul Român, măcinat de disensiuni interne, reușește, la 2 august 1927, să propună un candidat, în persoana profesorului Savu Butoarcă. S-a adăugat, în schimb, o intensă propagandă electorală pe care partidele radical, democrat și chiar țărănesc croat au făcut-o în satele românești din Banat, propagandă care, se va vedea curând, a avut succese însemnate. Sciziunea apărută în cadrul conducerii partidului român s-a reflectat,

²¹ MOF, din 29 iunie 1926. Consiliul de Miniștri îi acordă cetățenia română lui Ioan Jianu la 17.05.1926.

imediat, în alegerile parlamentare, ocazie cu care partidul a obținut, în total, numai 4.618 voturi²².

Insuccesul de la aceste alegeri a determinat conducerea Partidului Român să ia în serios lipsa organizării în teritoriu, cauza fundamentală a tuturor eșecurilor partidului.

La începutul anului 1928, în atenția conducerii partidului a stat problema încadrării românilor din Banatul de Nord în Partidul Român. Adunarea de constituire a partidului român în zona septentrională a Banatului s-a ținut la Becicherecul Mare (Zrenjanin), la 20 martie 1928. Se arată, la această adunare, că, deși românii din Torontal aparțin circumscripției electorale Kikinda, totodată ei aparțin și Partidului Român, care se organizează aici în baza programului și statutului, pentru cauza poporului român din Regatul Sârbo - Croato - Sloven.

Spre sfârșitul anului 1928, situația politică din Jugoslavia devine extrem de tensionată, acutizată, în special, de gravele rivalități sârbo-croate, care au culminat cu atentatul din iulie 1928 asupra liderului Partidului Tărănesc Croat, Stjepan Radić, în plin parlament. Pe acest fundal, în decembrie 1928, are loc ultima acțiune politică a Partidului Român, respectiv ședința extraordinară a Comitetului central ținută la 12 decembrie, la Banatski Karlovac. Președintele partidului, T. Petrică, propune formarea unei comisii permanente, alcătuită din 5 membri, care să fie mandatată să poarte convorbiri cu alte partide și să organizeze acțiuni politice eficiente pentru românii din Banat. Se subliniază, de asemenea, necesitatea unității partidului, singura în măsură să asigure eficiență politică maximă. Cea mai importantă hotărâre luată la Banatski Karlovac a fost aceea care s-a referit la colaborarea Partidului Român cu partidele celorlalte minorități naționale din Banat, în special cu partidul minorității svăbești.

La 6 ianuarie 1929, regele Alexandru al Jugoslaviei, în încercarea dramatică de a salva unitatea regatului, dovedită în doar zece ani ca fiind complet neviabilă, abrogă constituția din 1921, instaurând conducerea personală. Este interzisă, implicit, și activitatea partidelor politice, văzute, în contextul epocii, ca singurele responsabile de gravele disfuncționalități ale statului. La 29 ianuarie 1929, șeful Poliției din Vârșet, V. Madžihradski, comunica lui Savu Butoarcă decizia de interzicere a activității Partidului Român și de dizolvare a acestuia. Arhiva partidului a fost confiscată, în baza articolului III din legea de protecție a statului.

²² "Nădejdea", XXII, 25.09.1927.

În aceste circumstanțe, a luat sfârșit activitatea singurului reprezentant al românilor din Jugoslavia, Partidul Român, care, timp de șase ani, a avut o activitate interesantă, deși sinuoasă și marcată de multiple tensiuni de ordin intern. În pofida acestora, Partidul Român a fost, totuși, o prezentă, chiar și regională, în viața politică jugoslavă în primul deceniu interbelic, demonstrând, prin activitatea depusă, că minoritatea românească a găsit resurse de luptă împotriva asimilării și a pierderii identității naționale.

QUELQUES CONSIDERATIONS SUR L'ACTIVITE DU PARTI ROUMAIN DU BANAT SERBE (1923 - 1929)

RÉSUMÉ

L'étude présente a pour but de mettre en évidence un segment important de la vie de la minorité roumaine du Royaume Serbo-Croato-Slovenien, après la première Guerre Mondiale.

Il s'agit des essais d'organisation d'un parti politique de la communauté roumaine du Banat yougoslave qui se sont concrétisés par l'apparition, en 1923, du Parti Roumain.

L'existence de cette formation a été peu ou pas du tout connue dans le champs de l'historiographies roumaine, les essais de réalisation de certaines monographies étant faits seulement par quelques historiens yougoslaves d'origine roumaine, surtout dans les années '80.

Par conséquent, l'étude essaie de remettre en discussion cette problématique, l'auteur étant convaincu que l'investigation de ce segment est aussi importante pour la connaissance d'ensemble de la situation des minorités roumaines, vivant en dehors de l'Etat roumain, après l'organisation de l'Europe selon des principes nationaux, à la fin de la première Guerre mondiale.

Le parti Roumain n'a connu qu'une courte existence de six années seulement (en 1929, en Yougoslavie, le Roi Alexandre interdit l'activité des partis politiques), mais il s'est fait remarquer par une activité assez dynamique. Même animé par des scissions et des disputes internes, il a été une présence active dans la vie politique de Yougoslavie, son message arrivant à se faire entendre surtout dans les années de campagne électorale, lorsque, tel qu'on le sait déjà, le discours politique devient plus radical et plus soutenu.

O PAGINĂ DIN ISTORIA CENZURII IEȘENE - EDITAREA MANUALULUI DE ISTORIA MOLDOVEI AL LUI ION ALBINEȚ (1844 - 1845)

DE

VASILE CRISTIAN

Ion Albinet. Un prenume (Ion, atunci mai degrabă Iancu) banal, un nume pe potrivă, întrucâtva peiorativ, în general neglijat (subînțeles la finalul unor enumerări prin ș.a.), în bună măsură uitat, rostit de ieșenii care cunosc în orașul lor o altminteri frumoasă stradă Albinet. Numită astfel nu în cinstea profesorului de la Academia Mihăileană, ci pomindu-se de la familia acestuia, provenită probabil din Basarabia (nenumită încă astfel), așa cum pare să ne sugereze numele unui sat de lângă Drochia. Era alcătuită probabil din negustori ; la 1765, un Albinet aducea la Iași "holercă" din Țara Leșască. Născut în 1817, fiu de negustor sau preot (există două informații, care nu pot fi coroborate cu altele), oricum stipendist la Ghimnazia Vasiliană (unde a declarat, procedeu frecvent într-o perioadă când Starea Civilă era departe de a fi pusă la punct, o altă vârstă decât cea reală, probabil pentru a îndeplini condițiile pentru bursă), apoi la Academia Mihăileană, unde a devenit, din 1837, un fel de preparator (funcție inexistentă până atunci) al lui Gh. Săulescu, apoi asistentul acestuia (cu titlul de profesor însă), pentru ca în 1843 să-l întâlnim profesor de Istoria Patriei, primul la noi fără studii în străinătate. Începând din octombrie al aceluși an a predat, înaintea lui M. Kogălniceanu, Istoria Patriei, dar, spre deosebire de acesta, la clasele gimnaziale și restrângându-se, pentru perioada de după întemeierea Moldovei, doar la istoria acesteia. Pentru necesități didactice a alcătuit un manual, la interesantele peripeții ale editării acestuia referindu-se materialul de față. Veniturile realizate i-au permis ca, încă în 1843, modestul profesor Albinet să se judece pentru arendarea a două moșii. Fără

a-l egală pe acela al unui Ion Ghica, salariul său era mare (peste 6000 de lei), suficient ca în momentul în care, îmbolnăvindându-se, solicita Epitropiei să fie suplinit de Theodor Codrescu pe care se obliga să-l plătească cu o treime din leaşa proprie: probabil însă, dispunea atunci, în 1848, şi de veniturile internatului Academiei pe care îl "privatizase" în anul anterior. Informaţiile despre activitatea lui Albineţ în cele trei decenii următoare sunt disparate; îl întâlnim însă, constant şi meticolos, în diferite comisii de bacalaureat, alături de tinerii atunci Mihai Eminescu, A.D. Xenopol, Petru Poni. A rămas ca o mărturie, interesantă sub raport material şi psihologic, casa sa din str. Albineţ (nr. 6), care îl arată ca un om înstărit, probabil însă şi avar mare, cu câte patru ferestre pe latură, străduindu-se să întreprindă cât mai mult spaţiul (intrând chiar puţin pe trotuar), fără a urmări să-l înfrumuseţeze. Cum va fi arătat proprietarul ei nu ştim; nu ştim să existe nici un portret, iar în singurul document în care trebuia să i se prezinte "fizionomia", un paşaport, datele lipsesc, probabil pentru că acesta a fost ridicat de Theodor Codrescu¹.

Cu o viaţă care, atât cât o putem reconstitui, nu iese oricum din tipicul generaţiei intelectuale căreia îi aparţine, I. Albineţ rămâne, înainte de toate, autorul *Manualului de istoria Moldovei* (Iaşi, 1845). Alcătuirea acestuia a început sau cel puţin a fost pregătită din 1838, reprezentând principala sa preocupare, până la definitivarea lui. Apoi, tipărirea *Manualului* a constituit o interesantă experienţă pentru autor. Prin chiar caracterul lor, şcolile publice din Principate în perioada Regulamentului Organic aveau ca o menire esenţială să servească necesităţilor ordinii stabilite, educaţia elevilor trebuind să se realizeze tocmai în acest sens. Regulamentul şcolar muntean din 1832 prevedea că "cea mai cu deadinsul silinţă" a profesorilor "trebuie să aibă drept sfârşit a insufla şcolarilor cucernicia către cele sfinte, respectul către pravile şi către stăpânire, iubire de bună rânduială şi dragoste către patrie şi de a face dintr-înşii oameni de treabă şi cinstiţi mai înainte de a-i face învăţaţi"², prevederi care erau reluate şi în regulamentul similar moldovean din 1835³. Ordinea în care sunt expuse diferitele ţeluri ale învăţământului, chiar dacă ea putea fi dictată şi de considerente

¹ Am realizat o micromonografie *I. Albineţ în istoriografia paşoptistă*, Iaşi, Editura Universităţii "Al. I. Cuza", "Historica", 1986, 10 şi am pregătit o monografie mai amplă pentru un volum care s-ar putea să apară.

² V.A. Urechia, *Istoria Şcoalelor*, I, Bucureşti, 1984, p. 294.

³ *Ibidem*, p. 404.

de natură tactică, ni se pare revelatoare. De altfel, întâlnim o constantă grijă pentru ca, în materialele utilizate pentru lecții, profesorii "să nu zică ceva în contra religiei, a moralului și statului"⁴. Judecată din această perspectivă este deosebit de semnificativă atitudinea lui Mihail Sturdza față de *Manualul* lui Albinet, care, prin obiectul său, trebuia să-l pună în gardă. El este unul din cei mai culti oameni ai epocii, cu merite indiscutabile în promovarea culturii, îndeosebi a învățământului, dar este domnitor regulamentar. Trebuia să fie deci atent la manifestările spirituale - viața culturală suplinind, într-o asemenea situație, palida viață politică - , atât sub raportul implicațiilor interne, cât și, mai ales, externe. Când Kogălniceanu se pregătea să publice a sa *Histoire* din 1837 trebuia să-l asigure pe Mihail Sturdza că aceasta nu va conține nimic care ar putea dăuna raporturilor cu puterea suzerană și, mai ales, cu puterea protectoare. Aprobarea publicării *Manualului* lui Albinet, material oficial, ne oferă un caz cât se poate de interesant atât pentru publicarea cărții de istorie, cât și pentru înțelegerea unui moment-cheie din evoluția învățământului istoric⁵, acest exemplu fiind cel mai revelator din epocă, putând fi ilustrat cu informații de primă mână.

Într-o adresă din 20 iunie 1844 "Cătră cinstita Epitropie a învățăturilor publice". I. Albinet arăta, cu un scris foarte ordonat care pare să dezvăluie mulțumire și calm, că "după însărcinarea pusă asupra me" de aceasta "pentru a prelucra un manual de istoria Prințipatului Moldovei pentru tinerimea națională, jos iscălitul pregătind asemenea scriere plecat roagă ca să binevoiască potrivit regulamentului sholastic a o supune votării Sfatului academic, carele aprobând-o să se poată da lucrul mai în grabă pentru a ușura propunere unui asemenea obiect în shoalele Publice"⁶. Rezoluția Epitropiei pusă pe cerere, datată 24 iunie și iscălită de Asachi, dispune că "Sfatul academic va cerceta cu multă luare aminte această alcătuire de mare interes pentru români îndeobște", ultima subliniere fiind revelatoare pentru importanța pe care referendarul, el însuși cu preocupări istoriografice, o putea acorda unei asemenea scrieri, privită nu numai ca necesar instrument didactic de lucru. Revelatoare este, de asemenea pentru aprecierea valorilor în epocă, dispoziția ca "la această cercetare să se poftiască a să întruni cu

⁴ *Ibidem*, p. 294 și urm.

⁵ V. Cristian, *Contribuția istoriografiei la pregătirea ideologică a revoluției române de la 1848*, București, 1985, p. 149 și urm.

⁶ ASB, Fond M.C.I.P. Moldova, dosar 207 / 1844, f. 68.

mădulerile sfatului și d-lui M. Kogălniceanu a căruia socotință în ramul istoric, mai ales într-a patriei, este de mare preț"⁷. Autorul celor trei scrieri în franceză și germană publicate la Berlin în 1837, editorul "Daciei literare" și al "Arhivei Românești", temporarul profesor la Academia Mihăileană la Istorie Națională, curs inaugurat cu răsunătorul *Cuvânt pentru deschidere*, trebuia, la cei doar 27 de ani ai săi, să se bucure de un mare prestigiu în epocă, chiar în fața agăi Gh. Asachi, care putea să fi fost supărat de critica adusă la *Descrierea istorică a tabloului ce înfățișează pre Alexandru cel Bun* (de fapt numai a tabloului)⁸, dar nu-și putea manifesta oficial ranchiuna față de apreciatul tânăr. În consecință, se ia hotărârea "să se facă d-sale M. Kogălniceanu poftire când va sosi spre a fi față la sesia cea întâi când se va vota despre acest obiect"⁹. În acel moment, Kogălniceanu era, din mai multe motive, plecat în străinătate pentru trei luni. Interesant pentru noi este că el lăsase administrarea "Foi satești" lui T. Albinet¹⁰, care era, încă din 1840, de când nu mai lucrează ca secretar la Institutul Albinei¹¹, "întâiul secretar al acestei redacții", împuternicit să iscălească, în lipsa redactorului, toate hârtiile care se expediază de la cancelarie, după cum redactorul făcea cunoscut tuturor "instanțiilor"¹². După întoarcerea din străinătate, "cinstit D-sale maiorului M. Kogălniceanu", i se făcea cunoscut, la 20 octombrie 1844, că "dumnealui profesorul Ioan Albinet compund un manual de istoria Moldovei pentru a se paradosi în shoalele naționale au supus al său manuscript spre încuviințarea cinstitei Epitropii care au recomănduit-o cercetării Sfatului academic adăugând că într-o asemenea obiect fiind opinia d-voastră de mare preț, să binevoiți a fi conlucrător la cercetare". Cunoscute fiind sentimentele lui Kogălniceanu față de un așezământ în care profesase¹³, invitația depășește cadrul strict protocolar. "Întru încredere de plecările

⁷ *Ibidem*.

⁸ "Dacia Literară", I, 1840, p. 102 și urm.

⁹ ASB, Fond M.C.I.P. Moldova, dosar 207 / 1844, f. 68.

¹⁰ "Foaie satească a Principatului Moldovei", VI, 1844, p. 88. Toader Albinet avea și el atunci, ca și fratele său, profesorul, rangul de stolnic. Ulterior va deveni agă, fiind în 1858, și "ceauș principal la Departamentul de Finans" ("Gazeta de Moldavia").

¹¹ "Albina Românească", XI, 1840, p. 321.

¹² "Foaie satească", II, 1840, p. 129.

¹³ În legăturile cu raporturile sale din 1843 - 1844 cu oficialitatea școlară, vezi V. Cristian, *Cursul de istorie națională al lui Mihail Kogălniceanu. Date noi și precizări*, AIIAI, IX, 1972, p. 261 - 273.

binevoitoare către cele folositoare luminării tinerimei, Sfatul vă pofteste a veni la Academie"¹⁴. Nu putem spune dacă această adresă a fost expediată sau nu. Scrisă îngrijit, fără aspect de ciornă, ea nu este însă semnată. Oricum, la 22 octombrie 1844, Kogălniceanu, acum opozant al regimului, prins prin viclesug, e închis la mănăstirea Râșca, cu indicația "cele mai de aproape privigheri"¹⁵. I. Albinet nu avea cum să nu cunoască această hotărâre, ce nu putea oricum să nu facă zgomot în mediul cultural al Iașilor; "Foaie sătească", unde fratele său era "întâi secretar", și-a continuat apariția până în 1851¹⁶. După ce așteptase trei luni reunirea Sfatului Academic, mai așteaptă câteva zile, după care consideră necesar (sau este sfătuit sau face să fie sfătuit) să se adreseze din nou pentru obținerea așteptatului aviz. "După rezoluția cinstitei Epitropii, având a să cerceta manualul de istoria Prințipatului Moldovei de către cinstitul sfat, plecat mă rog de a înainta asămîne lucrare voind a începe mai în grabă a ei tipărire" scrie el într-o cerere din 1 noiembrie 1844¹⁷ din care răzbate nerăbdarea, scrisul fiind oricum mai nervos. Chiar a doua zi, conducerea Sfatului, după ce constată, într-o formulare elegantă, că "d-lui maiorul M. Kogălniceanu este absent", hotărăște ca "spre a nu împiedica această lucrare folositoare nației se va pofti pe D-lui căm. G. Săulescu să cerceteze pomenitul manuscript împreună cu sfatul și să raportuiască de cele ce va lucra"¹⁸. Avem toate motivele (paleografice și logice) să credem că tot acum s-a adăugat, cu un alt scris, dar pentru a da un "plus" de legalitate hotărârii rezoluției de pe cererea din 20 iunie, prevederea ca: "pofindu-se totodată și pe D-lui căm. G. Săulescu ca unul ce au fost profesor de istorie să bine voiască a se împărtași de această tratație"¹⁹. Răbdarea lui Albinet avea să mai fie pusă la încercare, mai ales că "Albina Românească" anunțase punerea sub tipar a *Manualului*²⁰, ceea ce putuse determina un interes în cercurile apropiate. Analiza acestuia a durat aproape trei luni. Pentru publicare s-au mai adăugat însă alte câteva.

Aprobarea de către un for didactic a tipării unui manual este un lucru obișnuit. În Moldova regulamentară însă, ea trebuia

¹⁴ ASB, Fond M.C.I.P., Moldova, dosar 207 / 1844, f. 70.

¹⁵ Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu. 1817 - 1891. Biobibliografie*, 1971, p. XXXVI.

¹⁶ *Bibliografia analitică a perioadelor românești*, vol. I, partea I, 1966, p. XVII.

¹⁷ ASB, Fond M.C.I.P. Moldova, dosar 207 / 1844, f. 69.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, f. 68. Îscălesc Asachi ref(erendar), P. Câmpeanu, T. Stamati.

²⁰ "Albina Românească", XVI, p. 396.

obținută și de la un organ superior. Inexistentă până la ocupația rusă din 1828, cenzura a fost introdusă după un tipic experimentat deja în Rusia, începând din acest complex an 1812, pentru cărțile de politică și istorie, apropiere care este cât se poate de revelatoare. După 1832²¹, instituția devine o prezență constantă, amenințătoare, în Principate, acțiunea sa exercitându-se nu numai prin intermediul unei comisii speciale, conduse de cunoscutul "cinovnic" Procopie Florescu, ci și prin aceea a Mitropoliei sau Epitropiei școlilor, după cum uneori se considera necesar să se apeleze la Secretariatul de Stat și chiar la domnitor. Este și cazul *Manualului* lui Albineț.

La un anumit timp după ce solicitase din nou aprobarea Epitropiei (pe cererea sa nu apare ziua), acesta se adresează Secretariatului de Stat arătând că "voind a tipări cartea intitulată *Manualul Istoriei Principatului Moldovei* de la întemeierea ei până în zilele prea Înălțatului Domn Mihail Sturdza" roagă "de a o supune cenzurii, spre a se putea da la lumină"²². Rezoluția pusă pe cerere la 15 decembrie 1844 hotărăște că "D-lui spatarul Procopie Florescu"- cinovnicul deci și nu un simplu stolonacialnic - "va țenzura această carte observarisind cu strictete măsurile cerute de așezământ"²³. Probabil după o primă lectură a acestuia, Epitropia se adresează la 24 ianuarie 1845, direct domnitorului, solicitându-i aprobarea pentru tipărirea *Manualului*, ținând să-l prezinte pe mai puțin cunoscutul autor, "care după ce au săvârșit învățăturile cu laude și vrednicie s-au numit acum opt ani ca profesor la *Academie de istoria universală și a patriei* (subl.ns.), în desetima aceasta îndeletnicindu-se cu toată sârguința spre lucrarea istoriei patriei"²⁴. Animată de evidente bune intenții, Epitropia pornește de la o realitate, dar accentuează, pentru a-i conferi greutate, activitatea autorului ca profesor de istoria patriei. În 1837 - 1838, Albineț apare, conform unei dispoziții amintite, printre elevii trecuți în "clasul filosofiei"²⁵, unde probabil a asistat numai, întrucât nu este notat la nici un examen, spre deosebire de 1836, când este menționat printre "auditorii filosofiei"²⁶. În același an, academic, 1837 - 1838, el este "candidat" sau, mai explicit, "adjunt la clasul

²¹ Radu Rosetti, *Despre cenzura în Moldova*, București, 1907, p.1 și urm.

²² *Ibidem*, II, p. 156.

²³ *Ibidem*, p. 157.

²⁴ ASB, Fond M.C.I.P. Moldova, dosar 207 (1844, f. 79).

²⁵ ASI, Fond Academia Mihăileană, dosar 3 / 1837, f. 42.

²⁶ *Ibidem*, dosar 1 / 1835, f. 1 v. ; dosar 1 / 1836, f.1 v.

pregătitor"²⁷ și, în această calitate, îl ajută pe Săulescu la predarea istoriei universale, așa cum rezultă din două chestionare destinate elevilor din clasele umanitare²⁸. O singură întrebare a acestora se referă la istoria Moldovei²⁹. În anul următor, I. Albinet apare ca profesor de "ritorică și hronologie"³⁰, post pe care îl deține și în continuare. În această calitate, el s-a preocupat totuși și de istoria românilor, printre manuscrisele sale din 1838, figurând și unul de *Istoria Moldovei*³¹, probabil o schiță a acesteia, pentru necesitățile didactice din acel moment, dar care putea să incite la alcătuirea acelui manual. Peste cinci ani, la 14 iunie 1843, Albinet arăta că a compus un "catehisis de istorie universală pentru clasele începătoare", o prescurtare de istoria universală pentru clasele colegiale, "după care autorul și propune această materie" - renunțase deci, fie și parțial, la manualul lui Săulescu, ce ieșea tocmai acum la pensie - și *Istoria Prințipatului Moldovei pe scurt*³². Ultimul manuscris nu putea figura atunci ca manual, dar el trebuia să fie întrebuințat în predarea acestei discipline, nou introduse, începând din toamna lui 1843, intitulată oficial "Istoria patriei",³³ I. Albinet fiind titular la clasa a V-a³⁴. De altfel, numai având această calitate, el putea oferi spre publicare un manual. La rândul său, date fiind elementele menționate, epitropia se putea considera îndreptățită să-l prezinte într-o astfel de lumină pe autor.

Mihail Sturdza însă nu era un naiv. Cunoștea valoarea istoriei ca argument - el însuși constituie o comisie, îndrumată de Asachi, pentru a-i întocmi un amplu, complicat și neverosimil arbore genealogic³⁵, după cum cunoștea implicațiile pe care referirile la trecut le pot avea asupra prezentului. În consecință, în rezoluția la menționata adresă a Epitropiei, el scria că "deși s-a cercetat de Sfatul Academic și s-a încuviințat de cenzură, se pune îndatorire și răspundere asupra zisului sfat ca prin pătrunzătoarea luare aminte să cerceteze cele scrise în pomenita istorie, ca să nu cuprinză în sine

²⁷ *Analele Parlamentare*, t. X, partea II, București, 1893, p. 233.

²⁸ ASI, Fond Academia Mihăileană, dosar 3 / 1837, f. 95 și 101.

²⁹ În legătură cu Imperiul otoman se întreba și "la ce an o fost supusă Moldova". (*Ibidem*, f. 95 v.).

³⁰ *Analele Parlamentare*, t. X, partea II, p. 563.

³¹ V.A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 57.

³² *Ibidem*, p. 274.

³³ *Ibidem*, p. 264.

³⁴ *Ibidem*, p. 259.

³⁵ Rezultatele muncii acesteia, în care fantezia se îmbină cu date reale, sunt consemnate într-un voluminos dosar păstrat la ASB, Fond Manuscrise, 1364.

ceva nepotrivit poziției politicești a țării noastre"³⁶. Rezoluția este de o limpezime care nu mai necesită (după cum nu a mai necesitat nici atunci) comentarii. Sfatul a procedat la o nouă analiză³⁷, ca și cenzura, care se simte și ea copleșită de "îndatorire și răspundere". Cercetând "această carte a *Istoriei Moldovei* cuprinsă în una sută nouă zeci și șapte de file", cinovnicul cenzurii - iarăși, nu deci un simplu stolonacialnic - raporta în 15 februarie 1845 că "au scriesit de trei ori toate filele de la început și până la sfârșit", făcând "următoarele însemnări: *s-au cercetat de către mine spătarul Procopie Florescu, făcându-se îndreptări la cuvintele și frazurile ce s-au socotit nepotrivite împrejurărilor, fără însă a se sminti șirul istoriei*". Fraza, subliniată de autor, merită și aici subliniată și pentru felul în care cenzura înțelegea să trateze cartea de istorie, îndeosebi cea didactică. În continuare se arăta că "însă de vreme ce această carte cuprinde fapte istorice a căror acuratețe nu să cuvine cercetării, jos iscălitul cu cinste decladarisește D-sale vel Postelnic spre cea mai mare orânduire"³⁸. Prin rezoluția pusă pe acest raport, Secretarul de stat hotărăște ca, "fiindcă acest uvraj este o istorie clasică, prin anafora să se supue Înălțimii Sale cu socotința ca pentru verificare să se orânduiească spre cercetare comitetul academic"³⁹. Adresându-se domnitorului, vel postelnicul N. Mavrocordat arată referitor la "cartea intitulată Manualul Istoriei Principatului Moldovei de la întemeierea ei" - observăm o nouă formulare în raport cu cererea lui Albinet, nemaiaipărând în titlu precizarea că manualul merge până la zi, cum ar fi cerut-o și programa școlară - "înfățișată spre țenzurare de autorul ei", după cercetare i s-au făcut cuvenitele îndreptări în marginea dispozițiilor statornicite". Reluând o idee, Secretarul de stat arăta că "fiind însă că acest uvraj este o istorie clasică, jos iscălitul socotește că ar fi trebuință ca pentru verificația faptelor istoriei să se rânduiască spre luare aminte a Comitetului academic". În consecință, "jos iscălitul, supuind pe lângă această pomenită carte, plecat roagă pe Înălțimea Voastră ca să binevoiți a da desăvârșită hotărâre spre cuvenita înaintare"⁴⁰. Deci după o nouă cunoaștere directă a manuscrisului. În sfârșit, pe 11 martie 1845, rezoluția Secretariatului de Stat, care, pentru precizie, nu se preocupă de eleganța exprimării, arată că

³⁶ ASB, Fond M.C.I.P. Moldova, dosar 207 / 1844, f. 80.

³⁷ *Ibidem*, f. 87.

³⁸ Vezi *Anexe* în Radu Rosetti, *op. cit.*, II, p. 57.

³⁹ *Ibidem*, p. 56.

⁴⁰ *Ibidem*.

"fiindcă după înalta dezlegare s-au luat lămurire că pentru această istorie s-au făcut anafora pentru Înălțimea Sa din partea Epitropiei învățăturilor publice, asupra căreia s-au și însămnat înaltă rezoluție, apoi caieturile recomandate spre țenzurare se vor trimite Epitropiei ca să urmeze potrivit cu înalta rezoluție"⁴¹. În sfârșit, după dezlegarea cenzurii, mult cercetata lucrare a lui Albinet a putut să apară. Nu în întregime însă. În una din cererile sale, el arăta că *Manualul* expune istoria Moldovei "până în zilele prea înălțatului domn Mihail Sturdza"⁴², înștiințarea tipărită fiind mai precisă și mai restrictivă - "până la întronarea Preaînălțatului Domn Mihail Sturdza"⁴³, fiind însă anunțate două tomuri, în 8°. Nu putem ști dacă la cenzură au fost prezentate ambele volume; probabil nu, judecând după raportul între numărul de pagini manuscrise (197) și tipărite (243). Oricum, observăm că N. Mavrocordat adaugă la dezvoltarea titlului doar "de la întemeierea ei"⁴⁴, iar din manual a fost publicat numai tomul I, purtând pe contrapagina de titlu precizarea concludivă "Cu voea țenzurei. Post N. Mavrocordat". Volumul al doilea ar fi ajuns pe un teren mult mai fragil; și Mihail Kogălniceanu preferase, în *Istoria* sa din 1837, nu numai să trateze după întemeierea Principatelor doar istoria Țării Românești, ci și să nu aducă expunerea până la zi, oprindu-se înainte de a pătrunde în dificilul secol al XIX-lea și nemalevenind apoi asupra proiectului inițial. Albinet pare să fi fost mulțumit că a publicat, după o asemenea odisee, prima parte (apărută spre sfârșitul lui 1845, judecând după faptul că a fost anunțată la începutul anului următor)⁴⁵. Nu putem ști ce s-a întâmplat cu tomul al II-lea, nici măcar dacă a fost pregătit pentru cenzură în vederea tipăririi, întrucât pentru necesitățile didactice ar fi trebuit redactat. Atât cât am izbutit să-l cunoaștem, Albinet nu mai pare, după experiența din 1844 - 1845, animat de ambiții publicistice. Se pare că a fost mulțumit cu *Manualul* pe care putea să-l considere drept o adevărată carte de vizită, chiar dacă chirilica ei, elegantă însă, a trebuit să facă loc literelor. Singurul tom, modest, apărut cu o zbatere care, fără cunoașterea epocii, nu ar părea îndreptățită, volumul ne oferă posibilitatea cunoașterii culturii profesionale a

⁴¹ ASB, Fond M.C.I.P. Moldova, dosar 207 / 1844, f. 88.

⁴² Radu Rosetti, *op. cit.*, II, p. 56.

⁴³ "Albina Românească", XVI, 1844, p. 396. *Bibliografie românească*.

⁴⁴ Radu Rosetti, *op. cit.*, II, p. 56.

⁴⁵ "Albina Românească", XVIII, 1846, p. 72. Prețul pe hârtie de tipar 12 lei, pe hârtie velină 15 lei. Anunțat și în "Gazeta de Transilvania", IX, 1846, p. 100.

unui dascăl din Moldova anterioară anului 1848 și, prin el, a înțelegerii altora. Analiza lui conduce la o judecare mai nuanțată, care ni se pare cu atât mai necesară cu cât avem impresia că neglijarea acestei lucrări s-a datorat și unei aprecieri nejustificat de tranșante a lui Radu Rosetti, "o carte cu desăvârșire slabă și plină de greșeli"⁴⁶. Făcută în 1906, într-o epocă a pozitivismului și într-un studiu care s-a bucurat de o largă cunoaștere, această catalogare a îndepărtat probabil de la lectura manualului lui Albinet, un nume care, practic nespunând nimic, mai ales dintr-o vreme când alte nume sunau atât de sonor, nu putea nici astfel să atragă atenția cercetătorilor. Scrierea didactică din 1845 a rămas parcă să ilustreze că adevărul inedit este editatul pe care nimeni nu-l citește. Am putea spune chiar, inversând cumva anticul *habent sua fata libelli*, că sunt cărți care au avut mai mulți cititori înainte de a fi tipărite decât după.

Această din urmă constatare, doar aparent săgalnică, este sugerată nu numai de acest caz, ci și de multe altele. Împreună cu acestea, cel de față poate constitui o invitație la o replică la amintita și interesanta lucrare a lui Radu Rosetti. Chiar pentru perioada la care se referă el, există numeroase informații suplimentare, inedite sau publicate. Cercetarea ar putea fi continuată însă și pentru perioada următoare. Ce-i drept, cu excepția anilor 1944 - 1989, nu a existat o cenzură în sensul strict al cuvântului (și în a doua parte a acestor ani, oficial ea a fost desființată, dar a funcționat sub alte forme, inclusiv a celei mai temute dintre ele, care era autocenzura). Într-un alt mod, ea a putut și poate încă să acționeze; chiar autorului acestor rânduri i-a fost refuzat un material dedicat unui volum omagial Gh. Platon, sub cuvânt că nu este în aceeași manieră cu altele, fără de data aceasta a exista un document (nu-i așa că, într-o altă manieră, *pas de documents, pas d'histoire?*), ceea ce trimite episodul spre genul memorialistic, pe care ne propunem să-l abordăm mai târziu. Or, aici, am dorit să ne referim la un episod care poate fi tratat cu cuvenitul aparat critic.

⁴⁶ Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 6. Autorul își manifesta nedumerirea că Postelnicia o numește "o istorie clasică", fără a avea în vedere că ultimul termen nu trebuie luat în sensul "clasic", ci în cel al epocii, de istorie care nu se îndepărtează de la tradiție (gen Asachi), cum se proceda în scrierile romanțate sau în bucățile literare (gen Negruzzi) inspirate de istorie.

**UNE PAGE DE L'HISTOIRE DE LA CENSURE D'IAȘI -
L'EDITION DU MANUEL D'HISTOIRE DE LA MOLDAVIE,
PAR ION ALBINETȚ (1884 - 1885)**

RÉSUMÉ

Introduite avec le Règlement Organique, la censure en Moldavie, tout comme son modèle russe, a été particulièrement attentive vis-à-vis du livre d'histoire. Le cas du manuel d'I. Albinetț est très significatif. L'auteur l'a présenté au Conseil de l'Académie du Prince Michel (où il était professeur) qui a sollicité l'avis du Département de l'Enseignement. A son tour, celui-ci a demandé l'approbation du Ministère de l'Intérieur qui avait un bureau de censure. Le chef de ce bureau, Procopie Florescu, a donné son avis, et le manuel a pu être présenté au Prince Michel Sturdza. Le Prince l'a retourné pour être vérifié de nouveau. Ceci fait, le chef de la censure a précisé pour son ministre qu'il l'avait relu trois fois, et que le manuel ne contient aucun affront à l'adresse des Cours Protectrice et Souveraine. Après une nouvelle lecture faite par le Prince, Procopie Florescu a demandé au Conseil Académique une nouvelle et minutieuse vérification du manuel du point de vue strictement scientifique. Présenté par l'auteur en juin 1844, l'ouvrage a pu paraître seulement vers la fin du 1845.

PROBLEMA "REGIMULUI DE STĂRI" ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN CONCEPȚIA LUI GHEORGHE I. BRĂȚIANU

DE

GHEORGHE IUTIȘ

În deceniul al cincilea din secolul nostru Gheorghe I. Brătianu elabora o vastă operă de istorie comparată într-un domeniu în care istoriografia generală, deși adusesese contribuții remarcabile, nu încorporase în concluziile sale fenomenul românesc.

Este vorba de cercetarea Adunărilor de Stări, întreprinsă pentru întreg continentul european¹, pentru a ajunge apoi și în spațiul românesc - Transilvania² și Țările Române³. Relevarea existenței și funcționării unei instituții general europene și la noi reprezenta elementul prin care spațiul românesc era încadrat istoriei medievale europene.

De altfel, marele istoric preciza, cu deplin temei, că "o asemenea instituție, cu forme multiple și destine diverse, nu poate să nu fi lăsat unele urme și în țările noastre, mai ales când constatăm că epoca ei de creștere și înflorire coincide în totul cu aceea de întemeiere și de dezvoltare a statelor românești: de la sfârșitul secolului al XIII-lea la începutul celui al XVI - lea"⁴.

Analiza istoricului român este realizată gradual, în etape. Mai întâi el definește *Stările*, găsind elemente comune între Țările Române și statele central sau vest - europene. Așadar, *Stările* erau "ordine sau trepte... ale structurii sociale, chemate a lua parte la viața și cârmuirea

¹ A se vedea recenta reeditare: Gheorghe I. Brătianu, *Adunările de Stări în Europa și în Țările Române în Evul Mediu*, București, 1996. Analiza Adunărilor de Stări din Europa medievală la p. 35 - 53 (*Adunările de Stări în Europa răsăriteană în evul mediu și influența regimului politic bizantin*), p. 75 - 136 (*Consiliul feudal și adunarea stărilor în țările Europei apusene*) și p. 137 - 198 (*Adunărilor de Stări în țările Europei centrale*).

² *Ibidem*, p. 201 - 264 (*Adunările de Stări și românii în Transilvania*).

³ *Ibidem*, p. 57 - 74 și, mai ales, idem, *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*, București, 1995.

⁴ Gh. I. Brătianu, *Adunările de Stări...*, p. 69.

acestui stat... categorii sociale cu obligațiuni și drepturi precise, organizate si privilegiate"⁵

Deși aveau o componență mai restrânsă decât în Occidentul medieval (în Țările Române cuprindeau pe membrii sfatului domnesc, boierii mari și mici, viteji, mazili, roșii, slujitori, mitropolitul, episcopii, arhimandriții, egumenii etc.), Stările din spațiul românesc s-au reunit de numeroase ori, de-a lungul secolelor XIV - XIX, îndeplinind funcțiuni asemănătoare cu Adunările de Stări din Răsăritul, Centrul sau Apusul Europei⁶.

Gh. I. Brătianu preciza, în sprijinul afirmației de mai sus, că "aceste organe politice, atât de deosebite prin originea și dezvoltarea lor, răspund uneori unor nevoi asemănătoare ale vieții publice" și că ele "își câștigă însemnătatea reală în treburile cârmuirii, atunci când suveranul recurge la ajutorul lor spre a justifica și percepe noile dări"⁷.

Existența Stărilor și a Adunărilor de Stări în Țările Române îl conduce pe marele istoric - într-o a doua etapă - la concluzia că, de la un moment dat, în spațiul românesc s-a împus un regim politic dominat de marea nobilime sau boierime, care a evoluat odată cu societatea și pe care el îl denumeste *regim de Stări*.

Chiar de la primele considerații întâlnim privirea comparativă, ce îl distinge pe Gh. I. Brătianu în ansamblul istoriografiei române: "acest regim înfățișează în mod firesc alte aspecte, decât acel care a stăpânit Evul Mediu occidental; numai unele din instituțiile sale ajung să se dezvolte... Tot astfel nici regimul de Stări, care își trage obârșia din aceleași obligațiuni de <<sfat și ajutor>> ale vasalului față de senior, nu a ajuns să îmbrace aceleași forme consacrate în Țările Românești. Ca și în Polonia și Ungaria, de unde li s-au transmis aceste influențe, nu apare deloc alt << ordin >>, decât acele ale clerului și nobilimii, printre factorii politici și constituționali ai celor două principate"⁸.

Gh. I. Brătianu are în vedere și fundamentul *regimului de Stări*, atunci când menționează că acesta "nu poate fi efectul unei generații spontane. La acea dată, o astfel de organizare de stat nu se transpunea dintr-o țară în alta, ca o constituție modernă copiată după un

⁵ *Ibidem*, p. 57 și *idem*, *Sfatul domnesc...*, p. 27.

⁶ A se vedea, pentru comparație, Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc...*, *passim* și Jacques Le Goff, *Civilizația Occidentului Medieval*, București, 1970, p. 346 - 348.

⁷ Gh. I. Brătianu, *Adunările de Stări...*, p. 297.

⁸ *Idem*, *Sfatul domnesc...*, p. 297.

model cunoscut; ea trebuie să-și găsească un reazăm în tradițiile și obiceiurile băstinașe, pe care le întărește și le precizează"⁹.

Într-o a treia etapă sunt analizate elementele definitorii ale regimului. Astfel, apariția acestuia este plasată la finele veacului al XVI - lea când "reacțiunea boierimii împotriva asupririi turcești și a oamenilor ei, va aduce... instituirea regimului Stărilor în Țara Românească... Cum Ardealul este cârmuit de un regim de Stări, e firesc ca nobilimea munteană... să fi năzuit la forme politice și constituționale asemănătoare"¹⁰.

Funcționarea *regimului de Stări* are reflexe și pe plan mental: astfel, se conturează o solidaritate de *stare aristocratică*, iar "mentalitatea de Stare este pretutindeni, nu numai conservatoare a privilegiilor și păzitoare a prerogativelor de clasă, dar și exclusivistă, nu numai pe tărâmul social dar și pe cel național", prin faptul că se arată "vrăjmașă a străinilor"¹¹.

Într-adevăr, marele istoric surprinde aici una dintre caracteristicile *regimului de Stări* în Țările Române și anume xenofobia marilor boieri munteni și moldoveni, de-a lungul secolului al XVII - lea. Ținta acesteia - grecii "striini" și "nepriateni țerei", care erau percepuți ca responsabili pentru toate lucrurile rele din Țările Române.

Analizând în detaliu evoluția societății medievale atât în Țara Românească, cât și în Țara Moldovei, sub raportul factorilor de putere, Brătianu se oprește asupra unor exemple semnificative de voievozi care au colaborat activ cu Stările și pe care îi consideră domni de *regim de Stări*.

Astfel, Petru Șchiopul, voievod al Țării Moldovei (1574 - 1577; 1578 - 1579; 1582 - 1591) este considerat "exemplul ideal al domnului cârmuind cu sfatul și cu ajutorul Stărilor privilegiate"¹², iar Ieremia Movilă (1595 - 1606), pentru a-și consolida stăpânirea în Țara Moldovei, "trebuia să-și caute reazemul în împăcarea stărilor privilegiate"¹³. De altfel, N. Iorga îl denumea pe Ieremia "un adevărat președinte al boierilor săi"¹⁴.

Un moment de deplină afirmare a regimului promovat de Stări l-a constituit domnia lui Radu Mihnea, voievod al Țării Românești între 1611 - 1616, 1621 - 1623 și al Țării Moldovei între 1616 - 1619,

⁹ *Ibidem*, p. 77.

¹⁰ *Ibidem*, p. 74.

¹¹ *Ibidem*, p. 79.

¹² *Ibidem*, p. 144.

¹³ *Ibidem*, p. 150.

¹⁴ N. Iorga, *Histoire des Roumains*, vol. VI, 1938, p. 9.

1623 - 1626 și apreciat de către Gh. I. Brătianu drept "cel care a știut cu mai multă iscusință să concilieze năzuințele Stărilor privilegiate cu sfatul și prestigiul domnesc de inspirație orientală"¹⁵.

Apogeul manifestărilor de Stare aristocratică este atins în vremea lui Miron Barnovschi când, subliniază marele istoric, "vedem... funcționând în Moldova un adevărat Parlament de Stări, asemănător dietei polone" și care "avea căderea de a discuta și rezolva probleme importante de ordin administrativ și fiscal"¹⁶.

În Țara Românească *omul Stărilor* a fost Matei Basarab, care și-a întemeiat conducerea "pe regimul Stărilor, după inspirația și modelul Ardealului vecin"¹⁷, realizându-se un adevărat pact de asistență mutuală nu numai între principii transilvăneni (Gheorghe Rákoczi I și II) și voievodul muntean, dar și între Stările Ardealului și ale Țării Românești.

Criza regimului de Stări se declanșează, consideră Brătianu, fie datorită domniei autoritare a lui Vasile Lupu, care "nu era dispus să admită controlul sau colaborarea adunărilor mai numeroase de Stări"¹⁸, fie datorită tulburărilor produse de către lefegii de neam balcanic în Țara Românească și al căror amestec în treburile statului "trebuia să dărâme regimul Stărilor, clădit pe privilegii, pe drepturi moștenite, pe ierarhia tradițională a categoriilor sociale"¹⁹.

Agravarea crizei *regimului de Stări* se profilează, arată marele istoric, spre cumpăna secolelor XVII - XVIII, când "în vâltoarea războaielor și necurmatelor frământări... nu mai este loc pentru organizarea unui regim de Stări, care cere altă stabilitate și continuitate"²⁰. Totuși, marea boierime moldoveană înaintea regelui polon Jan Sobieski, la Zolkiew (25 iulie 1684), un document pe care Gh. I. Brătianu îl consideră ca exprimând "dorința Stărilor nobiliare din Moldova... de a fi în totul asimilată, în drepturi și îndatori, cu nobilimea polonă"²¹.

Chiar dacă în veacul al XVIII - lea Stările mai sunt convocate (o fac spre exemplu, Nicolae și Constantin Mavrocordat), totuși se constată o restrângere a acestora la treptele lor superioare - ierarhi bisericești și boieri în dregătorii, iar domnii fanarioți au, în general, o poziție net antiboierască, pe care Gh. I. Brătianu o consideră "o metodă de guvernare autoritară, întemeiată de jos, împotriva Stărilor; ea

¹⁵ Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc...*, p. 154.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 87.

¹⁸ *Ibidem*, p. 161.

¹⁹ *Ibidem*, p. 91.

²⁰ *Ibidem*, p. 166.

²¹ *Ibidem*, p. 168.

corespunde mediului otoman... dar și tendințelor nivelatoare ale noilor curente de gândire"²².

Perioada cuprinsă între 1750 - 1858, în care se derulează regimul fanariot (când se inaugurează, în opinia noastră, un nou regim politic, bazat pe consolidarea deosebită a autorității domnești și trecerea, în prim-plan, a funcției fiscale a statului - aspecte evocate și de Gh. I. Brătianu) și cel regulamentar, marchează, așadar, sfârșitul Adunărilor de Stări și a regimului corespunzător și trecerea la regimul parlamentar modern. Își încheia, susține marele istoric, "durata de aproape jumătate de mileniu, o dată cu privilegiile ce îi întemeiau împărțirea în categorii diferite"²³, *regimul de Stări* în Principatele Române.

Istoric al fenomenului românesc, dar, prin excelență, promotor al unei viziuni mai largi asupra istoriei, Gheorghe I. Brătianu a deschis un fertil făgaș pentru analizarea regimurilor și gândirii politice din Evul Mediu, pornind de la studierea unor instituții fundamentale ale statului - domnia și Adunarea Stărilor.

Regimul de Stări a fost o realitate a Evului nostru de Mijloc - este credința împărtășită de către Gheorghe I. Brătianu, care poate fi considerat teoreticianul acestuia. Istoricii de astăzi au nobila datorie ca - după cum Brătianu însuși o cerea - prin "studii mai amănunțite să reia fiecare din datele problemei, să adâncească, mai mult decât am putut-o eu face, izvoarele - mai ales cele documentare -, să verifice și să îndrepte concluziile"²⁴.

* * *

În spiritul celor mai de sus, considerăm utilă expunerea unor gânduri și constatări, ce ni s-au conturat parcurgând o bibliografie mai vastă dedicată acestui subiect.

În primul rând ar trebui bine clarificat ce înțelegem prin *regim* și prin *Stare*; după părerea noastră *regimul* trebuie considerat o modalitate de exprimare a autorității, indiferent de sursa de proveniență a puterii (categorie socială ori persoană individuală), iar prin *Stare* putem înțelege ansamblul celor care pot influența și direcționa deciziile majore în cadrul unui stat.

Desigur că, mai ales în ceea ce privește componenta Stărilor, întâlnim o interesantă evoluție, chiar și în cazul Evului Mediu românesc,

²² *Ibidem*, p. 176.

²³ *Ibidem*, p. 294.

²⁴ *Ibidem*, p. 299.

unde acumulările și transformările au fost mult mai lente decât în alte spații geografice. A nu ține cont de aceste schimbări ar însemna să se ajungă la o incorectă înțelegere a rolului și locului Stărilor în ansamblul evoluției istorice.

Pe de altă parte, Adunările de Stări (considerate de Gheorghe I. Brătianu o instituție fundamentală aflată la baza *regimului de Stări*), nu au avut o componentă bine stabilită în Țările Române, convocarea lor nu era periodică și strict condiționată de alți factori, competențele nu erau nici ele îndeajuns de cunoscute de către toți participanții, modul de adoptare a unei hotărâri nu era întotdeauna același.

În condițiile în care Adunările de Stări erau convocate într-un mod cu totul aleatoriu, cu prilejul unor evenimente deosebite din viața statului (alegerea unui nou domn, adoptarea unei importante decizii de politică externă) ne putem întreba dacă regimul căruia i-ar sta la bază această instituție mai poate fi numit *boieresc* (nobilar)?

De altminteri, dese schimbări de voievozi din Țările Române în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XVI - lea și începutul secolului al XVIII - lea (căreia i-ar corespunde, în linii mari, *regimul boieresc*) nu au fost exclusiv opera manevrelor de culise ale marilor boieri. Ar trebui avut în vedere, în primul rând, contextul extern (cu agravarea suzeranității otomane, după 1656), caracterul instabil, ca persoane, al domnilor, precum și interesul unor principii de a-și întemeia o dinastie, eventual și prin impunerea acesteia pe tronul țării românești vecine.

Situația surselor este de maximă însemnătate. Numai prin analiza cronicilor boierești (adevărate "monumente de gândire politică", este adevărat) și prin investigarea, sub raport artistic, a monumentelor de artă și arhitectură considerăm că nu se poate oferi un răspuns corect la problema pusă în discuție. Izvoarele documentare ar putea tranșa, după cum sugera și Gh. I. Brătianu, într-un mod ori altul, această "chestiune homerică" a istoriografiei române.

O interesantă perspectivă ne-ar oferi analiza detaliată a tuturor sfaturilor (*divanurilor*) domnești din Evul Mediu, în urma căreia am înțelege mai profund rolul jucat de această importantă instituție a statului medieval în exercitarea puterii. De asemenea, explicând mai corect și mai concret termenii legați de ideologia medievală a puterii considerăm că ar fi proiectate mai puternice fascicule de lumină asupra realității istorice a Evului nostru de Mijloc.

Pentru a ne rezuma doar la scurtele considerații pe care le anunțăm mai sus, ne vom opri aici. Cercetarea istorică asupra regimurilor politice din Evul Mediu românesc este, însă, de abia la începuturile sale.

Deși istoriografia marxistă a oferit unele răspunsuri în această direcție, noi le considerăm nesatisfăcătoare.

Fără a avea senzația că am rezolvat aspecte esențiale din cadrul acestei complexe, dar interesante problematice, avem convingerea că am readus în discuție subiectul și am schițat câteva direcții pentru continuarea și aprofundarea cercetării, într-un viitor pe care îl dorim nu prea îndepărtat.

LE PROBLEME DU "REGIME D'ETATS" DANS LES PAYS ROUMAINS DE LA PERSPECTIVE DE GHEORGHE I. BRĂȚIANU

RÉSUMÉ

L'article présente la conception de Gheorghe I. Brătianu sur les Assemblées et sur le régime politique que celles-ci ont généré dans les Pays Roumains (les XVIe-XVIIIe siècles).

Théoricien du "régime d'états" et historien à vaste perspective compartiviste, Brătianu a encadré le phénomène roumain dans l'histoire médiévale européenne. L'auteur délimite trois étapes dans l'élaboration de la conception du grand historien: la définition des états et des Assemblées d'états (institution qui est à la base du "régime d'états"); la genèse du "régime d'états"; les caractéristiques et la manière de manifestation du régime.

Les considérations faites soulignent la nécessité de remettre en discussion l'idéologie du pouvoir, de la pensée et des régimes politiques du Moyen Age roumain, par l'extension de l'investigation documentaire et la reconsidération de certaines interprétations de nos jours désuètes.

DISCURSUL ISTORIC DIN EUROPA DE EST SUB IMPACTUL STALINISMULUI

DE

ANDI MIHALACHE

Context politic, reevaluări doctrinare

Legitimitatea unui sistem este căutată, îndeobște, într-o tradiție istorică anume sau, dimpotrivă, în ostentativa ruptură pe care el o impune duratei. Regimurile comuniste instaurate în Estul Europei după 1945 nu și-a putut găsi - pentru moment - temeiurile autorității decât într-o facilă promovare a *geopoliticii* ca singur criteriu al credibilității lor. De regulă abstras din istorie, discursul politic se formula acum împotriva acesteia¹, a slujitorilor ei. Ca "muncitor intelectual", istoricul era făcut *util*, era socializat², devenind o simplă funcție a aparatului propagandistic. Oricărei judecăți de valoare i se preferau categoriile materialismului istoric și criteriul ultim al disciplinei de partid.

Modelul cultural-istoric pretins de Kremlin va fi progresiv amendat - în cadrul unor ample dezbateri privind trecutul, natura și nevoia de primenire a sistemului - abia după moartea lui Stalin. Până în august 1968, comuniștii polonezi, maghiari și cehoslovaci s-au aflat la vârsta iluziilor revizioniste. Reacție intelectuală îndreptată împotriva socialismului birocratic, revizionismul s-a dovedit mai mult o *stare de spirit*³, decât un program politic, o tentativă de recuperare a leninismului prin întoarcerea la originile spirituale ale doctrinei. Propensiunea pluralistă, participativă, aproape rebelă, a

¹ Vezi Alexandru Zub, *Istorie și finalitate*, București, 1991, p. 23 ; Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, traducere din limba engleză de Mona și Sorin Antohi, București, 1993, p. 26-31.

² Czesław Miłosz, *La pensée captive. Essai sur les logocraties populaires*, Paris, Gallimard, 1953, p. 30.

³ François Fejto, *Histoire des démocraties populaires*, tome 2, Paris, Edition du Seuil, 1969, p. 91.

revizionismului a permis reapariția - în interiorul sau în afara matricii de putere existente - unei intelighenții înțelese de Timothy Garton Ash drept "acea parte a unei națiuni care aspiră la o gândire independentă"⁴. În funcție de predispozițiile liberalizante ale regimului, istoricii au avut șansa de a se putea apăra împotriva unei memorii trunchiate, "reeducate" după canoanele pedagogiei staliniste. În timp, strădania lor - acolo unde a existat - s-a integrat firesc procesului de reconstituire a unor structuri alternative de gândire și acțiune, a societății civile. Un fenomen definit *post-factum* ca "anti-politică" (G. Konrad), "viață în adevăr" (V. Havel), "întoarcere la diversitate" (J. Rothschild), "politica apoliticii" (V. Tismăneanu) etc.

Disjunția dintre național-stalinismul balcanic și liberalismul paternalist, central-european, s-a făcut simțită în orientarea legitimantă sau contestatară a discursului istoric. În primul caz se remarcă ușor patriotismul socialist, zgomotos și xenofob, cu artificiale inflexiuni antisovietice. În cel de-al doilea, deosebim un discurs post-marxist, cu numeroase trimiteri anticomuniste - și mai puțin antisovietice - recuperând critic *statul național* interbelic pentru a-l nega ca principiu de coerență în selectarea faptelor trecutului și a promova, implicit deocamdată, idealul *statului de drept*. De altfel, refuzul de a identifica *anticomunismul* cu *naționalismul* și abordarea unor tematici grosier tabuizate până atunci (elite, minorități, antisemitism etc.) vor fi acele constante după care se identifică discursul istoric aferent ordinii post-totalitare. În etosul societății civile renăscânde, istoriografia non-oficială dădea măsura sincerității pe care această nouă structură socială, embrionară încă, și-o putea îngădui față de sine.

Determinant pentru felul în care ne-am organizat expunerea a fost *caracterul internațional* al revizionismului (V. Tismăneanu): o rebeliune intelectuală sfidând un sistem cu veleități planetare. Comparativ cu modelul sovietic de guvernare, indiferent față de specificități de ordin etnic sau individualități național-statale, replica revizionistă a însemnat un criticism predispus la împrumuturi ideatice atât din interiorul "lagărului" cât și din cercurile idealist-revoluționare din Occident. Fără a uita să relevăm contribuțiile fiecărui mediu național, vom insista asupra temelor predilecte și a sincretismelor detectabile în evoluția istoriografiei răsăritene:

⁴ Timothy Garton Ash, *Foloasele prigoanei. Eseuri despre destinul Europei Centrale și de Est*, traducere de Catrinel Pleșu, București, 1997, p. 109.

filosofia marxistă a istoriei, istoria social-economică, istoria partidelor comuniste, istoria națională în general.

Tradiție și inovație în filosofia marxistă a istoriei

În accepția stalinistă, materialismul istoric nu reprezintă altceva decât politica prezentului aplicată trecutului. Grație acestei viziuni mecaniciste asupra istoriei, cele cinci "orânduiți" desemnau tot atâtea etape dintr-o singură biografie, cea partinică. Polemicile suscitade de marxism ca voință de putere au cultivat relaxarea ideologică necesară regândirii materialismului istoric în sensul debolșevizării și acreditării lui ca metodă credibilă de cercetare. *Socialismul nu își mai era sieși cauză*. Criticând imperfecțiunile prezentului caucionai (relativ) trecutul. Degrevat de prejudecata superiorității absolute a prezentului "democrat-popular", demersul interpretativ lua distanță față de o *necesitate istorică* oarbă, față de o luptă de clasă fără de răgaz, asimilată, până atunci, ideii de progres.

Conturat prin schimburile de idei, disputele și publicațiile diferitelor curente pluraliste din Polonia, Ungaria, Cehoslovacia, Iugoslavia și chiar Germania de Est, revizionismul era o reacție față de jdanovismul oficial, preschimbat, după 1953, în straiile dogmatismului marxist-leninist⁵. Deci un efort de recuperare a tradițiilor emancipatoare ale stângii preleniniste. György Lukacs în Ungaria, Ernst Bloch și Wolfgang Harich în RDG, Leszek Kolakowski în Polonia, Karel Kosik în Cehoslovacia, Milovan Djilas în Iugoslavia etc. deveneau exponenții noului umanism marxist. Revendicând adevărul unei istorii recente, ei ofereau cadrul ideatic necesar recuperării istoriografice a unor epoci prea puțin relevante pentru interesele de moment ale Partidului.

Se reactivau, de exemplu, ideile lukaciene din "Istorie și conștiință de clasă" (1923), până nu demult prohibite. Conștiința de clasă a proletariatului este istoria devenită conștiință de ea însăși, afirmase tânărul Lukacs⁶. Ignorându-se aparențele apologetice ale acestei aserțiuni, în perioada post-stalinistă s-a insistat pe ideea că

⁵ Vladimir Tismăneanu, *Noaptea totalitară*, București, 1995, p. 58.

⁶ Georges Gurvitch, *Etudes sur les classes sociales. L'idée de classe sociale de Marx à nos jours*, Editions Gonthier, Paris, 1966, p. 96.

raportul dintre conștiința de clasă și istorie este complet diferit în societățile anterioare capitalismului. Acestea nu pot fi recuperate decât prin intervenția retrospectivă a materialismului istoric, în timp ce pentru sistemul capitalist clasele (burghezie și proletariat) erau daturi palpabile.⁷ Cea mai gravă greșeală a marxismului vulgar - arătau Lukacs și discipolii săi - este faptul că utilizează categoriile istorice ale regimului capitalist drept repere eterne, inerente și epocilor precedente.⁸

Marxismul răsăritean - mai precis segmentul lui antinomenklaturist - nu s-a reformulat numai din "interior", prin eforturi proprii. "Dezghetul" hrușciovist îl pune în situația de a da o replică doctrinarilor "neortodocși" din Occident fără ca, în urma acestui contact, să poată rămâne același. Raportul dintre *libertate* și *necesitate* va fi un subiect omniprezent atât ca răspuns față de rigidul determinism stalinist cât și ca expresie a originilor kantiene, hegeliene, gramsciene etc. ale noului marxism. Adam Schaff - marxist ortodox convertit la revizionism de François Garaudy - definea revizionismul drept un mariaj între kantism și existențialism⁹. Într-adevăr, la vremea când mai putea crede în posibilitatea de reformare a sistemului, Kolakowski căuta sursele *morale* ale comunismului afirmând - în spiritul lui Kant - că orice opțiune practică are o încărcătură valorică și evidente condiționări etice.¹⁰

Subliniind faptul că singurul fundament concret al dialecticii istorice este structura la fel de dialectică a acțiunii individuale - care face din subiectul singular unicul agent al acestei deveniri¹¹ - Sartre răspundea orizonturilor de așteptare ale umanismului marxist est-european. În plus, respingând credința în totalitatea istorică, Sartre afirma că omul este aruncat în istorie și optează, în fiecare moment, cu riscul de a greși.¹²

Debutând în deceniul al șaptelea, polemica Sartre-Lukacs și-a asociat, în timp, discursul altor filosofi marxiști - mai mult sau mai puțin apropiați Puterii - de felul est-germanului Ernst Bloch, polonezilor Adam Schaff și Leszek Kolakowski, cehului Karel Kosik, maghiarilor Agnes Heller și Ferenc Feher, iugoslavilor strânși în jurul revistei *Praxis* etc. Repunând în discuție caracterul

⁷ *Ibidem*, p. 94.

⁸ *Ibidem*, p. 95.

⁹ François Fejtó, *op. cit.*, p. 92.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Mircea Cristea, *Condiția umană în teatrul absurdului*, București, 1997, p. 11.

¹² Raymond Aron, *L'Opium des intellectuels*, Paris, Gallimard, 1968, p. 88.

teleologic al istoriei și încercând să salveze subiectivitatea individului, liberul lui arbitru, cei menționați găsesc marxismului noi filiații (A. Gramsci, K. Mannheim, structuralism etc.), operând, în același timp, surprinzătoare delimitări (Engels, Hegel). În conferința "Subiectivitate și marxism", ținută la Roma, în 1961, Sartre îl critica pe Lukacs ca promotor al unui "idealism dialectic" care reduce subiectivitatea umană la o simplă funcție a unor entități impersonale, preexistente, a unor situații istorice pur obiective.¹³ Sub impactul criticismului sartrian, Lukacs redefineste teleologia ca pe o hipertrofiere a categoriei necesitate.¹⁴ Mai mult, detașându-se de hegeliانا identificare a *libertății* cu *necesitatea*, el acuza, deopotrivă, ușurința cu care Engels își însușise acest concept. Astfel, în "Ontologia existenței sociale" Lukacs disociază *determinarea* de *necesitate* și definește *libertatea* ca posibilitate de a utiliza întreaga gamă de potențialități, condiționări și circumstanțe pe care realitatea le conține.

Întrucât Stalin nu abandonase proiectul unei Germanii unite și neutralizate, partidul comunist est-german nu fusese integrat Cominformului iar regimul Ulbricht se remarcase prin temporizarea procesului de sovietizare. În acest context, Ernst Bloch s-a putut afirma ca lider al opoziției de după 1953, atât prin criticile directe la adresa regimului cât și printr-o filosofie - cât se poate de stingheră în peisajul dogmatismului stalinist - care propulsa *speranța* la rangul de principiu ontologic suprem. Conchizând la ideea începutului multiplu, la intermitența diverselor ipostaze istorice ale umanului,¹⁵ Bloch neagă, implicit, echivalența statuată de stalinism între sfârșitul istoriei și edificarea societății fără clase.

Din atitudinile diferite pe care le-au avut față de Heidegger - proletcultismul negării acestuia fiind împărtășit de Lukacs (1954) - a rezultat, probabil, apropierea lui Bloch de J.P.Sartre mai ales în perceperea noțiunii de *timp*. Opunându-se înțelegerii hiperobiective a spațiului și timpului susținute de Lukacs, filosoful est-german pretindea o temporalitate diferențiată în funcție de materia istorică diferită a fiecărei epoci.¹⁶ Acestea sunt doar câteva dintre opiniile

¹³ Nicolae Tertulian, *Studiu introductiv la Georg Lukacs, Ontologia existenței sociale*, vol. 1, traducere din limba germană de Radu Stoichiță și Vasile Zamfirescu, București, 1975, p.6.

¹⁴ *Ibidem*, p. 61.

¹⁵ Mihai Nicolae Vasile, *Ipostaze ale spiritului utopic la Ernst Bloch*, în *Societate și Cultură*, 1994, 6, p. 30.

¹⁶ Nicolae Tertulian, *op. cit.*, p. 41.

care au determinat, în 1956 - 1957, înlăturarea lui Bloch de la Universitate, condamnarea publică a operei sale și arestarea câtorva discipoli.

Un demers semnificativ pentru emergența unui marxism polimorf, cu importante contribuții la reformularea demersului istoric, l-a constituit inițiativa polonezului Adam Schaff, *Marxismul și individul* (1965). Ca orice altă critică la adresa imperfecțiunilor sistemului - incapabil să elimine alienarea odată cu proprietatea privată și nici să facă imposibile contradicțiile interumane - lucrarea lui Schaff induce evaluarea mai indulgentă a celolalte epoci. Actul interpretativ nu mai este condiționat de criteriul eliminării proprietății private pe cale revoluționară. În funcție de acesta erau judecate, până nu demult, clase și epoci istorice. Atât în lucrarea mai sus menționată cât și în "Istorie și adevăr" (1970), Schaff pune sub semnul întrebării determinarea directă dintre *infra* și *suprastructură*. Varietatea relațiilor interindividuale aflate la baza unui mod de producție implică raporturi complexe între conștiință și existența socială, nicidecum o relație unilaterală de la *cauză* la *efect*. Deși activitatea umană este condiționată de un context obiectiv, omul nu este predeterminat: are libertatea de a alege dintre mai multe variante, uneori în contradicție flagrantă cu situația socială reală.¹⁷ Schaff ia drept exemplu revoluția bolșevică, produsă într-o țară înapoiată din punct de vedere social-economic. Filosoful polonez insistă asupra conștiinței umane ca factor decisiv în istorie. Neacceptând *necesitatea istorică* drept categorie a marxismului, el optează pentru ideea de *dezvoltare* care creează un cadru corespunzător transformării conștiințelor¹⁸. Sub influență occidentală, Schaff denunță aspectele predictioniste ale marxismului: scrierile lui Marx se cuvin a fi abordate în virtutea *istoricității* lor, verificate în funcție de condițiile diferite de la o epocă la alta, fiecare cu adevărul ei. Aceste idei vor determina o amplă dezbatere în revista partinică *Nowe Drogi* deși condamnarea lor a fost rostită de Gomulka însuși.¹⁹

Marxismului cuminte, partinic, regândit de Schaff, i se opune iconoclasmul lui Kolakowski. La mijlocul deceniului VII, cu puțin înainte de îndepărtarea sa de la catedră, Leszek Kolakowski refuza marxismului caracterul de știință: doar proiectat în conștiința

¹⁷ Adam Ciolkosz, *Marxism and the Individual*, în *East Europe*, May 1967, p. 10.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, p. 22.

umană, trecutul poate fi investit cu un sens.²⁰ Ca să faci trecutul inteligibil - arăta Kolakowski într-un articol din *Praxis* - ar trebui să accepți o esență extra-istorică sortită să încarneze în ea însăși sensul istoriei, sau o structură pre-empirică a lumii ca potențialitate. Această condiție transformă orice teorie istorică - inclusiv marxismul - într-un act de credință, într-o teologie, ambele mult prea depărtate de statutul de știință.²¹

În Cehoslovacia, "împrumuturile" sartriene ale marxismului de orientare umanistă sunt recognoscibile la Karel Kosik. Înțelegând *praxisul* ca totalitate a activităților creatoare ale omului, filosoful ceh integrează afectivitatea, imaginarul și mentalitățile acestui cuprinzător concept, reabilitându-le inclusiv în planul interpretării istoriografice. Mai mult, împreună cu Lukacs, Kosik respingea reducerea individului la statutul de cea mai importantă forță de producție. Istoricitatea nu înseamnă, deci, numai capacitatea de a evoca trecutul, ci și putința de a descoperi general-umanul în orice existență individuală.²²

Marxismul ca tentativă emancipatoare a omului care se autodescoveră succesiv, chiar și dincolo de vârsta comunistă a experienței lui, se regăsește în ideile filosofilor iugoslavi grupați în jurul revistei *Praxis*. Apărută în septembrie 1964 și subzistând mai bine de un deceniu, revista s-a afirmat ca tribună a gândirii filosofice și istorice neortodoxe pentru întregul Est socialist. Svetozar Stojanovic și Agnes Heller insistau - în cadrul cursurilor de vară ale școlii de la Zagreb - asupra aspectelor etice și morale ale marxismului, respingând determinismul istoric și abordările teleologice în cercetarea istorică.²³ Refuzând reconcilierea teoriei cu realitatea, Agnes Heller și Ferenc Feher nu vor să salveze această teorie disociind-o de practică așa cum făcuse Schaff - arătându-se mai degrabă discipoli ai lui E. Bloch decât ai lui Lukacs.²⁴

Pentru Gajo Petrovic, redactor-șef al *Praxis*-ului, cultura este însuși modul de a fi al omului în lume. Traducând frustrările intelighenției iugoslave în termenii sociologiei cunoașterii

²⁰ Iring Fetscher, *New Tendencies in Marxist Philosophy*, în *East Europe*, May 1967, p. 10.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Vladimir Tismăneanu, *Mizeria utopiei. Criza ideologiei marxiste în Europa Răsăriteană*, traducere din limba engleză de Laura Lipovan, Iași, 1997, p. 116.

(Mannheim), el afirma superioritatea creației intelectuale asupra producerii de bunuri materiale.²⁵

Extremismul interpretărilor deterministe, generator de concepții anti-etice, este criticat de profesorul Mihailo Marcov care readuce în discuție problema *eticii revoluționare*, neglijate de leninismul de catedră. Marx și Engels vedeau legile sociale ca *tendințe* - crede Marcov - care, deși limitau posibilitățile de reacție, lăsau la îndemâna omului alternative de care el dispune în mod autonom.²⁶ Suprastructura socială își are propriile legi de dezvoltare, relativ independente și care, la rândul lor, reacționează față de forțele/relațiile de producție. În consecință, subliniază Marcov, există și principii mai puțin influențate de lupta de clasă, deoarece în fiecare epocă istorică clasa progresistă vorbește și acționează în numele întregii umanități.²⁷

Propensiunile procustiene ale discursului stalinist se concretizau în reducționismul unor interpretări care, pe de o parte, exaltau profilul teleologic al devenirii istorice, incapacitatea oamenilor de a influența sensul istoriei la un moment dat, iar pe de altă parte, condamnau "reacționarismul" elitelor sociale din orice epocă, opoziția lor la progres. Practic, este vorba de dilema personajului lui Alexandr Zinoviev: "De ce mă judeci dacă m-ai predestinat?" (*Homo sovieticus*).

Reevaluând raportul dintre *libertate* și *necesitate*, revizionismul restaura autonomia voinței umane, responsabilitatea individului / colectivităților. Fără a ignora, se înțelege, determinațiile relevate de Marx, noua concepție marxistă asupra istoriei lua în considerare hazardul, ezitățile și latențele constitutive ontologiei umane. Pe scurt, o altă lectură a "necesității înțelese". Se schița astfel cadrul ideologic necesar unei sociologii / istorii exonerate de obligația abordărilor maniheiste.

De la sociologie spre istoria social-economică

În principiu, cercetarea istorică se interesează de antecedentele unui fapt singular, cercetarea sociologică, de cauzele

²⁵ Iring Fetscher, *op. cit.*, p. 11.

²⁶ *Ibidem*, p. 13.

²⁷ *Ibidem*.

unui fapt susceptibil să se reproducă și să inducă legi, regularități²⁸. Dihotomia operată mai sus răspundea - în concepția lui R. Aron - abuzivei suprapunerii dintre sociologie și istorie, în care vedea, ca și K.R. Popper, una din tarele definitorii ale istoricismului. Totodată, el nu putea să piardă din vedere felul în care cauzalitatea sociologică și cea istorică, antecedentul constant și cel contingent se completează reciproc.

Una din definițiile istoricismului este dată de sinonimia fictivă dintre *orientările* verificate statistic - a căror realitate nu poate fi tăgăduită - și *legile* universale (?) ale devenirii. Testarea prognozelor ei fiind lăsată viitorului, sociologia devenea astfel o *istorie teoretică*²⁹. Percepând individul doar ca pe o rezultantă a forțelor sociale, mereu conform imaginii pe care grupul de apartenență i-o impune, gândirea stalinistă nu agreea explorarea ființei umane în profunzimile ei.³⁰ Plecând de la prezumția că *ceea ce nu capătă expresie socială nu există*, sociologia "democrat-populară" excludea orice element susceptibil să-l relativizeze pe *homo oeconomicus*.³¹ Constituția din 1936 anunța abolirea luptei de clasă fără a lua în considerație apariția unor noi forme de diviziune socială. Atât sociologia cât și istoria socială își vor certifica prezenteismul, finalitatea lor propagandistică prin aplecarea exclusivă asupra *dinamicii schimbării* în dauna *stratificării*³². Concepție sintetică asupra lumii, stalinismul - aplicat în sociologie și istorie socială - se dovedea deci, ostil realității empirice, sondajelor de profunzime și estimărilor cantitative.

Urmărind raportul sociologie-istorie, semnalăm contextele în care sistemul - ceva mai sincer față de sine după 1953 - era dispus să accepte în plan științific realitatea unor păături sociale neconforme cu ficțiunea decretată în 1936. Liberalizarea parțială a discursului sociologic dă măsura unor virtualități similare în ceea ce privește istoria socială. Maturizarea gândirii autonome, a spiritului contestatar, au cunoscut o primă fază în care sfidarea dogmei s-a sublimat în replierea cercetării în plan strict empiric: istoricul se

²⁸ Raymond Aron, *Introducere în filosofia istoriei*, traducere din limba franceză de Horia Gănescu, București, 1997, p. 232, 280.

²⁹ Karl Raymund Popper, *Mizeria istoricismului*, traducere din limba engleză de Dan Suci și Adela Zamfir, București, 1996, p. 83.

³⁰ Czesław Miłosz, *op. cit.*, p. 271-272.

³¹ *Ibidem*, p. 272.

³² Alexandru Florin Platon, *Burgheziile europene în epoca modernă: repere istoriografice*, în *Geneza burgheziei în Principatele Române. Preliminariile unei istorii*, Iași, 1997, p. 22.

afla, astfel, singur în fața surselor sale și liber să interpreteze după cum dorea.³³

Confruntările de idei cu Vestul, au prilejuit, după o critică formală, suficiente adopții de conținut. Acomodarea marxismelor apusene la paradigma ideologică "democrat-populară" a pregătit de fapt transferul de la *renovarea* doctrinei în discuție, la *sincronizarea* (non-marxistă) cu actualitatea cercetării istorice din Vest.

Impasul teoretic pe care marxismul răsăritean îl resimțea acut a fost depășit, parțial, grație influențelor "școlii" de istorie socială individualizate în Franța anilor '40 prin disjunctia dintre direcția dogmatică și cea "stângistă". Fără a neglija narațiunea, ultima promova monografia locală, izvoarele economice și metoda statistică.³⁴

Văzută ca cercetare pur empirică, "de teren", sociologia fusese declarată disciplină "burgheză" și eliminată din viața intelectuală a țărilor est-europene.

Excepție a făcut *Polonia*, singura țară din Est care a păstrat o continuitate certă în cercetarea sociologică după 1945, chiar și în perioada stalinistă³⁵. Personalităților interbelice cum ar fi J. Chalasinski și S. Ossowski li se alătură J. Hochfeld, A. Schaff, J. Szczepanski. Reprezentanții noii sociologii marxiste (Z. Bauman, J. Wiatr etc.) au păstrat filiațiile ideatice cu gândirea occidentală de specialitate: sociologia neo-pozitivistă sau analitică, behaviorismul sau sociologia umanistă care privilegiau actorul și subiectivitatea.

Plecând de la complexitatea realităților sociale, Szczepanski respinge decupajul abstract al claselor, operat de leninism.³⁶ Despărțindu-se de clișeu al celor trei clase al epocii moderne, cu un profil geometrizat excesiv, Szczepanski distinge zece asemenea diviziuni pentru societatea poloneză dinaintea de ultimul război.³⁷ Acceptând determinări divergente - proprietate, educație, profesie, prestigiu - Szczepanski demonstrează că locul individului în societate este hotărât de factori non-convergenți, cu acțiune limitată.³⁸

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, p. 8.

³⁵ Pierre Kende, Zdzisław Strzemiński, *Egalités et inégalités en Europe de l'Est*, Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1984, p. 309.

³⁶ *Ibidem*, p. 314.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, p. 316.

Ideile mai sus prezentate mărturisesc liberalismul ideologic din Polonia anilor 1957-1967 atât în planul cercetării marxiste cât și al sincretismelor conceptuale rezultate din legăturile cu sociologia și istoria socială din Hexagon. Justificată prin mefiența structurală față de tot ce era german sau rus, opțiunea pro-franceză a polonezilor era cu atât mai motivată cu cât ipostaza "economistă" a modelului astfel asumat coincidea perfect cu paradigma marxistă de interpretare.³⁹

În timp ce istoriografia română ajungea la vârsta unui alt rigorism ideologic, confrății polonezi - asociați cu istoricii apuseni - elaborau un program amănunțit de cercetare a originilor vieții urbane medievale⁴⁰ sub auspiciile Institutului de Istorie al Universității din Varșovia. Atât în cazul urbanității medievale cât și în ceea ce privește abordarea genetică ori comparativă, sintetică sau regională a burgheziei poloneze, implicațiile politice nu au lipsit. Deși vizau aspecte ale istoriei, preocupările mai sus menționate puteau fi investite, artificial, cu semnificații propagandistice, chiar și în absența unor asemenea intenții din partea cercetătorilor. La rigoare, tezei ruso-germane, susținătoare a rolului civilizator al puterilor ocupante (1795), li se opunea curentul "național", partizan al factorului autohton în geneza orașului și a burgheziei poloneze.⁴¹

Din 1957, odată cu inițiativele lui Ryszard Kolodziejczyk, în istoriografia poloneză debutează preocupările pentru istoria burgheziei ca *direcție independentă* de cercetare.⁴² Ținând cont de faptul că în celelalte "tări-surori" această clasă constituia obiectul unor perseverente exerciții de ură, putem înțelege adevărata valoare a investigațiilor poloneze. În anii '50, se manifesta interesul pentru mecanismele sociale și economice de creare a averilor, pentru originea și acumularea capitalurilor. Adică pentru tot ce se încerca la data respectivă în Franța, sub dubla înrăurire a demersului labrousian și al istoriei economice.⁴³ Se adaugă inovațiile structuraliste, acomodate în peisajul istoriografic polonez din rațiuni metodologice de Witold Kula și Jerzy Topolski. Comparativ cu istoria *nobilimii* poloneze, acestor încercări li se poate reproșa preponderența netă a dimensiunii economice a *burgheziei*, lipsită de

³⁹ Alexandru Florin Platon, *op. cit.*, p. 27.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 22.

⁴¹ *Ibidem*, p. 25.

⁴² *Ibidem*, p. 24.

⁴³ *Ibidem*.

valențele ei politice, ideologice și culturale. S-a păstrat însă un nivel academic mai greu de observat în celelalte țări est-europene.

După anii opresiunii ideologice de după 1956, *sociologia maghiară* capătă drept de cetate începând cu 1963. Acceptând ideea stratificării sociale - susținută de Andras Hegedus - pentru actualitatea "democrat-populară", regimul Kadar permitea, implicit, o istorie socială eliberată de obsesiva echivalență dintre *progres* și *ascuțirea luptei de clasă*. Noua anchetă presupune criterii de identificare cu semnificații multiple (venit, prestigiu etc.), intersectate în punctele nodale ale structurii sociale. Voința de putere (revoluționară), de transformare, nu mai este criteriul fundamental în definirea unei clase. Sosise momentul ca scrierile de istorie medievală realizate de Erik Molnar să suporte serioase corijări. Relativismul lukacsian își găsea acum o previzibilă aplicare în istoria social-economică. Societățile neavând structuri identice, *economicul* nu are în Răsăritul "neolitic" (M. Eliade) relevanța peremptorie de care dispunea în Occidentul studiat de Marx.

În același context, Molnar, director al Institutului de Istorie din Budapesta, va iniția o serie de dezbateri (1966, 1969) - cu un accentuat ton polemic - privitoare la periodizarea istoriei maghiare în funcție de schimbarea modurilor de producție. Pentru judecarea feluritelor tipuri sociale, se trecea, deci, de la exhibarea "limitelor de clasă" la profilul specific epocii evocate.

Partizanatul național aferent analizei întreprinse până atunci asupra segmentului "austro-ungar" al istoriei maghiare este consistent amendat în lucrările unor istorici ca: György Ranki, T. Ivan Berend, Peter Hanak, László Katus, aplecați asupra particularismelor nobiliare și a realităților socio-economice ale dualismului.⁴⁴

În pofida scepticismului marxist, conștiința de sine a unei societăți este reintrodusă în algoritmul procesului interpretativ. Cele semnalate mai sus nu par să fie progrese notabile, însă ele vor avea mai multă greutate odată cu prelungirea acestor tendințe spre o cercetare complet situată în afara dogmei oficiale. Reluate timid la începutul anilor '60, cercetările sociologice aduc în prim-planul vieții științifice cehoslovace pe Ota Sik și Pavel Machonin. Plecând de la procesualitatea realității sociale, ambii se ridicau împotriva interpretărilor care forțau concluzii extrase din concepte apriorice⁴⁵.

⁴⁴ Istvan Deak, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Hungary*, in *The American Historical Review*, 1992, 4, p. 1056.

⁴⁵ Pierre Kende, Zdenek Strmiska, *op. cit.*, p. 312.

În sfera metodologică, sociologii și istoricii cehi, mai ales cei de vârstă mijlocie, nu au revenit la crezurile interbelice (Sombart, Weber etc.), preferând alternativele istoriei sociale franceze sau vest-germane, preluate, pe alocuri, pe filieră poloneză⁴⁶. Bine primite - fie și ca reacție față de disponibilitatea ideologiei oficiale pentru ultradeterminismul althusserian - au fost abordările structuraliste, de felul celor teoretizate, polemic, de Henri Lefebvre. Anulând barierele dintre istorie și sociologie, Lefebvre își gândise replica la pseudo-structuralismul promovat de Althusser prin accentul pus pe legăturile dialectice (nu numai economice) dintre nivelurile micro- și macrosocial, dintre marile frământări mondiale și anonimul vieții cotidiene⁴⁷. Astfel, Institutul Silezian al Academiei Cehoslovace s-a putut remarca prin cercetarea istorică a regiunilor industriale.⁴⁸ În colaborare cu etnologii, istorici ca Antonin Rolsek, Mirjam Moravcova, Jarmila Stastna au studiat viața de zi cu zi a muncitorilor praghezi, cu precădere în cadrul epocii moderne.⁴⁹ Lucrărilor de demografie istorică (Pavla Horska) li se alăturau studiile de istorie economică cehă datorate lui Vlatislav Lacina și cercetările făcute de Zdenek Deyl în domeniul legislației sociale interbelice.⁵⁰

Istoria socială din Estul "democrat-popular" nu stă, necesarmente, sub semnul inovației în Germania de Est sau Bulgaria. Istoriografia bulgară, spre exemplu, s-a individualizat prin lipsa de apetență pentru noile curente ale marxismului postbelic.⁵¹ Expedientul naționalist - o liberalizare ideologică, nu și sistemică - direcționa istoriografia spre miturile fondatoare, pentru a trece sub tăcere reajustări epistemice utile istoriei sociale, dar neconforme intereselor partinice.

Este și cazul est-german, unde istoricii s-au atașat de acele structuri sociale ilustrative pentru propaganda prezentului.⁵² Efortul analitic s-a concentrat aproape exclusiv pe clasa muncitoare și pe

⁴⁶ Jiri Koralka, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Czechoslovakia*, in *The American Historical Review*, 1992, 4, p. 1029.

⁴⁷ Michel Lallement, *Istoria ideilor sociologice*, vol. 2, traducere din limba franceză de Marius Conceatu, Oradea, 1998, p. 128.

⁴⁸ Jiri Koralka, *op. cit.*, p. 1032.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Maria Todorova, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria*, in *The American Historical Review*, 1992, 4, p. 1108.

⁵² Alexandru Florin Platon, *op. cit.*, p. 23.

țărănime, burghezia fiind pomenită doar pentru a i se reproșa eșecul de la 1848.⁵³

Problematica burgheziei va ajunge în atenția preocupărilor istoriografice est-germane de abia în anii '70, dar nici atunci *ca atare*, ci numai în cadrul studiilor de istorie urbană și a celor relative la tranziția de la feudalism la capitalism. Partinitatea cercetării istorice, judecățile de valoare care decurgeau din ea, au lăsat domeniul care ne preocupă la îndemâna anchetelor guvernate - după convingerea lui Hordst Handke - de legile obiective ale dezvoltării sociale.⁵⁴

Ne-am interesat, în rândurile de mai sus, de relevarea direcțiilor novatoare de gândire, aflate la limitele marxismului sau, de ce nu, dincolo de ele. De la o societate la alta - au observat istoricii polonezi, maghiari și cehoslovaci - diferențele se modifică, inegalitățile își pierd încărcătura conflictuală pentru a se dezvolta atipic, în diversele domenii ale vieții sociale. Existența claselor nu rezidă în generalizarea inegalităților, ci în profunzimea diferențelor sociale, în schimbări disproporționate și în raporturi de dominație interschimbabile.

Istorie partinică, istorie națională

Repunerea în discuție a momentelor controversate din istoria partidelor comuniste s-a aflat într-o firească relație de complementaritate cu modificările petrecute în registrul conceptual. Măsura în care istoria Partidului s-a rescris din nevoia unei obiectivități crescânde ori a fost regândită, doar la nivelul vocabularului, în scopul unei mitogeneze legitimize, a hotărât și înclinațiile discursului istoriografic din țările respective.

Acolo unde partidele comuniste au acceptat, cu adevărat, o altă lectură a trecutului lor (Ungaria, Polonia, Cehoslovacia, parțial Iugoslavia), prezența istoriografiei în etosul societății civile renăscute nu a fost deloc neglijabilă: din nou istoricii făceau istorie. În acest prim caz, eșuarea contractului naționalist a fost previzibilă. *Antisovietismul* a fost asimilat numai temporar *anticomunismului*, astfel încât evoluția conceptului de *națiune* de la *etnic* spre *civic* nu ne poate surprinde. În al doilea caz însă, cel național-stalinist, autohtonismul promovat de autorități a fost condiția necesară și

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ *Ibidem.*

suficientă pentru o nouă înregimentare a intelectualului. Neputând avea aici înțelesuri anticomuniste, naționalismul a fost instrumentat în ideea justificării conceptului de *națiune socialistă*: prezentul comunist ca apogeu previzibil al întregii istorii naționale. Derusificând istoria și reintegrând elementul național în economia procesului interpretativ, regimurile de la Berlin, București, Sofia sau Tirana⁵⁵ au încercat indigenizarea marxismului și crearea unei *privilighenții* (A. Zinoviev) cooperante. De subliniat faptul că, odată îndeplinit acest deziderat, sistemul permitea totuși istoricilor neangajați politic să *ocolească* temele predilecte ale noului discurs, pentru a sonda, nestingheriți, domenii fără vreo semnificație specială în propaganda vremii.

Până în 1953, marxismul era echivalat cu istoria PCUS, ea însăși devenită un simplu apanaj al cultului lui Stalin. În anii "dezghețului", rescrierea acestei istorii i-a revenit lui B. N. Ponomarev (*Istoria P.C. (b) al Uniunii Sovietice*, 1959). În această nouă versiune, personajul central și "pozitiv" este eroul colectiv, "gloriosul nostru Partid", iar cel "negativ" nu putea fi decât L.P. Beria, rivalul lui Hrușciov.⁵⁶ Selectivitatea acestei restituiri este exemplară pentru asiduitatea cu care partidele-satelit și-au protejat biografiile cominterniste. Deși suficiente tabu-uri au fost eliminate, procedura demitizantă s-a arătat a fi mai mult colocvială, mai puțin interesată de formularea unui discurs academic asupra subiectului.

În 1957, Institutul de Istorie al Partidului din Polonia iniția o serie de dezbateri - prelungite pe durata unui deceniu și culminând cu trei întruniri "la vârf" în martie-aprilie 1965, martie 1966 și ianuarie 1967 - privind raporturile dintre marxism și problema națională. Plecându-se de la derusificarea istoriei partinice, s-a ajuns până la corijarea concepției staliniste asupra națiunii. Joseph Kowalski observa contradicția dintre prioritatea acordată până atunci luptei de clasă și nevoia ca istoriografia să releve unitatea națională reperabilă în momentele critice ale istoriei poloneze.⁵⁷ Întâietatea dată suveranității naționale față de construirea socialismului era fundată pe critica politicii pe care comunismul polonez interbelic o susținuse în numele internaționalismului

⁵⁵ Vezi Teresa Rakowska - Harnstone, *Communism in Eastern Europe*, Bloomington, Indiana University Press, 1984.

⁵⁶ Robert C. Tucker, *Party History - What It Is and Is Not*, în *The American Slavic and East European Review*, April 1961, p. 286.

⁵⁷ Wictor Troszianko, *Polish Historians: A New Day?*, în *East Europe*, August 1967, p. 13.

proletar: autodeterminarea Sileziei superioare și a Pomeraniei, unirea Poloniei cu Rusia, aprobarea pactului Ribbentrop-Molotov, neparticiparea la războiul antigerman etc. Reechilibrarea raportului social-național a fost organizată sub auspiciile Partidului, pentru ca istorici de felul lui Ryszard Frelik, Wladislaw Gorka, Jan Gajewski să precizeze limitele heteroglossiei atât în privința relațiilor polono-ruse, cât și în acomodarea particularismelor etnice la exigențele socialismului actual. Masacrarea ofițerilor polonezi la Katyn sau neutralitatea ostilă a sovieticilor față de răscoala antigermană din Varșovia erau trecute, în continuare, sub tăcere. Iminența unor dezvoltări dorite de Hrușciiov provocau opoziția lui Gomulka, alarmat de posibilitatea exacerbarii unei rusofobii deja tradiționale între polonezi⁵⁸. În atmosfera libertară din octombrie 1956, presa și periodicele de specialitate creaseră întrucâtva o opinie publică prin dezvoltarea unor fapte istorice nerecunoscute de autorități. Drept urmare, în cadrul manifestațiilor publice din acel timp, "Katyn!" fusese una din lozincile preferate ale protestatarilor.

Până în 1956, excesul slavofil identificase începutul modernității poloneze cu debutul ocupației țariste⁵⁹ și plasa apogeul acestei epoci la 1864, anul reformei agrare decretate de Sankt-Petersburg. Ceea ce se petrecuse, în timp, la Est de linia Curzon - teritoriu aflat acum în componența U.R.S.S. - devenea o problemă ținând strict de competența istoricilor sovietici⁶⁰. Drept compensație, în sarcina istoriografiei poloneze era trecută istoria acelor teritorii anexate după ultimul război, în dauna Germaniei. Deși regimul gomulkist s-a străduit să-și reconstituie primatul ideologic, ruptura din 1957 a făcut imposibilă revenirea integrală la vechile stări de lucruri. Cele trei volume ale "Istoriei Poloniei" create în anii '50 sunt supuse unei critici aproape antimarxiste. Astfel, Wereszycki se întreba dacă probitatea științifică a istoricilor este atât de mică încât Marx să fie invocat la tot pasul? Deși istoria revoltelor antițariste era reformulată în sensul unității de vederi dintre mase și nobilimea parțial reabilitată, noul discurs istoric, orientat spre istoria veche și medievală, precum și spre analiza structuralistă a societății, certifica eșecul național-comunismului în Polonia.⁶¹ În 1960, când

⁵⁸ Adam Bromke, *Polish communism: The Historians Look Again*, in *East Europe*, December 1967, p. 26.

⁵⁹ Wictor Troszianko, *op. cit.*, p. 12.

⁶⁰ Marian Kukiel, *Polish Historians Under Wraps*, în *East Europe*, April 1965, p. 17.

⁶¹ Teresa Rakowska - Harmstone, *op. cit.*, p. 67.

se marcau 1000 de ani de istorie poloneză, istoriografiei oficiale - axată pe o *continuitate statală* neîntreruptă și pe mitul eternei rivalități polono-germane - i s-a opus discursul alternativ, care celebra *creștinarea* polonezilor și racordarea lor la civilizația apuseană.⁶² Cea din urmă tendință se va dezvolta în scrierile istorice de *samizdat*, unde subiectele predilecte erau adevăruri incomode Puterii: reabilitarea unor personalități politice non-comuniste, problema antisemitismului polonez, istoria minorităților etnice / religioase, noi adevăruri ale comunismului polonez, aspecte neconflictuale în relațiile cu germanii etc.⁶³ Aceste inițiative se dovedeau simptomatice pentru emergența societății civile poloneze, dat fiind că, de regulă, *naționalismul victimei* nu este altceva - observa T. Garton Ash⁶⁴ - decât refuzul de a recunoaște suferința celuilalt, incapacitatea de a admite că ea, victima, poate victimiza la rândul ei. Pentru o istorie care să apere colectivitatea împotriva comodității mitului, chiar în perimetrul nevralgic al relațiilor sovieto-poloneze, se pronunța și Adam Michnik: "Lupta noastră pentru aflarea adevărului despre istoria relațiilor polono-ruse trebuie separată, odată pentru totdeauna, de propaganda antisovietică".⁶⁵

Alături de receptivitatea dovedită în plan metodologic și tematic, prin abordări în planul istoriei mentalităților, a cotidianului, a psiho-istoriei și a istoriei religiilor, polonezii au mers spre un discurs desprins de martirologie, despovărat de iluzia naționalismului ca antidot al comunismului și conceput să formeze mai mult *cetățeni* decât *patrioți*.

Cine se oprește asupra istoriografiei marxiste din Ungaria poate constata că raportul social-național nu a fost așezat pe terenul unei adversități irevocabile, nici măcar în perioada interbelică. Mișcarea lui Bela Kuhn a suscitat discuții și teoretizări privind adecvarea ei la realitățile societății maghiare, asigurându-se, astfel, o anumită tradiție pentru discursul istoric de după 1947. În pofida dărmării ulterioare a revoluției din 1918 - 1919, luările de poziție datorate lui Aladar Molnar sau Joseph Revai au făcut să se vorbească de un *marxism național* în istoriografia maghiară.⁶⁶

⁶² Piotr S. Wandycz, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Poland*, in *The American Historical Review*, 1992, 4, p. 1021.

⁶³ *Ibidem*, p. 1024. Remarcăm pe Jerzy Tomaszewski, Wojciech Wrzesinski etc.

⁶⁴ Timothy Garton Ash, *op. cit.*, p. 128.

⁶⁵ Adam Michnik, *Scrieri din închisoare și alte eseuri*, traducere de Adriana Babeti și Mircea Mihăilescu, Iași, 1997, p. 67.

⁶⁶ Istvan Deak, *op. cit.*, p. 1054.

Ideea "frontului popular" în cultură va fi apărată de L. Kukacs chiar împotriva fostului său discipol, Revai, devenit între timp adept al radicalismului jdanovist. Contrastând cu slavofilismul crispat pe care comuniștii români îl vor menține mulți ani după moartea lui Stalin, istoriografia oficială din Ungaria se va grăbi să ofere maghiarilor compensația facilă a unei rusofobii în sfârșit defulate. Adaptându-se "din mers" contextului antistalinist, Revai va retipări, în 1955, sub egida Academiei, o serie de studii anterioare convertirii sale la jdanovism. Kossuth, elogiât pentru depășirea condiției sale de clasă, devine întruchiparea luptei comune a nobililor uniți cu masele într-un "război pentru independența ungară"⁶⁷. Nobilimea nu mai reprezintă trădarea prin excelență, ci forța motrice a unui larg front de unitate națională, prilejuit de revoluția de la 1848⁶⁸. Fără ezitări, Revai vede problema națională drept crucială pentru evenimentul amintit⁶⁹. Ostentativa proiectare a revoluției maghiare în plan universal - sfidând maniheismul logicii de "lagăr" - este însoțită de asocierea panslavismului cu opoziția la progres⁷⁰. Gratulând susceptibilitățile naționale ale maghiarilor regimul rakosian își procura accentele patriotarde necesare noii legitimări. Demersul demarxizant, pentru care istoricii fuseseră licențiați tacit, a fost stopat cu brutalitate de represiunea ideologică posterioară lui octombrie 1956. Liberalizarea reîncepută în 1961 va fi, mai degrabă, o dictatură culturală ambiguă dar pragmatică, stimulând agnosticismul ideologic prin toleranța față de dizidenta explicită. Faptul că regimul Kadar nu dorea să-și supună relativa popularitate testului riscant al legitimării sistemice, a determinat - în ciuda unor vexațiuni sporadice ale cenzurii - rediscutarea unor vechi tabu-uri din istoria comunismului maghiar (Bela Kuhn, Imre Nagy, procesele staliniste etc.). În 1979, György Borsányi publica o monografie despre Bela Kuhn care, departe de a-l reabilita totalmente, deschidea seria unor alte lucrări, mult mai apropiate de adevăr⁷¹. Interdicția privitoare la cele petrecute în octombrie '56 a fost depășită, în timp: de la mult detestată "contrarevoluție", s-a

⁶⁷ Jozseph Revai, *Etudes historiques*, Budapesta, Academia Scientiarum Hungarica, 1955, p. 25.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 7.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 28.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 34.

⁷¹ Peter Pastor, *Recent Hungarian Publications on Bela Kuhn*, în *Slavic Review*, Spring 1989, p. 89-90.

ajuns la evaluări evazive, cum ar fi "evenimente regretabile" sau chiar "răscoală populară"⁷².

Cu excepția tendințelor antisistemice, regimul Kadar se arăta dispus să tolereze inflexiunile non-marxiste, naționaliste ori religioase ale discursului istoric. Propensiunile istoriografiei maghiare se definitivau acum, în funcție de cele două curente culturale existente în rândul intelectualilor: cel populist-tradiționalist, cu explicite înclinații romantice, și cel "urbanist", cosmopolit și filo-occidental, mai apropiat de sociologie decât de etnografie, de socialism decât de naționalism⁷³. Momente conflictuale din diverse epoci - odinioară supraestimate sub imperiul ascuțirii progresive a luptei de clasă - sunt trecute în plan secund. În schimb, tensiunile interetnice prohibite, până nu demult, fie prin contrastul pe care îl făceau cu internaționalismul proletar, fie din nevoia de a menaja orgoliile naționale, sunt readuse în actualitatea științei istorice cu un plus de obiectivitate. Obişnuința de a prezenta Ungaria drept victimă a dualismului acceptat în 1867 este serios amendată de istoricii mai puțin expuși narcisismului național. György Ranki, T. Ivan Berend sau Peter Hanak nu vor ezita să dezvăluie - în cadrul conferinței asupra etnicității organizate de Indiana University, în 1966 - avantajele politice și economice pe care Ungaria le-a avut în urma instaurării dualismului.⁷⁴

Pentru igiena mentală a societății maghiare, sociologul Istvan Bibo indica aceeași onestitate a cercetării atât pentru extrema dreaptă cât și pentru cea stângă, ca realități constitutive ale istoriei maghiare în acest secol. În această ordine de idei, un test revelator pentru măsura în care istoricul nu se mai arată dispus să menajeze egoismele naționale este ruperea tăcerii legate de antisemitism, colaborarea germano-ungară și adevărurile Holocaustului (Peter Hanak, Viktor Karady)⁷⁵. Într-o relație de complementaritate cu preocupările mai sus amintite, unele leit-motive ale discursului naționalist sunt reluate dintr-un unghi mult mai critic. Menționăm aici istoria Bisericii, viața lui Sf. Ștefan, reabilitarea lui Istvan Szechenyi drept contrapondere pentru mitul lui Kossuth, dualismul austro-ungar privit mai favorabil, o nouă apropiere de evenimentele

⁷² Istvan Deak, *op. cit.*, p. 1058. Este vorba de istoricii Sandor Balogh și Sandor Jakob.

⁷³ Timothy Garton Ash, *op. cit.*, p. 142.

⁷⁴ Istvan Deak, *op. cit.*, p. 1056.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 1060.

din 1918 - 1919, regândirea perioadei interbelice, cu disocieri evidente între liberalism / conservatorism și fascism⁷⁶.

Autonomia locală coroborată cu loialitatea față de statul identificat, ~~indeosebi~~, cu dinastia habsburgică, întârziase angajarea istoriografiei ceh / slovace în propaganda naționalistă a începutului de secol XX. Mai mult decât în oricare din țările vecine, publicațiile istorice - "Jurnalul de istorie cehă", ca să dăm doar un exemplu - combăteau constant tendințele etnocentriste ale culturii naționale⁷⁷. Mai mult, simbolurile identitare ale cehilor și slovacilor s-au dovedit un obstacol permanent în conturarea unei ideologii naționale "cehoslovace".

După 1918 și mai ales în ani ocupației germane, filonul de dreapta precumpănise în plan istoriografic asupra ideilor de stânga, de altfel dominante în celelalte registre ale culturii⁷⁸. Dacă în cazul istoriografiei ceh al doilea război mondial însemnase o sincopă, pentru istoricii slovaci el accelerase căutarea unui profil identitar care să contrasteze cu particularismele istorice ale cehilor și maghiarilor⁷⁹. Este o înclinație emancipatoare pe care o vom regăsi în cursul anilor '60-'70.

Contestarea oricărei continuități cu istoriografia burgheză a fost, după 1948, mult mai radicală decât în Polonia sau în Ungaria⁸⁰. Abia la mijlocul deceniului al șaptelea, în plină perioadă dubcekiană, tendințele liberale din istoriografie se vor dezvolta, în vecinătatea dezbaterilor referitoare la istoria Partidului. Revizionismul istoriografic va pune accentul pe reevaluarea mișcării muncitorești, pe relațiile ceho-germane - cu aplicație la delicatul episod al expulzărilor din 1945 - și pe delimitarea specificului identitar ceh la intersecția influențelor slave și germanice. Astfel, la Congresul Internațional de la Viena (1965), Cehoslovacia participa cu o serie de comunicări referitoare la problema națională în Imperiul Habsburgic, deosebindu-se aici abordările comparatiste, antinaționaliste, de felul celor datorate lui Miroslav Hroch sau Frantisek Graus.⁸¹ În general, *socialul*, până atunci prioritar în actul interpretativ, era recalibrat printr-o insistență împletire cu *naționalul*: husiții erau văzuți ca "patrioți fără națiune", iar societatea cehă

⁷⁶ *Ibidem*, p. 1062.

⁷⁷ Jiri Korálka, *op. cit.*, p. 1027.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 1028.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 1027.

⁸¹ *Ibidem*, p. 1029 - 1039.

dinainte de 1914 evaluată drept "o națiune fără stat".⁸² Oarecum surprinzător, în viziunea unor istorici ca Jaroslav Pars sau Joseph Pekar, răstimpul cuprins între 1780 - 1848 nu este prezentat din perspectiva "redeșteptării" naționale, ci ca o componentă firească a istoriei habsburgice.⁸³

Pentru eradicarea spiritului polemic specific "primăverii pragheze", s-a optat pentru o tăcere deplină în ceea ce privește marxismul ca filosofie a istoriei, istoria comunismului etc. Astfel, Cehoslovacia a fost singura țară socialistă în care o publicație dedicată mișcării muncitorești a fost interzisă, la începutul anilor '70, fără a mai fi reanimată vreodată.⁸⁴ Citită invers, această strategie a tăcerii a stimulat, în timp, discursul non-marxist și antinaționalist al unor istorici marginali, mulți dintre ei epurați în urma celor petrecute în 1968.

Aproape de iconoclasmul național au fost istoricii "chartiști" grupați în jurul revistei "Europa centrală". Departate de a-și vedea înaintașii ca victime predilecte ale vecinilor germani / maghiari, acest nucleu de istorici pune accentul pe trecutul comun al popoarelor central-europene. S-au obișnuit să inoportuneze orgoliile naționale printr-o analiză mai detașată a episoadelor etniciste din istoria acestei regiuni.

Dacă samizdatul era singura modalitate de exprimare a "chartiștilor", istoricii neafiliați Puterii, dar rămași la periferia intereselor ei, au supraviețuit publicând în reviste din provincie, mai puțin supravegheate de cenzură. Rezistența în zona marginală a istoriografiei cehoslovace a fost legată și de congresele regionale, organizate, de exemplu, la Tabor (1978, '80, '83) și având drept subiect raportul social-național-religios în mișcarea husită.⁸⁵ Se adăuga atmosfera academică a întrunirilor de la Plezen, unde sărbătorirea lui Bedrich Smetana prilejuia excursuri interdisciplinare axate, în special, pe interferențele dintre istorie și cultură: cronicarii boemieni și receptarea lor în modernitate, literatura cehă în primele trei decenii ale secolului XIX, imaginea germanului în gândirea cehă a aceleiași perioade.⁸⁶

Dacă istoriografia slovacă - axată pe lucrări colective cum ar fi "Istoria Slovaciei" și "Dicționarul biografic slovac" - rămânea

⁸² *Ibidem*, p. 1030.

⁸³ *Ibidem*, p. 1031.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 1035.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 1036.

tributară nevoii de redefinire a identității naționale, discursul istoric ceh s-a particularizat prin strădania, adesea clandestină, de a conferi valențe general europene detinului național, dar și de a-l include în marele complex cultural-istoric austriac. Din scrierile lui Otto Urban, Jan Kren, Milan Otahal⁸⁷ etc. se desprind: dialectica autonomism-loialism, o conștiință națională care nu privilegia etnicul, relații cu vecinii neasimilate momentelor de criză, mixturi lingvistice și transferuri identitare rezultate dintr-o conviețuire de secole.

Iugoslavia anului 1948 ne oferă certitudinea că *național-comunismul nu este un avatar al stalinismului târziu*. "Necesitatea înțeleasă" era singura care dicta autohtonizarea marxism-leninismului. Luptând împotriva ocupației germane și identificându-se, pentru moment, cu interesele iugoslavilor, Tito s-a aflat în situația de a-i rezista lui Stalin printr-o ideologie națională formulată *ad-hoc*. Contradicția fundamentală a regimului său consta în neputința de a accepta în interior - particularisme etnice și culturale, tendințe autonomiste - ceea ce propovăduia în afară: calea proprie de construire a socialismului, inexistența unui model unic în acest sens. Nu a putut concepe o ideologie "de mijloc", între stalinism și democrație, între o societate relativ relaxată și un partid potențialmente totalitar.⁸⁸

Spre deosebire de Tito, M. Djilas aplica logica ideilor până la concluzia lor finală, ajungând să respingă leninismul - rolul conducător al Partidului, în speță - considerat responsabil pentru apariția vulgatei staliniste. Odată încarcerat autorul "Noii clase" (1957), orice discuție legată de istoria și mecanismele sistemului comunist era interzisă, cel puțin până la moartea lui Tito. Abia în 1981, cartea lui Vladimir Dedijer, "Noi contribuții la biografia lui Iosip Broz Tito", redeschidea dezbaterile legate de perioada cominternistă a comunismului iugoslav. Întrucât făcuse referințe la momente mai puțin cunoscute din biografia fostului lider - participarea la primul război mondial în tabăra austro-ungară, negocierile angajate cu Germania în 1943 etc. - autorul este acuzat de *djilasism*, anticomunism⁸⁹. Precedentul iconoclast o dată creat, vor

⁸⁷ *Ibidem*, p. 1038.

⁸⁸ Joseph Rothschild, *Întoarcerea la diversitate. Istoria Politică a Europei Centrale și de Est după Al Doilea Război Mondial*, traducere din limba engleză de Mihnea Columbeanu, Oradea, 1997, p. 211.

⁸⁹ Ivo Banac, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia*, in *American Historical Review*, 1992, 4, p. 1093.

urma dezvoltările lui Branco Petranovic care, în "Pluralism sau monism politic: mișcările sociale și sistemul politic în Iugoslavia" (1983), prezenta metodele prin care comuniștii au eliminat orice alternativă democratică, ajungând la monopartitism⁹⁰.

Spre deosebire de țările în care asemenea demitizări anunțau un context liberalizant, în Iugoslavia pluralismul opiniilor a luat forma sectarismelor etnice, negate până atunci de o ideologie națională "iugoslavă", globalizantă. Reformismul anilor '60 - tradus, în special, în descentralizarea administrativă - s-a făcut simțit în istoriografie nu atât prin diversitatea discursurilor, cât mai ales prin revigorarea spiritului gregar, a alterităților fără compromis. Pentru cele petrecute în al doilea război mondial, *croatul* rămânea în istoriografia sârbă - Velimir Terzić⁹¹, de exemplu - vinovatul "de serviciu". Clivajele cultural-istorice erau menținute într-un fragil echilibru de intervențiile personale ale lui Tito, care interzicea istoricilor cultul propriei etnii. În 1964, el critica tendințele naționaliste în istoriografie, primatul unei națiuni asupra alteia. Admonesta în mod special extremismul sârb, tocmai în ideea de a păstra preeminența Belgradului ca centru spiritual al tuturor slavilor de sud. În ianuarie 1970, comuniștii și istoricii croați condamnau centralismul istoriografic, amalgamarea tuturor specificităților în numele unei așa-zise unități iugoslave, al hegemonismului sârb⁹². Aveau în vedere scrierile istoricilor belgrădeni, M. Pantic și J. Tadic, concepute în scopul omogenizării cultural-istorice a întregului spațiu iugoslav. Cum principalul clement de diferențiere dintre etnii nu putea fi găsit decât în *religie*, idealul unității cu orice preț era susținut, în ultimă instanță, printr-o critică marxistă a factorului confesional. Erau, deci, expediente care nu puteau da coerență și credibilitate acestui discurs istoric omogenizant, resimțit mai degrabă ca opresiv.

În plan istoriografic și politic, se confruntau, deci, aripa centralizatoare a Ligii comuniștilor iugoslavi și cea autonomistă. Iugoslavismul supranațional se funda pe ideea unei sinteze etnice, rezultate din selectarea tradițiilor comune ale slavilor de sud, și mai ales din trecerea sub tăcere a particularismelor individualizante, a trecutelor și prezentelor animozități. Evidențierea unor diferențe de limbă, religie și istorie trecea drept separatism, naționalism șovin, potențialmente fasciste.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 1094.

⁹¹ *Ibidem*, p. 1087.

⁹² *Ibidem*.

În decembrie 1974, la cea de-a 21-a Plenară a Comitetului Central, Tito renunța la politica de echilibru etnic, criticând "anticomunismul" naționaliștilor croați. Statalitatea socialistă - arăta Tito, redevenit brusc un bun marxist - nu poate fi echivalată cu statul național deoarece ea reprezintă comunitatea poporului muncitor⁹³. Consecințele directe ale acestei luări de poziție au fost numeroasele epurări, arestări - inclusiv Franjo Tujman - și interdicții editoriale, cum a fost cazul "Istoriei poporului croat" (Trpimir Macan)⁹⁴. Represiunea va fi însoțită de apariția unei istorii-model, exprimând punctul de vedere al Belgradului: "Istoria Iugoslaviei", coordonată de Vladimir Dedijer, biograful lui Tito. Cu excepția epocilor premoderne, tratate în spirit științific de către Ivan Bazic și Sima Cirkovic, restul lucrării rămâne tributار unitarismului iugoslav. Astfel, Milorad Ekmecic neagă binomurile *sârb-ortodox, croat-catolic* pentru a promova - în scopuri uniformizante - *limba drept criteriu principal de identificare a unei națiuni, cea iugoslavă, se înțelege*⁹⁵. Factorul religios este echivalat catolicismului, menționat, din rațiuni marxiste și nu numai, ca element centrifug, distructiv, antinațional. Naționalismul era combătut de oficialități printr-o ideologie de aceeași natură, camuflată însă într-un discurs cu semnificații federaliste, supranaționale și, la rigoare, represive.

După moartea lui Tito, atât istoricii dizidenți (Vojislav Kostunica, Kosta Cavoski), cât și cei loiali Partidului (Momcilo Zecevic, Branko Petranovic) reclamau, în primul rând, o nouă interpretare a istoriei ultimului război mondial. Mai corect spus, liberalizarea discursului partizan, neobstrucționat de echilibristica de care Tito se prevalase în politica națională. S-a mers chiar până la reabilitarea parțială a ~~cetășilor~~ sau a regelui Alexandru, ca opozanți față de ~~ofensiva~~ totalitarismului italo-german⁹⁶. ~~Obiectivele~~ imprecății anti-croate și anti-catolice nu lipseau nici acum.

Între obsesiile identitar-omogenizante ale micilor lideri republicani și realitatea istoriografiei iugoslave, nu ~~puteru~~ ~~sustine~~ o simplă ~~legătură~~ ~~cauza-efect~~ în cercarea de instrumentare a discursului istoric a ~~avut~~ ~~consecințe~~ ~~neprevăzute~~, nicidecum ~~nivelatoare~~. Dinpotrivă, naționalismul a fost acela care, valorificând atât oportunitățile sistemului, cât și ideologiile pe care istoricii s-au grăbit să le slujească, a orientat viața politică iugoslavă spre delirul

⁹³ *Ibidem*, p. 1092.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 1090.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 1092.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 1095, 1098.

etnicist al anilor '90. Este un caz atipic, în care sistemul nu beneficiază de pe urma ideologiei create ci, surprinzător, devine victima acesteia. Travestită în categoriile discursului istoric naționalist, lupta de clasă din trecut despărțea, neapărat, oprimații de o anumite etnie de exploatare de altă limbă / religie. Conștiința națională pare să fie, înainte de toate, o camaraderie cazonă. Mentalitățile totemice sunt cultivate prin rememorarea unor străvechi litigii, urmărite până în Evul Mediu timpuriu. Ca replică, argumentele celuilalt sunt combătute în numele ortodoxiei leniniste⁹⁷, ostile uzitării *naționalului* în lupta de clasă.

Din grupul statelor animate, începând din anii '70, de o ideologie naționalistă (RDG, România, Albania, Bulgaria), deosebim felurite atitudini față de modelul istoriografic sovietic. Ostilitatea structurală, cultural-istorică, pe care germanii sau românii o resimțiseră față de noul panslavism era compensată de receptivitatea cu care bulgarii, din rațiuni etnico-lingvistice, și albanezii, din motive de loialitate ideologică (până în 1961), au întâmpinat această tendință istoriografică.

În Bulgaria, prosovietismul istoriografiei "democrat-populare" nu a fost resimțit ca o negare a vechiului discurs.

Subordonarea față de Moscova era, în general, bine văzută de o populație rusofilă care nu făcea distincție între vechea Rusie și Uniunea Sovietică.⁹⁸

Cercetările întreprinse de Institutul de Studii Slave, înființat la Moscova, în 1947, avuseseră menirea de a descoperi - pe baza unor mostre de topică slavă și a unor similitudini lingvistice - comunitatea geografică-istorică pe care bulgarii și rușii ar fi constituit-o încă de la începuturile Evului Mediu⁹⁹. Crearea partidelor comuniste *pentru* fiecare țară balcanică se prelungea astfel în sintezele istorice pe care Moscova le impunea polonezilor, bulgarilor etc. O astfel de "Istorie a Bulgariei" a fost realizată de sovietici la începutul anilor '50: întreaga luptă de eliberare națională a bulgarilor era talmăcită în categoriile luptei de clasă. Mai mult, războiul ruso-turc de la 1877-1878 nu era decât antifeudal și

⁹⁷ Vezi *ibidem*, p. 1099, Desanka Pesic, care critică alianțele comuniștilor cu mișcările naționale non-sârbe, deși Partidul nu urmărea decât indicațiile Cominternului.

⁹⁸ Tereza Rakowska - Harmstone, *op. cit.*, p. 192.

⁹⁹ Stavro Skendi, *Studies on Balkan Slavic Languages, Literatures and History in the Soviet Union during the last decade*, in *The American Slavic and East European Review*, December 1957, p. 550.

antioccidental, echivalat pe alocuri, cu o revoluție "burghezo-democratică".¹⁰⁰

Neavând o tradiție de suspiciune față de Rusia, istoriografia bulgară a reînviat străvechile simboluri identitare - mai ales după Congresul istoricilor din 1964 - fără ca acest demers să presupună o prealabilă înstrăinare de slavofilism. Redescoperirea trecutului medieval, a interferențelor slave, ortodoxe și bizantine aferente veleităților imperiale ale țărilor bulgari, legitimau modelul autoritar de guvernare al prezentului. Dincolo de rațiunile propagandistice, remarcăm contribuțiile unor eleniști și bizantiniști de anvergură (V. Besevliev, A. Nicev)¹⁰¹, interesați de elementul cultural grec.

Alături de reabilitarea liderului comunist Traicho Kostov, diversele moimente ale istoriei interbelice sunt reevaluate mai nuanțat, etichetările variind între "autoritarism", "fascism", "dictatură regală", "democrație parlamentară"¹⁰². În pofida recuperărilor secvențiale pe care le operează, artificul național-stalinist oferea intelectualității bulgare iluzia libertății de opțiune. Cum acuzația de "revizionism" plana asupra oricărei tentative de sondare a taburilor istoriografice, bulgarii au consimțit la autocenzură, în ideea de a-și păstra relativa libertate discursivă abia dobândită. Ca și în România, s-a stabilit un echilibru precar între discursul istoric academic și cel protocronist - *arhitectura bisericii Boiana, precursora a stilului renesanțist italian*¹⁰³, ca să dăm doar un exemplu -, afiliat politicii externe a Sofiei, revendicărilor teritoriale privitoare la Macedonia.

În cazul Germaniei de Est, neputința de a impune două identități pentru o singură națiune - una socialistă, la Est, alta capitalistă, la Vest - a implicat deplasarea accentului spre un rigorism marxist, permanent dublat de stereotipul prosovietism. Paradoxul est-german constă în zelul cu care rusificarea istoriografiei a fost accelerată *după* moartea lui Stalin. Conducerea stalinistă a RDG-ului vedea în acest fideism singura șansă de a se face tolerată de Hrușciov.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 531.

¹⁰¹ Alexandru Zub, *Themes in Southeast European Historiography*, in *Selected Papers of the Third World Congress for Soviet and East European Studies*, Washington, D.C., 30 October-4 November 1985, p. 20.

¹⁰² Maria Todorova, *op. cit.*, p. 1111.

¹⁰³ *** , *Quest for Identity*, in *East Europe*, January 1967, p. 23 ; Maria Todorova, *op. cit.*, p. 1123.

Pentru o cultură eminentamente occidentală, noul discurs istoriografic, însărcinat să descopere afinitățile orientale ale germanilor, nu putea avea decât conotații punitive. Se afirma că secolul XVIII ar fi fost momentul în care, prin iluminismul german, s-ar fi produs o ruptură artificială față de progresista cultură rusă. Așa cum românii îl transformaseră pe Cantemir într-un simbol al secularei prietenii româno-ruse, est-germanii l-au descoperit pe Leonhard Euler, trăitor în același secol XVIII. În 1958, un volum colectiv îngrijit de Eduard Winter era dedicat acestui personaj.¹⁰⁴ Exorcizarea istoriografiei vest-germane, din care Estul făcuse o temă predilectă a discursului istoric, era dublată de eterna "demascare" a militarismului german ori a rolului trădător al social-democrației. Mitologia mișcării muncitorești era o compensație pe care istoriografia est-germană și-o oferea în lipsa unor simboluri identitare greu de împăcat cu exigențele marxism-leninismului. De obicei, epoca bismarckiană și toate evenimentele care i-au urmat sunt puse pe seama expansionismului burghez, imperialismului, colonialismului etc. Interdicțiile hotărâte de Bismarck (21 octombrie 1878) justificau, deopotrivă, mitul ilegalității socialiste, cât și culpabilizarea liderilor social-democrați, insuficient de combativi. În schimb, experiența de luptă a revoluționarilor ruși, transmisă muncitorilor germani, compensa, măcar parțial, oportunismul liderilor sindicali ostili grevei generale, dar favorabili războiului imperialist din 1914. Volumele de documente îngrijite de Leo Stern¹⁰⁵ și apărute în perioada 1956-1957 erau dovada atașamentului față de interpretarea stalinistă a social-democrației. Faptul că Hrușciiov o reabilitase pe cea din urmă, acceptând calea parlamentară a luptei proletare, nu putea decât să oripileze nucleul conducător est-german. Implicit, liderul sovietic cautiona alternativa social-democrată vest-germană, sugerând muncitorilor din Est că ideologia propovăduită de Berlin nu era chiar singura cale spre socialism. S-a procedat, drept urmare, la o serie de nuanțări în ceea ce privește caracterizarea socialismului german. Se făcea distincția dintre o aripă dreaptă (Legien, Bommelburg), una de centru (Kautsky) - ambele văzând în Octombrie 1917 o revoluție burgheză târzie - și una de stânga (K. Liebknecht, K. Zetkin, R. Luxemburg, F. Mehring), care militase împotriva intervenției germane în Rusia bolșevică¹⁰⁶.

¹⁰⁴ SRdI, 1962, 5, p. 1336 - 1337.

¹⁰⁵ SRdI, 1960, 4, p. 347 - 348.

¹⁰⁶ SRdI, 1960, 6, p. 256 - 257.

În plan internațional, la Congresul de la Viena (1965) istoriografia est-germană se deosebea prin atenția dată relației cauză-efect în raporturile dintre economie și religie, fără intenția unei reformulări, măcar în sensuri weberiene. Creștinismul, Reforma și războiul țărănesc (G. Zschhablitz) nu erau decât expresia capitalismului emergent, a contradicțiilor de clasă ajunse într-o fază "preburgheză"¹⁰⁷.

Treptat, epocii moderne - vehement refuzată în anii '50 ca fiind eșuată în naționalism - i se asociază acele momente compatibile, oarecum, cu stingherul discurs național-stalinist. Personalități ca Martin Luther sau Frederick cel Mare capătă semnificații național-emancipatoare până atunci ignorate.

Arheologia greco-romană și bizantinistică fac parte dintre puțințele domenii în care discursul istoric est-german și-a păstrat o alură academică. Sesiunea științifică de la Weimar (18-21 aprilie 1961) punea bazele Societății Germane de Bizantinologie.¹⁰⁸ După ce dr. Heinz din Leipzig relevase antecedentul pe care bizantinologia germană îl avea în persoana lui Schiller, următorii conferențieri și-au exprimat punctele de vedere în legătură cu teologia și dreptul bizantin (prof. Rose, Berlin), istoria artei bizantine (dr. Fleist, Berlin), teoria muzicii în Bizanț (dr. Richter) etc.¹⁰⁹ Erau semnele acelei liberalizări discursive limitate - în domenii mai puțin "strategice" pentru propagandă - permise numai în umbra discursului oficial. Spațiul editorial est-german va cuprinde, așadar, alături de istoriografia "de catedră", acele opțiuni tolerate tocmai pentru că nu concureau discursul legitimant al Puterii.

Succinte concluzii

Dispariția lui Stalin asigurase "sateliților" șanse egale față de un eventual demers liberalizant. Opțiunile divergente ale partidelor comuniste est-europene au stimulat însă acele diferențe de *gen* care - ca să-l parafrazăm pe Hegel - au creat diferențele de *specie*.

Modelul istoriografic stalinist era o simbioză între *prezenteismul* lui Mihail Nikolaevici Pokrovsky - după care istoria n-ar fi decât politica prezentă aplicată trecutului - și *rusocentrismul* / *antioccidentalismul* lui Andrei Andreevici Jdanov. Soluția reformistă - potențialmente non-totalitară - și cea național-stalinistă au

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 257.

¹⁰⁸ SRdI, 1961, 3, p. 739.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 740.

influențat decisiv profilul istoriografiilor est-europene. În primul caz (Polonia, Ungaria, Cehoslovacia), critica sistemului a favorizat preocuparea pentru omologarea marxismului ca metodă veridică de cercetare în științele sociale. În restul "lagărului" socialist, artificii naționalist a însemnat, pe de o parte, o nouă legitimare a regimului iar pe de alta, o dovadă de fidelitate față de leninism-stalinism ca *voință de putere*.

Într-un sistem de felul celui evocat aici, orice activitate, productivă sau intelectuală, era un simplu derivat al ideologiei dominante. În consecință, pentru expunerea noastră am considerat necesară o succintă contabilizare a principalelor tendințe și reevaluări, repudieri și sincretisme din filosofia marxistă a istoriei. Am relevat, cu precădere, acele inovații care, o dată repercutate în istoriografie, au dat șansa unui alt discurs, disociat de teleologismul care făcea înșiruirea epocilor trecute tot atât de previzibilă ca succesiunea anotimpurilor (raportul libertate-necesitate, reinventarea liberului-arbitru, reconsiderarea hazardului etc.). Fundat pe istoricitatea ființei și a atributelor acesteia, historicismul marxist nu mai accepta acum restrictiva claustrare într-un sistem categorial ermetic, brutal aplicat oricărui moment din evoluția individului social.

Relaxarea ideologică de care ne ocupăm (Ungaria, Cehoslovacia, Polonia) nu poate fi pusă doar pe seama voinței reformatoare a câtorva nuclee de intelectuali est-europeni. Adăugăm aici atât exigențele discursului politic "la vârf" - Hrușciiov reabilitând social-democrația, cucerirea puterii pe cale non-revoluționară, cu evidente relativizări interpretative în istoriografie - cât și realitatea alternativei marxiste occidentale. Admonestând gnozele marxismului apusean, "ortodoxia" răsăriteană s-a individualizat, în cele din urmă, tocmai prin raportarea la ele, printr-o complementaritate nerecunoscută - dar subînțeleasă - cu aceste erezii marxistoide.

Translat în domeniul istoriei social-economice, revizionismul istoriografic pune sub semnul întrebării postura de *cauză primă* conferită până atunci, fără ezitare, *economicului*. Nu era, în fond, decât o constatare de bun simț: cu cât o *cauză* este mai generală, cu atât legătura sa cu *efectul* se îndepărtează de *necesitate* (R. Aron). Observându-se că același "mod de producție" determină regimuri politice diferite, s-a ajuns, treptat, la ideea că factorul economic mai mult *favorizează* decât *determină* conjuncturile istorice. Cauzalitatea economică era restrânsă în funcție de tipul de societate - apusean / industrial sau răsăritean / "neolitic" - abordat.

Epocile istorice definite, odinioară, de "modul de producție" care le născuse și de cel care le urma, își recâștigă, în parte, individualitatea, fiind judecate prin ele însele și nu din perspectiva apriorică, extraistorică. Dedicată, inițial, aspectelor conflictuale ale vieții sociale - răcoale, revoluții, identificate cu istoria însăși - istoriografia acestui domeniu, mai mult sau mai puțin marxistă, încearcă să sondeze *structural* clasele, să le surprindă dinamica internă. Față cu mecanicismul istoriografiei staliniste, odată cu anii '60, între suprastructură și infrastructură se evidențiază tot mai mult complexitatea unor conexiuni dialectice. Religia, statul, dreptul, cultura, școala sunt luate în considerare - sub impulsuri neogramsciene și structuraliste - ca instrumente de putere a căror eficacitate nu provenea exclusiv din dominarea economică sau din coerciție, ci și din morală, din viziunea asupra lumii și a sensului evolutiv pe care societatea și-l atribuia la un moment dat.

Ne-am oprit în cele din urmă asupra rațiunilor morale legitimize ale recuperării trecutului național. Valențele legitimize / propagandistice pe care istoria derusificată le dobândește justificau cultivarea modelelor autoritare de guvernare, împreună cu ideea *statului național* ca ultimă formă de organizare socială. Ca reacție față de această înclinație naționalist-represivă, discursul istoric non-oficial a încurajat, direct sau nu, modelul *statului de drept*, dimensiunile *civice* și nu *etnice* ale conceptului de națiune. Dacă în tot Estul comunizat lipsa de acces normal la trecutul național fusese o formă de privațiune (T. Garton Ash), recuperarea sa, în sensul continuității identitare, s-a dovedit o formă de emancipare mai mult în zona central-europeană. Toleranța demonstrativă pe care sistemul o exersa în ideea de a câștiga o parte a intelighenției s-a soldat, dincolo de unele pactizări, cu o timidă, dar sigură configurare - în arier-planul noului paternalism liberal - a unor curente de gândire nemarxistă.

Persistența unei istoriografii paralele, de samizdat, nu este relevantă doar în plan științific. Ea se încadrează într-un protest tot mai coerent care, urmând "emigrației interioare", a grăbit vârsta *post-totalitară* a comunismului, cu mult înainte de 1989 (Polonia, Ungaria, Cehoslovacia). Acolo unde liberalizarea ideologică s-a limitat la rusofobie (România, Albania) - *post-totalitarismul* și *post-comunismul* s-au suprapus, dureros, în același moment destructurant (1989), cu tragismele inerente unei retardări evolutive greu de surmontat.

LE DISCOURS HISTORIQUE DE L'EUROPE D'EST SOUS L'IMPACT DU STALINISME

RÉSUMÉ

Tout en se référant surtout à la période post-staliniste, l'article présente de manière succincte les principales tendances de la philosophie marxiste est-européenne. On a insisté sur ces innovations qui, une fois répercutées en historiographie, ont donné la possibilité d'un autre discours, dissocié des canons stalinistes. Dans cet ordre d'idées, cette exposition est orientée surtout vers les rapports entre liberté et nécessité, entre infrastructure et suprastructure, etc. On met aussi en discussion la posture de cause première que le stalinisme accordait d'une manière tout à fait abusive au facteur économique. On n'oublie pas les implications morales / concernant le système, du discours historique officiel. Tout en réagissant à la tendance nationaliste - communiste, l'historiographie dissidente a soutenu, directement ou indirectement, le modèle de l'Etat de droit, les dimensions civiques et non pas ethniques du concept de nation.

ARTĂ ȘI ARHITECTURĂ URBANĂ

UNELE ASPECTE ALE CULTURII URBANE MEDIEVALE LA CÂMPULUNG (MUSCEL)

DE

GH. I. CANTACUZINO

Unul dintre cele mai vechi orașe ale Țării Românești, Câmpulung, s-a dezvoltat din așezarea vechii obști de moșneni, devenită târg, în mijlocul căreia s-a stabilit în cursul sec. XIII o comunitate de sași veniți din Transilvania. Privilegiile orașenilor din Câmpulung au fost mai mari în comparație cu alte centre urbane de la sud de Carpați. Particularitățile evoluției acestui oraș, prin amploarea relațiilor economice cu regiunile învecinate de dincolo de munți, și-au pus amprenta asupra dezvoltării culturale, a deschiderii orizontului cultural al locuitorilor săi.

Într-un studiu privind cultura orașenească din Țara Românească în sec. XV-XVI¹, aceasta a fost analizată pornind de la modul în care răspundea necesităților complexe, specifice vieții urbane. Acestea impuneau însușirea unor elemente de cultură în vederea măsurării, cântăririi, a calculelor pe care le implicau diferitele activități meșteșugărești; unele dintre acestea erau legate direct de însușirea scrisului (cioplirea inscripțiilor în piatră). În activitatea comercială, pentru purtarea corespondenței, a diferitelor tranzacții și operații bănești, era necesară cunoașterea sistemului de măsuri și monetar, însușirea unor noțiuni de drept comercial și a unor limbi străine. Aceste cerințe erau cu atât mai mari în cazul administrației urbane, a județului și a pârgarilor pentru redactarea corespondenței interne și externe, consemnarea hotărârilor sfatului, evidența veniturilor și cheltuielilor. Între exemplele pătrunderii acestor elemente de cultură în diversele domenii ale vieții orașenești, numeroase sunt cele legate de Câmpulung, de unde provine și

¹ Radu Manolescu, *Cultura orașenească în Țara Românească în secolele XV-XVI*, în AUB, Istorie, XVIII, 1969, 2, p. 37-53; idem, *Contribution à l'histoire de la formation de la culture médiévale urbaine en Valachie (Emploi de l'écriture par les marchands au XVe siècle)*, în RRH, 1969, 3, p. 531 - 536.

primul document redactat în limba română păstrat, binecunoscuta scrisoare a lui Neacșu din Câmpulung către judele Brașovului, Hans Benkner².

Diferitele domenii ale culturii medievale din Câmpulung s-au aflat în atenția specialiștilor. În studii sau volume au fost abordate, pe lângă aspectele deja amintite, cele privind învățământul (vechile școli precum și școala publică întemeiată în 1669 de Antonie vodă)³, tiparul (tipografia înființată de Matei Basarab în 1635)⁴, diferite manifestări ale artei - arhitecturii, sculpturii sau picturii⁵. Asupra acestor din urmă aspecte ne vom opri, pentru reluarea discutării unor probleme, așa cum se pot pune în urma cercetărilor arheologice.

Sunt numeroase elementele de piatră sculptată ce împodobesc diferite edificii din Câmpulung, lespezile funerare, crucile lucrate în piatră. Dezvoltarea acestui domeniu, totodată meșteșug și artă, este legată și de apropierea carierelor de piatră de la Albești. Menționând numeroasele exemple de folosire a scrisului, trebuie remarcat că la Câmpulung se află cea mai veche inscripție medievală latină, în piatră, din Țara Românească, cea pusă pe mormântul comitelui Laurencius de Longo Campo, din 1300, care fusese împodobită cu un gisant distrus ulterior⁶, sau cea mai veche inscripție funerară slavonă cunoscută din Muntenia, cea de pe mormântul lui Nicolae Alexandru voievod, din 1364⁷. Un caracter aparte îl prezintă inscripțiile săpate în piatră, care precizează privilegiile acordate orașenilor: pisania din 1636 a bisericii mănăstirii Câmpulung, refăcută de Matei Basarab, sau "Crucea jurământului", din 1674 (aflată în zidul casei Ionescu - Berechet, cu o replică de la sfârșitul sec. XVIII în piața orașului), formă originală de

² DRH, B, vol. II, București, 1972, nr. 2209, p. 402 - 403.

³ I. Hurdubetiu, Fl. Mărtu, N. Nicolaescu, Gh. Pârnuță, Ilie Stănculescu, coord. Gh. Pârnuță, *Câmpulung-Muscel, ieri și azi*, Câmpulung, 1974, p. 79-84, 95-99 (capitolul privind cultura în perioada 1300-1831, redactat de Gh. Pârnuță și Flaminu Mărtu).

⁴ Dan Simonescu, *Viața literară și culturală a mănăstirii Câmpulung-Muscel în trecut*, București, 1924; *Câmpulung - Muscel, ieri și azi*, p. 99 - 102; Pavel Chihaia, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, ed. II, București, 1993, capitolul *Structura culturală în orașele Țării Românești la mijlocul secolului al XVII-lea*, p. 212-215.

⁵ P. Chihaia, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, capitolele *Curtea domnească din Câmpulung Muscel* (p. 205 - 272) și *Monumente gotice din Câmpulung Muscel* (p. 306 - 318); *Câmpulung-Muscel, ieri și azi*, p. 111 - 117.

⁶ Emil Lăzărescu, *Despre piatra de mormânt a comitelui Laurentiu și câteva probleme arheologice și istorice în legătură cu ea*, în SCIA, 1957, 2, p. 109 - 129.

⁷ P. Chihaia, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, p. 212 - 218.

confirmare şi publicare, accesibilă întregii comunităţi, a acestor privilegii⁸.

Au atras atenţia cercetătorilor elementele de piatră sculptată, aflate în vechile edificii ale oraşului sau descoperite prin săpături. S-a scris despre nervurile, cheile de boltă sau lintourile de factură gotică, păstrate de biserica catolică a Bărăţiei (Sf. Iacob cel Mare) sau descoperite în zona acesteia⁹. despre numeroasele lintouri de piatră din zona dispărutei mănăstiri catolice, "Cloașterul", despre relieful reprezentând o căprioară, cheile de boltă sau chenarul de uşă, încastrate în zidăria turnului clopotniţă al mănăstirii "Negru Vodă", ridicat în 1647, despre frumoasele ancadrame ale portalului şi ferestrei altarului bisericii Sf. Gheorghe - Olari sau despre ancadramentul cu partea superioară în unghi ascuţit al bisericii Fundeni¹⁰. Este admis faptul că relieful zoomorf şi cheile de boltă încastrate în zidul clopotniţei mănăstirii "Negru Vodă" au fost aduse de la "Cloașter"; aceste elemente sunt evident diferite faţă de arhitectura unitară a turnului şi asupra provenienţei lor este concludentă mărturia lui Petru Bogdan Baksić care arăta că egumenul mănăstirii Câmpulung a dăruit biserica fostei mănăstiri catolice, utilizând piatra la construirea noului turn clopotniţă¹¹. Această mărturie a fost folosită în diferite lucrări ca argument pentru a considera ca provenind de la "Cloașter" toate ancadramele şi elementele de piatră sculptată de factură gotică din partea de sud a oraşului - cele descoperite în incinta mănăstirii "Negru Vodă", cele aflate la biserica Sf. Gheorghe sau la biserica Fundeni¹². În această privinţă sunt necesare anumite nuanţări şi reevaluări, reamintind şi unele păreri mai vechi, căzute în uitare.

⁸ vezi Heinz Stănescu, *Contribuţii, în baza studierii vechilor monumente şi aşezăminte orăşeneşti, la cunoaşterea vieţii la Câmpulung Muscel în timpul orânduirii feudale*, în SCIA, 1961, 2, p. 471 - 472; *Câmpulung-Muscel, ieri şi azi*, p. 76-77 ; Gh. Pârnuţă, *Pânza cu vechile privilegii ale oraşului Câmpulung Muscel (1215-1747)*, în SCMCM, 1981, 1, p. 44.

⁹ St. Balş, *Restaurarea Bărăţiei din Câmpulung Muscel*, în "Monumente istorice. Studii şi lucrări de restaurare", Bucureşti, 1969, 3, p. 7-25; P. Chihaia, *op. cit.*, p. 307 - 309.

¹⁰ P. Chihaia, *Monuments gothiques dans les anciennes résidences de la Valachie*, în RRHA, II, 1965, p. 79 şi urm. ; idem, *Monuments romans et gothiques du XIIIe au XVIe siècle en Valachie...*, în RRHA, V, 1968, p. 38 şi urm. ; idem, *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti, capitolul Monumente gotice din Câmpulung Muscel*, p. 306 şi urm.

¹¹ *Calători străini despre ţările române*, vol. V, Bucureşti, 1973, p. 265 - 266.

¹² P. Chihaia, *Monuments romans et gothiques...*, p. 40-49 ; idem, *Din cetăţile de scaun...*, p. 314 - 317.

Remarcabilul portal de factură gotică târzie de la întarea în naosul bisericii Sf. Gheorghe (Olari) împreună cu ancadramentul ferestrei de pe latura de nord au fost considerate în lucrări din primele decenii ale secolului nostru ca aparținând de la început edificiului¹³. Descoperirea în 1958, în sondajele arheologice efectuate la "Cloașter", a unor fragmente de nervuri gotice a dus la presupunerea că "s-ar putea vedea legăturile existente între aceeași mănăstire catolică și portalul și fereastra, ambele tot de factură gotică, care probabil au fost numai refolosite la biserica Sf. Gheorghe din aceeași localitate"¹⁴.

Despre mănăstirea catolică există mărturii documentare și arheologice¹⁵. În pofida folosirii pietrei la diferite construcții din oraș, distrugerea "Cloașterului" nu s-a produs dintr-odată și total la mijlocul secolului al XVII-lea. Ruinele unei biserici cu clopotniță puteau fi văzute în 1718 de Anton-Maria del Chiaro¹⁶. În 1897 ruinele erau menționate de Gr. Tocilescu "în grădina lui Căprăruș, strada Matei Vodă", multe pietre cu inscripții latine găsindu-se în zidurile clădirilor învecinate¹⁷.

Sondajele efectuate în jurul bisericii Sf. Gheorghe - Olari au dus la descoperirea unor morminte datate cu monede emise de Matia Corvin (1458-1490), ceea ce permite datarea bisericii în sec. XV¹⁸. Ținând seama

¹³ Al. M. Zagoritz, *Înrâuriri gotice în arhitectura românească*, în BCMI, VIII, 1916, f. 33, p. 44-46; N. Ghika Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și în Oltenia. III. Veacul al XVII-lea*, în BCMI, XXV, 1933, f. 71-74, p. 80-81, pl. CCXCIV-CCC, fg. 443-454.

¹⁴ Ion Barnea, Emil Lăzărescu, *Sondajul de la Câmpulung, punctul "Cloașter"*, în MCA, VIII, București, 1962, p. 70.

¹⁵ Analizând datele documentare și informațiile arheologice, P. Chihaia a presupus că mănăstirea catolică a fost ridicată pe la 1345, aparținând ordinului dominican, fiind refăcută în secolul XV de către călugării franciscani și ruinată înainte de 1525 (*op. cit.*, p. 310-316). În 1427, în urma distrugerilor provocate de turci, mănăstirea urma să fie refăcută și mărită; în 1640 era părăsită iar în 1647 biserica a fost dărâmată. În 1656 catolicii din Câmpulung cereau restituirea locului de către mănăstirea ortodoxă. Locul, reintrat în posesia catolicilor, era încă respectat la sfârșitul sec. XVIII (V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung. Un document inedit: jurnalul săpăturilor făcute de CMI în 1924*, în BOR, LXXXII, 1964, 3-4, p. 324-326).

¹⁶ A.M. del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia con la descrizione del paese, natura, costumi, riti e religione degli abitanti*, ed. N. Iorga, Vălenii de Munte, 1915, p. 31.

¹⁷ *Marele dicționar geografic al României*, vol. II, București, 1899, p. 487.

¹⁸ Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din R.S. România în anul 1967*, în SCIV, t. 19, 1968, 4, p. 694 ("S-au efectuat săpături de salvare la biserica Sf. Gheorghe - Olari, datându-se monumentul în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Cu această ocazie s-au dezvelit și cercetat 31 morminte, care dovedesc apartenența la ritul răsăritean, deși construcția are elemente gotice"); vezi și Fl.

de faptul că în acea perioadă mănăstirea catolică funcţiona, este greu de crezut că de acolo puteau fi luate elemente arhitectonice sculptate. Nu se observă urme de adaptare a clădirii pentru încastrarea ancadramentelor, cum s-ar fi întâmplat dacă ele ar fi fost aduse aici ulterior ridicării bisericii, în sec. XVII când a fost dărâmat "Cloaşterul". Dimpotrivă, s-a observat cu peste opt decenii în urmă, că ele au fost lucrate odată cu zidirea bisericii şi anume pentru ea, ţinând seama de legătura organică între ancadramentul intrării şi soclul edificiului¹⁹, părere care poate fi admisă, după cum se poate considera că naosul bisericii, care se păstrează astăzi, este cel ridicat în sec. XV (Fig. 1)²⁰.

Greu de rezolvat este şi problema provenienţei numeroaselor lintouri cu profilatură gotică, aflate la mănăstirea "Negru Vodă". Numeroase astfel de elemente au fost descoperite în săpăturile din 1924

Mârţu, *Datarea monumentului medieval Marina din Câmpulung Muscel în lumina controverselor istoriografice şi a atestărilor investigaţiilor arheologice*, în SCMCM, III, 1984, p. 21.

¹⁹ "Legătura aceasta organică între baza bisericii şi ciubucăria uşii nu numai că înlătură presupunerea că ea ar fi fost adusă de aiurea, dar dovedeşte că, în vremuri când meşterii pietrari streini veneau să-şi pue meşesugul lor la înfrumuseţarea bisericilor noastre, partea făcută de ei o aduceau nu ca un adaos străin pus la întâmplare, ci ea se lega direct cu arhitectura noastră, supunându-se datinilor ei" (Al. M. Zagoritz, *op. cit.*, p. 46).

²⁰ P. Chihaia (*op. cit.*, p. 316 - 318) a considerat că biserica Sf. Gheorghe, construită conform cercetărilor arheologice în sec. XV şi menţionată de Paul din Alep, care a văzut-o cu prilejul procesiunii efectuate aici în ziua hramului, în 1647, ca o biserică veche, aflată în colţul oraşului (*Călători străini despre ţările române*, vol. VI, Bucureşti, 1976, p. 261), ar fi fost distrusă după această dată şi refăcută integral, constructorii folosind ancadramente luate din ruinele Cloaşterului împreună cu lintouri vizibile în zidărie şi preluând după modelul bisericilor catolice planul poligonal în interior al absidei altarului sau forma soclului şi a gurilor ferestrelor, deşi nu există dovezi arheologice sau documentare care să permită susţinerea unei astfel de refaceri. Lipsa pronaosului a fost explicată prin folosirea bisericii drept capelă funerară a bisericii fostei curţi domneşti ; în realitate în jurul acesteia din urmă s-au practicat numeroase înmormântări începând din ultima parte a sec. XIV, iar bisericii Sf. Gheorghe, după cum o dovedeşte chiar procesiunea la care luase parte patriarhul Antiohiei i se dădea o anumită importanţă. Lintourile observate în zidărie care ar indica refacerea totală a bisericii pot proveni de la reparaţii efectuate cu prilejul adăugirii pronaosului cu clopotniţă. Acesta a fost datat de N. Ghika Budeşti, după caracteristicile arhitecturale, în sec. XVII (*op. cit.*, p. 80), iar de P. Chihaia (*op. cit.*, p. 317) către mijlocul sec. XVIII, pe baza inscripţiei pietrei de mormânt din 1751 a protopopului Iosif prin a căruia osteneală "s-au făcut tinda bisericii" (Ioan Răuţescu, *Câmpulung-Muscel. Monografie istorică*, Câmpulung-Muscel, 1943, p. 249).

în apropierea bisericii, fiind considerate de V. Drăghiceanu ca provenite

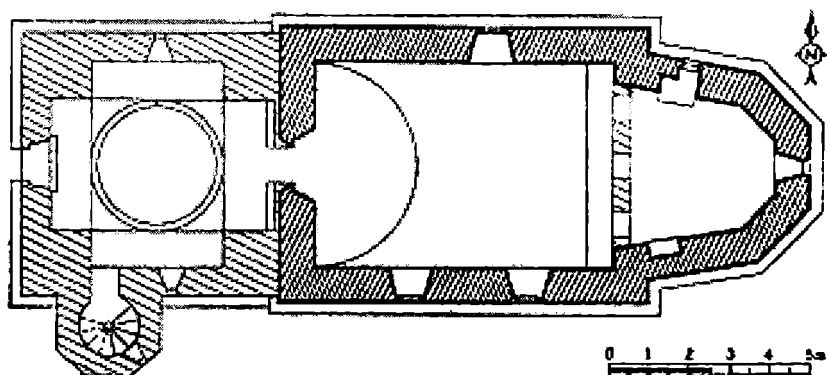

Fig. 1. Planul bisericii Sf. Gheorghe din Câmpulung, după N. Ghika-Budești (reprodus după Pavel Chihaia, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 317).

din vechea casă domnească²¹. În afara pieselor refolosite în zidăria clopotniței și a clădirii de la SE de aceasta, au fost descoperite lintouri încastrate în resturile zidurilor construcției demolate ce se ridică în sec. XVII pe latura de sud a incintei sau - unul - între blocurile de piatră aflate la temelia bisericii de lemn a bolniței din sec. XVII, anterioare celei de zid ridicate în 1718. Alte cinci fragmente de ancadramente cu profilatura gotică au fost descoperite în straturi de nivelare din sec. XVII la sud de biserică, și mai multe încă la est de aceasta, în gropi legate de lucrări din aceeași perioadă. Aceste fragmente de elemente arhitecturale sculptate ajunse în locul unde au fost descoperite în cursul lucrărilor de construcție din timpul lui Matei Basarab, puteau proveni nu numai dintre pietrele aduse de la "Cloașter", dar și de la vechea casă domnească, demolată pentru a face loc noilor clădiri mănăstirești²². Aria prezenței unor ancadramente sculptate de factură gotică nu trebuie neapărat restrânsă la lăcașurile de cult catolice, putând fi presupusă existența lor și în cadrul altor edificii din Câmpulung, ca o expresie a întrepătrunderilor culturale.

²¹ Virgil Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș. Note istorice și arheologice*, în *Curtea domnească din Argeș*, BCMI, X-XVI, 1917-1923, București, 1923, p. 58.

²² Gh. I. Cantacuzino, *Unele probleme privind cercetările arheologice de la Câmpulung*, în CA, VII, București, 1984, p. 215, 10.

Este utilă și discutarea altor probleme puse de ansamblul arhitectural al fostei curți domnești, a cărei prezentă este strâns legată de dezvoltarea orașului și a culturii sale.

Biserica domnească, lăcașul care a adăpostit mormintele primilor doi domni ai Țării Românești, a suscitat pe deplin justificat atenția istoricilor arhitecturii. Discuțiile au avut ca temei planul întocmit de serviciul tehnic al Comisiunii Monumentelor Istorice în urma săpăturilor din 1924, publicat în 1927²³. Ele pot fi reluate printr-o analiză a vechilor săpături având cunoștință de rezultatele celor mai noi. Dacă exactitatea releveului a fost verificată²⁴, rămân totuși o serie de semne de întrebare asupra vestigiilor descoperite, datorită unor imprecizii ale cercetării și a modului de publicare a rezultatelor²⁵. Nu a fost precizată amplasarea exactă a săpăturilor din 1924, care nu puteau acoperi întreaga suprafață a bisericii și nici nu s-au adâncit peste tot până la nivelul fundațiilor. Nu a fost urmărită, în interior, diferențierea zidărilor edificiului din sec. XIV de ale celui refăcut de Matei Basarab. Din fotografiile publicate se poate observa că "stâlpul dinaintea altarului", din zidărie de cărămidă, pe plan pătrat, nu a fost urmărit sub nivelul pardoselii de cărămidă din jur²⁶. La stâlpul din partea de SV a naosului se poate observa, deși nu îndeajuns de clar, o mică decalare a zidăriei, corespunzătoare refacerii din sec. XVII²⁷. În sfârșit se poate vedea că zidăria de cărămidă a casei scării din pronaos se ridică pe o fundație cu aspect neregulat, deasupra pavajului de cărămidă peste care se află lespedea funerară a lui Dan logofătul, din 1604²⁸, ceea ce, împreună cu remarca lui V. Drăghiceanu că în interiorul "turnului scării" au fost găsite suprapuse cele două pardoseli din sec. XIV și XVII și că "stâlpul patrat din mijlocul pronaosului (sic) este zidit peste primul paviment al bisericii"²⁹ poate îndreptăți întrebarea dacă scara datează din sec. XIV sau din sec. XVII. V. Drăghiceanu considera, cu îndreptățire, că turnul scării ducea la o clopotniță aflată în sec. XVII deasupra părții de vest a bisericii, care s-a păstrat până la refacerea lăcașului după 1826 (Fig. 2)³⁰.

²³ N. Ghika Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, I, BCMI, XX, 1927, f. 53-54, p. 122, pl. I, fig. 1.

²⁴ P. Chihaia, *op. cit.*, p. 206, 1.

²⁵ V. Drăghiceanu, *Despre mândstirea Câmpulung*, în BOR, LXXXII, 1964, 3-4, p. 284-335.

²⁶ *Ibidem*, p. 309.

²⁷ *Ibidem*, p. 291, 295.

²⁸ *Ibidem*, p. 298.

²⁹ *Ibidem*, p. 318.

³⁰ *Ibidem*, p. 305.

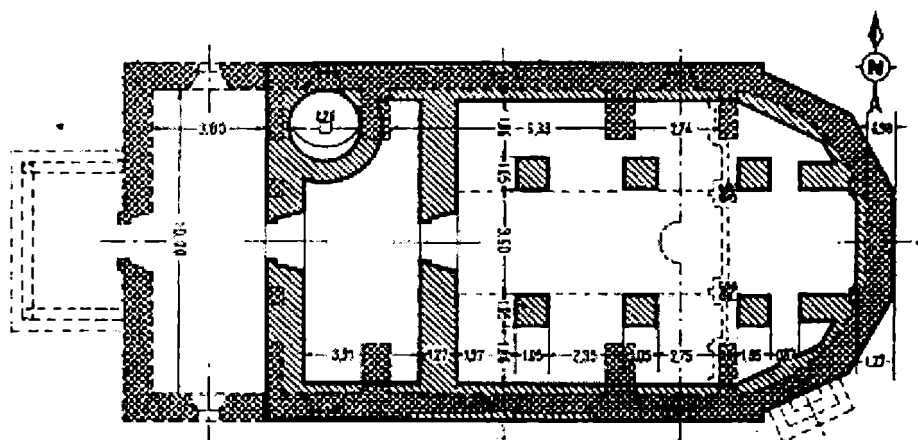

Fig. 2. Planul bisericii mănăstirii "Negru Vodă" din Câmpulung, cu releveul fundațiilor descoperite în 1924, după N. Ghika-Budești (reprodus după P. Chihaia, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, p. 211).

Săpăturile din 1976 -1977 au atins zidurile bisericii în șase puncte de pe cele patru laturi. S-a dovedit, după cum am mai arătat³¹, că biserica din timpul lui Matei Basarab a fost ridicată deasupra fundațiilor și a părții inferioare a elevației bisericii inițiale, distrusă de cutremur în 1628³², păstrând prima asiză a paramentului de piatră fățuită și fiind mărită în lungime spre vest cu 4,60 m. La refacerea de după 1826 a fost păstrată partea inferioară a zidăriei pe înălțimea a încă două asize din blocuri de

³¹ Gh. I. Cantacuzino, *Probleme ale secolelor XIII și XIV la Câmpulung și cercetările arheologice de la fosta curte domnească*, în SCIVA, t. 32, 1981, 1, p. 134-136.

³² În hrisovul dat la la 10 aprilie 1647, Matei Basarab preciza despre biserică: "vechimea și cutremurul pământului cuprinzând-o de toate părțile cu crăpătură, surpatu-s-au și s-au răsipit până la pământ, purtând într-acea vreme cursul anilor 7136 (1628)", după care, știind "surparea și sfărâmarea bisericii", acea "grămadă de pietre ce zăcea d-asupra temelei dând-o în lături până în fața pământului și bine curățind locul bisericii, așa tocmai din fața pământului, pre aceiași temelie, cu aceleași pietre a o zidi început-am în cursul anilor 7143 (1635) și cu ajutorul lui Dumnezeu și cu sprijinul Preacuratei svârșit-o-am la vâleat 7143" (1638) (I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 78). Cele două pisanii în piatră din timpul lui Matei Basarab menționează că biserica a fost începută la 22 iunie 1635 și terminată la 24 august 1636 (*ibidem*, p. 75-76). Diferența de doi ani dintre data din pisanii și cea aflată în transcrierea hrisovului folosită de I. Răuțescu este explicată de acesta prin aceea că pisanile se refereau la isprăvirea zidăriei, iar hrisovul la încheierea tuturor lucrărilor (*op. cit.*, p. 80).

piatră. Biserica avea la exterior aceleași dimensiuni cu cea precedentă, iar părțile laterale ale absidei altarului au fost retrase cu câțiva cm. Blocurile de piatră făcute din paramentul exterior au fost refolosite la fiecare refacere. Cele trei etape se pot observa nu numai stratigrafic, dar și prin aspectul zidăriei, deasupra primei asize din sec. XIV fiind folosite pe alocuri unele fragmente de cărămidă pentru egalizare, iar ultima fază ieșind în evidență prin retragerea laturilor absidei în apropierea decroșului. Biserica a fost ridicată către mijlocul sec. XIV, pe un teren cu urme de locuire medievală anterioare, din sec. XIII și de la începutul sec. XIV, a căror semnificație rămâne încă de stabilit, dar care nu aveau proporții deosebite.

Eventualitatea unei biserici anterioare nu trebuie cu totul exclusă, ținând seama de cele două morminte descoperite dedesubtul valului de pământ din partea de sud a incintei, ca și de mormântul (M.196/1977) tăiat de fundația absidei altarului, însă aflat la o adâncime redusă, dar un astfel de lăcaș putea fi numai de mici dimensiuni, eventual o biserică de lemn situată undeva în interiorul celei actuale sau în afara suprafetelor cercetate. Este cert că lungirea edificiului spre vest la proporțiile actuale s-a produs în timpul lui Matei Basarab, nu în sec. XIX cum considera, înaintea ultimelor cercetări arheologice, P. Chihaia³³. Biserica refăcută în sec. XVII, care este descrisă în cataografiile din 1809 și 1810³⁴, avea patru turle, două încadrând altarul, una deasupra naosului, ultima peste pronaos (fosta clopotniță, menționată ca "înfundată" în catagrafii), iar la vest de pronaos un exonartex - "tinda dintâi", spre deosebire de "tinda din mijloc"³⁵. Cât privește prima biserică, aceasta avea un plan bazilical, cu trei nave despărțite de stâlpi și un pronaos în partea de vest³⁶. Asupra

³³ P. Chihaia, *op. cit.*, p. 236.

³⁴ *Ibidem*, p. 235 - 238 ; Sp. Cristoceia, Șt. Trâmbaciu, *Construcțiile ansamblului feudal Negru Vodă din Câmpulung Muscel în cataografiile din prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în SCMC, II, Câmpulung, 1982, p. 61 și urm.

³⁵ P. Chihaia, *op. cit.*, p. 236.

³⁶ N. Ghika Budești (*op. cit.*, p. 122) încadra monumentul între cele care reflectă înrăurirea occidentală, vădită în planul romanic al naosului, și observa legătura realizată "într-un mod cam stângaci" a altarului cu stâlpii interiori ai naosului, sau zidul care despărțea acest compartiment de pronaosul propriu cultului ortodox. V. Vătășianu (*Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 131), remarcând caracterul nesatisfăcător al observațiilor asupra vechilor săpături, considera că biserica reprezintă o adaptare a unei bazilici catolice din sec. XIII, transformată în sec. XIV prin refacerea totală a altarului și prin ridicarea zidului care limita pronaosul. Gr. Ionescu (*Istoria arhitecturii în România*, vol. I, București, 1963), demonstrează că biserica a fost construită de la început ca biserică ortodoxă, în care naosul urma modelul bazilicilor romanice din Transilvania, peste navele laterale, mai înguste decât cea mediană, presupunând existența unor

aspectului vechii biserici domnești de la Câmpulung, opiniile emise trebuie să țină seama de necesitatea de a interpreta cu prudență rezultatele săpăturilor lui V. Drăghiceanu, cu rezerve în ceea ce privește măsura și modul în care, în interior, zidăriile bisericii din sec. XVII se ridică deasupra celor din sec. XIV. Până la o verificare arheologică sigură, aceste opinii rămân numai ipoteze.

Vechea biserică domnească din Câmpulung reprezenta, după cum s-a remarcat³⁷, un strălucit exemplu de sinteză a principiilor constructive și culturale occidentale și de tradiție bizantină. Edificiul era menit să afirme autoritatea domnilor Țării Românești la începuturile dezvoltării acesteia ca stat de sine stătător, într-un important centru urban care reprezenta un punct de contacte culturale.

O altă problemă importantă este cea a vechii case domnești. S-a presupus cândva că ea trebuie să fi fost, dintre cele două mari clădiri existente, de la sud-est și de la nord de clopotniță, cea a cărei pivniță are boltire semicilindrică³⁸. S-a considerat că pivnița casei de la SE de clopotniță, cu bolta semicilindrică sprijinită pe arcuri dublouri care se termină la un metru deasupra nivelului de călcare, ar marca o etapă de construcție din sec. XIV-XV, fiind pusă în legătură și cu un pavaj de cărămidă descoperit în 1963 la sud de această casă, într-un nivel corespunzător sec. XV³⁹. Cercetarea caracteristicilor arhitecturale ale acestei clădiri a îndreptățit datarea sa în sec. XVII⁴⁰.

Cercetările arheologice din 1975 -1977 au dovedit cu certitudine că edificiul de la sud-est de turn a fost construit integral în sec. XVII, în două etape, probabil în 1635-1636 și 1647⁴¹. Pivnița sa a tăiat atât zidul împrejmuitoar al primei biserici, cât și alte depuneri și numeroase

tribune sau pseudotribune la care se ajungea pe o scară în spirală aflată în colțul de nord-vest al pronaosului. O analiză amănunțită a părerilor privind vechea biserică domnească de la Câmpulung, la P. Chihaia, *op. cit.*, p. 210-212. Ulterior, V. Drăguț a emis ipoteza că naosul bisericii, pe plan bazilical, putea fi încununat de o cupolă sprijinită pe patru stâlpi, căutând analogii în aria culturii bizantine (*Biserica domnească din Câmpulung: o nouă ipoteză*, în RMMMIA, XLVI, 1977, p. 45-50).

³⁷ H. Stănescu, *op. cit.*, p. 466.

³⁸ V. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 304, 306.

³⁹ Fl. Mărtu, *Știri noi asupra complexului istoric al mănăstirii și curții domnești din Câmpulung Muscel*, în BOR, LXXXIII, 1965, 11-12, p. 1036-1037.

⁴⁰ P. Chihaia, *op. cit.*, p. 253-254.

⁴¹ Gh.I. Cantacuzino, Victor Popa, *Cercetarea și restaurarea unei case din ansamblul fostei curți domnești din Câmpulung*, în RMMMIA, XLVII, 1978, 1, p. 71-76 ; Gh. I. Cantacuzino, Sp. Cristoceia, T. Mavrodin, Șt. Trâmbaciu, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la fosta curte domnească din Câmpulung din anii 1975-1977*, în SCMCM, I, 1981, p. 23 și urm.

morminte din sec. XVI. O situație stratigrafică asemănătoare a fost constatată și pentru turnul clopotniță. Vechea casă domnească trebuie așadar căutată în altă parte.

Construcții contemporane vechii biserici domnești erau: un zid împrejmuitoare situat la 12 - 14 m de biserică pe laturile de nord, vest și sud; un puternic val de pământ și bolovani întărit cu bârne de lemn mărginit la exterior de un șanț; ziduri datate către mijlocul sec. XIV, precedate de depuneri, pavaje și urme ale unei activități constructive mai modeste de la începutul sec. XIV sau chiar anterioare, în zona de la est și est-nord-est de biserică. Trebuie remarcată descoperirea la circa 31 m est-nord-est de biserică a colțului unei clădiri cu ziduri groase de circa 1 m, îngrijit lucrute din piatră de Albești, tencuite în interior. Construcția nu poate fi cercetată integral deoarece se află în mare parte dedesubtul construcțiilor moderne ale Liceului "Dinicu Golescu", care ocupă o parte a vechii incinte a ansamblului. Proporțiile și calitățile constructive ale acestei clădiri îndreptățesc considerarea ei ca aparținând vechii case domnești, reședință a lui Basarab I și a lui Nicolae Alexandru. Ea se afla la o distanță nu prea mare de biserică, alcătuind un ansamblu al cărui plan nu poate fi integral cunoscut, datorită construcțiilor moderne amintite, dar despre care vom putea afla mai mult în viitor dacă va mai fi posibilă continuarea cercetărilor în incinta mănăstirii (Fig. 3.).

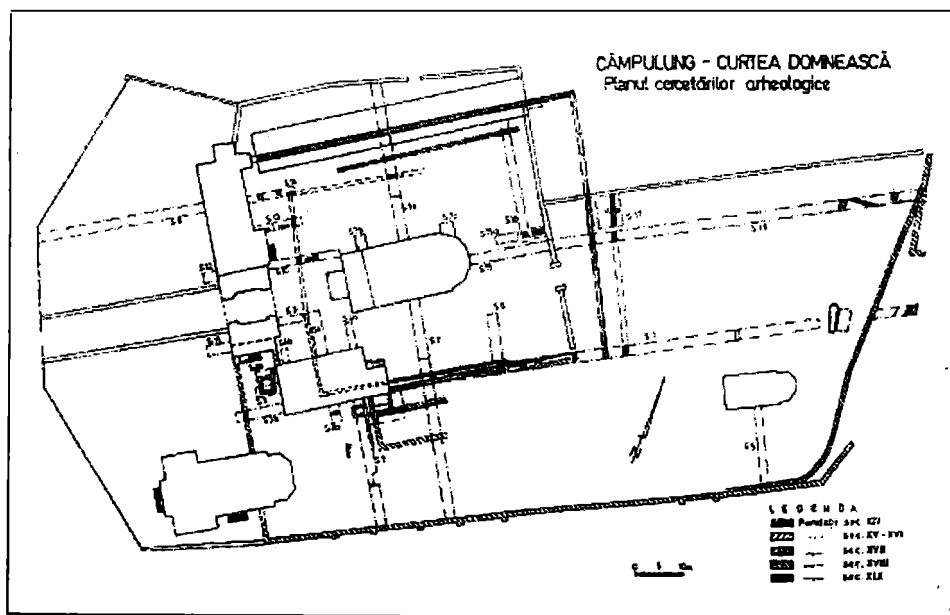

Fig. 3. Planul cercetărilor arheologice de la curtea domnească din Câmpulung (după Gh. I. Cantacuzino, *Unele probleme privind cercetările arheologice de la Câmpulung, Cercetări arheologice*, VII, 1984, p. 201)

La Câmpulung și-au avut reședința Basarab I și Nicolae Alexandru, prezența aici a domniei datorându-se importanței acestui centru urban. Vladislav I și-a mutat reședința din nou în Curtea de la Argeș. Dar Câmpulungul avea să mai fie folosit, măcar uneori, ca loc de reședință a domniei. Astfel, în august 1413, Mircea cel Bătrân s-a aflat mai mult timp la Câmpulung, unde a semnat documentele care înoleau privilegiile acordate negustorilor brașoveni de înaintașii săi, în zilele de 6 și 25 ale lunii⁴². În aprilie 1427 s-a aflat câteva zile la Câmpulung Sigismund de Luxemburg (care mai fusese în tabără militară în apropierea orașului la 6 iulie 1395⁴³), cu ocazia campaniei militare menite să-l ajute pe Dan II împotriva lui Radu Prasnaglava⁴⁴. Ne putem întreba unde va fi locuit regele în acele zile, de altfel că și domnul Țării Românești, a cărui prezență aici poate fi cu îndreptățire presupusă. S-a presupus că acțiunile militare din 1427, ca și cele premergătoare, vor fi afectat și unele construcții ale curții domnești⁴⁵, după cum produsese răstălmăcirii și "Cloașterului"⁴⁶. În orice caz, încă înainte de mijlocul sec. XV, biserica domnească funcționa ca biserică orășenească, a cărei veche calitate de biserică de curte se reflectă în considerarea preoților săi ca eclesiarhi, făcând parte din "clirosul domnesc"⁴⁷. Orașenii începuseră să

⁴² DRH, D, I, București, 1977, nr. 120, p. 197-198 ; nr. 121, p. 198-201.

⁴³ *Ibidem*, nr. 94, p. 150-151.

⁴⁴ *Ibidem*, nr. 155, p. 250-251 ; nr. 156, p. 251 ; nr. 157, p. 251-252 (documentele din 2 aprilie, 4 aprilie și 6 aprilie 1427).

⁴⁵ P. Chihaia, *op. cit.*, p. 233.

⁴⁶ După cum reiese din cuprinsul scrisorii împăratului Sigismund către legatul papal trimisă din Câmpulung (N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, vol. III¹, București, 1897, p. 81-82).

⁴⁷ P. Chihaia, *op. cit.*, p. 224 - 231. S-a căutat argumentarea unei datări mai vechi a întemeierii mănăstirii (Adriana Boescu, Aurelian Stroe, *Contribuții la datarea fundării mănăstirii Câmpulung*, în SCMC, II, 1982, p. 41-44), pornind de la existența în Condica mănăstirii Câmpulung a unor documente mai vechi, celui din 7 aprilie 1630, adresat "către toți cei ce vor fi stăpânitorii țării și mănăstirilor, iar mai ales căpeteniilor sfintei mănăstiri Câmpulungu..." (DRH, B, XXIII, nr. 79), pe care P. Chihaia l-a considerat o "circulară" eclesastică păstrată în traducere "care a înserat probabil un adresant inexistent în original", căruia i-au adăugat și alte exemple din aceeași condică, între care un document din 13 aprilie 1596 în care Mihai Viteazul fixează regulile pentru alegerea egumenilor și pentru judecarea călugărilor. Acest act s-a păstrat însă și în condica mănăstirii Cozia, în care este adresat "tuturor sfintelor mănăstiri din țara domniei mele, așijderea și sfintei și dumnezeieștii mănăstiri ce se chiamă Cozia" (DRH, B, XI, București, 1975, nr. 160), ceea ce dovedește că, pentru a le accentua, astfel de dispoziții erau transcrise în condica fiecărei mănăstiri cu adăugarea mențiunii respectivului așezământ între adresanți. Se dovedește astfel justetea observației lui

fie înmormântați în jurul bisericii, cel mai vechi mormânt datat cu monedă, descoperit în partea de sud-vest a incintei, fiind din a doua parte a domniei lui Mircea cel Bătrân. Înainte de mijlocul sec. XV a fost dărâmat zidul împrejmuitoar al bisericii, peste care se află morminte cu monedă de la Matia Corvin. Din această vreme au fost descoperite urme de construcții de mică însemnătate la sud-vest de lăcaș, între care resturile de pavaj de cărămidă de la sud de casa egumenească (în săpăturile din 1963⁴⁸) și de la nord de aceasta (în 1975 - 1976). Ele nu au avut însă o durată de existență prea îndelungată. Zona de vest și sud-vest a ansamblului avea să fie nivelată. Numărul mare de morminte din sec. XVI dovedește integrarea bisericii în viața orașului în acea vreme.

Din anii când biserica era distrusă, probabil între 1628 și 1635, datează un atelier de prelucrat arama, cu un cuptor din cărămidă, aflat sub nivelul solului, descoperit la vreo 20 m est de lăcaș în 1982⁴⁹.

Odată cu refacerea bisericii, Matei Basarab a întemeiat, pe locul vechii curți domnești, o mănăstire⁵⁰. Un important rol în viața economică l-a căpătat hanul cu prăvălii, ridicat la nord-est de prima incintă, în care avea să se țină târgul anual de Sf. Ilie, menținut în acest loc până la

P. Chihaia, fiind îndreptățită datarea începutului mănăstirii Câmpulung sub Matei Basarab.

⁴⁸ Fl. Mărtu, *op. cit.*, p. 1036.

⁴⁹ Gh. I. Cantacuzino, Sp. Cristoceă, Șt. Trâmbaciu, *Cercetările arheologice din zona fostei curți domnești din Câmpulung, jud. Argeș*, în MCA, a XVIII-a sesiune anuală de rapoarte, Ploiești, 1983, partea a II-a, București, 1993, p. 517-524.

⁵⁰ Faptul este clar menționat în hrisovul din 10 aprilie 1647 (vezi I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 77-80). S-a căutat argumentarea unei datări mai vechi a întemeierii mănăstirii (Adriana Boescu, Aurelian Stroe, *Contribuții la datarea fundării mănăstirii Câmpulung*, în SCMC, II, 1982, p. 41-44), pornind de la existența în Condicta mănăstirii Câmpulung a unor documente mai vechi, celui din 7 aprilie 1630, adresat "către toți cei ce vor fi stăpânitorii țării și mănăstirilor, iar mai ales căpeteniilor sfintei mănăstiri Câmpulungul..." (DRH, B, XXIII, nr. 79), pe care P. Chihaia l-a considerat o "circulară" eclesiastică păstrată în traducere "care a înserat probabil un adresant inexistent în original" adăugându-i și alte exemple din aceeași condictă, între care un document din 13 aprilie 1596 în care Mihai Viteazul fixează regulile pentru alegerea egumenilor și pentru judecarea călugărilor. Acest act s-a păstrat însă și în condicta mănăstirii Cozia, în care este adresat "tuturor sfintelor mănăstiri din țara domniei mele, așijderea și sfintei și dumnezeieștii mănăstiri ce se cheamă Cozia" (DRH, B, XI, București, 1975, nr. 160), ceea ce dovedește că astfel de dispoziții erau transcrise în condicta fiecărei mănăstiri cu adăugarea respectivului așezământ între adresanți, în vederea întăririi lor. Se dovedește astfel justetea observației lui P. Chihaia, fiind îndreptățită datarea începutului mănăstirii Câmpulung sub Matei Basarab.

sfârșitul sec. XIX⁵¹. Dezvoltarea culturală a orașului de pe Râul Târgului avea să se afle în strânsă legătură și cu mănăstirea de pe locul fostei curți domnești. Diferitele aspecte ale acestei dezvoltări pot fi mai bine puse în lumină prin cercetarea arheologică a acestui reprezentativ ansamblu arhitectural, precum și prin extinderea și aprofundarea cercetării numeroaselor vestigii ale Câmpulungului medieval.

CERTAINS ASPECTS DE LA CULTURE URBAINE MÉDIEVALE A CÂMPULUNG (MUSCEL)

RÉSUMÉ

Certains aspects concernant des importants monuments médiévaux de Câmpulung peuvent être réanalysés tenant compte des résultats des recherches archéologiques.

Les encadrements de facture gothique d'une fenêtre et du portail de l'église Saint Georges ont été considérés comme provenant de l'ancien monastère catholique ("Cloașter"), détruit au XVIIe siècle. En réanalysant le monument, daté au XVe siècle par les fouilles archéologiques, on doit se rappeler les opinions plus anciennes d'après lesquelles les encadrements ont appartenu dès le début à l'église. Quant aux nombreux linteaux à profilature gothique trouvés dans les fouilles au monastère "Negru Vodă", ils peuvent provenir du "Cloașter" ou de l'ancienne maison princière, abandonnée et démolie au XVIIe siècle pour faire place aux constructions monastiques.

On a formulé de nombreuses opinions sur l'église princière, érigée au XIVe siècle, apparemment entièrement en pierre de taille, refaite sur les mêmes fondations, avec les mêmes pierres, en 1635-1638 et de nouveau reconstruite en 1828-1832. On doit tenir compte que les fouilles effectuées en 1924 à l'intérieur de l'église n'ont pas suffisamment différencié les éléments du XIVe de ceux du XVIIe siècle.

Les recherches archéologiques de 1975 et des années suivantes ont mené à des arguments sérieux pour localiser l'ancienne maison princière à est-nord-est de l'église, dans une zone partiellement occupée à présent par des constructions modernes. Elles apportent des données concernant l'évolution de l'ensemble architectural.

L'étude des principaux monuments permet une meilleure connaissance du degré de développement de la culture urbaine médiévale, qui reflète les particularités historiques des débuts et de l'évolution de la ville de Câmpulung.

⁵¹ Clădirile hanului, ridicate în timpul lui Matei Basarab, au fost distruse în 1737; resturi care le pot fi atribuite au fost descoperite în 1981 (Gh. I. Cantacuzino, Sp. Cristoceia, Șt. Trâmbaciu, *O mărturie arheologică privind viața economică a Câmpulungului medieval*, în SCMC, II, 1982, p. 51-54). Locul târgului anual de Sf. Ilie s-a menținut aici, după cum o arată catagrafiile de la începutul sec. XIX (Sp. Cristoceia, Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, p. 62 și urm.); târgul se mai ținea "în spatele mănăstirii" și în ultimii ani ai sec. XIX (*Marele dicționar geografic al României*, vol. II, București, 1899, p. 484).

MUZEUL UNIRII DIN IAȘI - O ISTORIE A PALATULUI PRIN RENOVĂRI -

DE

MARCELINA-BRÎNDUȘA MUNTEANU

Dificultățile binecunoscute, întâlnite în momentul realizării unui muzeu de istorie generală, se amplifică evident atunci când se încearcă organizarea unei instituții muzeale destinată cinstirii unor personalități sau evocării unor evenimente istorice deosebite. Dacă în primul caz o problemă majoră o constituie imensitatea materialului, muzeograful fiind nevoit să selecteze foarte riguros cele mai reprezentative exponate, pentru celelalte situații amintite chiar achiziționarea patrimoniului reprezintă un drum sinuos. Realizarea interioarelor trebuie să corespundă în detaliu cu epoca pe care o ilustrează dar, mai ales, obiectele trebuie să fi aparținut, sau măcar să fie în concordanță cu gusturile, deprinderile, caracterul personalității evocate. Când se încearcă surprinderea, prin mijloace specifice muzeologiei, a unui act istoric important, posibilitățile de realizare se îngustează și mai mult.

Există și cazuri, ca cel al Muzeului Unirii, în care demersul muzeografic este mult ușurat. Clădirea în sine, înmănunchind multiple semnificații, constituie ea însăși primul și cel mai valoros exponat de muzeu. Chiar golit de orice mobilier, edificiul constituie un punct de atracție. Pledează în acest sens vechimea construcției, stilul arhitectonic, așezarea în peisajul urban (situându-se pe celebra stradă Lăpușneanu) și cu precădere destinul istoric de excepție, casa fiind reședința unora dintre cei mai mari conducători ai neamului nostru, locul unde, în momente de cumpănă, s-au adoptat decizii hotărâtoare pentru țară.

Tocmai importanța acestei clădiri, ca și situația specială în care se află în momentul actual, ne-au determinat în lucrarea de față să ne oprim mai ales la momentele cruciale din existența oricărei construcții vechi: renovări, restaurări, modificări de structură etc., toate fiind operații pretențioase, care au putut determina și schimbări față de înfățișarea inițială.

O documentare exhaustivă asupra acestui subiect nu poate însă fi făcută decât în timp. Deși la Iași s-au publicat suficiente monografii, studii,

ghiduri, pliante, acestea nu au amintit decât în treacăt monumentul pe care îl avem în atenție, aceleași informații repetându-se invariabil. Din categoria lucrărilor de specialitate care se resfrâng asupra problemei fac parte doar două studii scurte, referindu-se în general la istoricul palatului.

Primul, aparținând istoricului Dan Berindei¹, insistă cu precădere asupra proprietarilor succesivi, până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Lucrarea Mariei Huminic-Teclean² include, în anexe, o parte din documentele ce formează conținutul mapelor referitoare la clădirea Muzeului Unirii aflate în fondurile Arhivelor Statului Iași³.

Dacă în unele apariții editoriale se regăsesc referiri scurte, dar exacte și prețioase pentru stabilirea unor detalii arhitectonice⁴, există și abordări total neștiințifice, incluzând nenumărate erori și date false⁵.

Pe plan local, pentru reconstituirea trecutului clădirii, sunt de neînlocuit documentele rămase inedite la Arhivele Statului din Iași, precum și cele aflate în Arhiva Complexului Muzeal Național "Moldova". Acestea din urmă, deși încă nesistematizate, arhiva aflându-se în reorganizare, conțin date precise asupra intervențiilor masive ale constructorilor, în anii '60, perioadă în care s-au întreprins cele mai mari lucrări de acest gen din istoria clădirii. De asemenea, subiectul abordat a putut fi completat prin cercetarea fondului de documente aflate în posesia Direcției Monumentelor Istorice din București.

O primă și majoră lacună, neacoperită până la momentul actual, se referă la data exactă a construirii monumentului, necunoscut fiind și numele arhitectului care l-a proiectat. După o datare aproximativă, putem plasa acest monument la începutul secolului al XIX-lea, deoarece în 1819 casa figura deja în planul Bayardi⁶. Pentru datarea în această perioadă pledează și elementele arhitectonice ale clădirii (scara interioară, salonul rotund) care apar în arhitectura din Iași după 1775.⁷

În 1831, clădirea se afla deja în posesia celui de-al treilea proprietar cunoscut, Mihalache Cantacuzino-Pășcanu, după ce în prealabil aparținuse logofătului Costache Catargiu (despre care nu putem ști dacă a fost ctitorul), iar mai apoi hatmanului Constantinică Palade⁸. Primele reparații și

¹ Dan Berindei, *"Palatul Cuza" din Iași și proprietarii săi din secolul XIX* în BMI, XL, 1971, 1, p. 49-52.

² Maria Huminic-Teclean, *Documente din secolul al XX-lea privind palatul Alexandru Ioan Cuza din Iași*, în CI, XI, 1980, p. 687-711.

³ ASI, Primăria Municipiului, dosar 337/37, Creditul Urban, dosar 414.

⁴ Dan Bădăraș, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, Iași, 1974, p. 333.

⁵ Aurora Fechei, *Monumente arhitectonice ieșene*, Iași, 1991, p. 31.

⁶ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 49.

⁷ Dan Bădăraș, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 330.

⁸ ASI, Creditul Urban, dosar 414, f. 21; ADMI, *D.M.I.*, dosar 2050, f. 13-16.

modificări le efectuează cel de-al treilea proprietar cunoscut⁹. Compararea câtorva planuri urbanistice datând din prima jumătate a secolului al XIX-lea (1813¹⁰, 1819¹¹) cu cel din 1857¹² nu este relevantă în ceea ce privește modificările arhitectonice sau structurale ale clădirii.

Ca reședință a domnitorului Unirii, Alexandru Ioan Cuza, casa a fost reamenajată și transformată, potrivit noii destinații. Statutul proprietății nu a fost schimbat, ea fiind închiriată instituției domnești, între 1859-1863, de către Maria (Ghica) Cantacuzino-Pășcanu. Deși locuită doar sporadic de către domnitor, aflat mai cu seamă la București, cei cinci ani au fost suficienți pentru ca edificiul să rămână în memoria colectivă sub numele de "palatul Cuza". La parter era încartiruită garda (care avea un corp și la stradă)¹³, iar alt spațiu era destinat bucătăriei. Apartamentele domnești erau amenajate la etaj.

Atât timp cât palatul a aparținut urmașilor Mariei Ghica, casa a mai cunoscut o singură renovare, de suprafață, dar de mare importanță, care i-a schimbat sensibil înfățișarea: în 1872 au fost incluse elemente ale stilului austriac, întemeiat pe motive pseudo-gotice și pe îmbogățiri ornamentale, stil ale cărui elemente influențau arhitectura în Moldova pe la 1870¹⁴.

Începând cu anul 1886, timp de peste o jumătate de secol (până în 1937), clădirea a devenit proprietatea Societății de Credit din Iași. Perioadă oarecum nefastă, în decursul căreia construcția a suferit numeroase modificări structurale dictate, pe de o parte, de moda „înnoirilor”¹⁵ de la începutul secolului al XX-lea (care nu se rezuma numai la ornamentații, ci urmărea îmbunătățirea gradului de confort), iar pe de alta, datorită schimbării destinației clădirii (parterul fiind închiriat, adăpostea numeroase prăvălii, la etaj funcționând Societatea Creditului Urban). Singurul fapt pozitiv din această perioadă este atitudinea, devenită constantă din 1900, a Serviciului de urbanism al Primăriei Iași, foarte exigentă în privința modificărilor arhitecturale. Orice modificare, potrivit documentelor de arhivă, se putea realiza numai în urma unor serioase motivații și documentații¹⁶.

Privind retrospectiv, observăm cu ușurință cum cerbicia funcționarilor de la primărie a fost înșelată, obținându-se autorizații pentru

⁹ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 51.

¹⁰ ASI, Planuri și hărți, nr. 125, Planul unor ulițe din Iași.

¹¹ ASI, Planuri și hărți, nr. 447, Plan iconografic al orașului Iași- inginer Bayardi.

¹² ASI, Planuri și hărți, nr. 522, Planul orașului Iași de Peytavin.

¹³ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 52.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Florin Buimestruc, *Un aspect al urbanismului la Iași la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în CI, XI, 1980, p. 35.

¹⁶ ASI, Primăria Municipiului, dosar 337/37.

efectuarea unor modificări, mici, dar în repetate rânduri. Numai între anii 1903 și 1905 s-au operat patru modificări:

- în 25 aprilie 1903 este aprobată cererea pentru ca "Palatul Societății Creditului Urban să deschidă soclul grilajului actual al grădinii dinspre strada Lăpușeanu o intrare în dimensiune de cca 2 m", se adaugă și un geamlâc din scânduri¹⁷;

- în urma altei cereri se ridică un corp de clădire, alipit de palat, dărâmat în urma bombardamentelor din cel de-al doilea război mondial;

- la 23 decembrie 1904, Societatea pentru comerțul cu mașini *Bourne & Co.* din Iași, chiriașă în Palatul Creditului, primește autorizație "să mărească vitrina [...]. înlocuind bolțile actuale cu traverse din fier dublu T, bine prinse și ancorate în zidărie. Ușile se vor deschide înăuntru; atât fereastra, cât și ușa, vor avea ruletă de fier..."¹⁸.

- la 29 septembrie 1905 se obține acordul pentru dărâmarea bolților plafoanelor din spațiul ocupat de magazinul de mașini de cusut Singer;

Până în 1916 s-au efectuat mai ales lucrări de întreținere, dar atrage atenția autorizația din 28 decembrie 1910 prin care se permitea "a înlocui cu o vitrină mare deschizăturile mici ale fațadei din dreapta, cât și a coborâ parchetul la nivelul trotuarului. Platforma va trebui să fie susținută cu grinzi verticale și orizontale..."¹⁹

Paradoxal, a fost necesar un dezastru de proporții, cel al armatei române la începutul primului război mondial și retragerea în Moldova, pentru ca palatul să-și recapete importanța. Între 26 decembrie 1916 și 23 aprilie 1919, regele Ferdinand Întregitorul a locuit și lucrat aici. Despre acest moment regina Maria avea să-și amintească următoarele: „Se pregătește o casă pentru Nando, căci Cartierul General se va muta la Iași [...]. M-am dus să văd cum i se orânduiește casa; e destul de frumoasă, mare și luminoasă, e palatul în care a locuit pe vremuri Cuza”.²⁰ Modificările firești pentru această nouă etapă, nu ne sunt cunoscute în detaliu, dar existența lor se deduce din solicitările de despăgubire ale Societății Creditului Urban, de după război, estimate la 155.000 lei, din care 60.000 lei pentru "stricăciuni și distrugeri aduse acestui palat"²¹. Proporțiile acestor distrugeri par însă mai mici în optica Comisiei Județene Iași (care s-a ocupat de evaluarea pagubelor de război), care la 5 iulie 1920 hotărăște:

¹⁷ *Ibidem*, I, 1.

¹⁸ *Ibidem*, I 32.

¹⁹ *Ibidem*, I 116.

²⁰ Maria, regina României, *Povestea vieții mele*, Iași, 1991, vol. III, p. 149.

²¹ ASI, Creditul Urban, dosar 414, f. 25.

"Având în vedere că în timpul acestei ocupațiuni din actele și depunerile martorilor reesă că s-a adus imobilului mai multe stricăciuni, transformări plus distrugerea a o parte din atenanse pentru care Comisia apreciind fixează suma de 12.000 lei, iar ca preț de refacerea lor suma de 22.248 lei 40 bani..."²².

La scurt timp, în urma incendiului care a devastat cinematograful "Mircea" (azi cinematograful "Tineretului"), în mai 1920, palatul necesită doar reparații ușoare (geamlâc, revopsirea unor camere, repararea unor ferestre). Pentru localul în care se afla librăria "Ionescu", care arsese în urma incendiului, s-a înaintat un proiect de reconstrucție, neaprobat însă de Primărie²³.

Se părea că anul 1937 inaugura o perioadă total nouă, lipsită de amenințări și griji pentru monumentul din strada Lăpușneanu, nr. 37. El a fost cumpărat de către stat, declarat monument istoric, intenționându-se organizarea unui muzeu național. S-au demolat atenansele insalubre. Începând cu 1938 în clădire funcționează Liga Culturală pentru Unitatea Tuturor Românilor și Străjeria, iar la etaj, Comisiunea Monumentelor Istorice, care, la îndemnul lui N. Iorga, amenajează, sub directa conducere a lui Rudolf Suțu, un muzeu de istorie și artă.²⁴ Activitatea micului muzeu va fi tulburată timp de câteva luni, din decembrie 1940, când „obiectele din cele șase camere au fost mutate în una singură, de către legionarii care ocupaseră toată clădirea”.²⁵

Sfârșitul celui de-al doilea război mondial a coincis și cu cea mai critică perioadă din istoria palatului, aflat într-un avansat grad de uzură și ruină timp de mai mulți ani, dorindu-se la un moment dat chiar demolarea lui.

În ianuarie 1946, Comisiunea Monumentelor Istorice a repartizat Muzeului Etnografic al Moldovei trei camere în clădire, aprobare retrasă după numai o lună. Despre starea precară a întregului ansamblu, R. Suțu scrie la 5 februarie 1946 direcției Comisiunii Monumentelor Istorice următoarele: „Muzeul Etnografic al Moldovei, se pare că nu va mai putea ocupa cele trei încăperi, ce i s-au aprobat de către Comisiunea Monumentelor Istorice [...]. Clădirea Muzeului nostru a fost în trecut atinsă de două bombe incendiare, una căzând în fața, iar cealaltă în spatele clădirii. Înăuntrul Muzeului plouă”.²⁶ După patru ani, același spațiu este din nou alocat aceleiași instituții, deși între timp nu se efectuase nici o reparație.

²² ASI, Creditul Urban, dosar 414, f. 25.

²³ ASI, Primăria Municipiului, dosar 337/37, f. 146.

²⁴ Emil Diaconescu, *Tradiții ale muzeisticii ieșene*, în CI, 1971, p. 36.

²⁵ ADMI, C.M.I., nr. 2048, f. 164.

²⁶ ADMI, C.M.I., nr. 2049, f. 61.

Mutarea, la etaj, se va produce abia în 1952, colecția fiind depozitată în condiții necorespunzătoare vreme de trei ani²⁷. După relatările unor martori oculari, la fiecare coborâre sau urcare a scării, etnograful trăiau senzația prăbusirii iminente a acesteia²⁸. În 1948, invocând motive ținând de sistematizare, edilii locali, reprezentanți ai „noii ordini” instaurate în România după al doilea război mondial, hotărâsc demolarea clădirii. În serviciul cauzei frumosului edificiu s-au ridicat Gh. Ungureanu, director al Arhivelor Statului Iași și Dan Bădărău.²⁹ Acesta din urmă se adresa Comisiunii Monumentelor Istorice (care în acea perioadă se afla în plină „reorganizare” urmând a fi desființată ca organism „burghez”): „Palatul Cuza din strada Lăpușneanu fiind într-o stare de ruină ce se accentuează din zi în zi, v-am alertat cu adresa noastră nr. 42 din 7 februarie 1948 (trimisă prin Oficiul nostru de turism) la care n-am primit nici un răspuns...”³⁰

Ca o ironie a soartei, în palatul lui Cuza și Ferdinand s-a instalat, din 1951, amplificând parcă senzația de ruinare totală a imobilului, Librăria "Cartea rusă".

Din 1953 începe, timid, renovarea, o adevărată odisee pe parcursul căreia s-au emis nenumărate devize, care au fost aprobate, apoi retrase; au fost schițate mai multe proiecte, au fost schimbați executanții, s-au succedat mai mulți arhitecți, ingineri, inspectori³¹.

Un proces verbal, încheiat la 25 aprilie 1956, între Segall Iulius, controlor revizor și Ioniță Vasile, inspector, rememorează, ca într-o cronică, încercările de salvare a palatului³². La acea dată costurile totale de restaurare erau estimate la 2.020.611 lei. Lucrările începute în 1953 au fost realizate în baza documentației întocmite de Leon Slimovici³³. Soluția adoptată s-a dovedit a fi necorespunzătoare, fiind necesară desfacerea planșeului sălii principale, după montarea parchetului. La fel s-a procedat și cu dușumelele din holul principal, demontându-se totodată și 5 sobe de teracotă.

²⁷Petre Cazacu, *Preocupări pentru organizarea unui muzeu etnografic la Iași*, în CI, 1976, p. 25-26.

²⁸ Informație comunicată de către Emilia Pavel, etnograf, fost muzeograf la Muzeul Etnografic al Moldovei, căreia îi mulțumim pe această cale.

²⁹ Ioan Opris, *Comisiunea Monumentelor Istorice*, București, 1994, p. 25.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Datele despre această renovare au fost extrase din Arhivele Palatului Culturii, Iași (documentele nefiind numerotate).

³² Arhiva Complexului Național Muzeal "Moldova", Acte reparații. Muzeul Unirii, dosar 1318.

³³ *Ibidem*.

Abia în septembrie 1954 sunt oprite întreprinderile diletantiste, făcându-se apel la serviciile ISPROR București pentru realizarea proiectului tehnic³⁴.

Cu surprindere am "descoperit" ca semnatar al referatului acestui proiect pe marele arhitect și om de spirit G.M. Cantacuzino, omul de cultură împătimit de Iași, cel care vedea acest oraș ca fiind singurul din țară "în care trecutul cel mai îndepărtat al istoriei noastre este legat printr-un lanț continuu cu ziua de astăzi"³⁵. Cum marginalizarea celebrului arhitect a urmat la scurt timp, el nu a mai putut urmări în calitate oficială realizarea proiectului pe care îl supervizase.

Dosarul înaintat de ISPROR, la 23 septembrie 1954, pe baza căruia s-au realizat renovările până la sfârșitul anului 1955 cuprindea: o parte istorică, deviz și piese anexe pentru instalațiile sanitare, pentru instalația electrică, 22 planșe de arhitectură, 2 planșe de rezistență.

Printre lucrările prevăzute se număra și refacerea ferestrelor în formă de arc la parter, la fațada principală, dărâmarea corpului anexă și înlocuirea lui cu unul semicircular, conform fundațiilor și fotografiei din 1860, înlocuirea ferestrelor gotice cu ferestre de tip curent la etaj etc.³⁶

În anii următori același institut bucureștean de proiectări a refăcut documentația dar, între timp se inoculase ideea, atestată scriptic încă din februarie 1954, că palatul Cuza nu este adecvat adăpostirii Muzeului Etnografic ci, în concepția arhitectului Costescu de la Ministerul Culturii, acest palat "ar putea adăposti mai degrabă un nou muzeu mai mic, de exemplu Muzeul Cuza Vodă, urmând ca pentru Muzeul Etnografic al Moldovei să se găsească sau să se construiască o altă clădire"³⁷.

În afara tuturor responsabilităților inspectorilor activiști și ale directorilor de tot felul, întâlnim în derularea lucrărilor, așa cum am mai amintit, și un mare număr de arhitecți care, de multe ori, își suprapuneau competențele. Din lecturarea dosarelor de lucrări reținem nume de arhitecți ca: Șt. Balș (arhitect principal), H. Marcus, R. Udriș, I. Bodnărescu, Gh. Pavlu. De altfel, printre neajunsurile consemnate în 1956, în afara lipsei mâinii de lucru calificate erau amintite și dese modificări de proiect.

Precaritatea acestor îndelungate și costisitoare lucrări nu s-a dezvăluit în timp scurt, fiind bine "acoperite" cu straturi groase de

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ G.M. Cantacuzino, *Izvoare și popasuri*, București, 1976, p. 8.

³⁶ Arhiva Complexului Național Muzeal "Moldova", Acte reparații. Muzeul Unirii, dosar 1318.

³⁷ *Ibidem*.

tencuială. Cutremurul din 4 martie 1977, cu pagube minore în Iași, a scos etajul Palatului Cuza din circuitul de vizitare timp de doi ani³⁸.

Adevăratele "binefaceri" ale improvizațiilor neîntrerupte timp de patru ani (între 1953-1957) s-au văzut însă abia recent, când au fost efectuate o serie de lucrări vizând restaurarea completă a clădirii, însoțită de o documentație amănunțită asupra necesităților pe care le implică acest act.

LE MUSEE DE L'UNION D'IAȘI - UNE HISTOIRE DU BATIMENTS PAR SES RENOVATIONS

RÉSUMÉ

Dans cette étude, l'auteur analyse un important édifice de la ville de Iași, le Palais Cuza.

Monument architectonique distinct dans le paysage urbain, à destinée historique exceptionnelle, le bâtiment est perçu par le prisme des modifications et rénovations qui se sont succédées le long du temps.

Une telle démarche illustre les avatars d'une construction symbole pour les Roumains et en même temps révèle, de manière succincte, l'évolution des goûts et modalités de construction pendant les deux derniers siècles.

Ces pages peuvent aussi constituer une véritable source documentaire pour les actuels restaurateurs.

DETERMINAREA PATERNITĂȚII UNUI TABLOU ITALIAN DIN COLECȚIA MUZEULUI DE ARTĂ - IAȘI*

DE

VIRGINIA VASILOVICI

În căutare de argumente, pentru precizarea paternității unei picturi, cercetarea muzeografului se eșalonează adesea pe ani și ani de zile, ajungând până la urmă să fie abandonată din lipsa materialelor comparative concludente. Câteodată, însă, aportul unor avizați experți străini își dovedește eficiența, relevând date valoroase, surprinzătoare, care permit finalizarea demersului.

Tabloul cu titlul *Lucreția*, expus în galeria Muzeului de artă din Iași drept operă a marelui pictor venețian Jacopo Robusti Tintoretto (1518-1594), face obiectul investigațiilor mele cu începere din anul 1960. În cele ce urmează voi căuta să arăt pe ce cale și prin ce concurs de împrejurări am ajuns a conchide că pictura în discuție nu aparține, de fapt, acestui proeminent creator și nici școlii venețiene.

Tabloul (ulei pe pânză, cu dim. 0,965 x 0,760 m.) a făcut parte din colecția cunoscutului patriot moldovean Costache Negri, fiind pus la dispoziția Pinacotecii, în aprilie 1861, dimpreună cu încă 38 picturi străine, care toate aveau să fie achiziționate de instituția muzeală în iulie 1874. Se înscrie în inventar ca: *original din școala italiană de artist necunoscut*¹, figurând cu această etichetă timp de vreo patru-cinci decenii.

Deși cu opacifieri în fundal și niște repictări pe porțiunea inferioară care-i știrbesc, întrucâtva, unitatea de ansamblu, lucrarea impresionează prin tratarea măiestrită, vădind un desen fin, îngrijit și un subtil modelu în tehnica *sfumato*. Trupul robust, învăluit de

* Lucrare susținută la Sesiunea Muzeelor de Artă, Iași, 1994.

¹ A.D. Atanasiu, *Colecția Costache Negri în Pinacoteca din Iași în "Arhiva"*, an. XVIII, Iași, 1907, p. 80, nr. 17.

o lumină lividă, spectrală, se decupează marmorean din tenebrele fondului. În același timp expresia tensionată a chipului, susținută de un colorit sumbru, dirijează atenția spre intensă dramă a personajului.

În registrul-inventar al Pinacotecii, încheiat sub direcția pictorului Emanoil P. Bardasare, în anul 1910, tabloul *Lucreția* apare înscris, *ex abrupto*, ca: *Original din școala venețiană atribuit lui Tintoretto*². Mecanismul spectaculoasei atribuirii de autor ne rămâne necunoscut și se pare că unii pictori care s-au succedat la conducerea muzeului, după Bardasare, au preluat cu oarecare rezervă această atribuire. Astfel, directorul Ștefan Dimitrescu în articolul său din anul 1932³, în care analizează, sub raport axiologic, piesele importante ale Pinacotecii (inclusiv pe cele din colecția Negri), se abține a menționa tabloul, iar directorul Corneliu Baba, în 1946, când retranscrie inventarul întregii colecții muzeale, pune sub semnul întrebării numele lui Tintoretto⁴.

Fapt sigur este însă că, din anul 1910 și până în prezent (deci mai bine de opt decenii), pictura figurează în galeria permanentă ca operă atribuită lui Tintoretto. Ba, la un moment dat, în favoarea autenticității, de pe eticheta din expunere dispare mențiunea "atribuit". Pe această cale paternitatea prinde să se consolideze; devine certă cam de pe la mijlocul deceniului șase. Cu începere din această etapă, o seamă de reputați specialiști români, antrenati în acțiunea de popularizare a valorilor de artă, reproduc și comentează într-o gamă largă de publicații, opere românești și străine, din cele însemnate, existente în colecțiile țării. Chiar dacă în respectivele scrieri se vehiculează și aprecieri fără acoperire (nesusținute de investigarea complexă a obiectului, de multe ori dificil de realizat), totuși aceste pagini, difuzate și peste graniță, își au necontestatul merit de a da la iveală remarcabile piese de patrimoniu, puțin știute sau chiar nebănuite, atrăgând astfel, spre cunoașterea lor, interesul și al unor cercetători experimentați din străinătate. Parte dintre ei ne vor oferi, ulterior, sprijin real în dezlegarea enigmelor de paternitate tocmai la categorii de lucrări a căror valorificare se urmărea prin publicații, cum a fost cazul și cu tabloul de la Iași, atribuit lui Tintoretto.

² Registrul-inventar, Pinacoteca Iași, (an. 1910), p. 6, nr. 62.

³ Ștefan Dimitrescu, *Pinacoteca națională din Iași*, în "Boabe de grâu", an. III, Iași, 1932, 3-4.

⁴ "Inventarul Corneliu Baba", 1945-1946, p. 66, nr. 56.

Eugen Schileru și Petru Comarnescu se numără printre primii noștri critici de artă, care în articole destinate Muzeului de Artă din Iași, subliniază judicios calitățile pânzei lui Tintoretto, fără a-i pune la îndoială paternitatea⁵. Alți specialiști înclină să aprecieze și să scoată în evidență însușirile picturii, făcând abstracție de apartenența ei încă neprecizată. Dan Grigorescu o citează printre cele câteva piese de prestigiu ale Galeriei din Iași care *independent de certitudinea paternității ar putea să-și găsească locul în selecții dintre cele mai pretențioase*⁶. Eugen Pohonțu, impresionat de puterea de interiorizare a portretului *Lucreția*, îl etichetează *lucrare a unui maestru incontestabil*⁷ iar Claudiu Paradais, analizând prezumtivul tablou al lui Tintoretto, îl recomandă ca pe *una dintre piesele cele mai valoroase ale Muzeului de artă din Iași*⁸.

În contrast cu opiniile favorabile câte aveau să se emită despre așa zisul Tintoretto de la Iași, Teodor Ionescu, șeful Galeriei Brukenthal din Sibiu, într-un substanțial studiu, publicat în anul 1960 în revista *Tribuna*⁹, contestă, fără reticență, paternitatea susținând că *Lucreția este o lucrare din întâia jumătate a sec. XVII, în genul languros al lui Furini... departe de dramatismul tintoretian*. În acel detaliat articol, autorul arată stadiul deficitar, carentat, al cercetării din muzeele țării (referirea se face doar la muzeele din provincie), nominalizând o întreagă serie de picturi expuse în galerii cu o atribuire de paternitate incertă sau total fantezistă, eronată. De la Iași sunt menționate în acest serial, în afară de Tintoretto, tablouri atribuite lui Veronese, Caravaggio, Reni, De Champaigne, A. Kauffmann etc.

Aș sublinia că sesizarea expertului Teodor Ionescu a reprezentat pentru mine punctul de plecare al unor demersuri ce aveam să le întreprind spre clarificarea paternității tabloului pomenit.

Am început prin a-l studia, cu interes, pe artistul toscan Francesco Furini, care trăiește între anii 1600(?) - 1646, a cărui

⁵ Eugen Schileru, *Le Musée d'Art de Jassy*, în "L'Art dans la République Populaire Roumaine", 1955, 9, p. 28, repr. p. 20; Petru Comarnescu, *Artă și adevăr uman*, în "Contemporanul", nr. 11, 21.III.1958, p. 6 și repr.

⁶ Dan Grigorescu, *Muzeul de artă din Iași*, în "Scânteia", an. XXXIII, 15 XII 1963.

⁷ Eugen Pohonțu, *Începuturile vieții artistice moderne în Moldova*, București, 1967, p. 71.

⁸ Claudiu Paradais, *Valori ale picturii universale în Muzeul de Artă din Iași*, Iași, 1972, p. 71.

⁹ Teodor Ionescu, *Pictura europeană veche în muzeele noastre*, în "Tribuna", an. IV, nr. 6, 11. II. 1960, p. 10.

creație, expusă în diferite muzee europene, nu mă preocupase în mod special până atunci, nu-mi stăruise în atenție. Născut și format la Florența, sub puternica influență a curentului manierist-tardiv, Furini a avut predilecție și s-a specializat în pictura nudului feminin, tratându-l după gustul vremii, cu deosebite îndemânări în desen și în gradarea clarobscurului. Obținerea de *armonii în sfumato* se consideră una din reușitele lui Furini, după cum observă istoricul de artă G.C.Argan care-l menționează pe artist între cei, câțiva doar, exponenți mai însemnați din pictura toscană a secolului¹⁰. Am recurs și la examenul comparativ al piesei de la Iași cu câteva picturi de Furini, cunoscute din reproduceri, printre care și remarcabila compoziție *Loth și fiicele* - care deține un loc important în bogata colecție de nuduri a Galeriei Prado din Madrid. Am constatat că lucrarea noastră nu dezice stilul, maniera de lucru, preferințele pictorului și că se poate încadra chiar printre realizările sale izbutite. Totuși aceste câteva argumente, coroborate cu ipoteza lui Teodor Ionescu, nu se dovedeau decât insuficiente pentru o schimbare de autor la tabloul în discuție. Cercetarea a rămas, așadar, în suspensie și chiar pentru o lungă bucată de vreme.

Anul 1976, abia acest an, s-a întâmplat să ne aducă la muzeu o vizită neașteptată, cea a specialistului englez Philip Pouncey, expert avizat în pictura italiană, de la care, însoțindu-l prin galerie universală, am reținut remarci și sugestii pretioase pentru studiul unor lucrări. Examinând tabloul *Lucretia*, Ph. Pouncey a respins de la prima vedere, fără echivoc, paternitatea lui Tintoretto, susținând că e vorba aici de o pictură, nu venețiană ci florentină, foarte apropiată de genul lui Francesco Furini - dar cu unele inegalități vizibile în registrul inferior al panoului. Comunicându-i prompt și cumva stupefiată, prezumția analoagă a valahului Teodor Ionescu, enunțată cu 16 ani înainte, exegetul englez, plăcut surprins, a exclamat că avem în persoana lui Teodor Ionescu un bun specialist.

Câteva luni doar mai târziu, în 1977, cercetătoarea venețiană, dr. Paola Rossi, pregătind tocmai Catalogul cu operele sacre și profane ale lui Tintoretto, s-a interesat printr-o scrisoare dacă avem în patrimoniul muzeului vreo lucrare atribuită artistului, dorindu-și relații despre aceasta. Din partea secției, mi-a revenit mandatul de

¹⁰ Giulio Carlo Argan, *Il Seicento, Toscana*, în *Storia dell'arte italiana*, vol. 3, Sansoni, Firenze, 1971, p. 355-357. Aici sunt enumerate, din multitudinea de pictori toscani ai vremii, doar patru nume care înfruntă timpul: Passignano, Cigoli, Giovanni da San Giovanni și Furini.

a transmite la Venetia datele muzeografice solicitate, anexând la corespondența oficială și ultimul ghid al Muzeului de Artă din Iași, publicat în 1974 de Claudiu Paradais, în care se găsea reproducă și comentată pictura respectivă.

În continuare, așa cum mă aflu, obsesiv, sensibilizată de opiniile convergente ale lui Th. Ionescu și Ph. Pouncey, n-am pierdut ocazia - dovedită fastă - de a întreprinde o corespondență personală cu dr. Paola Rossi, rugând-o să mă onoreze cu un răspuns la câteva chestiuni legate strict de piesa al cărei autor îmi suscita interesul. În primul rând i-am făcut cunoscută supoziția criticului englez. I-am relatat apoi că în Galeria universală a Muzeului de Artă din Sofia reperasem cu ani în urmă, sub eticheta unui maestru anonim, o pânză similară celei de la Iași (doar ceva mai restrânsă ca dimensiuni), fapt care mă îndrituiește a presupune că acestea două ar putea să fie replici ale unui al treilea tablou existent în Italia sau altundeva. Și, întrucât reținusem, din bibliografia parcursă, că Furini, ca îndemânatic desenator (format în spiritul bunei tradiții florentine), obișnuia să execute nenumărate schițe în vederea operelor sale definitive, am avansat părerea că, în bogatele colecții de grafică din Italia, ar putea să existe desene preparatorii pentru acest tablou. În încheiere mi-am manifestat, ferm, dorința de a-i cunoaște opinia cu privire la pânza noastră și la autorul ei, ca istoriograf care dresa tocmai catalogul exhaustiv al operei lui Tintoretto și se confrunta, deci, cu un foarte vast și prețios material documentar provenit din atelierul artistului.

După trecerea a două luni de zile, dr. Paola Rossi, cu elegantă generozitate, mi-a oferit răspuns¹¹ la întrebarea și la supozițiile mele, aducându-mi în față o întreagă serie de date precise, nesperate (pe care singură nu le-aș fi putut dobândi chiar dacă mi-ar fi fost prilejuită ocazia unei deplasări la Florența) și care mi-au permis să finalizez cercetarea.

Examinând fotocopia lucrării de la Iași, dr. Rossi consideră că aceasta nu prezintă absolut nici o tangentă cu Tintoretto - *L'opera non ha assolutamente nulla a che vedere con l'artista*. Îi apare, în schimb, convingătoare trimiterea făcută de Pouncey către Furini. În același sens, dând satisfacție presupunerii mele, îmi semnalează o altă replică, aflată în Muzeul Horne din Florența, cu titlul *Donna morente*, publicată în E. Toesca, *Francesco Furini*,

¹¹ Scrisoarea din 5 sept. 1977 și întreaga corespondență cu dr. Paola Rossi în Dosar Tintoretto (Arhiva Muzeului de Artă Iași).

Roma, 1950, p. 20-21, fig. 50, din care studiu îmi anexează un extras și, ulterior, îmi va expedia și fotografia picturii, dim. 24 / 18 cm. Cât privește desenele mă informează că, în 1972, la Gabinetto dei Disegni degli Uffizi, a fost prezentată o expoziție cu desenele lui Furini, unde figurau studii pentru figură asemeni celei din tabloul acum în atenție, fiind consemnate în catalogul editat cu acea ocazie (*Disegni di Francesco Furini*. Introduzione e Catalogo di G. Cantelli, Firenze 1972).

Față de tabloul de la Iași, cel din Muzeul Home, urmărit după fotografie, nu se prezintă decât ca o variantă modestă sau mai curând o copie, fiind rezolvat sumar, cu o superficialitate ce nu-i era proprie lui Furini. Calitatea lucrării nu justifică numărul de desene câte le-a efectuat, în vederea unei asemenea compoziții, artistul a cărui exigență era bine știută. E. Toesca etichetează această piesă ca o creație de declin, enumerând între defecțiuni, în principal, lipsa de finețe și de transparență a umbrelor (tocmai acele însușiri care făceau original clarobscurul lui Furini și care sunt atât de evidente în pictura de la noi). Portretul de la Iași este superior, ca execuție, și față de cel existent în Muzeul de Artă din Sofia. De aici, pe bună dreptate se poate deduce că tabloul din colecția C. Negri este *unul din primele exemplare concepute de artist*, după care s-au efectuat alte replici sau și imitații, atât în epocă cât și în sec. al XVIII-lea, când pictura lui Furini se afla la mare vogă până și în Anglia, servind de model unor marcanti artiști englezi (cf. E. Toesca, *op. cit.*, p. 20).

Așadar, la tabloul al cărui studiu l-am avut în atenție, din investigațiile întreprinse, se cuvin a fi reținute următoarele date care impun rectificarea paternității și anume:

Tabloul provine din colecția C. Negri nu ca un potențial Tintoretto ci ca un original din școala italiană de artist incert. Doi cercetători de artă, românul Teodor Ionescu și englezul Philip Pouncey, fără să știe unul de celălalt, după ce vizionează acest tablou în galerie, amândoi contestă paternitatea lui Tintoretto și propun că autorul pânzei ar putea să fie Francesco Furini. Un al treilea expert, de astă dată italian, dr. Paola Rossi, recunoscut specialist în portretistica lui Tintoretto, respinge categoric portretul ca operă a pictorului venețian - după ce i se face cunoscut dintr-o fotocopie. Dar chiar dacă cercetători ca cei menționați ar fi evazivi în considerațiile lor, desenele lui Furini, studii preparatorii pentru tabloul acum analizat, prezentate la Cabinetul de grafică de la Uffizi (și publicate în catalogul din 1972), se constituie în *proba*

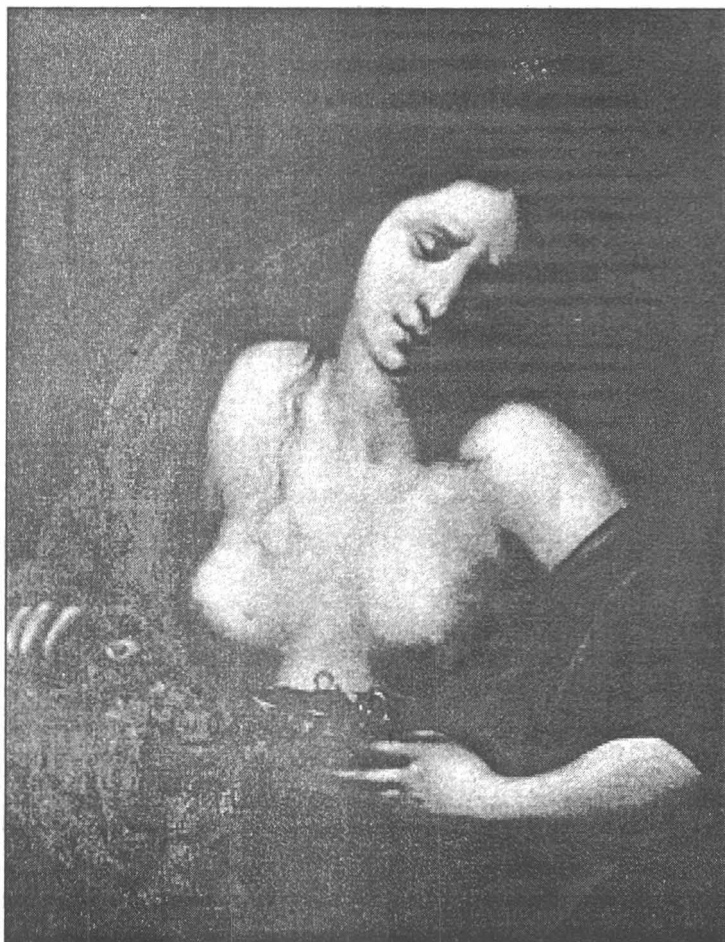
de greutate pentru dovada paternității, evidențiindu-l pe artistul toscan drept autor al picturii. La acest puternic argument se mai aliniază unul, piesa din muzeul Home, similară desenelor, similară și celei de la Iași (chiar dacă inferioară ca realizare) și etichetată ca lucrare a lui Furini. Din confruntarea tabloului nostru cu reproducerile câtorva creații de Furini, se desprind analogii care-l atestă pe autor (o elegantă manieristă a desenului, a punerii în pagină, un rafinament deosebit în gradarea umbrei, fonduri dense cu figuri feminine semi-nude, grațioase, pline de patos etc.). Dintre detalii, relevant apare un anume mod de a reda pieptănătura - altfel decât Tintoretto - sesizabil la *Lucreția*, la *Fiicele lui Loth* precum și la alte personaje feminine din repertoriul lui Furini (părul susținut cu cordele și fioncuri și prefirat în șuvițe unduioase către bust și pe umăr). În fine, îl divulgă pe autor și un accesoriu de recuzită: cupa aurie, lobată din tabloul de la Iași, ținută în mâna dreaptă de una din fiicele lui Loth din opera lui Furini expusă la Muzeul Prado.

Despărțindu-ne cu greu de paternitatea lui Tintoretto, trebuie să ne despărțim, *volens-nolens*, și de titlul acestui tablou care n-o reprezintă, de fapt, pe Lucreția ci pe un personaj mitologic, o frumoasă nimfă din anturajul păstorului Hylas.

Lucreția, virtuoașa femeie romană, s-a sinucis nu bând o cupă cu otravă, ca eroina din tablou, ci împlântându-și un stilet în inimă. Tragica întâmplare este descrisă amănunțit, de către istoricul latin Titus Livius, în capitala sa lucrare *Ab urbe condita* (*De la fundarea Romei*), de-atunci încoace (sec. I, d.H.) fiind reținută și redată, ca atare, în toate scrierile și operele de artă concepute cu acest subiect.

Scena, așa cum a relatat-o Titus Livius, este transpusă într-un alt mic tablou din muzeu, care poartă însă, stupid, titlul *Moartea Messalinei*, o eroare de dată mai recentă ușor de rectificat. Numai că, pe cât de ușor se instalează erorile pe atât de anevoie se purcede la înlăturarea lor !

Trebuie să recunosc că și subsemnata, în fața tabloului acum dezbătut, le-am vorbit adesea, convingător, vizitatorilor, despre freneticul, impetuosul colorist venețian Tintoretto și, la fel de elocvent, m-am străduit să le tot expun episodul patetic cu moartea Lucreției.

Francesco Furini, *Femeie murind*
(Colecția Muzeului de Artă – Iași)

LA DETERMINATION DE LA PATERNITE D'UN TABLEAU ITALIEN DE LA COLLECTION DU MUSEE D'ART - IASI

RÉSUMÉ

Le tableau *Lucrèce* a fait partie de la collection Costache Negri. En 1874, ce tableau est acheté par le Musée comme: *Original d'un maître inconnu de l'école italienne*. En 1910, dans le catalogue-manuscrit rédigé pendant la direction Em.P.Bardasare, la toile est *attribué à Tintoret*.

Les qualités de cette peinture seront soulignées par des spécialistes roumains, dans de différentes publications mais sans mentionner rien sur l'auteur.

Teodor Ionescu, l'an 1960, conteste sans réticence la paternité de *Lucrèce* et considère que le tableau n'est pas vénitien mais florentin dans le *genre de Furini* (communication publiée). En 1976, la même attribution est maintenue par le critique anglais Philip Pouncey (communication orale).

En 1977, la spécialiste vénitienne, dr. Paola Rossi, en rédigeant un Catalogue exhaustif de la peinture de Tintoret, nous sollicite la photocopie et les données muséographiques de la pièce ici discutée. Ultérieurement, par correspondance, dr. P. Rossi, nous répond à une suite de trois questions concernant l'oeuvre mentionnée: 1. Le tableau de Jassy ne présente aucune tangence avec Tintoret. 2. Dans le Cabinet de dessins de la Galerie Uffizi il y a, réalisées par Furini, des esquisses préparatoires pour une telle figure, qui ont été consignées dans Catalogo di G.Cantelli, *Disegni di Francesco Furini*, Firenze, 1972. 3. De même, dans le Musée Horne de Florence, on trouve un tableau similaire de Furini, ayant le titre *Donna morente*, qui a été publié et reproduit dans E. Toesca, *Francesco Furini*, Roma, 1950 (jugé d'après la photocopie, le tableau de la Collection Horne me semble une réplique modeste, fait ou plutôt une copie d'après l'exemplaire ici débattu).

Ainsi donc, les précieuses données fournies par dr. Paola Rossi corroborées avec les suppositions convergentes des spécialistes Teodor Ionescu et Philip Pouncey, imposent d'être rectifiée la paternité du tableau, l'auteur de celui-ci en étant *Francesco Furini*. Simultanément on doit supprimer, aussi, l'ancien titre de la toile. *Lucrèce*, l'épouse de Tarquin Collatin, se suicidera avec un poignard et non pas avec une coupe de poison (comme le fait l'héroïne représentée dans ce tableau).

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

VASILE NEAMȚU, *Istoria orașului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 1997, 218 p., 31 fig.

Apărută ca cel de-al XIV-lea volum al colecției *Historica*, colecție editată de prestigioasa editură a Universității "Al. I. Cuza", lucrarea profesorului Vasile Neamtu, *Istoria orașului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, o reușită realizare monografică referitoare la trecutul medieval al acestei vechi capitale moldave, completează în mod exemplar informațiile arheologice referitoare la acest oraș, informații cuprinse în cele două volume elaborate de către autor împreună cu Eugenia Neamtu și Stela Chepteia, în urma cercetărilor arheologice întreprinse între anii 1967-1980.

Importanța lucrării profesorului Vasile Neamtu, se datorează, în primul rând posibilității de a vedea în rezultatele obținute de autor, în urma modului de abordare a principalelor probleme privitoare la urbanizarea așezării rurale de la Baia și la evoluția ulterioară a acestui oraș medieval, importante elemente referitoare la geneza fenomenului citadin de la răsărit de Carpați și la evoluția acestuia.

În primul capitol al lucrării, *Izvoare. Stadiul actual al cercetărilor* (p.11-23), autorul remarcă greutatea reconstituirii procesului apariției și evoluției orașului medieval Baia, datorită inexistenței arhivei acestui oraș, arhivă care, la fel ca în majoritatea orașelor medievale est carpatice, a fost distrusă, ca urmare a numeroaselor devastări și incendii la care a fost supus orașul. Astfel, informațiile scrise ce sunt la dispoziția istoricului, sunt destul de puține și provin din documentele păstrate în afara orașului (zapise, mărturii, etc.) și mai ales din arhivele de peste hotarele Moldovei.

Izvoarele documentare sunt completate de izvoarele sfragistice, numismatice, de toponimia din zonă și în ultimele decenii de rezultatele cercetărilor arheologice, toate acestea contribuind la alcătuirea unei istorii a așezării urbane de pe valea Moldovei.

Problema existenței reședinței voievodale a Țării Moldovei în sec. al XIV lea la Baia, a făcut ca, de-a lungul secolului XX, numeroși cercetători să își îndrepte atenția către acest subiect, ceea ce a dus la apariția unui număr remarcabil de studii și articole dedicate efectiv orașului medieval Baia sau la includerea acestuia în lucrări de sinteză ce privesc întregul ev mediu românesc.

În stadiul actual al cercetărilor ce au urmărit problemele legate de așezarea geografică, toponimia locului, căile și data apariției orașului Baia, evoluția demografică și economică, precum și problemele privitoare la viața spirituală existentă în acest spațiu, autorul afirmă că: "la începuturile sale -care nu sunt anterioare ultimelor decenii ale celui de-al XIII-lea veac - Baia a fost o așezare rurală românească și că datorită poziției sale, avea să devină centru unei formațiuni feudale, și foarte probabil, un târg de vale, făcând astfel, pași importanți pe drumul detașării sale de celelalte sate din zonă".

În cel de-al doilea capitol, *Cadrul geografic* (p.24-28), V. Neamtu prezintă mediul ambiant existent în "chiuveta" de la Baia, mediu ce a fost extrem de favorabil apariției și dezvoltării așezării urbane de aici, prin relieful, rețeaua hidrografică, vegetația și mai ales prin bogatele resurse naturale pe care le oferea.

O samă de cuvinte este titlul celui de-al treilea capitol (p.29-38) al lucrării, în care se face o incursiune în domeniul termenilor utilizați pentru caracterizarea diferitelor așezări urbane din spațiul românesc. Astfel, sunt enumerate și argumentate denumirile sub care apar așezările urbane în documentele redactate în cancelaria domnească și în cele ale cancelariilor orășenești din țară și străinătate. Pentru orasul medieval Baia, autorul menționează denumiri ca *stadt, civitas, târg, oppidum și oras*, amintind și documentele în care apar aceste denumiri. Un loc aparte este rezervat numelor sub care apare această așezare în izvoarele istorice, menționând cele două denumiri Baia și Moldova. După realizarea unei analize amănunțite atât a numelui Baia, cât mai ales a celui alt nume Moldova, ce ridică mult mai multe probleme lingvistice și istorice, V. Neamțu consideră că, numele inițial a fost Baia, nume ce s-a menținut până astăzi, cel de Moldova, preluat de la râu, fiind folosit de străini și apărând în textele redactate în limba latină și în limba germană.

În cel de-al IV-lea capitol al lucrării, *Locuitorii Băii. Aspecte demografice* (p.39-61), autorul supune atenției problema situației demografice existente la Baia de la apariția așezării și până către sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, când Baia revine treptat în rândul satelor. Dacă, în legătură cu cei ce pun bazele așezării de la Baia nu este nici o problemă fiind confirmată și pe cale arheologică, existența populației românești, cel puțin din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, problemele intervin atunci când se discută momentul apariției sașilor, iazigilor și ungurilor în "chiuveta" de la Baia. Tot din secolul al XIV-lea sunt menționați la Baia și armenii și robii tătari ai mănăstirii Moldovița, ceea ce a făcut ca Baia, asemeni tuturor orașelor medievale, să aibă un aspect "polietnic" și să evolueze mai repede pe diferite planuri. În lipsa unor date precise referitoare la evoluția numerică a întregii populații a Băii, deși sunt prezentate toate informațiile scrise, păstrate mai ales datorită misionarilor catolici, nu se menționează o cifră aproximativă a populației existente la Baia de-a lungul perioadei studiate. Evoluția demografică a fost în majoritatea timpului influențată negativ fie de războaie, fie mai ales de epidemii și foamete, astfel că, perioadele de declin erau frecvente, contribuind până la urmă la reintrarea Băii în rândul satelor începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Un capitol aparte este rezervat de către autor *conducerii orașului* (p. 62-84), în care urmărește evoluția principalelor structuri administrative și judecătorești, precum și îndatoririle ce le reveneau acestora. Sistemul de conducere, format din doisprezece pârgari în frunte cu un șoltuz (richter, grof, voit, index) s-a datorat într-o mare măsură elementului săsesc venit de la Rodna și Bistrița, ce era reprezentat mai ales de meșteșugari și negustori cu o anumită bunăstare socială și care a reușit să impună alături de vechea instituție autohtonă a oamenilor buni și bătrâni, propriul sistem de conducere mult mai evoluat.

Înainte de a analiza principalele îndatoriri ce reveneau cancelariei urbane, V. Neamțu amintește câteva date referitoare la sigiliul orașului Baia, menționând că primul sigiliu cunoscut datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Acesta, alături de catastiful orașului și de diferite acte și scrisori, forma arhiva ce se afla în păstrarea sfatului, constituind în același timp și principalul izvor istoric pentru cunoașterea atribuțiilor sfatului și ale reprezentantului domniei.

Evoluția economică a așezării este titlul celui de-al șaselea capitol al lucrării (p. 85-148), în care autorul prezintă principalele componente ale vieții economice a comunității de la Baia. În acest sens, sunt marcate activitățile economice de bază, începând cu îndeletnicirile tradiționale ale băiesilor - agricultura, creșterea animalelor, prisăcăriul, vânătoarea, pescuitul - îndeletniciri ce au lăsat dovezi observate în urma

cercetărilor arheologice întreprinse aici. Dar, locuitorii Băii practicau și numeroase meșteșuguri, datele documentare și în special cele arheologice atestând în afara mineritului și alte meșteșuguri precum metalurgia fierului, a aramei sau a argintului, olăritul, prelucrarea lemnului, a pieilor și blănurilor ș.a. V. Neamtu consideră că, datorită progreselor realizate începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea, la Baia se poate vorbi despre existența breslelor meșteșugărești odată cu secolul al XV-lea.

În strânsă legătură cu activitatea economică a locuitorilor Băii, sunt analizate și activitățile comerciale, Baia constituind un punct de atracție pentru locuitorii din hinterlandul rural precum și pentru locuitorii altor zone geografice. Un fapt remarcant de autor, este participarea activă a negustorilor din Baia la comerțul cu orașe din Polonia și mai ales din Transilvania -Bistrita și Brașov-, aceștia fiind întâlniți pe marile drumuri comerciale până când concurența Sucevei a făcut ca Baia să fie exclusă treptat din rândul așezărilor urbane.

În ultimul capitol al lucrării, autorul are în vedere prezentarea principalelor realizări în domeniile culturii materiale și spirituale înregistrate în perioada urbană a Băii. Astfel, după ce indică principalele repere pentru delimitarea spațială și pentru planimetria vechiului oraș, V. Neamtu prezintă tipurile de locuințe existente la Baia, menționând că tipul predominant de locuință era semibordeiul pe care îl numește "locuință prevăzută cu prispă naturală continuă" (p.155).

Un loc important în prezentarea culturii materiale, îl ocupă descrierea din punct de vedere arhitectonic a construcțiilor eclesiastice existente, autorul referindu-se mai ales la biserica romano-catolică cu hramul Sfintei Fecioare și la biserica Adormirea Maicii Domnului, ctitorie a voievodului Petru Rareș, fără a uita să menționeze și datele importante ce privesc celelalte construcții cultice.

Dacă mărturiile privind cultura materială sunt numeroase grație și cercetărilor arheologice, nu același lucru se poate spune despre dovezile ce ilustrează cultura spirituală a locuitorilor orașului Baia. Cu toate acestea, au fost găsite suficiente argumente pentru a demonstra importanța pe care o acordau băieșii cunoașterii, esteticii și chiar muzicii. Izvoarele documentare și sfragistice păstrează informații despre instruirea unor băieși la Universitățile din Cracovia, Praga și Viena, dar și despre existența la Baia în secolele XVI-XVII, a unor preoți ce promovau învățământul.

Prezența unei puternice comunități catolice și existența sediului episcopal la Baia, au determinat numeroase dispute dogmatice, mai ales începând din secolul al XVI-lea, când în sfera de interes a propagandei Reformei au intrat și comunitățile etnice și religioase existente în orașul Baia.

Autorul încheie prezentarea istoriei orașului medieval Baia, cu o concluzie generală despre întregul fenomen urbanistic, arătând importanța acestuia în evoluția societății medievale, atât din punctul de vedere al realizărilor materiale cât și a celor din viața spirituală.

Lucrarea profesorului V. Neamtu mai cuprinde un amplu rezumat în limba germană și un indice deosebit de util pentru cititori. De asemenea, cartea dispune de un important material auxiliar: planșe, hârtii, schițe, desene ale obiectelor ce constituie inventarul arheologic al așezării urbane, toate realizate în condiții grafice deosebite. Se remarcă totuși, o necorelarea dintre reprezentările grafice și text, autorul nefăcând trimiteri acolo unde era necesar, la ilustrație. De asemenea considerăm că ar fi fost mult mai interesant, pentru specialiști, publicarea unor piese rămase încă inedite. Cu toate acestea, lucrarea ce cuprinde o amplă bibliografie, este o reușită deplină a profesorului V. Neamtu, constituind o realizare de seamă a medievisticii contemporane românești.

Acest ultim volum publicat de către profesorul V. Neamțu, prin înalta ținută științifică, încununează activitatea de cercetare a acestuia, presărată și cu alte reușite remarcabile.

ADRIANA MOGLAN

**OLIMPIA MITRIC, *Cartea românească manuscrisă din nordul Moldovei*,
București, Ed. Aetos, 1998, 368 p.**

În istoriografia românească, contribuția culturii scrise la reconstituirea trecutului nostru este o idee unanim acceptată, iar valoarea creației culturale românești de altădată demult recunoscută. Cu toate acestea, însă, preocupările privitoare la cercetarea acestei prețioase moșteniri a istoriei noastre nu și-a găsit încă locul pe care-l merită, impunându-se, de aceea, ca absolut necesară întocmirea de cataloage și repertorii cuprinzătoare de vechi manuscrise și cărți răspândite în diverse fonduri arhivistice din întreaga țară. Un pas înainte în această direcție îl constituie lucrarea Olimpiei Mitric, *Cartea românească manuscrisă din nordul Moldovei*, produsul unei cercetări riguroase a textelor românești ce au aparținut vechilor centre culturale din Evul Mediu și care și-au găsit adăpost la diverse biblioteci din țară și străinătate, provenind, totodată, și de la feluriti deținători și iubitori de carte veche. Volumul reține atenția prin preponderența informațiilor inedite culese și înmănușiate în paginile acestuia din fonduri bucovinene care, mulțumită efortului științific al autoarei, remarcabil filolog și cercetător, au fost puse la dispoziția cercetării istorice depășindu-se dificultățile inerente unui astfel de demers, cele întâmpinate în descifrarea și identificarea textelor, datarea și localizarea lor, stabilirea identității copistului etc.

Cartea Olimpiei Mitric inventariază manuscrise și texte românești de la cele mai vechi, medievale, până la cele aparținând secolului al XIX-lea, anume: traduceri, copii, prelucrări din slavonă, greacă și, mai târziu, franceză, precum și scrieri elaborate în cunoscutele centre de cultură din Moldova de nord, acolo unde, așa cum se știe, s-au scris cele mai multe opere literare slavone și slavo-române. Activitatea scriitorilor mănăstirilor din această parte de țară: Putna, Moldovița, Rădăuți, Sucevița, Dragomirna, Probota, Humor, Voroneț, Râșca și Slatina, reprezentante incontestabile ale spiritualității medievale românești este recompusă de autoare în cartea de față în cele trei capitole. Repertorierea și catalogarea manuscriselor în limba română redactate în intervalul de timp menționat sunt precedate de un studiu esențial privitor la produsele literare ale celor înzestrați cu arta condeielui, copişti, tălmăci, scriitori-călugări și pe care autoarea nu se sfiește a-i numi adevărați cărturari ai vremii.

Este surprins, totodată, și momentul anexării Bucovinei la Imperiul habsburgic, precum și efectele acestuia asupra vieții culturale a provinciei, autoarea constatând că "... în ciuda restricțiilor, Bucovina și-a păstrat caracterul românesc și după anexare, iar copierea manuscriselor a continuat, deseori chiar în cadrul mănăstirilor desființate" (p.11). O atenție deosebită este acordată mănăstirii

Putna, "cel mai reprezentativ scriptoriu nord moldovenesc" (p. 17) ce a început să funcționeze încă de la întemeiere, fără întrerupere, timp de cinci secole, și ale cărei creații culturale sunt inventariate de autoare, începând cu cel mai vechi text juridic românesc întocmit aici, anume *Nomocanonul* sau *Pravila de la Putna* a ritorului Lucaci, până la traduceri din slavonă, mai cu seamă, și copiile realizate de călugării veacului trecut. În continuare sunt trecute în revistă realizări din domeniul culturii scrise din aceste lăcașuri, precum cel de la Dragomirna, unde se distinge activitatea părintelui Paisie Veliciovski de la jumătatea secolului al XVIII-lea, cea a lui Iacov Putneanu din episcopia Rădăuților, organizator al școlii slavo-române și apoi românești din aceeași perioadă sau cea a mitropolitului Veniamin Costache, ale cărui legături cu lăcașul de la Slatina sunt, de altfel, binecunoscute. Sunt amintite și alte preocupări din epocă de a lăsa posterității dovezi de netăgăduit ale unei vieți culturale bucovinene, precum traduceri întocmite de profesori și clerici de la Cernăuți sau cele realizate de boierii locului ori preoți, diverse manuscrise ce provin din Transilvania sau Țara Românească ce-au ajuns, datorită circulației, până aici, dar și cele realizate de străini, cum a fost polonezul Vasili Nicorovici care, pe la 1783, copiază la Rădăuți un *Octoih*.

Autoarea remarcă, deopotrivă, importanța mențiunilor întâlnite pe marginile paginilor de manuscris, precum și meritele legătorilor vechilor cărți cărora li se datorează durabilitatea lor până astăzi. Mai mult încă, ne sunt aduse la cunoștință un număr de opt manuscrise aflate în spațiul bucovinean ce datează din secolul al XIX-lea și puse în circuitul științific pentru prima dată.

Olimpia Mitric surprinde, în urma întreprinderii unei temeinice investigații științifice, o diversitate de scrieri românești depistate în fondurile de carte cercetate; între acestea, predomină cele aparținând literaturii religioase, căreia i se adaugă produsele literare laice, miscelane, texte apocrife etc. Toate acestea sunt repertoriate în al doilea capitol al volumului *Repertoriul general al manuscriselor alcatuite în limba română din nordul Moldovei*, redactat după normele de descriere a manuscriselor cunoscute. 133 de texte în limba română cu caractere chirilice provenind din diverse fonduri sucevene-arhive, muzee, mănăstiri - fac obiectul catalogării lor într-un ultim capitol, însoțit de observațiile autoarei referitoare la întocmirea acestuia. Importanța lucrării este redată și de prezența reperelor bibliografice consultate de autoare, precum și de indicele general aferent unei lucrări cu specificul celei prezentate.

Volumul Olimpiei Mitric este, așadar, "o carte despre cărți", cum o califică Dan Horia Mazilu în primele pagini, din care reiese, cu claritate, varietatea cunoștințelor de istorie și din domenii alăturate ei pe care autoarea le stăpânește pe deplin. Rigurozitatea științifică și competența profesională cu care este alcătuită lucrarea probează grija pentru cartea veche românească și fac din ea o contribuție fundamentală la cercetarea creației culturale medievale și cea a zorilor lumii moderne românești.

CĂTĂLINA ILIESCU

CONSTANTIN REZACHEVICI, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în evul mediu*, București, Editura Albatros, 1998, 594 p.

Necesitatea cunoașterii contactelor neamului românesc cu popoarele vecine sau apropiate teritoriului său pentru deslușirea necesităților istorice ale vremurilor de odinioară în această parte a lumii este, fără îndoială, deosebit de importantă. Istoria acestor popoare însă este, dacă nu ignorată, cel puțin neglijată în istoriografia românească. O contribuție fundamentală la reliefarea numeroaselor aspecte din trecutul acestora și, implicit, a legăturilor nemijlocite cu românii o constituie cartea cunoscutului istoric Constantin Rezachevici, un curs universitar, de fapt, cum menționează autorul în *Cuvântul introductiv* al lucrării, în care își propune "să pună în lumină o istorie mai puțin cunoscută despre care se vorbește destul de rar la noi, cea a popoarelor din vecinătatea spațiului românesc, mai cu seamă în evul mediu" (p. 7). Ceea ce se cuvine de la început a fi remarcat este competența cu care este alcătuit volumul apărut la editura Albatros, beneficiind, totodată, de sprijinul financiar al Ministerului Culturii.

Autorul evidențiază, înainte de toate, că "întreaga viață medievală, politică, instituțională, economică și culturală a românilor a evoluat, în strânsă legătură și condiționare reciprocă în primul rând cu istoria vecinilor" (p. 11). În aceeași ordine de idei, el dezaproabă invocarea permanentă a implicațiilor ce le-ar fi avut Occidentul medieval în realitatea istorică românească, în dauna celor din apropierea spațiului nostru.

Lucrarea, riguros întocmită, făcând dovada cunoașterii temeinice a izvoarelor și bibliografiei problemei, este structurată în două părți, prima dintre ele cuprinzând evoluția politică a regatului polon, începând cu primele dinastii de regi și până la 1795 când, spune autorul, "se încheie istoria statală a Poloniei". Cea de a doua parte are în vedere spațiul de la nord de Dunăre, cel balcanic, cuprins între Marea Neagră, Marea Adriatică și Marea Egee, urmărindu-se permanent legăturile cu lumea românească. La începutul demersului său științific, Constantin Rezachevici aduce lămuriri privitoare la locul spațiului românesc în cadrul european, la înlăturarea confuziei între sud-estul Europei cu Peninsula Balcanică, atribuirea greșită a "balcanismului" spațiului românesc, stabilind, în final, limitele geografice ale acestuia "în partea de sud a extremității răsăritene a Europei Centrale, așadar, la hotarul acesteia cu Europa Continentală (lumea ucraineană și rusească) și cu cea balcanică (sud-dunăreană)" (p. 30).

Istoria Poloniei este redată, în paginile cărții, de la începuturile sale, surprinzându-se aspecte ale stăpânirii regilor Piaști și Jagielloni în secolele X-XIV, continuând cu instaurarea "democrației nobiliare" în regat și legăturile acestuia cu Imperiul romano-german și formarea Casei de Austria. În continuare, autorul prezintă evoluția politico-militară a regatului în secolul al XVI-lea, insistând, între altele asupra politicii duse de Jan Zamoyski în timpul apogeeului puterii militare polone. Sunt menționate, apoi, conflictele, cu turcii desfășurate pe parcursul veacului al XVII-lea, pentru ca, în secolul următor, să se ajungă la împărțirea regatului polon între marile puteri ale timpului. Pe tot parcursul expunerii foarte clare, de altfel, a evenimentelor, autorul surprinde momentele întrepătrunderii istoriei românești cu cea a statului vecin, de la cele dintâi, anume înfruntarea dintre Petru I și Cazimir cel Mare la Plonini, pe la 1387, continuând

cu cele din veacul următor, când "...«sistemul jagiellon» de state din Europa Centrală și Răsăriteană a fost neutralizat de către Ștefan cel Mare și chiar adus, cel puțin teoretic, la stadiul de alianță antiotomană" (p. 107). Ne sunt înfățișate, apoi, contactele româno-polone în timpul domniilor secolului XVI, momentul Mihai Viteazul și epoca Movileștilor, precum și cele întreținute de Vasile Lupu și Matei Basarab în veacul XVII.

În partea a doua a lucrării, în cele nouă capitole ale sale, preocuparea autorului se îndreaptă către spațiul slav, balcanic, teritoriu al bulgarilor, sârbilor, croaților și slovenilor între secolele VII și XVI și legăturile lor cu lumea românească medievală. Alte patru capitole înfățișează relațiile românilor nord-dunăreni cu slavii de răsărit menținute în veacurile XIII-XVII. O amplă și absolut necesară bibliografie privitoare la istoria statelor vecine sau situate în apropierea spațiului locuit de români încheie lucrarea prezentată, urmată de lista abrevierilor folosite de către autor. Importanța științifică a volumului este sporită de cele 29 de hărți publicate după lucrări universale, după cum precizează autorul, cuprinzând teritoriile vecine spațiului românesc și destinate facilitării cunoașterii în spațiu a acestora.

Întocmită cu rigurozitatea științifică binecunoscută a reputatului istoric care scrie o istorie a acestor popoare "privită din punct de vedere românesc" (p. 12) și apărută în foarte bune condiții grafice, lucrarea, deosebit de valoroasă, de altfel, umple un gol demult resimțit în istoriografia noastră. Destinată atât cercetătorului, cât și cititorului pasionat de istorie, cartea constituie, neîndoind, un real succes al medievisticii românești.

CĂTĂLINA ILIESCU

ALEXANDRU I. GONȚA, *Studii de istorie medievală*. Texte selectate și pregătite pentru tipar de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, Cuvânt introductiv de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 1998, 404 p.

În ultimii ani reputați istorici au depus un efort constant de scoatere la lumina tiparului a unei opere care abia acum este cunoscută la întreaga sa valoare. În cadrul acestui efort prezentăm cu această ocazie volumul de studii de istorie medievală, ce are menirea de a întregi opera cercetătorului Alexandru I. Gonța, trecut prematur în neîntință acum mai bine de două decenii.

Cazul acestui istoric este oarecum unic în peisajul istoriografic românesc deoarece opera sa postumă este mult mai extinsă decât cea antumă. Amintim aici seria de volume ce au fost tipărite începând din 1983: *Românii și Hoarda de Aur. 1241 - 1502*, Munchen, Ion Dumitru Verlag, 1983; *Satul în Moldova medievală*. *Institutiile*, cu o *Introducere* de Dinu C. Giurescu, București, 1986 ; *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII - XVII*, ediție de I. Caproșu, București, 1989; *Indicele numelor de locuri al seriei A, Moldova*, a colecției *Documente privind istoria României (D.I.R.)*, veacurile XIV - XVII (1384 - 1625), București, 1990 ; *Relațiile românilor cu slavii de la răsărit până la 1812*, ediție de Pavel Parasca și Gheorghe Postică, Chișinău, 1993 și *Indicile*

numelor de persoane ale aceleiași serii *D.I.R.* ediție de I. Caproșu, București, 1995. Dintre toate aceste volume apărute postum, indicii făcuți pentru colecția *D.I.R.* sunt foarte importanți pentru studiul istoriei medievale a Moldovei, ușurând considerabil posibilitatea apelului la izvoare pentru cei care își îndreaptă atenția spre acest domeniu.

În ceea ce privește volumul de față precizăm că urmărește completarea operei lui Gonta prin publicarea celor mai semnificative articole ale sale. Din cele 34 de studii, 20 sunt editate, majoritatea fiind publicate în revistele de specialitate "Mitropolia Moldovei și Sucevei", "Studii. Revistă de Istorie" și "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie <<A.D.Xenopol>> Iași", în timp ce 14 studii sunt inedite, fiind pentru prima dată prezentate publicului avizat.

Volumul se deschide cu un cuvânt introductiv semnat de un cunoscător, dar și editor, al operei lui Alexandru I. Gonta, Ioan Caproșu, în care se face o scurtă prezentare a medievistului Gonta, precum și a contribuției sale la istoriografia românească. Cuvântul de început este urmat de obișnuita notă asupra editiei.

Dintre studiile deja publicate sunt cuprinse aici cele privitoare la rolul cancelariei domnești în slavizarea numelor de locuri (cazul Cobîlelor), la domeniile și privilegiile mănăstirilor moldovenești în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, la orașul moldovenesc în secolul XV, la Mitropolia și episcopiile moldovenești din același secol, la campania lui Mihai Viteazul în Moldova etc. În ceea ce privește studiile inedite menționăm considerațiile la categoriile de țărani din Moldova secolului XV, la bulgarii și sârbii stabiliți în Țările Române, cercetările legate de robia țăganilor din Moldova în secolele XV - XVI, de originea istorică a numelui Dorohoi, cele privitoare la "jold" și "podvoadă", precum și altele. De asemenea, mai este cuprins și planul unei monografii nerealizate despre Alexandru cel Bun și urmașii săi.

Editorii au încercat să grupeze studiile din cadrul volumului în funcție de câteva criterii tematice generale. Astfel sunt cuprinse studii cu tematică social-economică, ecleziastică, instituțională, politico-militară, precum și studii referitoare la izvoarele narative. Toate acestea vizează numai aspecte de istorie medievală, editorii neincluzând alte 24 de studii editate și inedite ce depășesc acest cadru cronologic.

Alexandru I. Gonta a fost un foarte bun cunoscător al izvoarelor istoriei medievale românești, fapt ce se remarcă de la o primă analiză a studiilor sale. În ciuda stăpânirii depline a izvoarelor documentare sau narative și a rigorii științifice ce îl caracterizează pe autor, totuși un cititor avizat nu scapă anumite interpretări, stereotipii, concluzii, ce astăzi sunt exagerate sau depășite. Toate acestea se explică însă în contextul vremurilor de constrângeri și ingerințe în care au fost scrise. Remarcăm deci eleganța editorilor care deși păstrau, la rândul lor, unele rezerve privind anumite teorii, au privit actul publicării și republicării acestor texte ca pe o restituție. Tot din acest motiv ediția nu cuprinde comentarii bibliografice adiționale, obișnuite în astfel de situații, deși acestea ar fi fost necesare mai ales pentru cititorul mai puțin cunoscător al anumitor probleme dezbătute aici.

La sfârșitul volumului se află notele privitoare la cele 34 de studii, conținând locul și anul publicării celor editate, precum și informații despre cele inedite.

Apariția acestui volum de studii, pe lângă faptul că întregeste opera medievistului Alexandru I. Gonța, contribuie și la formarea unei imagini cât mai complete privind punctele de vedere ale acestui bun cunoscător al izvoarelor medievale. Asemenea întregii societăți și istoriografia românească simte încă necesitatea unor astfel de restituții.

LAURENȚIU RĂDVAN

***HISTORIA URBANA*, tomul IV, nr. 1-2, 1996, 220 p.**

Deși cu o întârziere de aproape doi ani de zile, a apărut în sfârșit tomul IV, nr. 1-2 pe 1996, al revistei "Historia Urbana", care s-a impus deja în peisajul periodicelor specializate în istorie, ca fiind o publicație serioasă și realizată cu rigurozitate științifică. Conform specificului său tematic, revista vizează aspecte diverse de istorie urbană, acoperind din punct de vedere cronologic o perioadă largă, începând din Evul Mediu și până în epoca contemporană.

Sumarul este variat, în deschidere aflându-se rubrica de studii. După articolul regretatei Renate Mohlenkamp privitor la geneza și dezvoltarea orașelor moldovenești până în secolul XVI (ce continuă studiile publicate pe această temă în "Anuarul Institutului de Istorie <<A.D. Xenopol>> Iași"), urmează un studiu foarte interesant al lui Gheorghe Bichicean, ce prezintă particularitățile modului de reprezentare a orașelor din Transilvania voievodală în congregațiile generale (sec. XIII - XVI). Se susține și se argumentează în acest studiu faptul că, în genere, reprezentarea orașelor din Transilvania în adunările generale se integrează în specificul european. Alături de studiile lui Vasile Neamțu (*De ce a devenit Baia o "capitală" a Moldovei?*), Gernot Nussbacher (*Contribuții la istoria administrației orașului Brașov în perioada medievală (secolele XVII-XVIII)*) și Eugen Gluck (*Date cu privire la populația evreiască din Cernăuți (1774 - 1918)*), menționăm studiul lui Gheorghe Anghel, *Alba Iulia în secolul al XVIII-lea. Schimbarea vetrei orașului medieval*, în care se folosesc izvoarele cartografice de la sfârșitul secolului XVII și din secolele XVIII - XIX, prezentându-se modul în care a evoluat și s-a modificat planul urbanistic al Albei Iulia.

Urmează o a doua rubrică de studii, preluate din cadrul lucrărilor Sesiunii desfășurate la Giurgiu între 20 și 21 octombrie 1995, cu titlul: *Factorul militar în viața orașelor*. Menționăm aici studiile mai importante ale lui Teodor Octavian Gheorghiu (*Particularități ale apărării orașelor medievale românești extracarpatice*) și Gheorghe I. Cantacuzino (*Cetățile dunărene în dezvoltarea unor centre urbane din Țara Românească*), alături de care sunt prezente studii ale lui Michel Tănase, Ileana Zbârnea, Judit Pal și Dan V. Baicu.

În continuare se află secțiunea de comunicări și referate în care sunt cuprinse contribuțiile lui Oliver-Octavian Velescu referitoare la un istoric al automobilului în București, cele ale lui Emil Anghel privitoare la distrugerile și reconstrucțiile din Arad (autorul trage un serios semnal de alarmă legat de starea deplorabilă a centrelor istorice urbane din orașele din România), precum și scurta

analiză a țesutului urban din zona străzii bucureștene Lipsani făcută de Valeriu-Eugen Drăgan.

În încheiere se află rubricile obișnuite de recenzii și note bibliografice, ce cuprind șapte recenzii ale unor lucrări legate de istoria unor centre urbane importante din România. Publicația se încheie cu *Cronica*, referitoare la viața științifică. Astfel, Vasile Ciobanu prezintă activitatea Sesiunii internaționale de la Târgoviște, cu tema: *Orașul ca reședință domnească în secolele XIII - XVI*, desfășurată în perioada 29 mai - 2 iunie 1996, în timp ce Oliver Velescu prezintă a III-a Conferință Internațională de Istorie Urbană: *Orașe din Estul și Vestul Europei*, desfășurată la Budapesta între 29 și 31 august 1996.

Pentru a facilita cercetarea bibliografică revista cuprinde o listă de abrevieri generale. De asemenea majoritatea studiilor conțin la sfârșit rezumate în principalele limbi străine, excepție făcând tocmai cele câteva studii scrise în germană sau franceză care nu au deloc rezumat. Sunt cuprinse și numeroase tabele, planșe, hărți sau fotografii, a căror prezență este benefică, însă reproducerea lor în multe cazuri trebuie îmbunătățită.

În concluzie, putem spune că nici acest număr al revistei "Historia Urbană" nu dezamăgește, nici prin conținutul său variat și de riguroasă ținută științifică, precum nici prin aspectul său general. Să sperăm că în scurt timp se va recupera rămânerea în urmă și specialiștii din întreaga țară ce susțin existența acestei publicații de specialitate, vor continua demersul lor privind dezvoltarea studiului istoriei urbane din acest spațiu.

LAURENȚIU RĂDVAN

MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, *Bucovina habsburgică de la anexare la Congresul de la Viena. Iosefinism și postiosefinism (1774 - 1815)*, Iași, Fundația Academică A.D. Xenopol, 1998

Paginile asupra istoriei Bucovinei au lipsit cititorului român până acum zece ani din motive prea cunoscute. În ultimul timp însă, au apărut mai multe studii referitoare la subiect, bazate pe o cercetare serioasă. Între acestea, remarcăm și lucrarea cercetătorului Mihai-Ștefan Ceașu, în fapt versiunea revăzută a tezei de doctorat, susținută de domnia sa la Universitatea ieșeană.

În cele patru capitole ale volumului publicat, Mihai-Ștefan Ceașu are în vedere, după cum se poate constata și din titlu, anii cuprinși între anexarea provinciei la 1774 și Congresul de la Viena din 1815. Este un interstițiu dens, în care au fost puse bazele organizării temeinice a Bucovinei în cuprinsul monarhiei habsburgice, purtând pecetea iosefinismului.

Bazat pe o documentare consistentă în arhivele românești și austriece, ca și pe o bibliografie amplă, studiul lui Mihai-Ștefan Ceașu este deschis de un inspirat capitol ce tratează *luminile și absolutismul luminat în monarhia de Habsburg și Europa*. După ce trece în revistă caracteristicile generale ale *luminismului* și *Aufklärung-ului*, autorul stăruie asupra conceptului de iosefinism, pe care-l percepe a fi drept teoria și practica politică a absolutismului luminat din Imperiul habsburgic. El crede că obârșia istorică a iosefinismului stă în

efortul autorității imperiale de a "crea un compromis asupra modalităților de reprezentare a lumii", plasând-o la debutul celei de-a doua părți a secolului XVIII. În esență, se dorea reformarea societății "de sus, prin atotputernicia monarhului luminat și a statului".

Corpul lucrării urmărește, în cuprinsul a trei secțiuni, politica austriacă în Bucovina până la Iosif II (1774 - 1780), domnia lui Iosif II (1780 - 1790) și postiosefinismul, limita superioară a discuției fiind plasată în anul Congresului de la Viena (1815).

După ce prezintă direcțiile politicii orientale a Habsburgilor între 1700 - 1815, în debutul capitolului secund, autorul are în vedere momentul anexării Bucovinei și începuturile administrației austriece în provincie, inclusiv primele planuri și măsuri de reformare a societății. Mihai-Ștefan Ceașu își pregătește astfel terenul pentru cea mai amplă și mai consistentă parte a lucrării: *Bucovina în timpul domniei lui Iosif al II-lea*.

Simpla trecere în revistă a problemelor abordate relevă complexitatea demersului științific la care ne referim. Așadar, Mihai-Ștefan Ceașu are în vedere politica de reforme în domeniul constituțional-administrativ și juridic, raporturile cu biserica ortodoxă, școala și educația, mutațiile produse în structura nobilității, politica demografică, economică și socială. O problemă extrem de largă, o lectură care schimbă multe clișee legate de istoria Bucovinei. Ne vom referi doar la exemplul școlii care a beneficiat de reforma lui Johann Ignatz Felbiger, aplicată la nivelul întregului imperiu. Potrivit acesteia, învățământul devenea obligatoriu, înființându-se trei tipuri de școli: triviale sau elementare, principale și normale. Legea era în acord cu percepțiile luministe: "Educația tinerimii de ambele sexe este temelia cea mai de seamă a fericirii naționale". La inițiativa primului guvernator militar al Bucovinei, contele Speny, s-a redactat chiar un prim proiect de organizare a învățământului în provincie, care nu a primit însă girul Vienei. Pentru început s-au înființat însă două școli normale la Suceava și Cernăuți.

Ultimul segment al volumului se referă la perioada 1790 - 1815. Mihai-Ștefan Ceașu se ocupă, în acest cadru, de discursul și acțiunile contrarevoluționare și antinapoleoniene, de politica administrativă și juridică, de cea bisericească, de școală, educație și cultură, ca și de evoluția demografică și economică a Bucovinei.

Analizând impactul și ritmul reformelor în Bucovina, autorul este de părere că acestea au fost mai susținute în timpul administrației militare față de cea civilă instalată în 1787. De asemenea, Mihai-Ștefan Ceașu subliniază că de politica iosefinistă se leagă "întreg procesul genezei și al cristalizării mișcării naționale românești din Bucovina. Fenomen complex și de durată, născut ca o reacție față de acțiunile iosefiniste ce tindeau să cotopească Bucovina... mișcarea națională românească din Bucovina s-a axat, în principal, pe problema păstrării și apoi a recuperării individualității politice pierdute a Bucovinei, în cadrul monarhiei cu toate consecințele ce decurg din aceasta".

Un binevenit rezumat în limba germană și un indice de nume și locuri încheie un studiu serios și amplu documentat, o contribuție importantă pe care Mihai-Ștefan Ceașu o aduce la cunoașterea istoriei Bucovinei.

VIOLETA ONIȘORU

PAUL D. QUINLAN, *Ciocnire deasupra României. Politica anglo-americană față de România, 1938-1947*, traducere de Gheorghe Onișoru, Iași, Centrul de Studii Românești, Fundația Culturală Română, 1995, 192 p.

O mai veche datorie a sistemului editorial românesc a fost "plătită" prin publicarea, la Iași, a cărții istoricului american, Paul D. Quinlan. *Ciocnire deasupra României* devenise o lucrare clasică, cu ediția de referință tocmai în anul 1977 (*Clash over Romania*, Los Angeles, A.A.A., 174 p.), binecunoscută, datorită deselor trimiteri întâlnite în cărțile dedicate fragmentului respectiv din istoria românilor. Acest "act de necesară restituție" (Gheorghe Onișoru) a fost făcut, fapt nelipsit de o anumită semnificație, în cadrul unei serii (Romanian Civilisation Studies - No. IX) editate tot de un istoric american (Kurt W. Treptow).

Problematica abordată în această lucrare este de maxim interes, fiind legată de ceea ce s-ar putea numi "marea cotitură" a istoriei românești din acest secol, cotitură pe care, de altfel, politica anglo-americană a și determinat-o, în oarecare măsură.

Deși nu Anglia și Statele Unite au fost puterile cele mai apropiate, cultural sau, de ce nu, sentimental, românii s-au raportat, aproape permanent în acest secol, la ele. Raporturile cu Londra și Washingtonul au marcat serios istoria noastră, iar relația specială existentă între cele două puteri îndrituiește, fără îndoială, analiza concomitentă a politicii lor.

Autorul alcătuiește o scurtă "istorie a interesului" anglo-american față de România, în prima jumătate a sec. XX, cu urcușurile și coborâșurile lui. În primul război mondial, Anglia și România au fost aliați, cu acte în regulă. Unele tensiuni apar la Conferința de pace de la Paris. Apoi, în perioada interbelică, relațiile sunt prietenoase, existând legături economice și dinastice. Unele asperități apar în problema revizionismului maghiar, care la Londra n-a beneficiat de susținere oficială, însă a "recoltat" destule simpatii (o interesantă descriere a acestei situații la p.14). În general, situația României n-a fost o preocupare majoră pentru britanici, interesul lor sporind odată cu creșterea influenței germane în sud-estul Europei. Interesul american a fost, în perioada interbelică, și mai mic - "Pentru americani, România era o țară, îndepărtată, cu țigani, scandaluri regale și țărani dansând în costume colorate" (p.16). De altfel, dintre "cei patru", Statele Unite avuseseră, la Conferința de pace, poziția cea mai defavorabilă, față de cererile teritoriale românești. Desigur, în perioada interbelică această percepție piorativă s-a subțiat, fapt la care a contribuit, nu numai simbolic, și vizita reginei Maria, din 1926.

Deși numirea guvernului Goga i-a jenat pe anglo-americani, ca și pe francezi, interesul britanic pentru România "a crescut gradual" după 1937, ca efect al amplificării pericolului german. Acest interes s-a intersectat cu propensiunile regelui Carol, iar în 1939 s-a adăugat și cazul Tilea, "care a generat o reacție promptă, determinând Anglia să-și schimbe politica externă, tradițională față de Estul Europei" (p.45), garantând frontierele României, Poloniei și Greciei. Garanții ce s-au dovedit formale; interesant este faptul că, autorul pune demersul lui Tilea pe lipsa de experiență diplomatică a acestuia. În orice caz, englezii, apoi și americanii, au încercat să mențină un stat

românesc independent și favorabil lor" (p. 9). Perioada premergătoare celui de-al doilea război mondial a fost una de cumpănă pentru sud-estul Europei, deoarece "situate între Germania și Rusia, aceste țări au devenit câmpul de bătaie al puterilor vestice" (p.9). În această luptă a sferelor de influență intervine și politica anglo-americană. Anemia acestei intervenții, opinăm noi, a cauzat înfrângerea vectorului pro-occidental (foarte puternic în România), atât înaintea, cât și după cel de-al doilea război mondial. În perioada intensificării presiunilor germane, britanicii au venit cu inițiative de genul distrugerii câmpurilor petoliere de la Ploiești, refuzate de guvernul român. Ulterior, disponibilitatea de angajare a Londrei s-a diminuat și mai mult, eforturile mărginindu-se la "lupta în propaganda de război" pe care britanicii și germanii o duceau în România, cele două tabere "angajându-se în diverse activități destinate să facă partea cealaltă să pară nebuună" (p. 64).

Pornind de la aceste elemente, istoricul american apreciază (împărtășim punctul său de vedere) că în vara și toamna lui 1940, "n-a contat așa mult ce-a făcut România pentru a-și determina soarta, și ce s-a întâmplat între Marile Puteri" (p.59). Astfel, în 1940, guvernul român "nu putea nici măcar să aștepte sfaturi sau asistență" (p.60) în fața agresiunii URSS, deși occidentalii n-au recunoscut anexiunile acesteia. Statele Unite au refuzat, programatic, să recunoască modificările teritoriale produse după declanșarea războiului mondial, iar Anglia a apreciat pozitiv doar reglementarea litigiului româno-bulgar. Din păcate, așa cum se știe, într-un timp istoricește scurt această politică a fost înlocuită cu o caucionare aproape fără limite a înaintării sovietice. Această evoluție a afectat negativ o serie de țări, printre care și România. Quinlan pune abdicarea lui Carol al II-lea pe seama nemulțumirii populare provocate de repetatele cedări teritoriale (p.62).

După septembrie 1940, "relațiile dintre Washington și România au rămas relativ prietenoase; oricum, Washingtonul privea România ca pe a țară ocupată și doar parțial responsabilă de acțiunile ei" (p.70). O caracterizare întrutotul obiectivă a lui Ion Antonescu și a contextului în care acesta a fost propulsat la putere întâlnim la p.63: "Adevăratul cap al statului era onestul, taciturnul, aprigul general Ion Antonescu. (...) Când a atras prima dată atenția germanilor, în anii 1930 era privit ca fiind capabil, era un patriot înflăcărat cu puternice simpatii filo-franceze. Arăta puțin interes Germaniei și nu vorbea limba. Deși cu timpul și-a exprimat simpatia față de Garda de Fier, politic era favorabil unui guvern autoritar, conservator. Ca majoritatea românilor Antonescu era impresionat de eficiența și tăria mașinii de război germane. Odată cu înfrângerea Franței și cu aparenta dispariție a Marii Britanii, Antonescu a început să creadă că viitorul este decis de Germania". La fel de corect sunt prezentate și tentativele României de a încheia un armistițiu, încă din timpul guvernării Antonescu. Quinlan acceptă ideea că în mai 1944 Uniunea Sovietică i-a făcut "câteva concesii importante lui Antonescu", dar că acesta nu avea încredere în sovietici, așa cum avea în occidentali (p.94). În tabăra anglo-americană însă, atitudinea față de situația postbelică a răsăritului european evolua rapid, și nu în sensul dorit de răsăriteni. La început, occidentalii nu agreau extinderea teritorială a URSS". Abia în primăvara anului 1943, scrie Paul D. Quinlan "rapida schimbare a situației pe frontul estic a forțat Puterile vestice să-și compromită idealurile" (p.80), admitând poziția hegemonică a Kremlinului în Est. Britanicii au avut ideea "trocului" cu sovieticii (România în schimbul Greciei), idee primită, cu rezervă la Washington, deoarece Roosevelt și Hull "vedeau aceasta ca pe un pas spre balanța puterilor și doctrina sferelor de influență, despre care credeau că a avut o influență atât de negativă în trecut" (p.92). În ciuda acestui impediment, Churchill decide, la sfârșitul lui septembrie 1944, să-și împartă clar Balcanii cu sovieticii, ceea ce și face la Moscova.

N-a fost un accident deoarece, după "scuza greacă", a venit rândul Poloniei să fie invocată la Londra ca justificare pentru "slăbiciunea sa în problema românească". Quinlan delimitează atent poziția americană de cea britanică, întrucât "documente britanice nepublicate arată că Londra a dat garanții că acordul (procentual - n.SB-M) nu implică în nici un fel Statele Unite" (p.122). Dacă pentru englezi acordul procentual era esențial, americanii se legănuau încă în iluzia principiilor enunțate prin *Declarația privind Europa eliberată*, dată la Yalta.

România a fost folosită, de sovietici ca poligon de experimentare a comunizării forțate, ca și de testare a capacității (și a dorinței) vestului de a reacționa. Aceste evoluții nu puteau scăpa occidentalilor, astfel încât "România a provocat unul dintre primele dezacorduri serioase dintre Puterile Vestice și Rusia. Încă o dată ea a devenit un punct de dezacord în jurul căruia s-au întâlnit relațiile dintre marile puteri. De acum Statele Unite au început să preia inițiativa și astfel au abandonat politica lor tradițională de a izola sud-estul Europei" (p.125). România a fost o mare provocare pentru noul președinte american, care, în urma sesizărilor generalului Schuyler, înțelege importanța evenimentelor de la București. Abia după Conferința de la Potsdam, Truman, care inițial ar fi dorit să continue cooperarea cu sovieticii, realizează că forța este "singurul lucru de care rușii înțeleg", după cum va scrie mai târziu în memoriile sale. În momentul când Conferința de la Potsdam se încheia, opoziția din România primea noi speranțe, crezând că occidentalii vor denunța guvernul Groza ca nedemocratic. Acest lucru nu s-a întâmplat. Totuși, Statele Unite (nu și britanicii) se implică în tentativa regelui Mihai de a înlocui acest guvern. Occidentalii cedează, definitiv abia în decembrie 1945, prin Acordul tripartit de la Moscova, care "a fost pasul final al sovieticilor în obținerea recunoașterii de către Vest a dominației sale în România" (p.146). Acest acord acoperea Vestul cu o ieșire salvatoare dintr-o situație foarte tensionată, în care părea să nu fie nici o cale de ieșire și putea deveni cu tot chiar tragică" (*ibidem*). Autorul opinează, în ciuda unor interpretări curente, că nu alegerile din noiembrie 1946, ci acest acord de la Moscova "marchează sfârșitul speranțelor Vestului de a crea o Românie democratică," (*ibidem*). Un ultim "amestec" al americanilor, de acum formal, are loc, totuși, prin denunțarea falsului electoral din noiembrie 1946, demers pe care britanicii au refuzat să-l sprijine. După această dată, politica anglo-americană intră, practic, în anonimat, cunoscând însă, o serie de avataruri a căror istorie ar putea constitui o inspirată continuare a lucrării lui Paul D. Quinlan, care se oprește în anul 1947.

Autorul sesizează semnificația cazului românesc pentru evoluția raporturilor dintre cei trei mari aliați, ca și pentru replierea lor pe pozițiile care vor defini războiul rece. România, apreciază el, "a devenit primul caz test postbelic al relațiilor Est-Vest, chiar cu implicarea Statelor Unite nereușind însă să se mai răstoarne un guvern comunist dominant" (p.153). Aprecierea finală a acestui episod, făcută în termeni globali, pragmatici, ni se pare însă nepotrivită: "În parte datorită României, la sfârșitul lui 1945, armonia și optimismul dintre cei trei la Yalta s-a distrus în bună măsură. Deși finalmente Washingtonul și Londra nu a reușit să impună, un stat român democratic și independent, poate că marea tragedie a fost prejudiciul pe care acest conflict l-a cauzat relațiilor Est-Vest" (p.156). În fapt, deși subminate de adversitatea ideologică, relațiile dintre superputeri s-au perpetuat, indiferent de tacticile adoptate ("îndiguirea", coexistența pașnică ș.a.m.d.), doctrina sferelor de influență rămânând dominantă. Marea tragedie s-a produs, totuși, pentru poporul român (și pentru alte națiuni din Estul Europei), care a plătit un tribut mult prea greu și nemeritat comunizării.

Paul D.Quinlan nu insistă asupra culiselor deciziilor luate la Washington (în special) și Londra, ci doar asupra corespondenței dintre cele două capitale și dintre reprezentanții anglo-americani la București și Moscova și guvernele respective. Nu se insistă nici asupra conferințelor tripartite de la Yalta și Potsdam, care sunt expediate rapid, deși ele ar fi meritat mai multă atenție. Autorul evită să abordeze explicit problema așa-numitei trădări a Vestului, analiza bazată în special pe corespondența diplomatică poate lăsa cititorului mai puțin inițiat impresia că SUA (mai ales) și Marea Britanie i-au sprijinit mereu pe est-europeni, ceea ce e o imagine dacă nu falsă, măcar unilaterală. Problema "compromiterii idealurilor" era cu atât mai necesar de abordat cu cât sunt prezentate eforturile românilor de a-și încadra demersurile pentru a evita comunizarea țării "în termenii Declarației de la Yalta".

În rest, chiar ignorând prioritatea ei în domeniu, lucrarea distinsului istoric american (cunoscut și obiectiv specialist în istoria românilor) este una deosebită. Autorul apreciază corect (fapt demn a fi menționat) popularitatea comuniștilor români, nefăcând un secret nici din faptul că, "înainte de 1944, PCR era o mișcare clandestină nesemnificativă pe arena vieții politice", nici din aservirea lui Moscovei sau din sprijinul considerabil pe care micul partid îl avea în rândul unor minorități etnice (p.108). Unele mici (și obișnuite) erori de interpretare pot fi însă reținute. Autorul apreciază, în mod greșit, că "standardul de viață era (în România - n.SB-M) unul dintre cele mai scăzute din Balcani" - p. 23 (sursa pe baza căreia s-a făcut această apreciere este, conform notei bibliografice aferente, ediția franceză a lucrării lui Lucrețiu Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi*). Prea duri sunt caracterizate și partidele politice interbelice, mai ales prin invocarea unei expresii absurde, pe care se presupune că ar fi exclamat-o țarul Nicolae al II-lea (care, ne permitem să opinăm, nici nu era în măsură să "exclame" așa ceva). De asemenea, în mod impropriu se vorbește despre "harnașamentul fascist" al regimului de autoritate regală instaurat de Carol al II-lea. Istoricul american subapreciază potențialul și, în special, prestigiul armatei române (p.59) și supralicitează puternic persecuțiile și crimele săvârșite împotriva populației evreiești atât în noiembrie 1940, cât și în 1941 (p.70).

Deși aspectul exterior al cărții este unul plăcut, nu putem să nu observăm numeroasele greșeli de tipar și nici modul superficial în care filele au fost lipite. Dintre greșelile de tipar supărătoare, menționăm lipsa unor note bibliografice, expresia (în "romgleză") "un biliard de dolari" (p.184) sau caragialianul "plebicist" (p.80).

În 1977, *Ciocnire deasupra României* era prima carte dedicată politicii anglo-americane față de România în perioada de referință. Apariția ei pe piața românească a întârziat, însă, nepermis de mult. Efortul editorului (Fundatia Culturală Română, reprezentată prin dl. Kurt Treptov) și al traducătorului (istoricul ieșean Gheorghe Onișoru) merită așadar întreaga noastră pretuire. Între timp, unele din sursele inedite de care beneficiase Paul.D.Quinlan au intrat în circuitul științific intern. De exemplu, jurnalul generalului Cortland van R. Schuyler, căruia Quinlan îi mulțumește în mod special pentru sprijinul acordat (*Misiune dificilă. Jurnal*, ediție îngrijită de Alexandru Oșca și Mircea Chirițoiu, traducere de Sorana Georgescu - Gorjău și Alina Petrucel, București, Ed. Enciclopedică, 1997, 414 p.).

Dacă din punctul de vedere al interesului național românesc, liderii anglo-americani și-au încălcat, la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, principiile, nu același lucru s-a întâmplat, de pildă, cu reprezentanții americani în Comisia Aliată de Control de la București - Burton Berry (reprezentant politic) și C.V.R. Schuyler (reprezentant militar), care prin activitatea lor au salvat, într-un fel, onoarea SUA și au menținut în rândul românilor imaginea luminoasă a Occidentului democrat. La fel se

poate vorbi, pe un alt plan, și despre istoricii americani care prin competența și obiectivitatea lor pot uneori servi drept exemplu chiar și istoricilor români. Printre eminentii specialiști americani în istoria românilor îi menționez, într-o enumerare ce s-ar cuveni să fie mai lungă, pe Keith Hitchins, Nicolas M. Nagy-Talavera, Stephen Fischer - Galați, Lary Watts ori Kurt Treptov însuși.

SILVIU B. MOLDOVAN

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice.
AB	= Arhivele Basarabiei
ADMI	= Arhiva Direcției Monumentelor Istorice
AES	= Analele economice și statistice
AGR	= Anuarul Graficei Române
AII	= Anuarul Institutului de Istorie "A.D. Xenopol", Iași
AIIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A.D. Xenopol" Iași
AMAE	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
AMApN	= Arhiva Ministerului Apărării Naționale
AMBT	= Arhivele Mitropoliei Banatului Timișoara
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice
ArhGen	= Arhiva Genealogică
ASB	= Arhivele Statului București
ASI	= Arhivele Statului Iași
ASRI	= Arhivele Serviciului Român de Informații
ASS	= Arhivele Statului Suceava
AST	= Arhivele Statului Timișoara
ASUI	= Analele Științifice ale Universității "Al.I. Cuza" Iași
AUB	= Analele Universității București
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BIER	= Buletinul Institutului Economic Român
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Românească Veche
CA	= Cercetări arheologice
CDM	= Catalogul Documentelor Moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului
CI	= Cercetări Istorice
CvL	= Convorbiri Literare
DIR	= Documente privind Istoria României

DRH	= Documenta Romaniaae Historica
IN	= Ioan Neculce. Buletinul muzeului municipal din Iași (ambele serii)
MCA	= Materiale și cercetări arheologice
MI	= Magazin Istoric
MIM	= Materiale de istorie și muzeografie
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial
RdI	= Revista de istorie
RESEE	= Revue des études sud-est européennes
RIAF	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIR	= Revista istorică română
RMMMIA	= Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă
RRH	= Revue roumaine d'histoire
RRHA	= Revue roumaine d'histoire de l'art
SCIA	= Studii și cercetări de istoria artei
SCIM	= Studii și cercetări de istorie medie
SCIV, SCIVA	= Studii și cercetări de istorie veche și arheologie
SCMCM	= Studii și comunicări. Muzeul Câmpulung Muscel
SCN	= Studii și cercetări de numismatică
SMIM	= Studii și materiale de istorie medie
SRdI	= Studii. Revistă de Istorie
VR	= Viața Românească

